ACADEMIA ROMÂNĂ

MEMORIILE SECȚIUNII ISTORICE

SERIA III, TOMUL XI

REGIA M. O., IMPRIMERIA NAȚIONALĂ
BUCUREȘTI
1931

	Lei
TOMUL IX (1928-29)	200.—
N. IORGA. Cronicele turceşti ca izvor pentru istoria Românilor.	12.—
N. IORGA. Portretele Domnilor noştri la muntele Athos.	20.—
D. ONCIUL. Românii şi Ungurii în trecut.	15.—
S. GREAVU-DUNĂRE. Bibliografia Dobrogei, 425 a. Hr. — 1928 d. Hr.	80.—
N. IORGA. Portrete şi lucruri domneşti nou-descoperite.	20.—
N. IORGA. Comemorarea lui Francesco Petrarca.	10.—
N. IORGA. Un boier de provincie în timpul Eteriei şi Regulamentului Organic.	10.—
Păr. HUGAS INGIGIAN. Mărturii armeneşti despre Români: Valahia şi Moldova.	35.—
G-ral R. ROSETTI. Rapoarte daneze asupra războiului din 1877-1878.	10.—
TOMUL X (1929)	400.—
G-ral R. ROSETTI. Câteva săbii ale lui Constantin Brâncoveanu.	15.—
CL. ISOPESCU. Documenti inediti della fine del Cinquecento.	70.—
N. BĂNESCU. Acte veneţiene privitoare la urmaşii lui Petru-Vodă Şchiopul.	60.—
G. SOFRONIE. Principiul naţionalităţilor în Dreptul Internaţional public.	100.—
N. IORGA. Originea moldoveană a lui Enăchiţă Văcărescu.	8.—
I. LUPAŞ. «Chronicon Dubnicense» despre Ştefan-cel-Mare.	10.—
P. P. PANAITESCU. Miron Costin, Istoria în versuri polone despre Moldova şi Ţara Românească.	85.—
N. IORGA. I. Intre Domnii Moldovei şi ai Ţării Româneşti, cum se făceà corespondenţa; II. Zugravi noi şi vechi.	10.—
N. IORGA. Scrisori domneşti din arhivele dela Stockholm.	20.—
TOMUL XI (1930)	340.—
N. IORGA. Există o scrisoare de trădare a lui Mihai Viteazul?	30.—
G-ral R. ROSETTI. I. Ştiri mărunte şi note relative la istoria armamentului la noi; II. Când s'a adoptat steagul tricolor la noi.	20.—
G. BALŞ. I. Biserica din Lujeni; II. Introducerea Pridvorului în planul bisericii moldoveneşti.	50.—
S. MEHEDINŢI. Coordonate etnografice. Civilisaţia şi cultura.	60.—
N. IORGA. I. Originea lui Ştefan Răzvan; II. Petrecerea lui Vasile Lupu în exilul dela Constantinopol.	10.—
G-ral R. ROSETTI. Evoluţiunea mijloacelor şi a chipului de făptuire a războiului, dela moartea lui Ştefan-cel-Mare până la aceà a lui Matei-Basarab. I. Armamentul.	25.—
N. IORGA. Octoihul Diacului Lorinţ.	15.—
ANDREI RĂDULESCU. Juristul Andronache Donici.	30.—
G-ral R. ROSETTI. Evoluţiunea mijloacelor şi a chipului de făptuire a războiului dela moartea lui Ştefan-cel-Mare până la aceà a lui Matei-Basarab. II. Organizarea.	25.—
ION I. NISTOR. Decorarea lui Avram Iancu şi a camarazilor săi	55.—
ANDREI RĂDULESCU. Asemănări între ideile primitive ale poporului din Bretania şi ale poporului Român.	20.—
TOMUL XII (1931)	
ANDREI RĂDULESCU. Influenţa Belgiană asupra Dreptului Român.	25.—

ACADEMIA ROMÂNĂ

MEMORIILE SECȚIUNII ISTORICE

SERIA III, TOMUL XI

REGIA M. O., IMPRIMERIA NAȚIONALĂ
BUCUREȘTI
1931

CUPRINSUL

EXISTĂ O SCRISOARE DE TRĂDARE A LUI MIHAI VITEAZUL?

DE

N. IORGA
MEMBRU AL ACADEMIEI ROMÂNE

Şedinţa dela 26 Aprilie 1929

Sunt vre-o treizeci de ani de când în studiul mieu *Basta şi Mihai Viteazul*, publicat într'o revistă din Bucureşti şi apoi în broşură aparte, am discutat valoarea scrisorii adresate, se zicea, de Mihai Viteazul, la 1601, după întoarcerea lui dela Viena, în calea spre hotarele Ardealului mult dorit, Vizirului celui Mare Ibrahim, pentru a-l îndemna contra Imperialilor, pe cari tocmai, supt steagul lui Rudolf al II-lea şi cu soldaţi plătiţi din banii acestuia, îi servia în acel moment.

Ea e publicată latineşte în volumul IV, partea 1-iu, din colecţia de documente Hurmuzaki, pp. 278—9, no. CCXXXIII, supt acest titlu «Paria literarum Michaelis Vaivodae ad Ibraim Bassam Vezirium missarum». Lipseşte data şi arătarea locului unde s'a scris.

De atunci, la 1925 abia, profesorul iugoslav Alekso Ivić a dat la lumină după originalul păstrat în arhivele vieneze, acum aşa de larg accesibile, textul slavon al acestei scrisori (*Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, V). D. Mihail Laskaris l-a reprodus de acolo în a mea *Revue historique du Sud-Est européen*, pe Iulie-Septembre 1927, întovărăşând-o cu un comentariu care cuprinde pentru istoricii români invitaţia de a se rosti asupra autenticităţii acestei misive.

Aceasta ni era imposibil atâta vreme cât n'aveam fotografia documentului. La o cerere din partea d-lui I. Bianu, secretarul Academiei noastre, d-l Ivić a binevoit să ni procure fotografia dorită, întovărășind-o de scrisoarea care urmează aici:

Bemerkungen zum Briefe des Voevoden Michael.

Der gelehrte Professor an der Universität in Salonichi Herr Dr. Michael Lascaris hat in dem Artikel « Deux publications serbes concernant l'histoire roumaine » (« Revue historique du sud-est européen » juillet-septembre 1927) die Frage aufgestellt, ob der Brief des Voevoden Michael an Ibrahim-Pascha, welchen ich in « Pilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor », V (1925), veröffentlicht habe, in Wirklichkeit vom Voevoden Michael stammt und brachte die Gründe vor, welche vermuthen lassen, dass diesen Brief Bathori Sigismund falsificiert und dem ahnunglosen Michael unterschoben hat. General Basta übernahm dann diesen Brief um durch ihn den Meuchelmord, ausgeführt an einem österreichischen Verbündeten, zu rechtfertigen.

Ich würdige jene Gründe, welche den Herrn Laskaris zur Aufstellung der obigen Frage veranlasst haben, jedoch muss ich meine frühere Behauptung, dass dieser Brief vom Michael stammt, auch weiterhin aufrechthalten. Der Brief wurde in Kaschau, anlässlich Michaels Rückkehr von Prag, geschrieben und der alle Abzeichen der Eile und der Hast hat. Selbst das Datum des Briefes wurde nicht angeführt und der ganze Brief ist voll von Sprach- und Schreibfehlern. Die Umstände, unter welchen der Brief entstand, lassen dies alles erklären. Michael war zu dieser Zeit ein Flüchtling, umgeben von Oesterreichern und der Brief war gegen die österreichischen Interessen gerichtet. Michael hatte damals keinen eingerichteten und ordentlichen Hofstaat mit kundigen Sekretären, sondern musste sich beim Verfassen des Briefes irgend eines Sekretärs, den er in jener Lage finden konnte, bedienen. Der Brief musste in grösstem Geheimniss geschrieben und weitergeschickt werden. Die Art, auf welche der Brief untergebracht wurde, zeigt deutlich die Absicht, dass er nicht entdeckt werden soll. Das seidene rote Säckchen, in welches der Brief hineingesteckt wurde, war allem Anscheine nach in dem Kleide des Boten eingenäht. Die Spuren des Nähens am Rande des Säckchens sind auch heutzutage erkennbar. Das Briefpapier ist dünn und so geschickt in dem Säckchen

zusammengelegt, dass man kaum merken kann, dass das Säckchen nicht ganz leer sei.

Der Inhalt des Briefes spricht auch für seine Echtheit. Michael war um das Schicksal seiner Frau und seines Sohnes Nikolaus, die in den Händen seiner ungarischen Feinde waren, sehr besorgt und, als er in Kaschau war, kam er auf die Idee, den Grossvezier Ibrahim Pascha zu bewegen, er möge sich seiner Familie annehmen und sie aus den Händen der Ungarn befreien. Die rührende Liebe des Voevoden Michael gegenüber seiner Frau und seinem Sohne, welche aus jeder Zeile des Briefes emporsteigt und die Zärtlichkeit, mit welcher er von den Seinigen spricht, konnte man kaum falsificieren und jemanden unterschieben.

Es scheint, dass die Oesterreicher den Boten Michaels gefangen genommen haben und vor Michael dies verheimlichten, aber, als der passende Moment kam, liess General Basta den unverlässlichen Verbündeten heimtückisch ermorden.

Dr. Aleksa Ivić.

Deci d-sa este și acum de părere că avem înaintea noastră un act pornit dela Mihai însuși. Și pentru aceasta aduce argumentul că starea psihologică a Domnului român e perfect redată în aceste rânduri: «fugar, încunjurat de Austrieci» — dar lupta lui se dăduse contra lui Basta oarecum personal și contra magnaților ardeleni revoltați cari se uniseră cu generalul imperial lucrând pe sama lui —, el se gândește la soarta soției și a fiului rămași în mâinile dușmanilor și se înduioșează asupra lor.

Să vedem dacă această impresie e justificată, pentru a trece pe urmă la alte elemente de judecată asupra autenticității rândurilor în discuție. Și să începem prin reproducerea în facsimile, în traducerea latină cunoscută și în traducerea românească pe care o datoresc elevelor mele basarabene dela Școala de Misionare din Vălenii-de-Munte, d-șoarele Marenco, Topacevschi, Chișcă, a cuprinsului jalbei către Vizirul-Azem.

Светломꙋ и велевозможномꙋ и ѡт бога почтованномꙋ и сь великим даром подарованномꙋ и славноѡꙋ и по богꙋ нашемꙋ велика надежда, великии везир азем Ибраим баша и сердарь над вьсакое западним странам и дрьжаве честитог и светлог сꙋлтана Мехмета великаго

1*

вєсточним и западним царь царєм, миог живот и мир и здравїє да
имаш господство ти од господа бога єжє сьтворшаго нєбо и землȣ
а ѡд мєнє раб и слȣга господства ти нискоє покланєнїє приносим
великомȣ господствȣ ти и присно молим господа бога дань и нощ
за добро здравїє господства ти. I ѡ сєм давам ȣ знаниє господства
ти по нєжє прѣждє врѣмє, кьда сє є бил ȣмилостивил честити царь,
мѣрхȣм сирѣч покоинаго сȣлтана Мȣрата помиаовал сє по господство
ми сь скиптрȣ землѣ Влашкои и господство ми сьм бил добрь и
вѣрєн раб и слȣга царствȣ си. Нь нѣсои нєприꙗтєлїє царствȣ си
Ѹгрини Ардєльни и сь Нѣмцї мислили сȣ и вьложил сȣ вь сєрдцє
им вь сєх хитростїи и лȣкавствїєм и хотєли сȣ чинити и по гос-
подство ми бити нєприꙗтєл честитомȣ царȣ, ꙗко жє сȣ и ѡни, и
нападошє над господство ми и над землȣ господства ми сь воискєх
им и чинили сȣ ѡни по господство ми за нєволю нєприꙗтєн (sic) чес-
титомȣ царȣ, по нєжє господство ми нєсьм имал ѡдь никог помощ.
Нь потом прєд нѣколико врѣмє господȣ богȣ ȣмилостивих сє сє над
господства ми и дал є вьси нєприꙗтєлїє честитомȣ царȣ на рȣка гос-
подства ми и вьзєль сьми и землȣ Ардѣлскои и вь том час послах
сьм до величествїє господства ти и до честити царь сȣлтан Махмєт
и дал сьм и поклонил землѣ Ардѣлскои и землѣ Влашкои, да бȣдє
под ѡвластїє честитомȣ ц[а]рь. Ꙗко жє сам вьс господство ти и да
бȣдєм и аз и синь мои Нєколаи воєвода вѣрни раби и слȣзи чести-
томȣ царȣ, ꙗкожє сьм бил и спрьво. А потом Ѹгрини ѡни сє сȣ сьєди-
нили сь Нѣмциє и паки нападошє на господство ми и извадил сȣ
по господство ми и ѡ землѣ Ардѣлскои такождєрє и ѡ землѣ
Влашкои, нь господство ми вь том нѣсмо имал гдє поклонити мои
главȣ нь бѣгал сьм на Нѣмскои землѣ, а синь господства ми и
госпожда господства ми ѡстали сȣ ȣ рȣкє Ѹгринєм. И потом пошєл
сьм на царь христїꙗнскаго и измолил га сьм ꙗкожє дати господ-
ство ми помощ, єда аи можю извадити синь господства ми и гос-
пожда господства ми ѡ рȣкє Ардєльним и да вьзимаєм и землѣ
Ардєлскои и землѣ Влашкои, нь молю и прош (sic) господство ти,
да бȣдєш господство ти нам вь помощ и да ако хотє господь вогь
да бȣдєт сїи землѣ Ардєлскои и Влашкои землȣ, а господство ми,
паки их хокю дати и поклонити честитомȣ царȣ и господствȣ ти,
ꙗкожє сьм бил заклєл и ȣтакмил сь господство ти при врємє, єжє
сьм взєл Ардєлскои землѣ ѡ рȣка Ѹгринєм и ино жє. Виѡ сьм послал
ѡномадни нѣкои книг до величествȣ господства ти, єда можєш
господство ти извадити синȣ господства ми и госпожда господства
ми ѡд рȣкєх Ѹгринєм бити на рȣкєх господства ти. Понєжє сьда
сьм видѣл и разȣмѣл, єлико крѣпост имат сєго жє мȣ рєкȣ царь
христїꙗнски и братїє ємȣ и градовє им и кьпитани, сицє истинȣ
давь си господства ти, понєжє нє имат ѡни ни єдно крѣпост а нȣ
сȣ нѣкои злочестиви Саси и нєсȣ имали ѡни ни єдно ѡстроєнїи за
нєжє, ѡни нєсȣ достоини бранити землѣ ни, да како хокє можєт

бранити или пазити по господство ми и по землѣ господства ми, нь молю господа бога да извади по господство ми ѡд рꙋкє ѡвим Саси и да бꙋдєт тєх землѣ под рꙋка господства ми, тогда чистити царь сꙋлтан Мєхмєт и величєства господство ти мало воискꙋ да давати на рꙋка господства ми, а господство ми вьм сьда вь са крѣпостию ѡвим злочєстиви Саси и градовє им и людїє им что людїє сꙋт, нь доклє хокєт бити волѣ чєститомꙋ царꙋ господство ти, до тамо хокю поидєт и ꙋзимаєт вьсєх землѣ ѡ рꙋкєх ѡвим Саси и градовє им и землѣ им вь сєх хокю имати и покаонити их хокю чєститомꙋ царꙋ. Ꙗсожє сьм бил заклєл сє господство ти и госпожда ми и синь господства ми да бꙋдєт на рꙋка господства ти. И тогда хокє видит чєститити царь сꙋлтан Махмєт и господство ти, ꙗхожє сьм вѣрєн раб царства си. За нєжє сьда сьм видѣл ѡви Саси кротки кꙋпно жє и сь капитани ми сь...гр.... им, нь молю и прош (sic) господство ти, да нє вставиш по синꙋ господства ми и госпожда господства ми на рꙋка Ѹгринєм. И паки скоро наиспєшно да имам почтєниїє и рьспꙋнс ѡт вєликом господства ти да знам вьсєх како хокю чинит. Тои давам ꙋ знанїє господство ти и господ богь да ꙋмнижи дни и лѣта господстка ти. Ꙗмин. Писано ꙋ кашовїє... мѣсєца... їѡ(ан) Михаил воєвода.

Pe sacul de mătasă roșie e scris:

Сїє книга да сє да на рꙋка Ꙗзєм Ибраим паши, вєзєрꙋ и сєрдарꙋ всєх западним странам.

Laudabilis, Ilustrissime et Dei gratia honoratissime ac omnibus bonis operibus condecorate et Benedicte Veziri Ibraim Passa, Inuictissimi et Potentissimi usque ad Occasum Zultani Mehemet Imperatorum Imperatoris Supreme Consiliariae. Salutem plurimam, pacem, pacificam fortunam, atque foelicissimum effectum a Deo coeli et terrae Creatore Magnificentiae Vestrae exopto. Ego miser et pauperimus Captiuus, Magnificentiae Vestrae supplicans, humiliter reuelo tanquam domino meo gratiosissimo, die nocteque exorans Deum pro Magnificentia Vestrae, Supplico Magnificentiae Vestrae. Quandoquidem anno praeterito Potentissimi Imperatoris hostes et contrary Hungari Transyluani una cun Germanis, contra potentissimi Imperatoris et nostram voluntatem, cum coeteris Christianis contra nos insurgendo hostilem contra eius potentiam conatum ac penuriam intullerunt, nunc simili modo conantur talia tentare Hungari. Tandem in me et Regnum irruentes cum Exercitu, Coactus eram à potentia sua abalienari, nec habui in quem confidam. Interea tamen misertus est mei Deus: hostes potentissimi Imperatoris quam pulcherrime mihi in manus tradiderat, nam totum Regnum Hungariae uno gladio sub potestatem

meam subieceram, Tunc temporis rebus omnibus postpositis, Commissarios meos ad Magnificentiam Vestram expediueram, Regnum quoque sub alam potentissimi Zultan Mehemed subiunxi, quorum Magnificentia Vestra bene memini potest quod et filium meum Nicolaum Vaiuodam, loco credentionali Captiuo et Seruitore potentissimo Imperatori tradideram. Ego qualis antea fui, deinceps quoque talis esse uolo. Cum ego haec cum Magnificentia Vestra tractassem Hungari cum Germanis clam Consilio facto in unum, insurexerunt in me: Imo inopinate tam ex Transylvania, quam etiam ex Valachia Transalpina expulsus sum, in tantis periculosis calamitatibus nesciui quo inclinem caput, ad Imperatorem Christianorum confugi; Filius autem et Coniunx *(sic)* mea in manibus hungarorum miserabiliter remanserunt. Ego autem ad Christianorum Imperatorem fugiens supplicaui illi, ne mihi auxilio deesest, Sed filium et Coniugem de manibus hungarorum excipere, ac mihi, adhoc Exercitum, cum quo Transsyluaniam iterum (tanquam Regnum mihi maleuolum) occupassem praestare voluisset. Talis factus non est, vt praesens personaliter mecum, haec praestisset.

Supplico igitur Magnificentiae Vestrae, Sit mihi auxilio: si Deus mihi Transsyluaniam una cum Valachia Transalpina manibus tradet. Ego iterum sub alam potentissimi Imperatoris, et Gubernationem Magnificentiae Vestrae gratiosae, sicut et antea concluseram cum Transsyluaniam sub potestatem nostram armis subieceram, eo subiacere faciam.

Demum supplico Magnificentiae Vestrae, velit filium et Coniugem meam de manibus hungarorum, qualiter et quomodocunque fieri potest, excipere: et sint in manibus Magnificentiae Vestrae loco credentiae. Nam ego iam intellexi potentiam et oculis vidi vires Germanorum Imperatoris, et eiusdem Consanguineorum, Capitaneorum, et arcium. Haec sibi Magnificentia Vestra pro certo persuadeat, illos nullam potestatem, nullas vires habere, tantummodo sunt homines nullius momenti, Saxones inhumani, pro defensione Regnorum suorum non sufficientes: Quomodo igitur possent isti mea Regna defendere?

Precor Deum, vt me ex istorum manibus eliberet, et me in mea Regna deducat. Tandem confidens Gubernationi Potentissimi Szultan Mehemeti, et Magnificentiae Vestrae, daret mihi tantum exiguum numerum militum. Ego horum Saxonum omnia fortalitia, arces, Ciuitates,

vrbes et Regna ocuparem, et sub potestatem potentissimi Imperatoris subijcerem et subiungerem. Sicut et iuraui, ad filium, ad Coniugem meam, et ad me ipsum, vt sim Captiuus potentissimi Imperatoris, et ero, tunc videbit potentissimus Imperator, quàm fidelis et iustus ero suae potentiae et inuictissimae fortitudini.

Non sicuti aly.

Adhuc supplico Magnificentiae Vestrae, cum habeat modum: filium et Coniugem de manibus hungarorum excipiat. De his gratiosum responsum et benignum intellectum expectans. Conseruet Magnificentiam Vestram Deus et multiplicet ac longeuos faciat dies Magnificentiae Vestrae.

Ego Michaël Vaiuoda.

(Hurmuzaki, IV[1] pp. 178—9, No. CCXXXIII; o reproduc în felul barbar cum e scrisă şi tipărită).

«Luminatului şi puternicului şi dela Dumnezeu cinstitului şi cu mare har dăruitului şi slăvitului şi, după Dumnezeu, marea noastră nădejde, Marele Vizir-Azem Ibraim-Pasa şi Serdar asupra tuturor ţărilor apusene şi a Impărăţiei preacinstitului şi luminatului Sultan Mehmet marele Impărat al Impăraţilor apuseni şi răsăriteni, viaţă lungă, pace şi sănătate dela Domnul Dumnezeu, care a făcut cerul şi pământul, şi dela mine, robul şi sluga Domniei Tale, închinăciune adâncă aducem măritei Domniei Tale şi pururea rugăm pe Domnul Dumnezeu zi şi noapte pentru buna sănătate a Domniei Tale. Şi despre aceasta fac cunoscut Domniei Tale că înainte vreme, când s'a milostivit cinstitul împărat, răposatul Sultan Murat, m'a miluit cu sceptrul Ţerii-Româneşti şi Domnia Mea să fiu bun şi credincios rob şi slugă a Impărăţiei Sale. Şi oarecari vrăjmaşi ai Impărăţiei Sale Ungurii ardeleni şi cu Nemţii s'au gândit şi au pus în inimă tuturor cu toată viclenia şi minciuna să mă facă duşman cinstitului Impărat, cum sunt ei, şi au năvălit asupra Domniei Mele şi asupra ţării Domniei mele cu oastea lor, şi au făcut ei pe Domnia Mea fără voie neplăcut cinstitului Impărat, fiindcă Domnia Mea n'avea dela nimeni ajutor. Şi pe urmă, după câtăva vreme, Domnul Dumnezeu s'a milostivit asupra Domniei Mele şi a dat pe toţi duşmanii cinstitului Impărat pe mâna Domniei Mele şi am

luat și Țara Ardealului. Și îndată am trimis la Măria Domniei Tale și la cinstitul împărat Sultanul Mehmet și am dat aceasta și am închinat Țara Ardealului și Țara Românească, să fie supt oblăduirea cinstitului Impărat, cum singur știi și Domnia Ta, să fiu eu și fiul mieu Nicolae Voevod robi credincioși și slugi cinstitului Impărat, cum am fost și înainte. Și, pe urmă, Ungurii s'au unit cu Nemții și iară au călcat stăpânirea mea și m'au scos din stăpânirea mea și din Țara Ardealului ca și din Țara-Românească. Și Domnia Mea n'avea unde să-și plece capul și a fugit în Țara Nemțească, iară fiul Domniei Mele și Doamna Domniei Mele au rămas în mâna Ungurilor. Și pe urmă m'am dus la Impăratul creștin și l-am rugat să dea Domniei Mele ajutor, ca să pot scăpa pe fiul Domniei Mele, și pe Doamna Domniei Mele, din mâna Ardelenilor și să luăm și țara Ardealului și Țara-Românească. Și rog și cer ca Domnia Ta să ni fii în ajutor nouă. Și, dacă va vrea Domnul Dumnezeu să fie aceste țări, a Ardealului și cea Românească, ale Domniei Mele, iar Domnia Mea vreau iarăși să le dau și să le închin cinstitului Impărat și Domniei Tale, cum am fost vorbit și întocmit cu Domnia Ta mai înainte vreme, dacă voiu lua Țara Ardealului din mâna Ungurilor și a altora. Și, așa fiind, am trimis mai de mult o carte către Măria Domniei Tale dacă poate Măria Ta să izbăvească pe fiul Domniei Mele și Doamna Domniei Mele din mânile Ungurilor, să fie în mânile Măriei Tale. De oare ce am văzut și înțeles câtă putere au Impăratul creștin și frații lui și orașele lui și căpitanii lui: dacă e să spun adevărul Domniei Tale, n'au putere, ci sânt Sași fără cuvânt și n'au nici o rânduială la nimic; nu sânt destoinici să-și ție țara lor; cum să cucerească să păzească pe Domnia Mea și țara Domniei Mele? Și rog pe Domnul Dumnezeu să mă scoată Domnia Mea din mânile acestor Sași și să fie țara mea supt mâna Domniei Mele. Atunci cinstitul Impărat Sultan Mehmet și Măria Domniei Sale puțină oaste să-mi dea în mâna Domniei Mele, iar Domnia Mea vom birui puterea acelor Sași fără cuvânt și orașele lor și oamenii lor, ce oameni sânt, și, până unde va fi voia cinstitului Impărat și a Domniei Tale, până acolo ne vom duce și vom lua toate țările din mâna acelor Sași, și orașele

lor, și țara lor: pe toate vreau să le am și să le închin cinstitului Împărat. Cum am fost vorbit cu Domnia Ta, și Doamna Mea și fiul Domniei Mele să fie în mâna Domniei Tale. Și atunci va vedea cinstitul Împărat Sultanul Mehmet și Domnia Ta, că sânt rob credincios Împărăției Sale, de oarece i-am văzut pe acei Sași moi, împreună cu căpitanii și orașele lor. Și rog și cer Domniei Tale să nu lași pe fiul Domniei Mele și pe Doamna Domniei Mele în mânile Ungurilor. Și iarăși cât mai curând să am știre și răspuns dela Măria Domniei Tale și ca să știe în toate ce am să fac. Aceasta o dau de știre Măriei Tale și Domnul Dumnezeu să-ți înmulțească zilele și anii Domniei Tale. Amin. Scris la Cașovia,... luna....

Ioan Mihail Voevod.

[V²:] Această carte să se dea în mâna lui Azem Ibraim-Pașa, Vizirul și Serdarul tuturor țărilor din Apus.

Textul latin e, cum se vede, tradus în grabă, cu multe lăsări la o parte. Complimentele inițiale sânt presintate amestecat și confus. Se lasă la o parte ceia ce privește bunele relații de odinioară cu Poarta, numirea lui Mihai ca Domn din mila răposatului Sultan Murad al III-lea. Pe când în slavonește Mihai s'ar înfățișa ca ispitit de «Ungurii ardeleni» și de «Nemți», vicleni și mincinoși, a se ridica împotriva Turcilor pe cari aceia-i urăsc, traducătorul latin s'a împiedecat într'o frasă care e de altfel destul de clară. El n'a înțeles nici explicația răscoalei lui Mihai ca fiind numai resultatul unei sile din partea acestor neprieteni ai Împărăției cari i-au «năpădit» în țara unde din partea Turcilor nu era nimeni să-l sprijine, așa încât a căpătat aparența trădătorului cum n'ar fi fost în adevăr. Același vorbește de nu știu ce cucerire a Domnului român în *Ungaria*, pe care ar fi luat-o toată, pe când în slavonește se presintă cucerirea *Ardealului* ca o pedeapsă contra acelor cari i-au făcut silă în țara lui mânându-l la răscoala pe care n'a voit-o. Aici se spune clar că după această izbândă s'au trimes soli la Vizir și la Sultan pentru închinarea ambelor țeri către Turci, plecându-se în fața Împărăției și el și fiul Nicolae-Vodă, ca mai nainte. Urmează o parte înțeleasă de tălmaciu:

izgonirea lui Mihai și dintr'o țară și din alta de către Unguri uniți cu Nemții. Tot așa și unde se înfățișează după această catastrofă ca *silit* să caute un adăpost la Impăratul, «neavând unde să-și plece capul». Se vorbește în text de rugămintea către Impăratul «creștinesc» pentru liberarea familiei și restabilirea lui în cele două țeri, dar în traducere se adauge pasagiul în care Ardealul e arătat ca fiind «răuvoitor» acelui care se gătia să-și recapete. Mihai promite închinarea după biruință a amândouror stăpânului lui. Deocamdată ar vrea ca Doamna si fiul să fie în mânile Turcilor, căci, cât privește pe Impăratul, frații și ceilalți ai lui, a putut să descopere că nu sânt decât niște Sași, fără cuvânt și fără putere, nedestoinici a-și păstra țara lor: cum să poată deci a cuceri și a păzi pe a altuia, a lui? Așa încât el vrea să scape din țara acestor slabi și incapabili și să-și vadă odată țara lui. Dacă i se liberează familia, Domnul e în stare să supuie până unde i se va spune țara cea rău ocrotită a Impăratului. Se așteaptă răspunsul. Aici este dată: Cașovia, luna, anul fiind lăsate goale.

In toate aceste asertiuni, din care nu lipsește o oarecare inteligență și mlădiere, nu e nimic care să se potrivească nici cu împrejurările, nici cu firea lui Mihai. In momentul când el se găsia la Cașovia, nu era nici un motiv de neînțelegere cu Imperialii, iar puterea lor o cunoscuse prin ajutorul primit dela dânșii, prin soldații pe cari cu mijloacele lor și-i procurase. *Ibrahim n'ar fi putut contribui cu nimic la liberarea Doamnei și a tânărului Voevod.* Nu pot găsi iarăși nici un cuvânt care să exprime la adresa lor o duioșie deosebită.

Aceasta în ce privește cuprinsul, dar obiecțiunile de căpetenie privesc forma, forma diplomatică și cea grafică deopotrivă.

Avem scrisori de rugăminte, în turcește, ale lui Mihnea-Vodă, când era la Tripoli, către Marele-Vizir Sinan și alții; le-a publicat în facsimile d. N. Bănescu, descoperitorul lor, în aceste *Memorii* chiar. Adresa e cu totul alta, și altele sunt formulele:

Fericite și îndurătorule stăpân [1]),
Prin această smerită scrisoare, mai întâiu mă închin la pământul

[1]) Intr'un colț: «către Marele-Vizir în retragere Sinan-Pașa.»

cinstitelor voastre picioare, iar pe urmă mă rog lui Dumnezeu să vă prelungească vieața și fericirea și să vă împlinească toate dorințele în lumea aceastǎ și în cealaltă. Amin!

Alexandru Voevod, tatăl mieu răposat, a fost Voevod al Valahiei timp de mai mulți ani și a servit cu credință pe prea-fericitul Padișah; iar subsemnatul vostru rob am fost la rândul mieu tot Voevod al Valahiei timp de mai multe zile. Pe când îmi îndepliniam acel serviciu, m'am pomenit într'o bună zi mazilit,așà că am plecat, spre a mă închinà la picioarele prea-fericitului Padișah; tot odată doriam să mă închin cu plecăciune și vouă. Stăpâne, în acest timp fiindcă Voi nu vă aflați la putereca Mare Vizir, subsemnatul vostru rob am fost pârît de dușmani, din care cauză am fost surghiunit la Rodos, unde a trebuit să mă duc vrând-nevrând. Puțin mai târziu, pe când mă ocupam cu facerea de rugăciuni, s'a dat ordin pentru surghiunirea mea tocmai la Tripoli de Africa, unde am fost dus cu o corabie împreună cu soția și copiii și unde sunt închis până în ziua de astăzi și fac rugăciuni pentru prea-fericitul Padișah și pentru voi.

Acum, umila mea dorință este ca să apuc zilele venirii voastre la putere, căci numai atunci este sigură înlăturarea tuturor dușmanilor, cari m'au urmărit fără nicio cauză. Insă ce să-i faci norocului? Numai voi să trăiți, stăpâne, căci noi rămânem tot un rob, tot o slugă a voastră chiar aici unde suntem. Să aveți marea bună voință ca, la sosirea omului nostru acolo, să îngrijiți pentru scăparea noastră din acest ținut. căci până azi niciun Voevod al Valahiei n'a fost surghiunit în Tripoli de Africa. Nedreptatea făcută mie nu s'a întâmplat nimănui în lume. Să sperăm că de data aceasta, când va sosì omul nostru Nicola, mai întâiu pentru numele lui Dumnezeu, al doilea pentru sănătatea Padișahului, al treilea pentru sănătatea voastră veți aveà grijă să mă scăpați de acì prin orice mijloc ce vă stă la îndemână, așà ca să fiu orânduit cu o locuință fixă în Turcia Europeană sau să reintru în sangiacul meu. Totdeauna am fost pentru voi un rob și o slugă. In timpul demnității voastre dorința mea poate să se împlinească, căci veți aveà, pentru numele lui Dumnezeu, mare bunăvoință să mă scăpați de nenorocirea în care am căzut. Starea noastră a rămas mai întâiu în voia lui Dumnezeu, iar al doilea în mânile voastre. Veți aveà bunăvoința să întrebați pe omul nostru ce sosește acolo și astfel să vă informați de starea noastră. Dorința noastră este să vă fim o slugă și un rob. Cu voia

Domnului, în timpul demnităţi voastre vom fi negreşit satisfăcuţi şi vom ajunge să fim liniştiţi.

Rămân la porunca voastră, stăpâne,

Scrisă la 3 Şeval 992 = 1-iu Octombre 1584.

Robul Mihnea
fost Voevod Guvernator al Valahiei.

Scriind către acelaşi Sinan, unchiul lui Mihnea, exilatul Petru Şchiopul, se adresează foarte simplu aşa: «Către Domnia Ta plecat înfăţişăm cererea noastră... Şi Dumnezeu să deie mulţi ani cinstitului Sultan, şi tot aşa şi Domniei Tale, şi să fii tot în cinstea aceia, amin [1]». Oricât s'ar obiecta că avem a face numai cu un resumat grecesc, se vede totuşi cât de simplu, de familiar putea scrie un Voevod de-al nostru, ba încă şi în durerile pribegiei, acelui care era pe vremea aceia principalul stâlp al Impărăţiei.

Scrisoarea pusă în sarcina lui Mihai cuprinde cuvinte româneşti care nu se potrivesc cu îngrijita ei formă caligrafică, în care se vede un diac cu lungă experienţă. Astfel: *dar*, *Ardeleni*, *căpitani*, *răspunsu*. Niciodată un om ca Mihai, care, de altfel, şi în rătăcirea-i în Apus avea boieri fruntaşi în juru-i, n'ar fi putut iscăli un asemenea text.

Data lipseşte. *E de admis ca Marelui-Vizir să i se trimeată o scrisoare cu arătarea locului, Caşovia, dar cu luna în alb, şi fără nicio însemnare de an? Şi cum de lipseşte şi pecetea?*

Dar ceia ce hotăreşte definitiv lipsa de autenticitate a scrisorii e criteriul paleografic. Avem dela Mihai o sumă de iscălituri şi însemnări: linia e sprintenă, suptire, elegantă, literele sunt prelungite; un singur avânt al condeiului trece prin ele toate. Reproduc aici semnăturile şi rândurile ce i se pot atribui din reproducerile mele în *Studii şi documente*, IV, p. 1 şi următoarele:

---

[1]) Hurmuzaki, XI, pp. 311—2, No. CCCCXXXVIII.

1.

Semnătura lui Mhai Viteazul, pe actul de jurământ către Impăratul Rudolf: 9 Iunie 1598:

(Io Mihail Voevoda.)

2.

Semnătura luĭ Mihai Viteazul pe tratatul cu Împăratul Rudolf: 9 Iunie 1598:

(Io Mihail Voevoda).

3.

Semnătura lui Mihai Viteazul pe punctele presintate de dînsul în 1600 comisarilor Ungnad şi Mihaĭ Székely:

Însemnare a lui pe dosul actuluĭ:

(Şi hotaru Ardealuluĭ.
Pohta ce-am pohtit:
Moldova, Ţara-Rumănească.)

4.

Însemnare a lui Mihai Viteazul, pe dosul scrisorii ambasadorului spaniol din Praga, 23 April 1600, către dînsul:

(De la solul Şpaneĭ, carele şade lăngă Impăratul nemţescu).

5.

Însemnare a lui Mihai pe dosul jurămîntului făcut de Kaptury János că va ţinea Suceava pentru Vodă şi fiul luĭ, ca pîrcălab: « datum in arce Swchwa, 29 May 1600 »:

(A lu Căpturi păntru iurămăntul.)

6.

Însemnare a lui Mihai Viteazul pe dosul unei scrisori ungurești, prin care — Iunie (?) 1600 — orașele ardelene sînt invitate a se răsculà contra Voevodului:

(Păntru Maco Ğurğu.)

7.

Iscălitura lui Mihai Viteazul pe forma ungurească a propunerilor transmise, în Iulie 1600, prin dr. Pezzen: și, românește, în Iorga, *Documente de la Petru Șchiopul și Mihai Viteazul*, pp. 49—50:

[Arch. de Războiu din Viena.]

8.

Insemnare a lui Mihai Viteazul pe dosul unei scrisori ungurești fără dată:

(Aceastea-s de treabă păntru dărăbanți
ce aŭ omorăt la satul cel arsu.)

9.

Însemnare a lui Mihai Viteazul pe dosul scrisorii din 25 Septembre 1600 a S tatelor Ardealului către dînsul:

(Păntru Seleşte Ianăş.)

10.

Însemnare a lui Mihai Viteazul pe dosul scrisorii din 30 Septembre 1600 a Statelor Ardealului către el:

(Păntru tocmeala ce-aŭ făcut ţara sa daŭ fămeaia.)

11.

Însemnare a lui Mihai Viteazul pe dosul unui pas fără dată, acordat de Ioan Garazda şi Mihai Veri lui Petco Odobaşa:

(De la Veri Mihaĭ.)

12.

Însemnare a lui Mihai Viteazul pe dosul scrisorii lui Basta către Baba Novac, 1-iu Octombre 1600:

(Baba Novac.)

13.

Însemnare a lui Mihai Viteazul pe dosul scrisorii Statelor din Ardeal către Baba Novac, 1-iu Octombre 1600:

(Baba Novac.)

14.

Însemnare a lui Mihai Viteazul pe scrisoarea din 1-iu Octombre 1600 a lui Stefan Csáky către Baba Novac:

(Baba Novac.)

15.

Însemnare a lui Mihai Viteazul pe dosul scrisorii Statelor Ardealului din 2 Octomvrie 1600 către dânsul:

(Păntru să trimeț boiarii.)

16.

Însemnare a lui Mihai Viteazul pe dosul scrisorii lui către Basta, Octomvre 1600;

(Mașa ce-am trimes la Baștea.)

17.

Însemnare a lui Mihai Viteazul pe scrisoarea din Beiuș, 23 Mart 1601, a lui Bartolomeiu Somogy către dânsul:

(Beleniș.)

2*

18.

Însemnare a lui Mihai Viteazul pe scrisoarea din 28 Mart 1601 a lui Nicolae Senyey către dânsul:

(Jineaĭ Miclăuş.)

19.

Însemnare a lui Mihai Viteazul pe dosul scrisorii din 29 Mart 1601 a lui Nicolae Zolyomi către dânsul:

(De la Jolean Miclăuş.)

20.

Însemnare a lui Mihai Viteazul pe dosul unei scrisori din 14 April 1601 a lui Bartolomeiu Somogy, căpitan de Beiuş, către dânsul:

(De la căpitanul de Bealeaniş; în original e un singur rând.)

21.

Însemnare a lui Mihai Viteazul pe dosul unei scrisori din 14 April 1601 a lui Bartolomeiu Somogy, căpitan de Beiuș, către dânsul:

(*De la Beleniș.*)

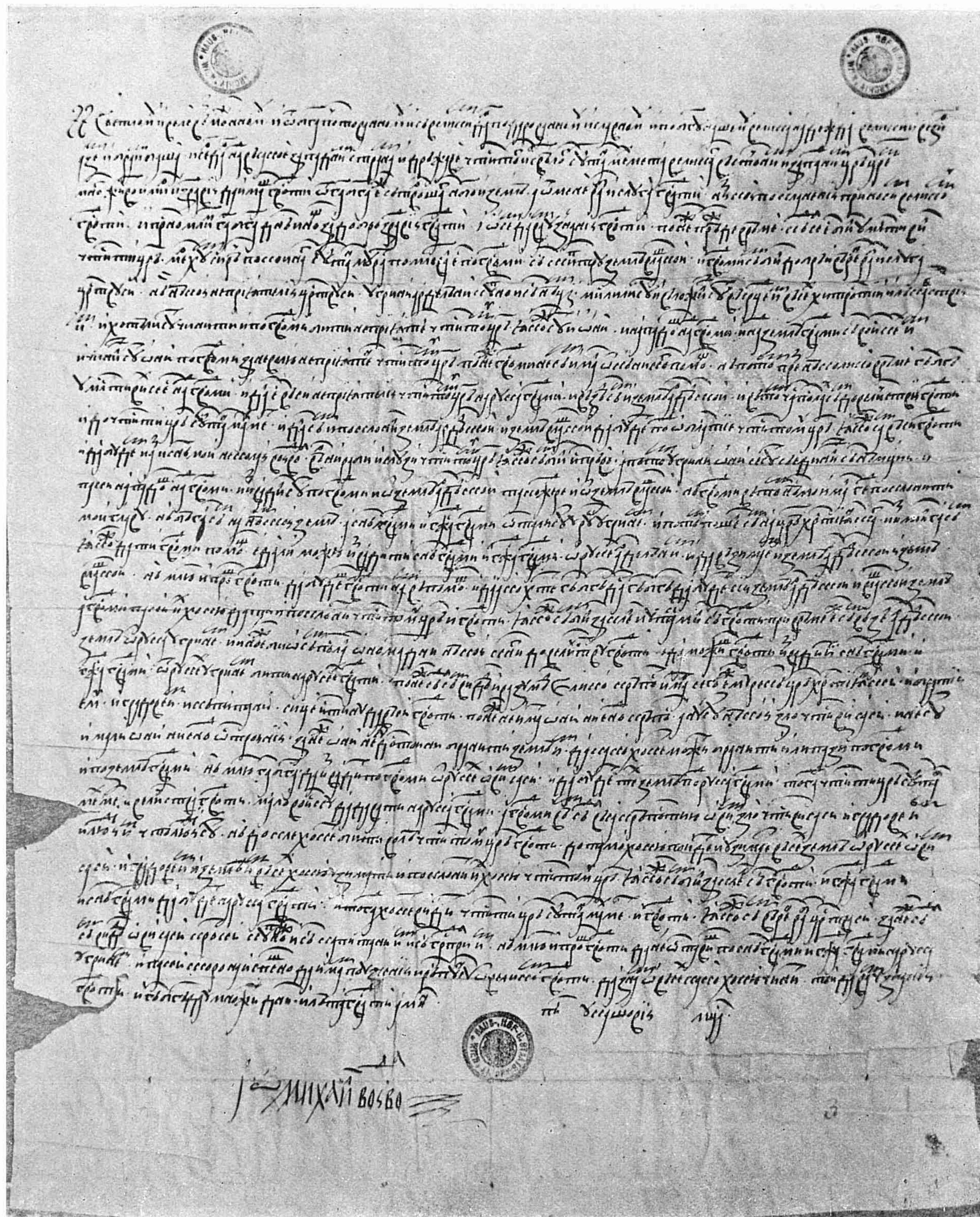
Ele sunt cu totul doveditoare. Căci în scrisoarea publicată de d-l Ivić iscălitura e îngrămădită, forțată, liniile sânt dure; o nedibace sârguință în a imita dă un resultat urît, lipsit de orice distincție. *A* e la Mihai *totdeauna* cu coadă, pe când aici el are forma obișnuită în tipar și în manuscripte mai noi. Falsificatorul n'a înțeles nici ușoarele coroane aruncate negligent de iutele Domn asupra lui I din Iω și asupra lui ω următor, prefăcând pe prima într'o liniuță verticală, pe cealaltă în două puncte.

Dar putem și spune cine a plăsmuit actul. Pus în față cu unul din cancelaria lui Mihai, se recunoaște ușor, în locul scrisului ceva mai îndesat și de duct mai drept al pisarilor munteni, linia lungă, plecată ca în scrisoarea latină din Polonia a secretarilor din Moldova ai Mileștilor, dușmani neîmpăcați ai lui Mihai [1]). Scriitorul se ferește să amestece Moldova în istoria isprăvilor Viteazului dela București. Și forma *Necolai* în loc de *Nicolae* pentru fiul lui Mihai e semnificativă. Trebuie să adaug însă că omul era bine informat asupra trecutului lui Mihai și că-l ascultase vorbind, căci « Sașii fără credință » din scrisoare corespund cu « Sașii fără

[1]) V. și facsimilele în I. Bogdan, în *Prinos Sturdza,* la p. 160.

omenie » pentru aceiași Germani în pasionatele declarații orale ale aprigului Domn.

In Moldova deci, pentru a se zdrobi încercarea de revenire a învinsului dela Goroslău ori pentru a se apăsa piatra asupra mormântului celui asasinat a fost redactat actul care singur a putut fi adus înainte pentru a scuza o faptă care totdeauna va rămânea fără iertare.

Іѡ МИХАИ ВОЕВО

ȘTIRI MĂRUNTE ȘI NOTE RELATIVE LA ISTORIA ARMAMENTULUI LA NOI.

DE

GENERAL RADU R. ROSETTI

Ședința dela 29 Noemvrie 1929.

Unul dintre capitolele cele mai puțin cunoscute ale trecutului nostru este acela al armamentului, pentru care dealtfel se posedă puține date, date cari urmează a fi sistematizate de acum înainte.

In cercetările ce am făcut, din acest punct de vedere, am dat de unele lucruri de amănunt ce pot fi de folos nu numai cercetătorilor militari. In acest scop le dau la iveală în fața Domniilor voastre.

* * *

Acum doi ani, părintele I. Lupaș v'a întreținut despre Neculai Olahul, fost primat și regent al Ungariei, și a arătat rolul său ca umanist [1]). Neculai Olahul nu a fost însă numai un umanist și un politic de seamă. El a luat și o parte activă la răsboaiele vremii sale și mai cu seamă a contribuit cu însemnate sume pentru întărirea cetăților Sissek [2]), Oláhujvár (Neuhäusel) și Landzsér [3]).

Activitatea sa militară nu s'a mărginit însă numai la plata lucrărilor de fortificație, ci el a pus să se toarne și

---

[1]) Lupaș: *Doi umaniști români în secolul al XVI-lea.* (Academia Română. *Memoriile secției istorice.* Seria III, tom. VIII, Memoriul 5.)

[2]) Pentru clădirea căruia a adus, în 1544, pe italianul Petru din Milan. (Dr. I. Szendrei: *Ungarische kriegsgeschichtliche Denkmäler*, p. 978.)

[3]) Szendrei, *l. c.*

tunuri, din cari unul, care proveneà din castelul Forchstenstein (Frakno Vára lângă Eisenstadt), a figurat la expoziția milenară din Budapesta (1896) [1]. Un tun identic, se află la Arsenalul (fostul k. und k. Heeresmuseum) din Viena [2].

Este un tun de câmp numit de Szendrei: *Falkon*, iar de catalogul muzeului armatei din Viena: *Serpentinel (Scharffetintl)*, cu următoarele caracteristice:

Lungimea țevei 2,24 m, calibru 6,4 cm., afet de lemn cu roți de 1,36 m. diametru, greutatea piesei cu afet 541 kgr.

Pe țeavă, cum se poate vedeà din alăturatul desemn (figurând în cartea lui Szendrei [3]), se află:

pe partea dinapoi (tunet): inscripția MICHEL DOBLER / GOS MICH 1554 și o monogramă făcută din literile F și E, cuprinse în colanul ordinului Lânei de aur.

pe partea dinainte (sburătură): armele lui Neculai Olahul și, deasupra acestora, inscripția:

Rmus D. NIC. OLAI. DEI / GRA. ARCHIEPUS / STRI. PRIM. UNG. / LEG. NATUS ZC / FIERI. ME. FECIT. ANNO D. I. 1554.

* * *

Catalogul armelor muzeului imperial Eremitage întocmit de cunoscutul scriitor E. Lenz, descriind [4]) niște scuturi de paradă aflate (în 1908) în acea colecție, arată că ele sunt cu totul identice celor nouă scuturi, provenind din colecția castelului Ambras, cari se aflau la k. und k. kunsthistorisches Museum, (Secțiunea Waffensammlung) din Viena. Aceste scuturi au fost dăruite Arhiducelui Ferdinand din Tirol (1529—1595) de un «voevod valah».

* * *

[1]) Szendrei, *l. c.* După cum mă informează colonelul C. Drăgălina, care a avut amabilitatea să meargă la castelul Forchstenstein, acest tun nu se mai găsește acolo.

[2]) *Katalog des k. und k. Heeresmuseums*, IV. Auflage. Wien 1903, pp. 418, 419.

[3]) Pp. 977, 978, de unde e luată și descrierea, care este mai completă ca aceea din catalogul muzeului armatei din Viena.

[4]) P. 208. (Ediția rusească, 1908).

Alt catalog al unei colecţii ruseşti, acel al celei dela Orujeinaia Palata, din Moscova [1]), ne dă următoarea informaţiune:

In tezaurul coroanei rusești se aflà (în 1861) o sabie mare [2]), cu două tăişuri, care se mânuià cu două mâini (espadon, Flamberg) şi care a fost dăruită ţarului (Mihail Teodorovici), în 1641, de către Vasile Lupu, Domnul Moldovei. Sabia are lama de oțel damaschinat, cu incrustații de aur și cu inscripţii cu caractere arabe. Mânerul este îmbogăţit cu pietre scumpe iar teaca, de catifea roşie, este împodobită cu argint aurit, cu plăci de jasp, cu rubine şi peruzele.

Cu ce ocazie dat-a Vasile Lupu, această sabie, ţarului?

Ştim că el erà în bune relaţiuni cu suveranul dela Moscova. Turcii cari, în 1640, erau în răsboiu cu Cazacii, au cerut lui Vasile Lupu a intervenì, la Moscova, ca țarul să nu deie ajutor Cazacilor. Vasile Lupu a trimis o solie la Moscova. Aceasta a stat acolo, o iarnă întreagă (1640/41) [3]). Sabia trebuie să fi fost deci unul din darurile aduse, după obiceiul de atunci, de solia aceasta.

* * *

Intr'o comunicare precedentă [4]) am căutat să întregesc cele publicate de d-nii N. Iorga și C. Marinescu relativ la săbiile atribuite lui Constantin Brâncoveanu. Examinarea cataloagelor Eremitajului dela St. Petersburg [5]) şi dela Orujeinaia Palata din Moscova [6]) confirmă întru totul cele spuse de Lenz în catalogul colecţiei Scheremetew, despre care am vorbit în acea comunicare. Aceste cataloage ne dau însă încă câteva date folositoare.

Aşà catalogul Eremitajului (pag. 278/9), după ce descrie sabia A. 146, dăruită de oraşul Bucureşti lui Mihaloradovici [7]),

---

[1]) *Le trésor de Moscou.* (Oroujeynaia Palata) par A. Weltmann. Moscou 1861.

[2]) Pag. 148.

[3]) A. D. Xenopol: *Istoria Românilor din Dacia Traiană.* (Ediţia Şaraga) VII, p. 211.

[4]) Academia Română. *Memoriile Secţiei Istorice.* Seria III, tom. X, Memoriul 1.

[5]) *Imperialul Eremitage. Călăuza Secţiunii medievală şi epocei renaşterei. Partea I, colecţia armelor.* Intocmit de E. Lenz. S. Petersburg, 1908 (ruseşte).

[6]) *Le trésor de Moscou (Oroujeynaia Palata)* par *A. Weltmann*, Moscou 1861.

[7]) Memoriul meu susnumit, p. 5.

descrie o sabie (înregistrată sub No. A. 16) care e « de acelaş fel » cu sabia precedentă (A. 146). Această din urmă sabie, care este arătată ca de boier rus şi a cărei ilustraţie o dau acì spre a se vedeà cam cum erau săbiile asemănătoare celor atribuite lui Brâncoveanu, poartă următoarele inscripţii:

a) Nu departe de gardă IC. XC. NI. KA (la fel cu sabia No. 270 din colecţia Scheremetew), iar deasupra cifra 313.

b) Pe muche: сѹди гди обидѧщїѧ мѧ, побори борѧщїѧ мѧ, прими ѡрѹжїє и щитъ и востани въ помощь мою Adică: « judecă Doamne pe asupritorii mei, combate pe cei ce mă combat: ia armele şi scutul şi vino în ajutorul meu ». ceea ce este, tradusă pe slavoneşte, inscripţia grecească de pe sabia dela Zeughaus din Berlin [1]).

Autorul catalogului după ce studiază toate săbiile de soiul acesta, aflate în colecţia Eremitajului, emite părerea că aceste săbii ar fi fost fabricate în Moldova. Presupunerea nu mi se pare justificată, mai ales din motivul că nu avem nici o indicaţiune documentară că în Moldova secolilor XVII şi XVIII să fi existat ateliere capabile de a face o lucrare atât de fină.

Catalogul colecţiei dela Orujeinaia Palata ne dă o altă indicaţie, care mi se pare mai aproape de adevăr.

La pagina 151, vorbind de diferite piese: o tolbă de arc şi una de săgeţi, sceptrul, globul (ce serveau la încoronarea ţarilor) arată că au fost făcute în Constantinopol şi aduse în Rusia, de un grec, Ivan Iuriev, în anii 1662—1665. Pe glob este o inscripţie grecească, a cărei traducere este: « Atot puternice Hristoase, arbitru ceresc, dă preţul isbândei asupra inamicilor săi, dreptcredinciosului ţar şi kniaz *(τῷ βασιλεῖ καὶ κνέζη 'Αλεξίῳ)* precum (ai dat) altădată împăratului Constantin-cel-mare » etc.

Asemănarea acestei inscripţii cu aceea de pe sabia lui Constantin Brâncoveanu, aflată la anticarul Manukian dela Paris [2]), şi totuşi deosebirea în titulatură: *βασιλεὺς* şi nu *αὐθέντη* nici *ἥγεμον*, apoi faptul că toate săbiile atribuite lui C. Brâncoveanu sunt damaschinate, adică din oţel făcut în cuprinsul

---

[1]) Memoriul meu sus citat, p. 3.

[2]) *Ibid.*, p. 2.

imperiului otoman, inscripţiile cari se referă la Constantin-cel-Mare şi importanţa Constantinopolului ca centru comercial şi de fabricarea armelor, formele săbiilor identice cu cele aflate în colecţiile dela Serail şi dela Sfânta Irina, mă fac a emite părerea că toate săbiile atribuite lui C. Brâncoveanu, sau cele asemenea lor, au fost fabricate, pentru acel domn sau pentru alţii din aceeaş vreme, la Constantinopol.

* * *

Un alt lucru puţin cunoscut la noi este terminologia militară, care în adevăr este săracă, dar care ar puteà fi îmbogăţită printr'un studiu mai amănunţit al vechilor noastre texte.

Iată câteva pilde.

In vechile noastre scrieri sub numele de arc se înţelege atât arcul obişnuit cât şi arbaleta şi dovada o avem în: *O seamă de cuvinte* a lui I. Neculce [1]). Acesta, vorbind de un arc a lui Ştefan cel Mare, zice: «şi arcul l-au fost trăgând cu vârtej». Este evident vorbă de o arbaletă, deoarece aceasta se încordà cu o pârghie sau cu un scripete. Dar un alt text vechiu: *Letopiseţul Ţării Moldovei până la Aron Vodă* [2]) pare a da o numire specifică arbaletei, numind-o: *arc tare*. In adevăr, vorbind de Bogdan, fiul lui Alexandru Lăpuşneanu, zice: «Nici de carte era prost, la călărie sprinten, cu suliţa la halca nu pre lesne avea potrivnic, a săgeta din arc tare nu putea fi mai bine». Acest pasaj ar puteà fi interpretat în două soiuri: fie că nimeni nu puteà săgetà mai tare (mai departe) ca Bogdan, interpretare ce-mi pare puţin justă, deoarece depărtarea la care bate un arc nu depinde de trăgător, ci de arc; fie, că arcul erà de soiu tare, ori arc de soiu tare este arbaleta a cărui arc este aşà de tare încât are nevoie de un scripete spre a fi încordat. Arcului obişnuit îi se ziceà dealtfel şi: *arc de rând* [3]). Tot în textul Herodotului (traducerea românească) publicat de d-l Iorga, din care am luat această denumire, găsim o nouă denumire, aceea de: *arc încujbat* [4]), pe care, în notă,

---

[1]) Kogălniceanu: *Cronicele României*. Ed. II. Vol. II, p. 179.

[2]) Ediţia C. Giurescu, p. 215, 216.

[3]) N. Iorga: *Herodot, traducere românească*, p. 383₁.

[4]) *Ibid.*, p. 383₂₀.

d-l Iorga o tălmăcește ca arc de două ori arcuit, adică arc oriental, ceeace reese din textul Herodotului. In dicționarul român-german a lui Tiktin verbul a încujbà este tradus prin: biegen, beugen, krümmen, adică a îndoì, a încordà și se dau exemple din care iese acest înțeles. Ar trebuì a se cercetà textele pentru a găsì întrebuințarea acestui cuvânt și de către alți autori și numai atunci s'ar puteà cunoaște înțelesul cel mai obișnuit al *arcului încujbat*. Cuvântul e al filologilor.

O denumire întrebuințată în trecut pentru tunurile grele a fost de: *balimez* sau *baliemez*. Această denumire vine din limba turcă, în care: *bal yeméz* și *bal yeméz top* înseamnă tun de calibru mare [1]). Unii din autorii moderni — de pildă N. Bălcescu — au denumit astfel anumite feluri de tunuri, sau au zis astfel când unora când altora [2]). Vechile texte nu justifică această interpretare [3]) ci numai aceea de tun de calibru mare sau de puștile cele mari, din textele mai vechi [4]).

O altă denumire, care a scăpat redactorilor *Dicționarului Limbei Române* [5]), este aceea de: *fărcuș*, prin care se înțelege teaca săbiei, căci iată ce zice textul românesc al Herodotului, publicat de d-l Iorga [6]): «Și sărind el pre cal, căzu fărcușul sabiei. Și, golindu-se sabiia, să lovi în stinghe».

In fine o ultimă denumire, asupra căreia vreau să atrag atenția, este aceea de: *pistreală* prin care se înțelegeà: bătaia, adică depărtarea la care bate o armă [7]). Cuvântul, de origină polonă, se găsește în Dicționarul român-german a lui H. Tiktin [8]). Din acel dicționar lipsește însă adjectivul: *pistrealnic*, întrebuințat de Mihnea Radu Vodă, într'o scrisoare către Sibieni (1658) prin care cere, între altele: «două arme.... nu

---

[1]) D. Theophil Löbel, *Elemente turcești, arăbești și persane în limba română*, p. 11.

[2]) N. Bălcescu, *Istoria Românilor sub Mihai Vodă Viteazul*. La pag. 172 zice că trebuie tradus prin: double fauconneau iar la pag. 614 prin: bombarde.

[3]) Academia Română, *Dicționarul Limbei Române*, la cuvântul: balimez.

[4]) I. Bogdan, *Vechile cronice*, p. 213.

[5]) Ediția Academiei Române.

[6]) Pag. 172.

[7]) Portée. Schussweite.

[8]) *Rumänisch-Deutsches Wörterbuch*.

așà mari ci să fie cam lungi, tunuri pistrealnice»[1]), adică cu bătaie mare. Explicarea cuprinsă acì că prin arme se înțeleg tunuri nu e de acord cu explicația dată de Dicționarul Limbii Române (Ediția Academiei) cum că în limba veche prin *armă* se înțeleg mai ales armele purtate la brâu.

10 Noemvrie 1929
București

INFORMATIONS ET NOTES PAR RAPPORT À L'HISTOIRE DE L'ARMEMENT CHEZ LES ROUMAINS

RÉSUMÉ

L'auteur signale l'existence:

1. Au musée militaire de Vienne, d'un canon fondu par M. Dobler, en 1554, pour le primat d'Hongrie Nicolas Olahus.

2. Au Kunsthistorisches Museum (Waffensammlung) de Vienne, de neuf targes, données par un prince roumain à l'archiduc Ferdinand (1529—1595).

3. A l'Oroujeynaia Palata de Moscou, d'un espadon donné en 1641, par Basile-le-Loup, prince de Moldavie, au tzar Michel Feodorovici. L'espadon est richement incrusté d'or et a un fourreau garni de lames d'argent, de jaspe et de pierres fines.

Sur les indications trouvées dans les catalogues des musées russes, l'auteur émet l'opinion que les sabres attribués à Constantin Brancoveanu[2]) ont été fabriqués à Constantinople.

L'auteur signale ensuite la signification de quelques anciens termes militaires roumains: *arc tare*, *arc de rând*, *arc încujbat*, *balimez*, *fărcuș*, *pistrealnic*.

---

[1]) *Revista Istorică*, XII, pp. 10—12 no. 309.

[2]) Académie Roumaine, *Mémoires de la Section historique*. Série III, Tome X, Mémoire 1.

CÂND S'A ADOPTAT STEAGUL TRICOLOR LA NOI

Chestiunea datei când a fost adoptat, de Români, steagul tricolor și cui revine paternitatea alegerei celor trei colori: albastru, galben și roș, cari-l alcătuesc, este una din acelea ce arată mai bine, cât de puțin suntem documentați, chiar asupra trecutului apropiat.

In adevăr, opiniunea curentă atribuie, adoptarea steagului cu trei colori, evenimentelor din anul 1848, crezând: unii, că această adoptare s'a făcut în Ardeal, cu ocazia pregătirii adunării dela Blaj, iar alții, că a fost adoptat de tinerimea revoluționară din București, care voind a arătà și mai bine apropierea dintre revoluția noastră și cea franceză a adoptat un steag asemenea celui francez, în care a înlocuit albul prin galben.

In fine, alții emit părerea că steagul tricolor provine din contopirea în 1859, a steagului moldovenesc și a celui muntenesc.

Realitatea este cu totul alta. Steagul tricolor cu colorile albastru, galben și roș a fost adoptat ca steag al armatei muntenești în 1834.

Acest adevăr l-a bănuit întâiu colonelul (ulterior generalul) P. V. Năsturel, care în cartea sa: *Steagul, Stema României, Insemnele Domnesci, Trofee*, deduce (pag. 50, 51) după planșa colorată ce figurà în *Anuarul Prințipatului Țerii Romînești* (tipărit în 1842 sub domnia lui Alexandru Ghica Voevod) că steagul erà cel tricolor.

Cu trei ani însă, înaintea cărții lui Năsturel, maiorul (ulterior generalul) I. Popovici, din cavalerie, publicase cartea sa: *Organizarea Armatei Române* Roman 1900. In această carte autorul semnalează (volumul I, pag. 95) existența unui firman care aprobă cum să fie steagul armatei și cel al vaselor de comerț.

Iată documentul — un hatişerif nu un firman — aşà cum a fost publicat în: *Buletinul — Gazeta oficială (Ţara Românească)* No. 34 de Duminică 14 Octomvrie 1834 (pag. 144).

Buletin-Gazetă oficială

Duminică 14 Octombrie 1834, No. 34.

Hatişeriful împărătesc

Inalta aceasta poruncă a Mea să va pune în lucrare întocmai.·

Deosebitule între Domni şi alesule între cei mai însemnaţi ai neamului creştinesc, cel ce te orândueşte acum prin împărăteasca Mea voinţă Oblăduitor al Ţării Rumăneşti Alexandru Ghica Vodă: fie-ţi sfârşitul cu bine....

. . . .

No. 3. Pentru Steag

Deosebitule între cei mai aleşi ai neamului lui Isus, tu oblăduitorule al Valahii Alexandru Ghica Voda fie-ţi sfârşitul cu bine!

Ajungând această a Noastră Impărătească poruncă, ştiut să-ţi fie că pe lângă Impărăteştile Noastre înalte daruri revărsate către supuşii Noştri Rumâni, binevoind, aprobăm după a ta rugăciune, şi dare de steaguri, atât pentru corăbiile cele negustoreşti ce plutesc în limanuri şi alte schele Impărăţiei Noastre, cât şi pentru oştirile cele întocmite spre paza bunei orândueli a Ţării.

Drept aceia prin Inalta Noastră Impărăteasca poruncă, să dă la corăbiile cele negustoreşti steag cu faţa galbenă şi roşie, având pe dânsul şi stele, şi la mijloc pasăre albastră cu un cap. Iar la acele ostăşeşti alt steag cu faţa roşie, albastră şi galben, având şi acesta stele şi pasăre cu un cap la mijloc, precum de către Noi s'a găsit cu cale.

Poruncim dar ca toate corăbiile ce vor pluti cu acest steag, sau în boazul Ţarigradului, sau în alte părţi ale Impărăţiei Noastre, să rămâie cu totul nesupărate de către slujbaşi ce se vor afla într'acele locuri, care aceasta s'au făcut cunoscut şi către al Nostru Capitan paşa şi către alţi asemenea ai Noştri slujbaşi la câţi s'a cuvenit. Asemenea s'au dat aceasta după cuviinţa şi la cunoştinţa Elgiilor prietenilor curţii, ce se află în Impărăteasca Noastră capitală ca fie şi care prietenă oblăduire

să ocrotească și să dea tot ajutorul acestor corăbii, când să vor afla în apele ținuturilor lor.

Tu dar oblăduitorule acestui Prințipat, primind acest al Nostru semn îl vei face cunoscut atât la corăbiile negustorești ale Valahiei, cât și la oștirile țării, spre a ști, că și s'au dat voie să aibe aceste pomenite steaguri, și te vei sili a aduce întru îndeplinire aceasta Noastră poruncă.

S'a scris la începutul lunei lui Rebiulevel 1250.

Cred că, în urma cunoașterei acestui document, nu mai poate rămâne nici o îndoială că alegerea tricolorului aparține lui Alexandru Ghică Voevod (1834—1842).

Steagurile oștirei muntenești, cari au rămas aceleași, având culorile asezate orizontal în ordinea: roș, galben, albastru dar cărora la fiecare schimbare de domnie, s'a schimbat numai inițiala domnească ce se aflà zugrăvită în cele patru colțuri ale pânzei, se află la Muzeul Militar Național.

După Unire (sub Cuza-Vodă) steagurile ce s'au dat armatei, cari se află și ele la Muzeul Militar, au continuat a aveà culorile asezată orizontal în ordinea: roș, galben, albastru.

In 1867, Domnitorul Carol distribuie, gardei naționale, cele dintâi steaguri în cari culorile sunt așezate vertical, în ordinea: albastru, galben, roș, ordine care s'a păstrat până azi.

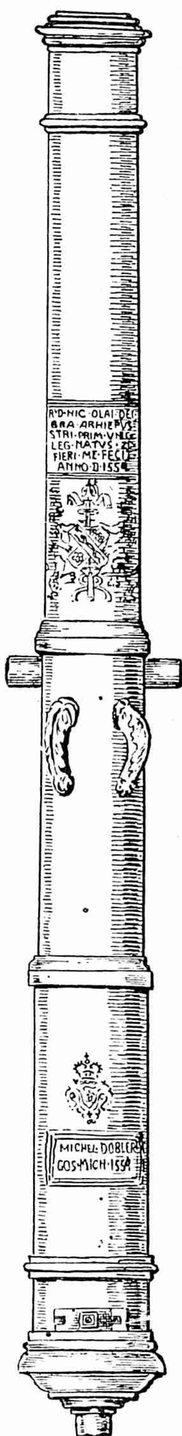
In Muzeu se mai află, două steaguri, din anul 1848, cari au culorile așezate orizontal, dar în ordinea: albastru, galben, roş. Unul e al orașului Slatina și celalalt provine din Ardeal și a fost dăruit muzeului de d-l inginer V. Puşcariu. Tradiția zice că acest din urmă steag ar fi servit lui Avram Iancu.

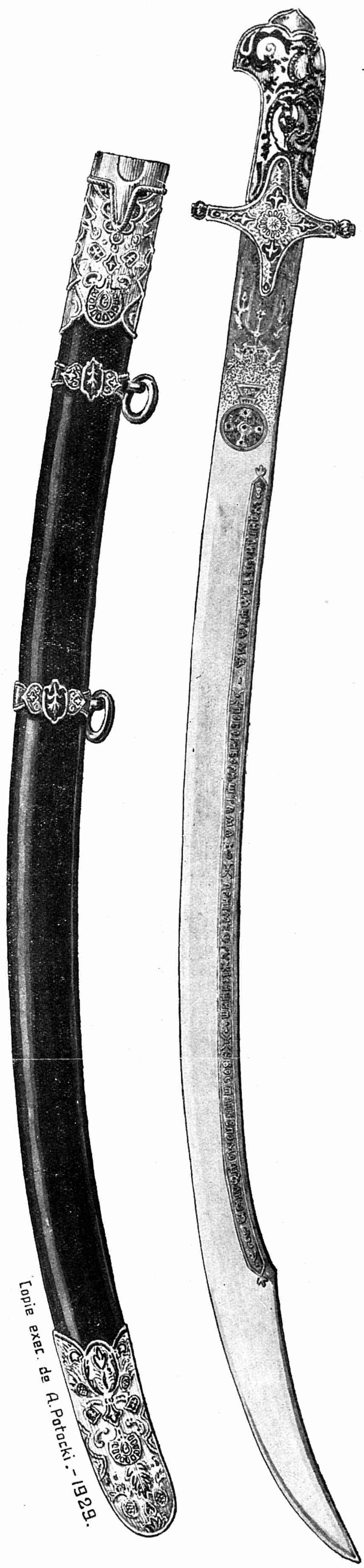
Tot în muzeu se află și un steag al vasului de comerț Hatmanul Vilara (identic cu descrierea din hatişeriful de mai sus), care fusese depus de către Ministerul de Interne, în 1835, la Arhivele Statului.

DATE DE L'ADOPTION DU DRAPEAU TRICOLORE, PAR LES ROUMAINS?

RÉSUMÉ

À l'encontre de l'opinion générale qui croyait que le drapeau tricolore — bleu, jaune, rouge — avait été adopté en 1848, l'auteur prouve, par la publication d'un hatichérif de 1834, que ce fût en cette année — là que, sur la demande du prince régnant Alexandre Ghika, la Porte Ottomane approuva que les drapeaux et étendarts de l'armée valaque soient formés des trois couleurs: bleu, jaune et rouge.

R·D·NIC·OLAI·DE
BRA·ARHIEPVS
STRI·PRIM·V
LEG·NATVS
FIERI·ME·FEC
ANNO·D·155
MICHEL·DOBLER
GOS·MICH·155

Copie exec. de A. Potocki. - 1929.

I. BISERICA DIN LUJENI

DE

G. BALŞ

Şedinţa de la 29 Noemvrie 1929

Intre Cernăuţi şi graniţa ţării către Polonia, în localitatea numită Lujeni, se găseşte o mică biserică de zid, modestă şi care nu atrage privirile. E o simplă clădire dreptunghiulară, cu o absidă poligonală. Contraforturi cam informe sprijinesc pe din afară zidurile clădirii, iar spre apus o construcţie de lemn adăugată o prelungeşte, în această parte. (Vezi planşa I)

Pe acoperişul acuma de tablă, trei turnuleţe scunde, aşezate pe coama învelişului, înveselesc ceva silueta bisericii. Nici un soclu, nici un chenar nu împodobesc faţadele.

Totuş această biserică prezintă, precum voiu arătà, un interes deosebit. Este una din cele mai vechi biserici moldoveneşti şi zidirea ei se poate, cu foarte mult probabilitate, aşezà în a doua jumătate a veacului al XV-lea.

In catastiful vechilor biserici moldoveneşti, ce l-am dat în «Buletinul Comisiunii Monumentelor istorice» (1925) [1]), n'am vorbit de acest mic monument. Mărturisesc că existenţa lui îmi erà atunci necunoscută. Conştiinciosul Romstorfer nu pomeneşte Lujenii în rândul bisericilor bucovinene, pe care le-a enumerat foarte detaliat în publicaţiile sale [2]), nici nu cunoşteam cărticica părintelui D. Dan [3]) care o citează. Cartea d-lui I. Ştefănescu, despre pictura religioasă în Moldova [4]), mi-a atras atenţia asupra ei.

---

1) G. Balş, *Bisericile lui Ştefan cel Mare*, « Bul. Com. Mon. Ist. », 1925.

2) C. Romstorfer, *Die Kirchenbauten in der Bukovina*, Wien, 1896.

3) D. Dan, *Lujenii*, Cernăuţi, 1893.

4) I. Ştefănescu, *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie*, Paris, 1928, p. 90.

Clădirea, arată în plan un dreptunghiu lungit (fig. 1), și se îm-

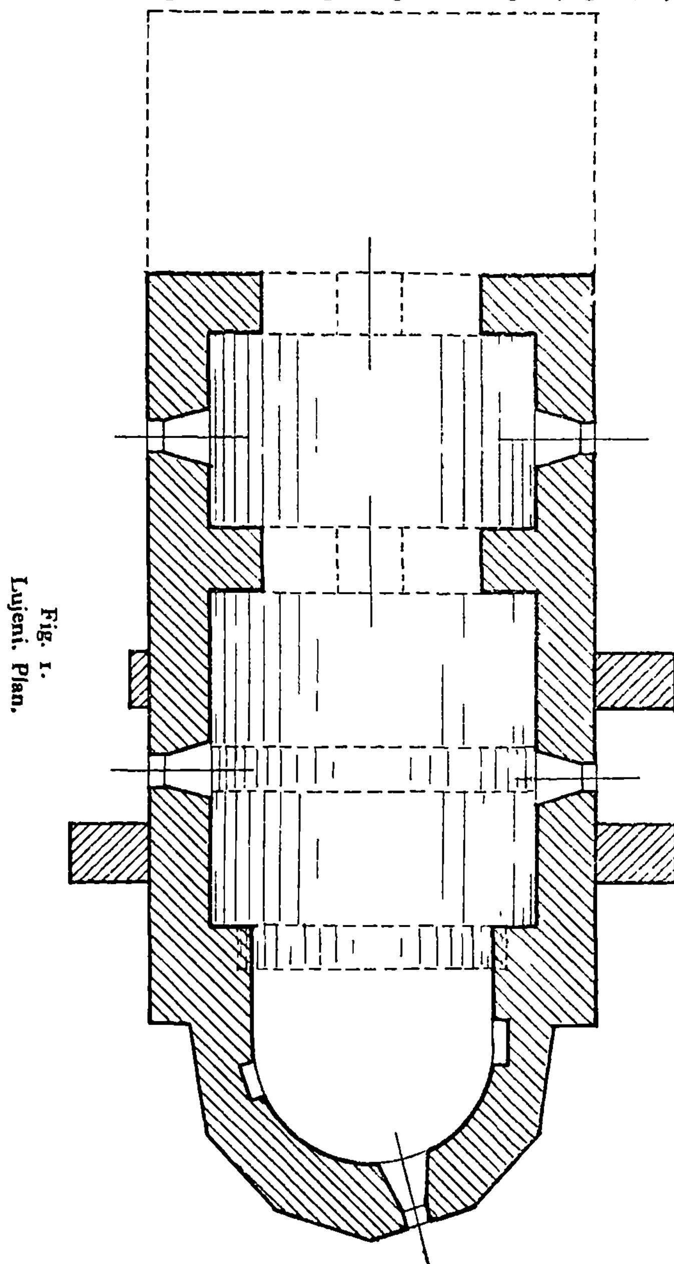

Fig. 1. Lujeni. Plan.

parte, după datina noastră, într'un pronaos și un naos, după care

urmează altarul semicircular în interior, legat de naos printr'un simplu arc.

Peretele dinspre apus al pronaosului, unde erà vechea uşă de intrare, este acuma deschis printr'un larg arc care dă în construcţia de lemn, mai recent adăugată. Tot la fel este deschis şi zidul dintre pronaos şi naos, dispărând astfel cele două uşi, cea de intrare în biserică şi cea de trecere în naos.

Pronaosul are două ferestre, una în zidul de miazăzì şi alta în cel de miazănoapte. Asemenea şi naosul are două ferestre, la fel aşezate. Altarul are o singură fereastră, care prezintă particularitatea de a nu fi aşezată în ax ci ceva într'o parte.

Toate aceste ferestre par a fi fost mai mult sau mai puţin modificate şi în orice caz nu mai prezintă — precum am mai spus'o — nici o urmă de chenar sau de altă împodobire.

Ne mai existând nici cele dela uşi, ne lipsesc deci unele din cele mai de seamă elemente de comparare şi de datare. (fig. 2)

Zidurile, de piatră brută, au peste un metru grosime. Bolţile atât cele din pronaos cât şi cele din naos sunt în semicilindru (în «berceau»), iar în naos bolta este întărită de un arc dublou de vreo 70 cm. lăţime şi care recade pe nişte console aşezate deasupra ferestrelor.

Absida altarului este boltită, după obiceiul constant, în sfert de sferă. In exterior, contraforturile ce se văd, sunt adăugate ulterior. Absida este poligonală, având, în mod excepţional un număr pereche de laturi — şi anume şase — încât prezintă un vârf în axă, dispoziţie extrem de rară şi din care cauză fereastra altarului este aşezată ceva într'o parte.

Acoperişul original trebuie să fi fost cam cum îl vedem şi azi, dar fără turnuleţele ornamentale ce i s'au adăugat, adică cum sunt toate învelitoarele bisericilor moldoveneşti fără turlă.

Examinarea planului şi a secţiunei longitudinală ne îngădue să clasăm acest monument înpreună cu acele din Dolheştii-Mari, Volovăţ şi Bălineşti (fig. 3, 4, 5). Aceste trei biserici, toate din vremea lui Ştefan cel Mare şi construite cea mai veche înainte de 1481 iar celelalte două în 1494 şi 1502, au ca trăsătură comună bolta în semicilindru, întărită prin arcuri dublouri. Acest grup pare a derivà dela biserica din Rădăuţi, printr'o simplificare progresivă. Dispariţia colateralelor dela Rădăuţi

4*

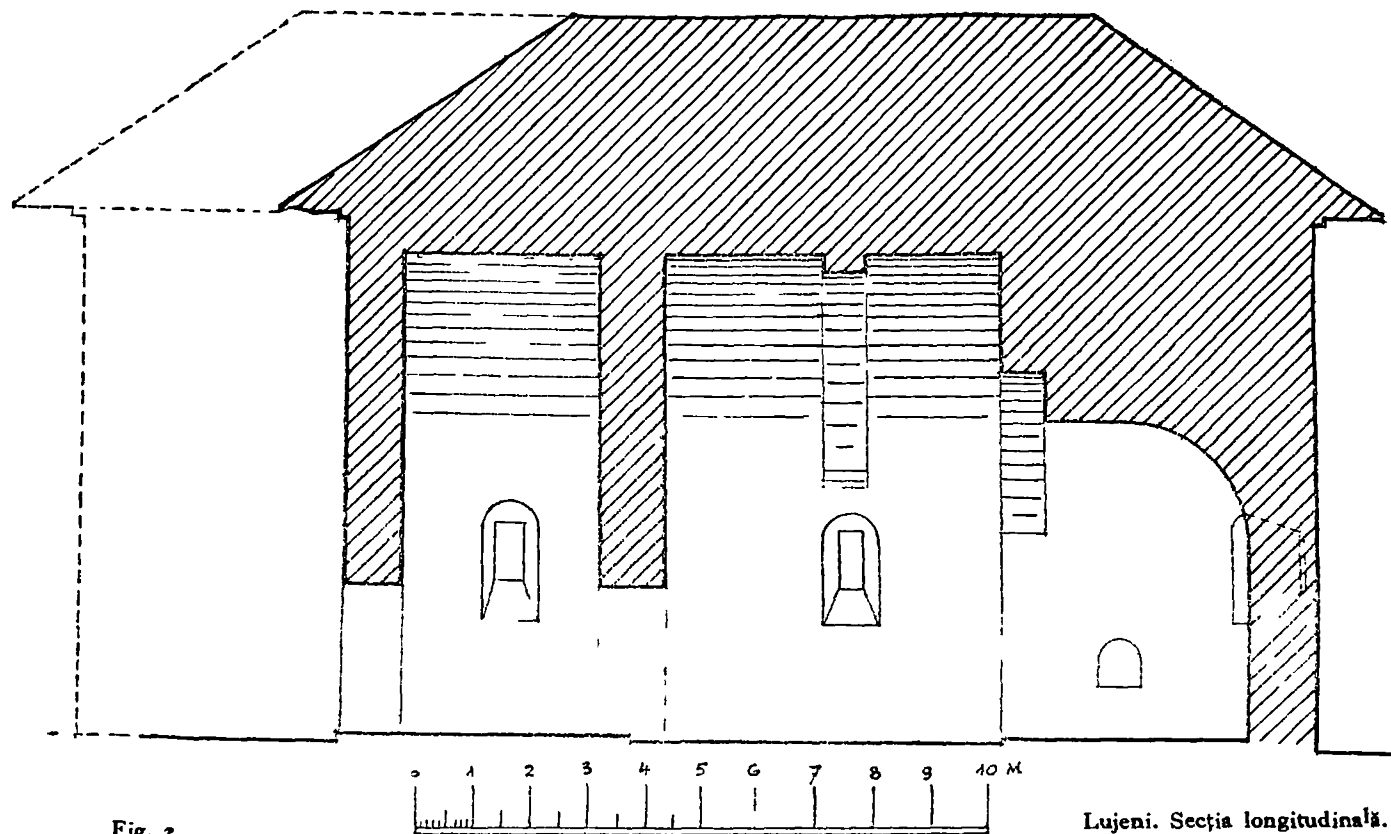

Fig. 2. Lujeni. Secția longitudinală.

duce mai întâiu la arcadele oarbe în zidurile de miazăzi și miazănoapte, ca la Dolhești și Volovăț, și, prin suprimarea lor completă, la forma dela Bălinești și dela Lujeni.

Din punctul de vedere al bolților, Volovăț și Bălinești, care au câte două dublouri atât în pronaos cât și în naos, apar mai complicate, pe când Dolhești, care nu are decât câte un singur dublou, e mai simplu, iar Lujeni, care nu are un dublou decât în naos, reprezintă tipul cel mai simplificat.

Și la Lujeni, ca și la celelalte trei biserici din acelaș grup,

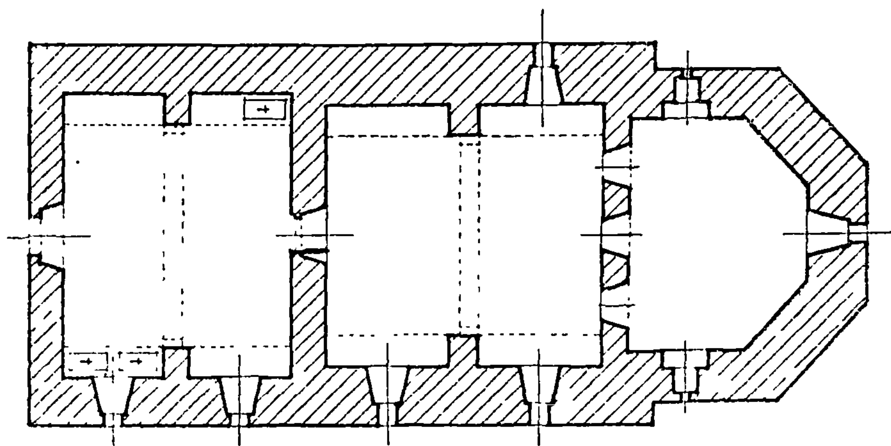

Fig. 3.
Dolheștii Mari

pardoseala prezintă particularitatea de a fi mai joasă în naos decât în altar și în pronaos.

Acest grup de biserici, foarte deosebite, din punctul de vedere arhitectonic de celelalte din vremea lui Ștefan cel Mare, reprezintă un tip romanic — deci un tip arhaic — care alcătuește oarecum o anomalie în șirul evoluției bisericilor din această vreme.

Care este epoca mai precisă a zidirii bisericii din Lujeni?

In biserică se mai văd resturi de fresci destul de stricate și în cea mai mare parte acoperite de tencueli mai noi. In altar se văd mai mulți sfinți, de o factură destul de frumoasă; în naos, nu se zăresc decât ceva rămășițe.

In pronaos însă, atât pe peretele de miazăzì cât și pe cel de miazănoapte, se văd sfinți zugrăviți, iar pe acest zid din

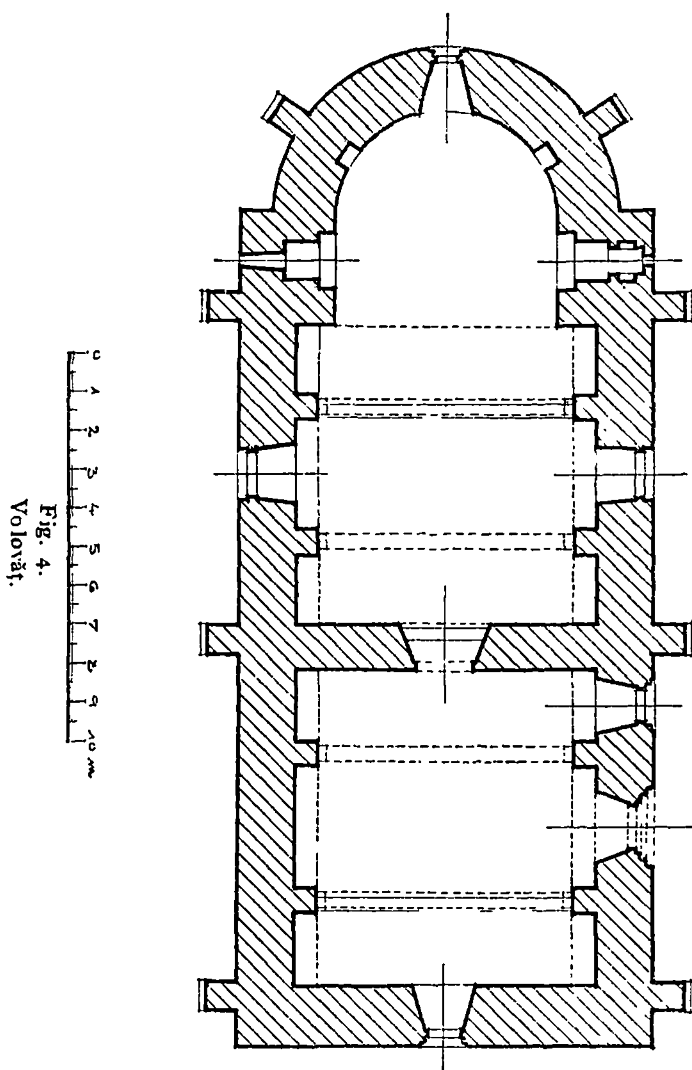

Fig. 4.
Volovăț.

urmă apare — lucru excepțional în Moldova — destul de deslușit, un călăreț ținând o suliță și un scut și cu următoarea inscripție:

„Азъ пан Θеωдоръ зовоми Витолта рабь Х҃у Б҃у и пр҃ѣчит҃еи бвo҃ матере и хтиторь ст҃му храм҃у сему."

Adică:

«Eu, domnul Teodor numit Vitolt, robul lui Christos Dumnezeu și al preacuratei de Dumnezeu născătoare și ctitor acestei sfinte biserici»[1]). (Vezi planșa II)

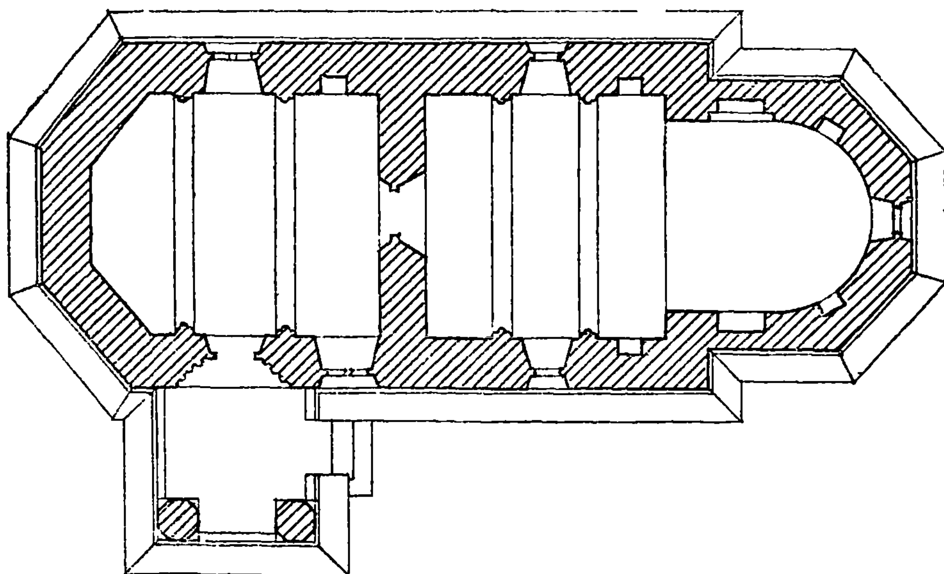

Fig. 5.
Bălinești.

Un Vitolt este cunoscut printre dregătorii Moldovei încă din 1425[2]), iar Părintele Dan arată că moșia Lujeni a fost cumpărată în 1452 de către Vitolt; cam pe la 1582 moșia a trecut în mâinile Movileștilor.

Frescile, pe cât starea lor permite o judecată, prezintă caracterele veacului al XV-lea, încât, fără a cunoaște epoca mai precisă când a trăit acest Teodor Vitolt, putem totuș fixà

[1]) D. Dan, *Lujenii*, p. 8.

[2]) *Idem*, *id.*, p. 12 și C. Giurescu, *Noui contribuțiuni la studiul marilor dregători în secolele XIV și XV*. București, 1915, p. 70.

epoca construcţiei bisericii între 1452 (data cumpărării moşiei) şi sfârşitul veacului sau primii ani ai veacului al XVI-lea [1].

Având în vedere însă simplicitatea clădirii, am fi dispuşi să o clasăm mai curând mai înapoi, în timp, decât mai înainte, adică s'o apropiăm mai mult de data de 1452.

In acest caz Lujenii ar fi cea mai veche dintre bisericile care ne-au rămas din vremea lui Ştefan cel Mare (poate chiar ceva anterioară), împreună poate cu biserica albă din Baia, care se presupune a fi fost clădită puţin după 1467 [2]. Baia este însă o clădire care a fost remaniată şi este problematic dacă — sub forma ei actuală — este aşà de veche cum se presupune.

Prima biserică a mănăstirii Putna a fost zidită între 1466 şi 1469, fiind sfinţită la 1470. Dar biserica actuală nu este cea dela început, ci o biserică reconstruită în veacul al XVII-lea şi în al XVIII-lea.

După Baia, vine în rândul vechimei Dolheşti (înainte de 1481) şi pe urmă Pătrăuţi, Milişăuţi, Sf. Ilie şi Voroneţ, un grup omogen de patru biserici zidite între 1487 şi 1488, după care se înşiră treptat toate celelalte [3].

Biserica din Lujeni, în simplicitatea ei, prezintă deci marele interes de a fi, dacă nu cea mai veche din vremea lui Ştefan cel Mare, cel puţin una din cele mai vechi. Ea urmează, în acest caz a fi adăugată la catastiful clădirilor, din acest timp, clasificate până azi.

L'ÉGLISE DE LUJENI

L'église de Lujeni, près de Cernăuţi, en Bucovine, a été construite par un certain Teodor Vitolt, suivant toute probabilité entre 1452 et la fin du siècle, mais vraisemblablement à un époque plutôt voisine de la première de ces dates.

C'est un édifice rectangulaire avec une abside polygonale qui présente — fait très rare — un sommet dans l'axe. Elle

[1]) Se mai văd numeroase grafite, ca în mai toate bisericile vechi moldoveneşti zugrăvite. Părintele Dan citează următoarele: în pronaos la stânga uşii: Ioan Boskowsky, 1695. Костаки Зрно = 7149 = 1641 pe urmă anul 1630 şi în altar: V B. Donkoff 1690.

[2]) Al. Lapedatu, « Bul. Com. Mon. Ist. », 1909, p. 62

[3]) G. Balş, *Bisericile lui Ştefan cel Mare* în « Bul. Com. Mon. Ist. », 1925, p. 201.

Biserica din Lujeni.

Inscripţia zugrăvită din pronaos.

est partagée, suivant l'usage orthodoxe en pronaos et naos. La fenêtre de l'abside est désaxée. La voûte est un berceau, qui est renforcé au naos par un arc doubleau retombant sur des consoles.

Ce petit monument appartient au groupe d'églises de Dolhestii-Mari, Volovätz et Bălinesti [1]) construites, la première avant 1481 et les autres deux en 1494 et 1502. Elles ont comme traits communs la voûte en berceau, renforcée par des doubleaux. Ce groupe paraît dériver de l'église de Radautz par une simplification progressive. C'est Lujeni qui représente le type le plus simple.

Ce groupe d'églises, très différentes au point de vue architectonique des autres monuments de cette époque, représente un type roman — donc archaïque — et qui est plutôt une anomalie dans la série évolutive de nos églises.

Les restes de fresques d'une assez belle qualité qui nous sont parvenus paraissent se rattacher à celles de l'époque d'Étienne le Grand; leur plus grand intérêt est de nous donner le portrait du fondateur, à cheval — fait exceptionnel en Moldavie — l'écu et la lance au poing. Une inscription slavone nous donne son nom.

Cette petite église présente donc l'intérêt d'être très probablement une des plus anciennes de l'époque d'Étienne le Grand — peut-être même antérieure de peu à l'avènement de ce prince.

---

[1]) Cf. *Les églises d'Etienne le Grand*, « Bul. Com. Mon. Ist. », 1925, p. 201.

II. INTRODUCEREA PRIDVORULUI IN PLANUL BISERICILOR MOLDOVENEŞTI

DE

G. BALŞ

Şedinţa de la 29 Noemvrie 1929

Este o părere îndeobşte răspândită că introducerea pridvorului, în planul bisericilor moldoveneşti, corespunde cu începutul domniei lui Petru Rareş. Probota şi Homor, mai cu seamă, ar fi cele care ar fi înfăţişat, dintre cele dintâiu, acest nou element de plan (Planşa I).

Este adevărat că două biserici mari, mai vechi, prezintă şi ele acest element şi anume: biserica cea mare a mănăstirii Neamţului (1497 (Pl. II) şi Sf. Gheorghe din Suceava (1514-22) (Pl. III), dar s'a socotit că la aceste două clădiri, pridvorul fusese adăugat ulterior.

Această părere consfinţită, pentru cel din urmă din aceste două monumente, prin schematismul bisericilor bucovinene, este întărită de autoritatea lui Melchisedec [1]), de aceà a părintelui D. Dan [2]), precum şi de Romstorfer [3]) şi de Kozak [4]) şi astfel a ajuns un articol de credinţă, pe care şi eu dealtmintrelea, ca şi mulţi alţii, l-am primit — cu oarecare îndoeală însă [5]).

---

1) Melchisedec, *O vizită la câteva mănăstiri şi biserici antice din Bucovina*, p. 71

2) D. Dan, « Bul. Com. Mon. Ist. », III, 1910, p. 134.

3) C. Romstorfer, « Mittheilung der k. k. Central-Commission », XXV, 1899 în « Jahrbuch des Buk. Landesmuseum », 1899, p. 107.

4) Kozak, *Die Inschriften aus der Bukovina*, p. 132.

5) G. Balş, *Bisericile moldoveneşti din veacul al XVI-lea*, « Bul. Com. Mon. Ist. », XXI, 1925, p. 157.

Iar Sf. Gheorghe din Suceava fiind în mod vădit o còpie (cu oarecare deosebiri) a bisericii dela Neamţ, s'a căutat a se vedeà dacă şi aici pridvorul nu a fost adăugat. Biserica fiind până deunăzi acoperită, pe din afară, cu o tencueală care ascundeà partea eventualei racordări, nu se puteà vedeà nimic în această privinţă. Din detalii mai mici — acolada uşei de intrare — oarecare particularităţi în textul pisaniei, asupra cărora d-l Iorga atrăsese luarea aminte [1] —, am căutat a deduce posibilitatea unei zidiri a pridvorului posterioare restului monumentului.

Or, în cursul anului 1928, d-l arhitect G. Sterian, însărcinat cu lucrările ce se execută acuma la Neamţ, a dat jos toate tencuelile exterioare şi vechiul parament a apărut, cu discuri de teracotă şi cărămizi smălţuite, astfel cum se ştià de mai mult că erau la turla bisericii şi astfel precum erà obiceiul în vremea lui Ştefan cel Mare (Planşa IV)

Or, acest parament trece dela corpul propriu zis al bisericii la pridvor fără nici o întrerupere. Continuitatea este perfectă şi nu mai există acuma nici o îndoeală că pridvorul a fost construit odată cu tot restul monumentului.

Dar cum rămâne cu Sf. Gheorghe din Suceava?

Credinţa că pridvorul este adăugat, se sprijină pe o inscripţie, săpată în piatră (Planşa V), care spune:

«Acest pridvor l-a făcut Teofan Mitropolitul, din mănăstirea Râşca, în cinstea sfântului marelui mucenic Ion cel Nou în zilele blagocestivului nostru Domn Io Petru Voevod în anul 7087 (= 1579) [2].

Această piatră (de 66 cm. lăţime şi 38 cm. înălţime) este acum zidită în zidul de împrejmuire a mănăstirii pe latura de miazăzì. De unde a fost mutată? Vorbind de această biserică Melchisedec spune: «Pridvorul este adaos în urmă de mitropolitul Teofan, precum se vede din inscripţia aflătoare *acolo* ».

Mărturisesc greşala ce am făcut-o şi eu, scriind [3] că inscripţia este aşezată în peretele de intrare, unde, de fapt, este pisania bisericii mari, pusă de Ştefăniţă Vodă.

[1] N. Iorga, *Mănăstirea Neamţului*, p. 19.

[2] Kozak, *Inschriften*, p. 135.

[3] G. Balş, *Bisericile moldoveneşti din veacul al XVI-lea*, p. 154.

Nici Romstorfer în articolul în care vorbeşte de această biserică [1]) nu pomeneşte despre vreo mutare a acestei inscripţii.

Pe de altă parte, precum mai arătasem [2]), nicăiri nu se observă în tencueli vreo crăpătură cât de subţire, care ar arătà locul de îmbinare a noului pridvor cu restul monumentului; nici în soclu, care este de piatră aparentă, nu se vede nimic. Iar pictura se continuă, aceeaş, de aceeaş calitate, de aceeaş tehnică. Deasemenea subiectele reprezentate nu arată nici o discontinuitate în locul unde ar trebuì să fie îmbinarea presupusă (planşa VI). In această figură, am arătat, prin linia A—B, verticala unde ar urmà să fie racordarea.

Mai mult, studiul picturei tinde a arătà că zugrăveala s'ar puteà clasà mai curând în al doilea sfert al veacului, iar d-l V. Grecu [3]) a presupus — din faptul reprezentării asediului Ţarigradului în acelaş loc şi cam la fel ca la Moldoviţa, Homor şi o serie de alte biserici din vremea lui Petru Rareş (Probota, Baia şi altele) — că ar aparţine aceleeaş vremi, adică între 1530 şi 1550.

In faţa acestor argumente, cred că trebuie admis că piatra cu inscripţie a lui Teofan, provine dela o altă clădire, acuma dispărută, sau dela un pridvoraş adăugat înaintea uşei de intrare, astfel cum e la Suceviţa sau astfel cum este pridvoraşul acuma existent la Sf. Gheorghe chiar, şi care a fost zidit de Mitropolitul Veniamin Costache la 1837 şi refăcut când s'a restaurat biserica pe la 1905.

Concluzia este că biserica Sf. Gheorghe din Suceava a avut încă dela început pridvorul ce-l vedem azi, şi că tot astfel este cazul şi la Neamţ.

Introducerea acestui element în arhitectura moldovenească datează deci din ultimii ani ai lui Ştefan cel Mare. Când a început a domnì Petru Rareş, tipul complet şi desăvârşit al bisericii moldoveneşti există de mai bine de treizeci de ani, introdus fiind prin aceste două monumente, din cele mai de

---

[1]) C. Romstorfer, « Jahrbuch des Buk. Landesmuseum », 1899, p. 107.

[2]) G. Balş, *loc. cit.*, p. 157.

[3]) V. Grecu, « Byzantion », I, p. 281.

seamă, Neamţ, mai întâiu, şi Sf. Gheorghe din Suceava, în al doilea rând [1]).

INTRODUCTION DE L'EXORNATHEX (PRIDVOR) DANS LE PLAN DES ÉGLISES MOLDAVES

C'est une opinion généralement répandue que l'apparition de l'exonarthex des églises moldaves correspond au commencement du règne de Pierre Rares (1527).

Il est vrai que deux monuments plus anciens, Neamtz et St. Georges de Suceava le possèdent déjà, mais on pensait qu'il leur avait été ajouté ultérieurement. En ce qui concerne la seconde de ces deux églises cette opinion se basait sur une inscription actuellement encastrée dans le mur d'enceinte du couvent et qui donne la date de 1579 comme celle de la construction du «pridvor».

Saint Georges de Suceava étant — à quelques détails près — une réplique de Neamtz, il avait paru logique de penser que, ici aussi, le pridvor avait été ajouté à une époque postérieure.

L'enduit épais qui couvrait ses façades ne permettait pas d'examiner la place du raccord probable.

Mais, au cours des travaux récemment exécutés à Neamtz, ces enduits ayant été enlevés, le vieux parement est apparu et a permis de constater que la continuation de la façade est parfaite et que, sans aucun doute, le pridvor est contemporain de la construction de l'église.

En ce qui concerne St. Georges de Suceava, l'examen de la façade ne peut révéler aucune fissure, aussi fine qu'elle soit à l'endroit du raccord présumé, ainsi qu'il est presque inévitable que cela soit lorsqu'un nouveau corps de bâtisse est accolé à une construction plus ancienne. A l'intérieur non plus on ne peut rien trouver de pareil.

Les fresques qui décorent encore les parois ne laissent apercevoir aucune discontinuité ni dans les enduits, ni dans la peinture et ceci autant dans sa technique que dans la suite iconographique des sujets.

[1]) Nu vorbesc de pridvorul-clopotniţă al bisericii din Părhăuţi (1522) fiindcă este un alt fel de construcţie purcedând din alte principii.

De plus, l'éutde de ces fresques tend à les classer dans le second quart du siècle. M. V. Grecu a émis l'opinion basée sur la représentation du siège de Constantinople, qu'il faut les considérer comme contemporaines à celles de Moldoviţa, de Homor et d'une série d'autres églises de l'époque de Rareş, peintes entre 1530 et 1550.

Il faut donc admettre que l'inscription de 1579, citée plus haut, ne se rapporte pas à l'exonarthex de Saint Georges, mais à celui d'un autre édifice, aujourd'hui disparu, ou bien à un petit porche ajouté à l'entrée du pridvor ainsi qu'on peut le voir à Sucevitza, et ainsi qu'il en existe un à Saint Georges même, construit en 1837.

La conclusion est que ces deux églises, Neamtz et Saint Georges de Suceava, ont eu leur exonarthex dès leur construction et que lorsque Pierre Rareş a commencé à régner, le type complet et achevé de l'église moldave existait déjà depuis une trentaine d'années.

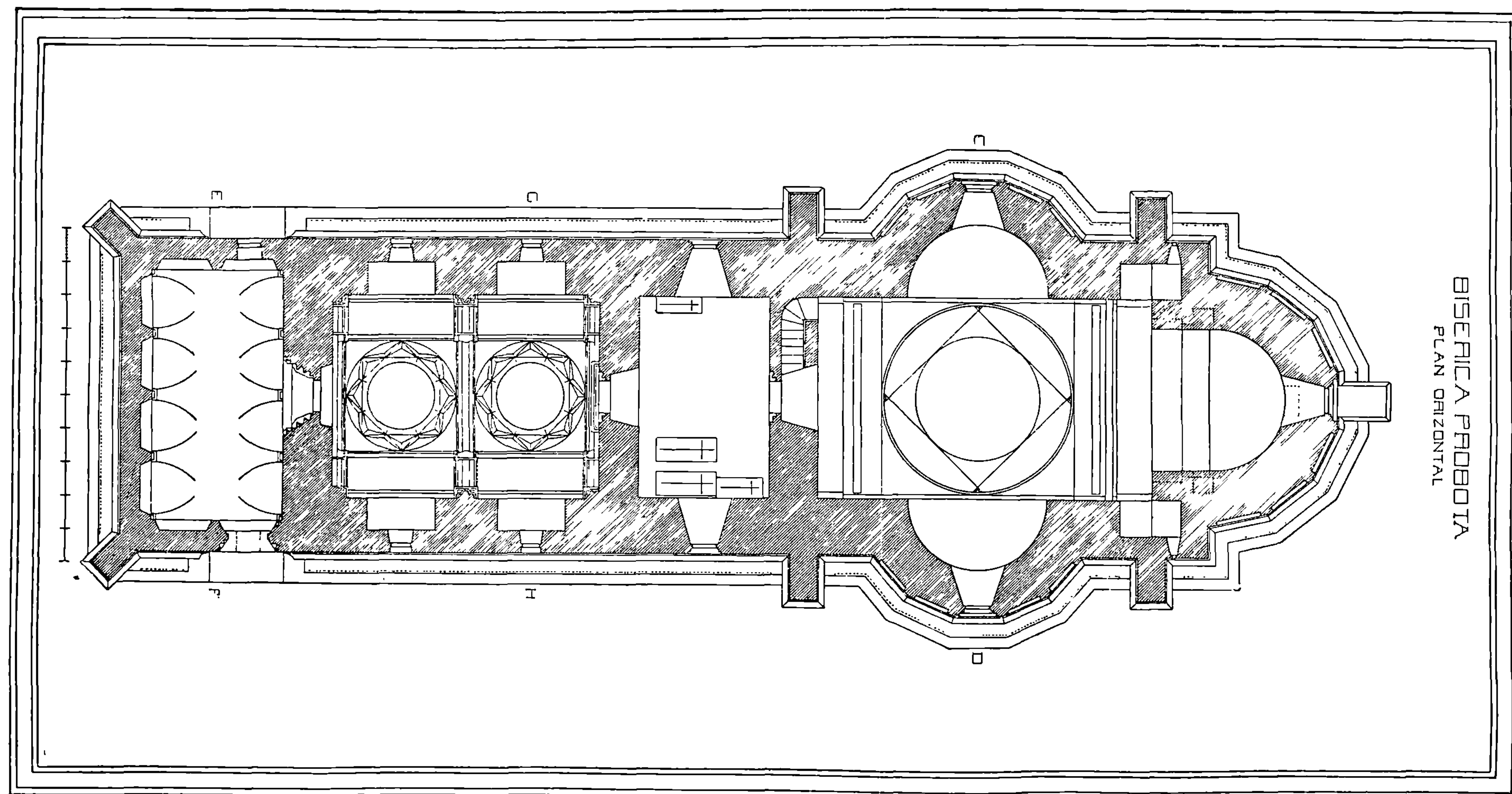

Fig. 1.

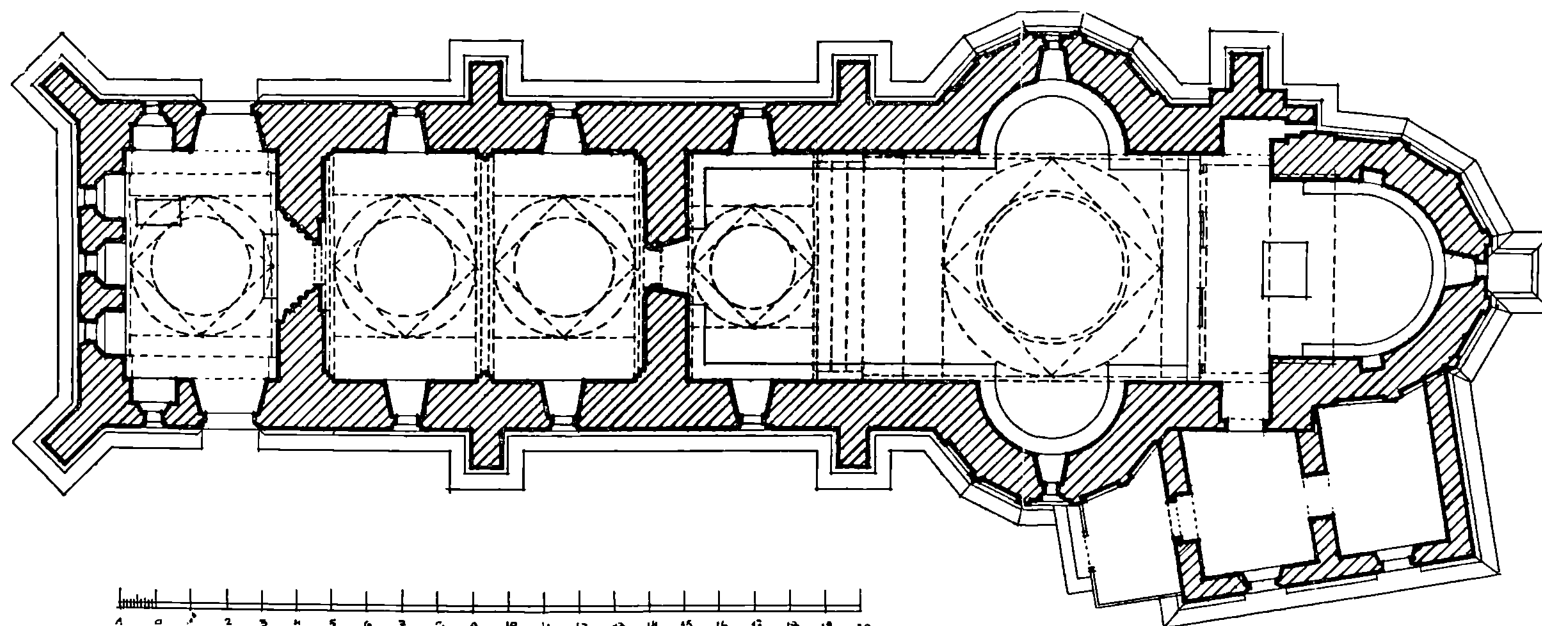

Fig. 2.
Neamţ

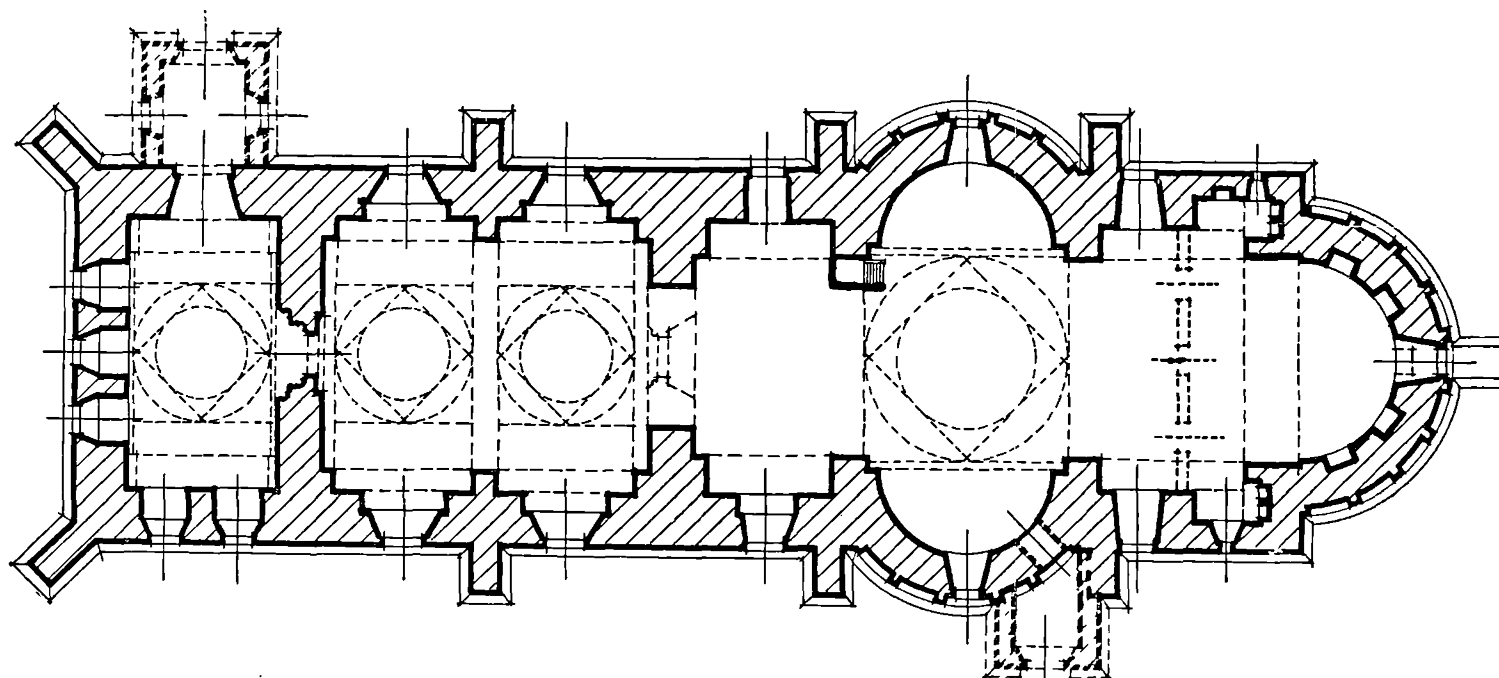
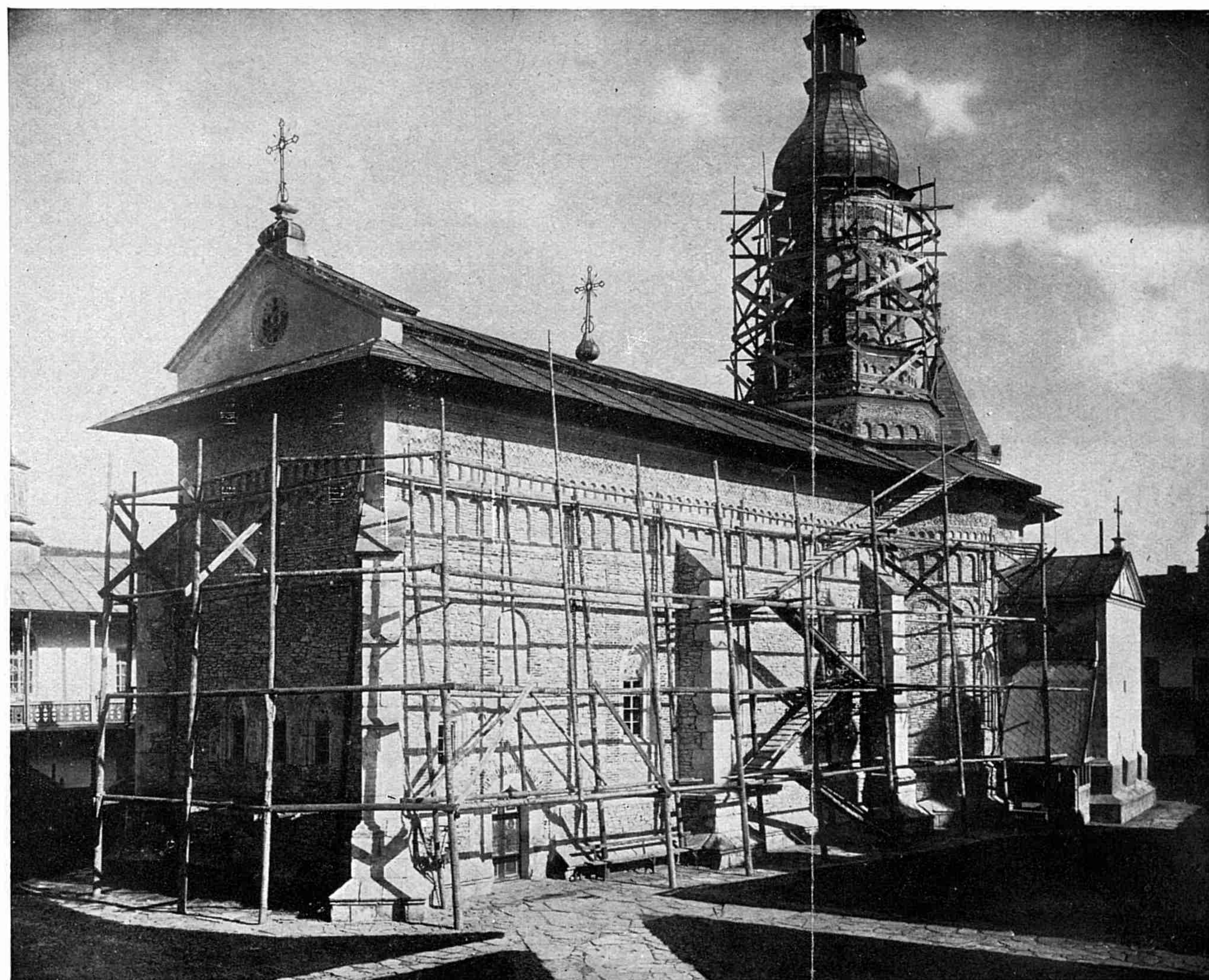

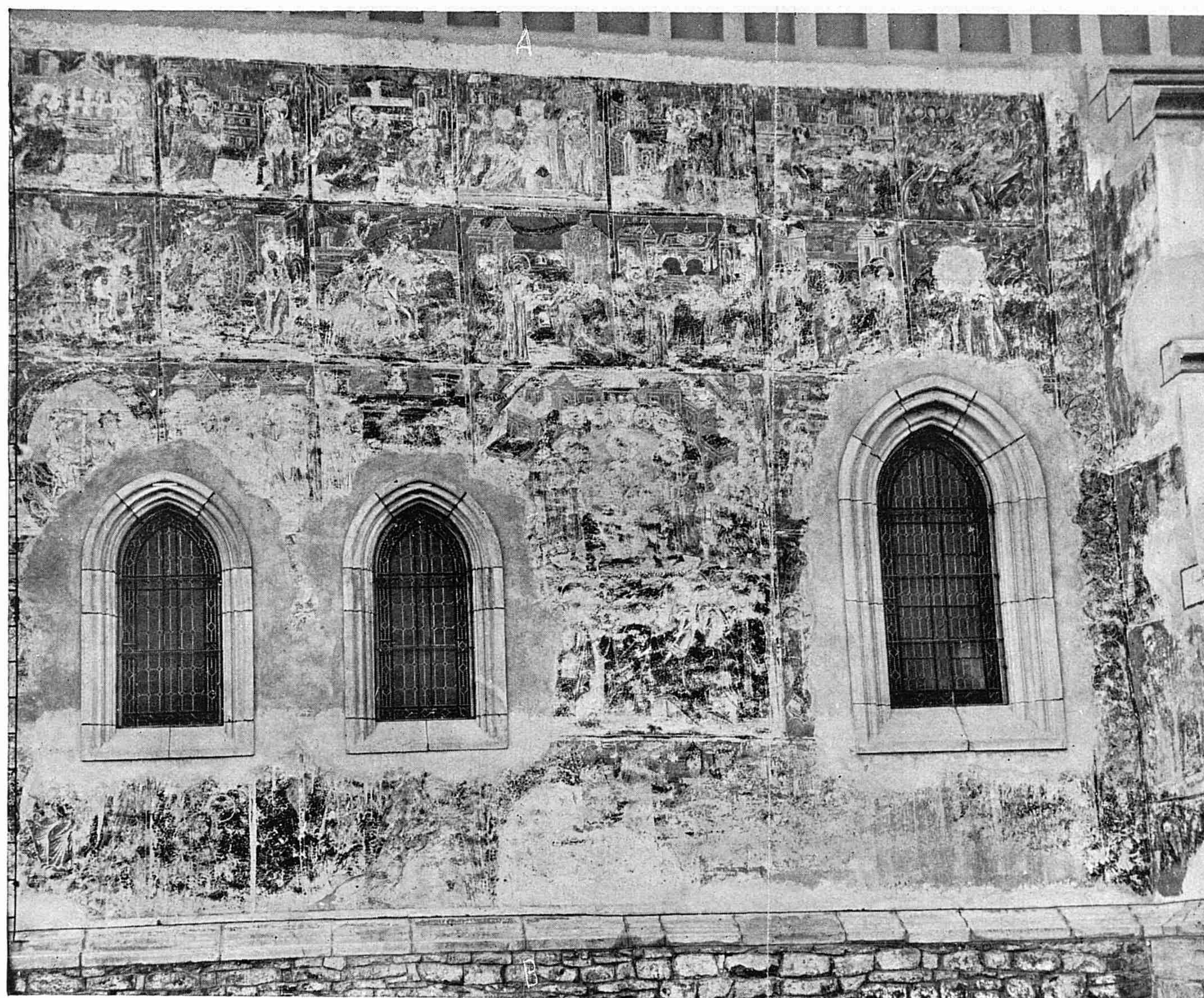
Fig. 3.
Sf. Gheorghe din Suceava

Neamţ

Pisania pridvorului mitropolitului Teofan

Sf. Gheorghe din Suceava

COORDONATE ETNOGRAFICE
CIVILIZAŢIA ŞI CULTURA

DE

S. MEHEDINŢI

MEMBRU AL ACADEMIEI ROMÂNE

Şedinţa de la 9 Noembrie 1928

PREFAŢA

Civilizaţie *şi* cultură *sunt cuvinte întrebuinţate foarte des nu numai de cărturari, ci şi de oameni lipsiţi de orice pregătire ştiinţifică. Dar sfera şi conţinutul acestor două noţiuni n'au destulă preciziune nici în mintea cărturarilor, de oarece despărţirea celor două concepte presupune analiza prealabilă a unor fapte ce nu sunt încă destul de bine studiate. Deacì rezultă uneori confuziuni supărătoare şi o reală greutate în tratarea multor probleme de interes nu numai teoretic, dar şi practic.*

E drept că s'a făcut de mai multe ori încercarea de a se determinà lămurit înţelesul celor doi termeni. Chiar şi la noi s'a discutat mult în anii din urmă raportul dintre civilizaţie şi cultură. Totuş confuzia durează încă, atât în scris, cât şi în vorbire, — un semn vădit al confuziei de cugetare.

Iată de ce, am crezut necesară publicarea acestor pagini. Tipărirea lor ni s'a părut cu atâta mai indicată, cu cât faptele şi ideile înşirate aici stau în legătură cu o concepţie pedagogică, expusă în Altă Creştere — Şcoala Muncii. *Aşadar, pe lângă relaţia ei cu etnografia, etnologia, istoria pedagogiei şi sociologia, comunicarea de faţă poate fi considerată şi ca o întregire a acelei lucrări mai vechi* [1]).

[1]) Progresul ideilor nu poate fi decât lent. Cu toate acestea, dacă vom fi isbutit să definim mai exact cele două noţiuni; să lămurim apoi în chip mai plauzibil trecerea dela *instinct* la *inteligenţă* în specia *homo* şi, în acelaş timp, să dăm o explicare mai concretă afirmării *eului* omenesc, ca efect al muncii ajutată de *unelte*, socotim că rezultatul nu va fi indiferent nici pentru etnografie, nici pentru etnologie şi sociologie. Cât priveşte pedagogia, ca ştiinţă de aplicaţie, raportarea ei la « Coordonatele etnografice » ale poporului respectiv, va urmà ca un lucru de la sine înţeles.

După cum frunza are două fețe: una strălucită, spre soare, alta mai întunecată, întoarsă spre pământ (dar foarte însemnată, fiindcă prin ea respiră și se hrănește zilnic), tot astfel vieața omenirii are două aspecte: unul teluric — *civilizația*, adică tehnica materială; altul ceresc — *cultura* sau suma tuturor produselor sufletești, prin care omul caută să intre în echilibru cu restul creațiunii. Amândouă sunt inseparabile și simultane (nu succesive, cum pretinde morfologia istorică a lui Spengler).

INTRODUCERE

Ştiinţele exacte tind să-şi creieze, pe cât e posibil, o terminologie identică în toate limbile de cultură. Cu ajutorul rădăcinilor greceşti ori latineşti, savanţii formează necontenit termeni noui, pentru a exprimà fapte sau idei nouă. Dar sunt unele cuvinte, al căror înţeles este neprecis chiar pentru cărturari, — ceace însemnează o reală pagubă pentru progresul gândirii ştiinţifice.

Aşà sunt de pildă vorbele *civilizaţie şi cultură*. Rar expresii, care să fie mai ales repetate în scris şi în vorbirea de toate zilele. Totuş, lunecările de înţeles sunt atât de mari, încât unii consideră civilizaţia şi cultura ca noţiuni identice. O lămurire este deci numai decât necesară, mai ales că cele două cuvinte servesc azi nu numai la caracterizarea indivizilor şi a popoarelor, ci le întrebuinţăm şi când e vorba de evoluţia întregii societăţi omeneşti. Ceeace O. Spengler numeşte « Morfologia istoriei », precum şi toate încercările de a constituì etnografia, etnologia, istoria şi sociologia ca ştiinţe pozitive, nu vor puteà progresà în chip real, până ce nu ne vom înţelege mai întâiu asupra celor două aspecte fundamentale ale vieţii omeneşti: *civilizaţie* şi *cultură*.

Intrebarea e: din care ramură de cercetare să pornească lămurirea? Cu civilizaţia şi cultura popoarelor se ocupă îndeosebi etnografia [1]), etnologia, istoria (în sensul larg al cuvântului), filologia şi sociologia. Dar, răspunsul cel mai potrivit la o controversă de idei, în care sunt interesate atâtea ştiinţe speciale, ni se pare că trebuie căutat nu atât într'o

---

[1]) Autorul a căutat să precizeze înţelesul celor două neologisme, cu ocazia cursului de etnografie, unde ele sunt de o însemnătate cardinală. — O altă încercare s'a făcut cu ocazia unei conferinţe ţinută la *Astra* (Aprilie 23, 1914), tipărită apoi în volumul: *Către noua generaţie* (ed. II, 1923, p. 324 şi 344).

singură ramură de studii, cât mai ales în sânul unei Academii, deoarece, prin natura lor, astfel de instituţii întrunesc la un loc mai mulţi specialişti şi pot deci să privească o problemă din mai multe puncte de vedere. De pildă, menirea aşezământului nostru a fost determinată chiar dela început astfel:

«Academia română are de scop cultura *limbii* şi a *istroriei* universale, a *literelor*, *ştiinţelor* şi *frumoaselor arte*».

Aşadar, din capul locului, când e vorba să precizăm înţelesul unui cuvânt în *Dicţionarul* limbei noastre rolul Academiei este dela sine înţeles.

Fireşte, ar fi fost mai comod, să lăsăm sarcina aceasta numai pe seama filologilor. Dar lucrul nu e cu putinţă. Limba unui popor este oglinda cea mai credincioasă a progresului cugetării în *toate* direcţiile de activitate omenească. Aşadar, nici un om de ştiinţă (şi prin urmare nici filologul) nu poate cuprinde în mintea sa întreaga bogăţie de înţelesuri a termenilor care exprimă toate nuanţele de gândire, fie în legătură cu practica vieţii, fie în legătură cu ştiinţa. Subliniem înadins acest fapt, pentru a învederà că în cazuri de nedumerire asupra unui cuvânt numai o Academie în e stare să urmărească mai de aproape şi să înregistreze mai exact schimbările ce se produc în sfera şi conţinutul noţiunilor unei limbi. Mai ales azi, când chiar filologii mărturisesc că ideile evoluiază «mai repede decât cuvintele» [1]), rezultă dela sine că verificarea unei controverse de terminologie, înaintea unei înalte instituţii de cultură, este o măsură de firească prudenţă.

Totuş, fiindcă trebuie să pornim dela un capăt, ne permitem a relevà un fapt: cele două cuvinte, mai sus amintite, au în primul rând o *coloratură etnografică*. In adevăr, când vorbim de *civilizaţie*, ne gândim de obiceiu la o stare socială, colectivă. S'au scris şi se scriu opere despre civilizaţia chineză, indiană, babiloneană, greacă, romană, franceză, americană, etc., dar nu ştim să fi scris cineva vreo operă cu privire la civilizaţia unei

[1]) A. Dauzat, *La philosophie du langage*, Paris 1912, p. 95. A. Meillet, *Les langues dans l'Europe nouvelle*, Paris 1928, p. 137. — Pentru limbă ca fapt social: A. Dauzat, *La langue française, sa vie et son évolution*, Paris 1926, p. 7 şi *Philosophie du langage*, pp. 22, 25; J. Vendryes, *Le langage*, Paris 1921, p. 280 şi a.

singure persoane. Şi tot astfel, scrim despre *cultura* popoarelor: cultura elenă, latină, franceză, germană, etc., şi mult mai rar despre cultura unui singur individ. Prin urmare, cei doi termeni vin mai deseori sub condeiul etnografilor, istoricilor şi al celor ce se ocupă cu evoluţia grupărilor etnice. Deaceea, după cum Academia caută informaţii la matematici, când e vorba de noţiuni matematice, tot aşà e firesc să caute înţelesul expresiilor mai sus amintite mai întâiu în sfera literaturii etnografice şi istorice.

Aceasta e motivarea iniţiativei luate de cineva din secţia istorică a instituţiei noastre.

PARTEA INTÂIA

CIVILIZAŢIA

(HILOTEHNICA)

Să pornim dela câteva fapte concrete și indiscutabile.

Cetitorul care a văzut vreodată Eskimoși în expozițiile etnografice sau a cetit descrieri de călătorie cu privire la acest popor, să-şi amintească un moment îmbrăcămintea lor. De sus până jos, sânt acoperiți numai cu haine de piele. Pe cap, un fel de glugă blănită; pe corp, o cămașă de piele, un cojocel și pantaloni tot de blană. Dar mai ales încălțămintea e vrednică de admirat. Gândiţi-vă: mai întâiu un ciorap de piele, cu părul neras, ca să fie moale la talpă; apoi alt ciorap, cu blana în afară; urmează al treilea, cu blana iarăş înăuntru; după aceea vine al patrulea cu blana tot afară şi, în sfârșit, al cincilea, cu blana înăuntru... Nici că se poate închipuì ceva mai potrivit cu zăpada și gheţurile polare [1]. Și călduros, și impermeabil. (Imbrăcămintea e ca un fel de piele artificială, sub care Eskimosul huzureşte chiar la —50 de grade). Trebuie așadar să recunoaștem că haina Eskimoşilor este un fel de culminare a tehnicei veștmântului în ce privește adaptarea la mediul polar. Nimic de prisos, însă nimic esenţial nu lipsește. Până și ciucurii dela poalele cojocului îşi au rostul lor. Amundsen, când s'a îmbrăcat ca Eskimoșii, ca să străbată pustietăţile dela nordul Americei, socotise că acei ciucuri ar fi o podoabă şi-i tăiase. Dar a trebuit să-i coasă la loc, fiindcă marginea de jos a cojocului începuse a se resfrânge și a se încreţì din cauza apei de ploae, care nu se puteà scurge destul de iute [2].— Spiritul de observare al Eskimoşilor nu dăduse greş nici cu privire la acest amănunt.

[1]) Knud Rassmussen care a petrecut de curând mai mulţi ani între Eskimoşi, povestește că triburile continentale petrec toată iarna la temperaturi ce trec de —50°, fără o scânteie de foc. Knud Rassmussen, *Du Groenland au Pacifique, deux ans d'intimité avec des tribus d'Eskimaux iconnus*, Paris 1929, pp. 49, 85, 102, 113 ş. a.

[2]) R. Amundsen, *Die Nord West-Passage*, München 1908, p. 272.

Dela îmbrăcăminte, să trecem la locuinţă. N'o mai descriem. Amintim numai atât: în coliba lor de ghiaţă şi de zăpadă, în care intră pe brânci, ca şoarecele sub muşuroiu, Eskimosul poate sta şi cu pielea goală, când afară uraganul lungilor nopţi polare înalţă dune de zăpadă, (Se înţelege, ne gândim la Eskimoşii de lângă ţărmul Oceanului, care au lămpi şi grăsime de focă).

Cât despre hrana lor şi uneltele de vânătoare, ne mărginim să înşirăm numai câteva fapte. Arcul (făcut din oase şi tendoane, căci lemn nu există) e minunat. Instrumentele cu care urmăresc mersul focelor pe sub ghiaţă pot fi admirate şi de un profesor de acustică. Iar kaicul, adică luntrea de piele şi oase, în care vânătorul stă ca puiul în găoace şi cu care trece prin valuri şi pe sub valuri, întocmai ca delfinii, este un *summum* de adaptare la mările acelea neospitaliere...

Astfel stând lucrul, trebuie să mărturisim că Eskimosul, în lupta cu mediul polar, este superior întregii omeniri. Iar geograful şi etnograful exprimă această ideie, afirmând că Eskimoşii reprezintă culminarea *civilizaţiei polare*, — înţelegând prin civilizaţie *suma tuturor meşteşugurilor şi uneltelor, prin care omul se adaptează mediului fizic* [1]).

E clară această definiţie?

Să luăm un exemplu mai apropiat şi deci mai cunoscut. Priviţi îmbrăcămintea păstorilor din Carpaţi. Mai întâiu o căciulă cât toate zilele. (Nu uitaţi că ţine lor şi de perină). Unii o fac din piele de miel. Cea arhaică, păstrată încă în părţile Banatului şi Crainei (*clabăţ*) e din piele de oaie, cu miţele întregi, pentru ca apa să se scurgă uşor. In Vrancea e rotată, ca un potcap şi foarte tare. De pieptar, bundă, cojocel, cojoc, suman şi variantele lor, nu mai pomenim. Relevăm numai sarica, al cărei păr lins-prelins este chiar imitarea lânei de oaie. O menţionare şi mai atentă merită gluga, o haină care ţine loc de cortel, saltea, plapomă şi traistă. (Cea din Munţii Apuseni se apropie de pelerina mediterană. E un fel de compromis între vechea glugă

---

[1]) Otto Nordenskjold, *Le monde polaire*, Paris 1913, p. 42: « La *civilisation* apparait comme une des plus remarquables, même en comparaison avec celle des nations les plus avancées ».

păstorească, indispensabilă unui popor de *comati* ce umblau cu capul gol, şi toga romană, suficientă pentru un ţinut cu aer cald şi ploi rare). Dar capodopera îmbrăcămintei ciobăneşti e cămaşa. Forma, lungimea, mânicile... sunt ca cele din Columna lui Traian. Insă esenţialul e altceva: ţesătura de in sau de cânepă este fiartă în zăr amestecat cu sucuri de plante veninoase. Aşadar, grăsime, ca să apere pielea de umezeala ploilor; şi otravă, ca să apere corpul de insecte. Şi impermeabilă, şi antiseptică. Cu drept cuvânt, cămaşa cea neagră a păstorilor carpatici e un fel de încoronare a tehnicei în ce priveşte îmbrăcămintea din zona culmilor cu ploi atât de dese. Iar faţă de astfel de documente, omul de ştiinţă exactă trebuie să constate că ciobanul din Carpaţi, în ce priveşte îmbrăcămintea, stă pe o înaltă treaptă de civilizaţie.

In rezumat: dacă punem în şir hrana, haina cu locuinţa (care e un fel de haină colectivă) şi mijloacele de circulaţie (luntre, patine, car, cioaclă, kayac, etc., etc.) avem înainte trei mari categorii, privitoare la adaptarea materială cu mediul geografic. E de prisos să mai luăm exemple din fiecare, deoarece acuma, noţiunea de civilizaţie ni se pare destul de lămurită. Prin civilizaţie înţelegem *suma tuturor creaţiunilor tehnice, care ajută adaptarea omului la mediul geografic.*

I

Să vedem acuma mai deaproape în ce împrejurări s'au produs cele dintâiu manifestări de civilizaţie, pentru a limpezì deplin tot înţelesul acestei noţiuni, precum şi raporturile ei faţă de cultură:

A) **Inceputurile Civilizaţiei.** —Din capul locului trebuie să observăm că civilizaţia este un atribut, care se aplică exclusiv speciei omeneşti. Nici un alt animal nu poate pretinde calificativul de civilizat. Aşadar, întrebarea pusă mai sus ne duce dintr'odată cu mintea până în faţa marei probleme a originilor speciei noastre. Deaceea, dacă am puteà dibuì locul, timpul şi modul, cum omul s'a desprins din cercul animalităţii, am fi pe

calea cea mai favorabilă, pentru a înţelege origina civilizaţiei şi a culturii, precum şi caracterele lor diferenţiale.

Dar problema aceasta e încă plină de întuneric, deşi se ocupă cu deslegarea ei o sumă de ştiinţe: antropologia, paleontologia, paleogeografia, etnografia, preistoria, etc. Nu ne propunem să înşirăm aci toate soluţiile date, ci vom relevà numai ceeace ni se pare mai demonstrativ din punctul de vedere geografic. Astfel vom sublinià în deosebi una dintre teoriile cele mai recente, aceea a lui S. Passarge. Privind chestiunea ca geograf, etnograf şi naturalist (medic), el pune în legătură desvoltarea vieţii cerebrale (caracterul cel mai pregnant al speciei umane, faţă de toate celelalte animale) cu pierderea părului care acoperià odinioară aproape toată epiderma, — ca la maimuţe. Prin această schimbare, substanţele din sânge, (albumină, fosfor, etc.) întrebuinţate pentru hrănirea părului, au rămas *disponibile* pentru hrănirea creerului. Iar urmarea a fost o desvoltare excepţională a *volumului* şi a *funcţiunilor* acestui organ.

Care a fost însă cauza pierderii părului?

Scăderea şi apoi dispariţia completă a părului de pe corpul omenesc au fost de bună seamă un efect al climei artificiale, pe care omul şi-a creiat-o folosindu-se de *foc*, *unsori*, *adăposturi* (naturale ori clădite înadins), *haine* din pieile altor animale, şi a altor mijloace de apărare în contra frigului şi a tuturor intemperiilor [1]). Aşadar, însăş transformarea şi individualizarea speciei, adică tendinţa ei spre *umanizare* şi despărţirea din massa animalităţii ni se prezintă în primul rând ca un *efect al tehnicei adăpostului*. Aci aşadar, putem surprinde cel dintâiu pas spre treapta de *homo sapiens*, ca o specie deosebită de celelalte.

Alături de îmbrăcăminte şi de locuinţă (care e tot un fel de îmbrăcăminte, însă colectivă), un alt pas însemnat în drumul care duceà spre umanizarea vechiului animal rătăcitor printre ramurile copacilor, a fost *hrana* sa din ce în ce mai abundentă şi mai felurită, îndată ce şi-a putut-o procurà şi pregătì cu ajutorul *uneltelor*. Focul, adăpostirea de ploae şi de frig, în peşteri şi

[1]) S. Passarge, *Grundzüge der gesetzmässigen Charakterentwickelung*, Berlin 1925, pp. 77, 78.

scorburi, unsorile (cu pământ, grăsime, etc.) puteau fi găsite în natură, cum le găsesc și alte animale. Dar procurarea hranei nu numai cu ajutorul organelor firești, ci și cu sprijinul unor organe artificiale *(uneltele)*, asta a fost un pas și mai decisiv în despărțirea omului de restul animalității. Iar efectul a fost de data asta și mai adânc: în loc să se mai bizue numai pe dinți, pe unghii, pe puterea fălcilor și a brațelor, adunarea hranei și pregătirea ei cu ajutorul uneltelor și a focului a avut drept rezultat un regres al organelor însărcinate până atunci cu rolul hrănirii organismului. *Dinții* care erau mai numeroși la început s'au împuținat [1]); *fălcile* și *unghiile* au scăzut; *labele* de asemenea s'au micșorat (mâna a început a fi mai fină încă din paleoliticul superior) și astfel au putut să se desvolte tot mai mult organele de relație, începând cu *creerul* [2]).

Prin urmare, dacă lucrurile s'au petrecut astfel, este evident pentru orișicine, că a ne sprijinì numai pe antropologie, adică pe caracterele somatice, pentru a despărțì pe om de celelalte animale nu e suficient. Deosebirile privitoare la craniu, sistemul nervos, epidermă, păr, etc. sunt toate de ordin biologic, adică la fel cu caracterele obișnuite, prin care zoologul separă o specie de alte specii. Doar sângele dacă ne va oferì vreun criteriu diferențial mai sigur. Studiile de isohemaglutinare deschid perspective foarte interesante [3]). Dar până atunci, trebuie să constatăm că amănuntele antropologice (chiar cele anatomice) rămân pe un plan secundar [4]). Deaceea, speranțele se îndreaptă tot mai mult spre fiziologie. « Caracteristica *funcțională* este singura cu adevărat importantă, iar aceasta nu e în chip necesar

[1]) M. Hoernes, *Kultur der Urzeit*, Leipzig 1912, vol. I, p. 64.

[2]) K. Weule, *Die Urgesellschaft und ihre Lebensfürsorge*, Leipzig 1912, p. 16. Trebuind să lucreze cu uneltele, sistemul nervos și în deosebi crierul s'a aflat în fața unui gen de activitate *nouă*. Impresiile (engrammele) au provocat o creștere a massei cerebrale, au înlesnit desvoltarea dendritelor și deci asociația... adică baza unei desvoltări sufletești mai bogată. Vezi M. Verworn, *Die Mechanik des Geisteslebens*, Leipzig 1914, p. 55 ș. u.

[3]) A. Heilborn, *Der Mensch der Urzeit*, Leipzig 1910, p. 8 ș. a. Vezi și « Cultura », Cluj, 1924, p. 225.

[4]) Unii mărturisesc fățiș că « însușirile corpului (caracterele somatice) nu sunt suficiente pentru determinarea speciei » și deci pentru separarea omului de restul animalității. Vezi: V. Giuffrida Rugieri, *Homo sapiens*, Wien 1913, p. 154.

paralelă cu caracterele anatomice »[1]). Iar între toate funcţiunile pentru problema care ne interesează, cele cerebrale ocupă locul cel mai de seamă. Insă impasul fiziologic e deocamdată tot atât de greu, ca şi cel anatomic. Un moment, psichofizica deşteptase mari speranţe. Când Fechner a pus înainte câteva formulări matematice («Senzaţia creşte cu logaritmul excitaţiei», etc.) s'a părut că vom ajunge iute la precizarea genezei multor acte sufleteşti şi deci la o luminare suficientă a zonei care desparte sufletul omenesc de stările psichice ale animalelor. Dar azi, nădejdea în găsirea unor formule, care să lege fenomenele psichologice de concomitentele fiziologice şi de antecedentele lor fizice e considerată ca o « himeră » [2]).

Totuş scepticismul faţă de ştiinţele care se ocupă cu studiul omului nu se cuvine să fie prea mare, deoarece nesiguranţa în despărţirea speciei noastre de formele zoologice învecinate, nu e specială omului, ci se leagă de multe alte « incertitudini » ale biologiei, care privesc şi alte specii » [3]).

In acelaş timp, dacă nu putem precizà biologiceşte momentul, locul şi modul cum omul s'a desprins din blocul animalităţii, până ce vom căpătà din latura aceasta informaţii mai precise, nu ne rămâne altă cale deschisă, decât să trecem dela

---

[1]) Dr. Grasset, *La Biologie humaine*, Paris 1926, p. 241.

[2]) « Determinarea caracterelor diferenţiale trebuie să se facă nu în studiul *morfologic* sau *anatomic*, ci în studiul funcţional sau *fiziologic* al omului (comparat cu animalele mai apropiate de el) ». Dr. Grasset, *op. cit.*, pp. 242—246. Insă, « chiar şi caracterele fiziologice... dau în genere rezultate rele ».

[3]) Speranţa în clasificări întemeiate pe caractere definitive e adânc sdruncinată. Atât teoria *variaţiilor insensibile*, la care se gândià Darwin, cât şi a *mutaţiilor* (de Vries) ca explicare a originii speciilor şi deci ca fundament al clasificării, sunt egal de insuficiente din punct de vedere logic (H. Bergson, *L'évolution créatrice*, Paris 1929, p. 74 ş. a.). Şi nu numai arbitrii operaţiunilor abstracte, pe care se întemeiază clasificările, dar şi biologii, adică cercetătorii răzemaţi pe empirie, consideră despărţirea unei specii de alta, ca ceva foarte relativ, — mai mult ca o chestie de pipăire. *(On est réduit à proceder par tâtonnement.* Vezi: M. Leclerc du Sablon, *Les incertitudes de la Biologie*, Paris 1912, p. 245 ş. a.). Ba unii împing rezerva atât de departe, încât propun chiar eliminarea (Waagen şi Neumayr) cuvântului *specie* şi înlocuirea lui cu termenul *mutaţie* ascendentă sau descendentă. Vezi: Ch. Depéret, *Les transformations du monde animale*, Paris 1908, p. 198. — In sfârşit, alţii au ajuns la formula excesivă ca « ignoranţa noastră e un mare factor de clasificare ». Vezi: Le Dantec, *La crise du transformisme*, Paris 1910, pp. 53, 96.

antropologie, fiziologie și psichofizică în domeniul mai accesibil al etnografiei, preistoriei și sociologiei, unde putem observà mai ușor traiul omului spre deosebire de al altor viețuitoare. Și, dacă găsim, cum am arătat mai sus, că întrebuințarea focului, a unsorilor, a hainelor și adăposturilor naturale și artificiale a dus specia noastră la pierderea părului, iar pierderea părului a lăsat disponibile sângelui anume substanțe, care sunt tocmai cele mai favorabile pentru creier, este evident pentru orișicine că *haina* și *hrana*, precum și *uneltele* care au înlesnit dobândirea și perfecționarea hranei (coacerea la foc) au fost un moment decisiv în evoluția speciei *homo*. Scăderea organelor puse în serviciul nutrițiunii (dinți, fălci, unghii, etc.) și progresul creerului, ca un fel de nouă echilibrare a organismului, nu se poate să nu le punem în strânsă legătură cu influența organelor anexate artificial. *Unealta* așadar a fost răscrucea cea însemnată a drumului spre «omenie». *Prin întrebuințarea uneltei, omul s'a desprins* într'un chip în adevăr original *de massa animalității rămasă până azi numai cu organele date de natură.* Așadar, preistoria și etnografia, urmărind seri uneltelor până la cele mai primitive, sânt sprijinul cel mai pozitiv al celui care vrea să dibuiască începuturile tehnicei și prin urmare ale *civilizației* ca produs al adaptării prin organe artificiale, necunoscute celorlalte viețuitoare.

In rezumat: *unealta este începutul progresului uman*; e primul pas în *cariera specifică* a omului.

Prin unelte, antropoidul a ajuns la diminuarea unor organe ale *vieții vegetative* (dinți, maxilare, etc.) și la desvoltarea organelor *vieții de relație* (creerul), devenind pe calea aceasta *homo sapiens*, adică singurul animal «civilizat».—Unealtă, civilizație și «omenie» sunt fapte corelative.

Aceasta nu însemnează că trecem cu totul în umbră însemnătatea caracterelor biologice, pentru a legà evoluția omenirii în chip exclusiv numai de caracterele etnografice. Din contra, e posibil ca mâine-poimâine, fiziologia ori biochimia să descopere cine știe ce caractere semnificative pentru toată evoluția speciei colective *homo sapiens*. Și e firesc să admitem că saltul ființii omenești spre dobândirea unor organe artificiale n'ar fi fost cu putință, fără o deosebită cerebralitate. — Intr'o lucrare de

caracter etnografic şi pedagogic, parafrazând formula lui Aristotel: « mâna este unealta tuturor uneltelor », în loc să punem accentul pe unealtă (caracter etnografic), am plecat cumpăna spre *creer*, afirmând că s'ar puteà zice cu aceeaş dreptate: « creerul este maşina tuturor maşinilor ». In adevăr, toate uneltele şi toate maşinile, adică toată tehnica nu-i altceva decât o proiectare a gândului în materie. Indeosebi pentru etnograf, lucrul acesta este atât de vădit, încât parafraza mai sus amintită ni s'a părut potrivită ca motto în fruntea unui capitol, unde arătam în ce chip « creerul crează » [1]).

B) **Unealta ca stimulent psihic.** — Ca să dovedim că unealta şi munca cu uneltele a fost în adevăr răspântia vizibilă de unde calea omului s'a despărţit de a tuturor celorlalte vieţuitoare, e necesar să răspundem la o întrebare: Pentruce creerul celorlalte animale n'a putut duce şi alte specii la creiarea unor organe artificiale?

Privind felul de vieaţă al speciilor mai apropiate de om, constatăm că şi alte animale caută să se ajute în lupta pentru traiu cu organe-anexe. De pildă, maimuţele nu sparg nucile cu pumnul, ci se slujesc şi ele de pietre, ca şi omul. Atâta numai, că maimuţa, după ce a scos miezul, aruncă îndată piatra de care s'a servit, pe când omul primitiv s'a servit de bolovanul rotund *(eolit)* ca de o anexă permanentă a pumnului [2]). Deasemenea, maimuţele se slujesc de crengi în chip de băţ pentru a scuturà poame sau a se ajutà la sărirea peste o groapă ori pârâu, dar îndată ce au isprăvit treaba, aruncă ori lasă locului unealta de un minut, pe când omul a păstrat-o şi a perfecţionat-o, până ce a devenit *lance*, *arc*, *suliţă*, etc.

De unde a ieşit deosebirea aceasta de procedare? Explicarea nu poate fi găsită, decât într'un plus de *atenţie* şi într'o cauză con-

---

[1]) Max Verworn, *Die Mechanik des Geisteslebens*, Leipzig 1914; S. Mehedinţi, *Altă creştere — Şcoala muncii*, Bucureşti, ed. V, 1929, p. 299.

[2]) E drept că chestiunea eolitelor nu e încă deplin lămurită. Abatele Breuil a găsit eolite tipice (la fel cu cele descrise de Rutot) chiar în eocenul inferior, când nu puteà fi vorba de existenţa omului. Boule a putut observà într'o fabrică de ciment, cum, în anume condiţii de mişcare a apelor, module de cremene pot să capete aspectul unor adevărate eolite. Vezi Lei Roy, *Les origines humaines et l'évolution de l'intelligence*, Paris 1929, p. 275 ş. u.

stantă, care să fi determinat acel plus de atenție, — căci dacă am plecà dela simplul act al memoriei, nu putem ieşì din impas. Memorie are și maimuța, care, de câte ori simte nevoie să spargă nuca, se uită împrejur și caută o piatră, când nuca e prea mare și nu poate fi strivită între dinți. Memoria însă nu e de ajuns pentru a îndemnà pe maimuță să facă pasul *decisiv*, spre păstrarea pietrei potrivită ca formă, greutate, etc. Omul a făcut acest pas, fie din cauza repetării mai frecvente a acestei lucrări, fie printr'un act de *mutație*.

Explicarea nu e un truism, deoarece toată biologia e plină de *mutații* și «revoluții». Ochiul trilobiților, perfect încă din silur, este o mutație (*Bohn*). Apoi o sumedenie de fapte singulare în ce privește forma, coloarea, mărimea animalelor, etc., sunt interpretate earăși ca simple mutații. Prin urmare, o mutație a putut fi și faptul de memorie, care a dus pe antropoid la păstrarea eolitului, a bățului, etc. Până acì suntem deci în domeniul biologiei. După ce însă, mutația, un fenomen obscur și *nedeterminat*, a făcut posibilă *unealta*, adică a deschis omului drumul spre organele artificiale, intrăm în domeniul concret al etnografiei, iar de aici înainte, cercetarea se sprijină pe criterii vizibile și *determinate*, adică pe *unelte*. Insă cu ajutorul uneltelor și a muncii cu uneltele o nouă perspectivă ni se deschide și anume: putem să ne dăm seama în ce fel *unelta a devenit temelia unei activități cerebrale de o potență superioară tuturor speciilor animale*.

In adevăr, o scurtă analiză ne poate arătà în ce fel omul a trecut puntea de animalitate spre o nouă poziție, izolată față de toate celelalte viețuitoare. Să amintim câteva fapte din domeniul psihologiei. In general, psichologii deosebesc în cuprinsul conștiinței două părți: suprafața orizontului actual sau ceeace Maiorescu numià: *cercul luminos* al conștiinței, iar germanii (Wundt) numesc *Blickfeld*. In acest cerc de o întindere variabilă dela un moment la altul și dela un individ la celălalt, este un *punct central (Blickpunkt)* unde lumina atinge cea mai mare intensitate. Deaceea, tot ce trece în apropierea acestui punct e văzut cu o claritate mai mare, după cum în orizontul geografic, spectatorul deosibește mai lămurit ceeace stă aproape de centru, adică de locul de observare. Din contra, ceeace privește în zare (adică abià *zarește*), precum și ceeace

priveşte lateral, cu coada ochiului, este abià *perceput*; şi trebuie să aduci înadins un lucru în punctul central, pentru ca să fie văzut deplin, sau *aperceput*. Iar manevra aceasta de a aduce la steajăr calul care alergà în arie este un act de *voinţă* (care se cheamă *apercepţie*) şi nu se poate realizà fără *inhibiţia* sau oprirea tuturor celorlalte elemente la oarecare depărtare de punctul privilegiat, unde lumina conştiinţei are maximum de intensitate. In fine, toată această acţiune e condusă de un centru nervos special (al apercepţiei), situat în regiunea frontală a creerului.

Dacă lucrurile stau astfel, este evident pentru orişicine că unealta a jucat un rol eminent în evoluţia conştiinţei omeneşti. Wundt, după câte ştim, nu dă acestui fapt relieful ce i se cuvine, dar ni se pare că acì e ancora cea mai tare, de care putem legà desvoltarea conştiinţei umane. La animalele celelalte — chiar la cele mai evoluate dintre mamifere — lipsa uneltelor a ţinut conştiinţa pe treapta unei percepţii difuze şi destrămate în câmpul luminos, de obiceiu îngust. La om din contra, unealta este un fel de *alter-ego*, din cauză că nu ascultă cu aceiaşi promptitudine, ca organele naturale: mână, picior, dinte, etc. Unealta se poate rupe, poate cădeà departe de corp, poate fi nepotrivită cu acţiunea începută... Prin urmare, ca ceva străin de corp şi nu destul de adaptat nevoilor, unealta a fixat *atenţia* şi a intensificat-o, adică a devenit ocazie de percepţie potenţiată până la *apercepţie*. Aşadar e uşor de înţeles că uneltele au constituit un fel de auroră a voinţei specific omeneşti şi un izvor bogat de apercepţie, din care au răsărit apoi stările cele mai înalte de conştiinţă şi prin urmare umanizarea progresivă a vechiului antropoid. Şi dacă ne gândim la *centrul nervos* special pentru apercepţie, înţelegem cum el a fost influenţat în cel mai înalt grad de munca cu uneltele; iar localizarea lui în regiunea frontală, nu departe de tâmpla stângă, unde e localizat şi graiul, se explică destul de firesc. Evoluţia graiului a fost şi ea strâns legată de aceeaş acţiune aperceptivă, asociată la munca cu uneltele. Deacì şi faptul semnificativ că gângavii se pot vindecà, dacă-i punem să lucreze anume lucruri cu mâna dreaptă. Aşà că, unelta — mâna — centru nervos de apercepţie, sunt fenomene conjugate [1]).

[1]) S. Mehedinţi, *Altă creştere — Şcoala muncii*, Bucureşti 1929.

Cele înşirate până aici, ne permit să înţelegem nu numai sporul conştiinţei omeneşti în legătură cu unealta, dar şi stagnarea conştiinţei speciilor animale apropiate pe scara zoologică de om. Cu toată organizarea lor anatomică şi fiziologică, foarte aproape de a omului, ele nu s'au putut ridicà până la organizarea unui *Eu*, adică n'au ajuns la o *personalitate* psihică bine conturată. Periferia conştiinţei nu se poate precizà, dacă nu este raportată la un centru destul de bine fixat, după cum nu poţi desenà un cerc, dacă n'ai ca punct de plecare un centru. Şi tocmai centrul lipseşte conştiinţei animalelor. Fiecare organ are un fel de experienţă quasi-laterală, ascultând deseori de un circuit — scurt, până la şira spinării şi înapoi, spre organul excitat de o cauză externă. După cum piciorul gâdilat în somn se retrage, fără să mai aştepte ordine dela creer, tot aşà, senzaţiile de auz, de văz, de act, etc., rămân de cele mai multeori izolate sau se amestecă şi se perindează în câmpul conştiinţei la întâmplare, când unele mai mult, când altele... după fluctuaţiile unei atenţii leneşe ori distrate. Afară de momentul când caută hrana, vieaţa animalelor e mai mult vegetativă, un fel de somnolenţă din ce în ce mai accentuată, cu cât specia stă pe o treaptă inferioară. — Din contra, îndată ce *atenţia creşte* şi e silită să se concentreze asupra punctului aperceptiv, câmpul conştiinţei se contureazǎ, adică începe să dobândească o relativă fixitate. Orizontul vag al percepţiei devine *circonferinţă*, după ce capătă un *centru* şi deci închide suprafaţa unui *cerc*, Şi tocmai această operaţie a fost ajutată de ivirea *uneltei*, adică a *organului supranumeral*, care, neavând corelaţie ancestrală cu celelalte părţi ale corpului, solicită mereu colaborarea lor, întocmai ca un jucător neexperimentat, care concentrează asupra lui grija tuturor tovarăşilor, de teamă să nu le zădărnicească acţiunea lor comună.

Am înşirat aceste comparaţii, pentru a lămurì *in concreto* felul în care unealta a solicitat şi potenţiat mereu corelaţia celorlalte organe şi a prelungit firele lor de corespondenţă până la creer, unde a fost nevoie în cele din urmă şi de un biurou special, adică *centrul nervos aperceptiv* din regiunea frontală.

Unealta a ridicat deci conştiinţa omenească pe un plan cu totul nou faţă de celelalte animale.

C) Unealta ca criteriu al progresului speciei umane.—Cine vrea să verifice valoarea criteriului etnografic faţă de cele biologice, va fi destul să observe următoarele fapte:

a) *Numărul progresiv al uneltelor.* — Nimic nu măsoară mai concret ascensiunea omului faţă de celelalte vieţuitoare, decât numărul din ce în ce mai mare al uneltelor, de care el se serveşte. Pe când toate speciile zoologice au rămas numai cu organele lor naturale, singur omul şi-a adăugat şi sporeşte necontenit numărul organelor sale (artificiale). Dela eolit — pietroiul primitiv, bun de aruncat cu mâna — şi dela «pana» cheleană, foarte puţin modelată, aşà că serveà «la toate», ca un fel de «instrument universal»[1]) şi până la profuziunea uneltelor de azi, arsenalul omenesc a crescut în chip gigantic. Vederea unui muzeu sau a unei mari uzine poate arăta într'o minută imensa distanţă străbătută de tehnica omenească.

b) *Diferenţiarea progresivă a uneltelor.* — Al doilea criteriu semnificativ, pentru a exprimà paralelismul dintre evoluţia omului şi tehnică, este diferenţiarea progresivă a uneltelor. Pe când castorii de pildă, clădesc de milioane de ani, digurile şi colibele lor, servindu-se numai de puterea labelor şi ascuţişul dinţilor, iar termitele de sute de milioane de ani [2]), construesc aceleaş moşoroae, din acelaş material şi după acelaş tipic, omul n'a încetat o clipă de a varià formele, dimensiunile, compoziţia şi destinaţia uneltelor sale, executând unul şi acelaş lucru (haina, casă, luntre, arc, etc., etc.) într'o infinitate de variante.

c) *Intinderea progresivă a razei de acţiune.* — Numărul tot mai mare al uneltelor şi tipul lor din ce în ce mai diferenţiat au dat omului posibilităţi de adaptare nebănuite de nimeni şi fără pereche în regnul animal. De pildă, aripa sburătoarelor celor mai iuţi şi mai puternice a rămas puţin lucru faţă de sborul aviatorilor, care străbat acuma în câteva ceasuri mările şi ţările. Pe la mijlocul veacului trecut, un istoric iubitor de ştiinţele naturii, Michelet, vorbià cu o superlativă admiraţie de sborul planat al fregatei, care poate trece oceanul, ca'n vis. Azi însă,

[1]) M. Hoernes, *Urgeschichte der Menschheit*, Leipzig 1912, p. 22.
[2]) Unii pun începutul termitelor în terţiar (eocen); alţii îl mută în era secundară şi chiar în cea primară.

nici o pasăre (nici condorul, nici fregata, nici rândunica) nu se mai poate măsurà cu omul-sburător, care se înalţă până deasupra norilor (în *stratosferă)*, unde nici o vietate nu-l mai poate urmà. Deasemenea, *ochiul* vulturului, care stăpâneşte doar o infimă parte a orizontului planetar, e o nimica toată, faţă de puterea ochiului omenesc, ajutat de telescop, care îi permite să zărească până în adâncimile spaţiului cosmic. Şi tot aşà *urechea* omenească, înarmată cu un microfon, poate auzì sunete imperceptibile pentru auzul altor animale. In sfârşit, telefonia fără fir duce *vocea* la distanţe uriaşe, iar alte multe invenţiuni tehnice îi permit să întreacă puterea de relaţie în spaţiu şi timp a oricărei alte vieţuitoare. Deaceea, toate speciile zoologice se prezintă cu un anume *biotip* în fiecare *biotop*, pe când omul s'a emancipat de sub robia mediului geografic şi a devenit stăpânul întregii planete, croindu-şi cu ajutorul uneltelor un *mediu artificial* în toate zonele de climă. A ajuns astfel singurul *animal cosmopolit*, între toate vietăţile superioare.

Deşì e animal continental, în anii din urmă, după ce a luat în stăpânire tot uscatul, până la polii încremeniţi sub gheţuri, s'a suit şi în atmosferă până în regiunile unde iarna e veşnică şi aerul irespirabil din cauza rărimii, apoi s'a cufundat şi sub valurile oceanului, unde submarinele îi permit să evolueze cu o preciziune matematică în mijlocul întunerecului etern. Putem spune că, graţie uneltelor, adică a organelor artificiale, pe care şi le-a adăugat corpului său, omul a devenit nu numai stăpânul netăgăduit al planetei, dar s'a transformat pe sine însuş până într'atâta, încât ne apare aproape ca o *specie nouă*, faţă de tot restul creaţiunii.

Din cele înşirate până aici rezultă aşadar în chip lămurit că: *unelta* şi *munca cu uneltele pot fi considerate ca adevăratul caracter distinctiv al speciei* homo. Nici un organ nu a influenţat mai mult evoluţia celorlalte (şi chiar evoluţia creierului), ca mâna înarmată cu unelte. In clipa, când mâna antropoidului a încetat de a fi un organ de agăţat prin copaci şi de alergat pe pământ, adică atunci, când strămoşul genului omenesc a devenit *biped*, iar membrele superioare s'au deprins să modeleze cele dintâi unelte, a început adevărata carieră a speciei umane.

Cu drept cuvânt, un cercetător modern afirmă că *mâna* şi limba fac împreună «toată umanitatea[1])», — cum vom arătà mai departe, în ce priveşte graiul.

D) **Definiţia civilizaţiei şi verificarea ei pragmatică.** — Pe temeiul celor arătate până aici, socotim că definiţia dată mai sus e cât se poate de lămurită, dacă înţelegem prin civilizaţie: *suma tuturor descoperirilor tehnice, care au înlesnit omului adaptarea sa la mediul fizic.* Iar înţelesul acesta se impune etnografilor pe temeiul unor fapte concrete, uşor de controlat. Totdeodată, această accepţiune are pentru cugetarea ştiinţifică foloase vădite: 1. Mai întâi, în loc de o noţiune vagă, cuvântul civilizaţie capătă un înţeles precis şi uşor de exprimat cantitativ. In loc de a spune că un popor este mai mult sau mai puţin civilizat, avem la îndemână un criteriu concret pentru a-i măsurà treapta de civilizaţie şi a-l comparà cu alte grupări etnice. E destul să cercetăm *numărul*, *gradul de diferenţiare* şi *capacitatea* de producţie a uneltelor (rendementul), pentru ca să avem un punct de plecare pozitiv. Aşadar, seria de unelte a unui popor şi calitatea lor relativă, exprimată prin *intensitatea muncii* (raportul între cantitatea de muncă şi unitatea de timp) ne permit să trecem de la aprecieri pur subiective asupra civilizaţiei, la determinarea matematică (cantitativă) a gradului de civilizaţie. Iar când etnograful mai constată că unele măcar, dintre uneltele de care e legată vieaţa materială a unui popor, nu-s împrumutate sau imitate după modelele străine, ci sunt *originale*, adică o creaţie a poporului respectiv, atunci locul său în ierarhia valorilor omeneşti devine şi mai uşor de determinat. Cuvântul *civilizaţie*, căpătă astfel un înţeles nu se poate mai concret şi mai uşor de ţărmurit.

2. Al doilea, desvoltarea civilizaţiei poate fi exprimată grafic. Dacă însemnăm cu O momentul în care omul a pus mâna pe *eolit* sau alt material (lemn, os, scoică, etc.) de care s'a slujit pentru a sporì puterea membrelor sale, ori ce pas mai departe, spre perfecţionarea acestor *organe artificiale*, anexate corpului, a însemnat în acelaş timp şi un pas spre *civilizare*.

[1]) J. de Morgan, *L'humanité préhistorique*, Paris 1924, p. VI, VIII ş. u.

6*

Arta
(imitaţie — creaţie)
desen paleolitic — arta actuală

Ştiinţa
(cugetare — cauzalitate ordonată)
empirie — metafizică — pozitivism

Religie
(cugetare — magică)
fetişism — monoteism

C u l t u r a

Societatea

Munca { Graiul / Unealta }

C i v i l i z a ţ i a

O

Circulaţie: dela *umblet* **la** *transport*
- animale (măgar, bou, cal, lama, câne, elefant)
- vehicule
  - *apa*: ciobac — submarin
  - *uscat*: târn, roată — locomotivă
  - *aer*: aripi, aerostat, aeroplan...

Haina (locuinţa)
- *Îmbrăcăminte*: *ungerea* corpului şi tatuaj . . . acoperirea completă { Eskimos / Omul ecvatorial }
- *Adăpost*: culcuşul de o noapte — sgârie-nori

Hrana
- *culegător* (uneltele cele mai simple)
- *vânător* (arme)
- *păstor*
- *agricultor*

} unelte tot mai multe, pentru *dobândirea*, *păstrarea* şi *pregătirea* alimentelor.

Şi anume: în primul loc, *progresul speciei umane* a trebuit să se manifeste printr'o procurare mai uşoară a hranei. *Primum vivere*. In faza de pură animalitate, antropoidul a fost un *culegător*, cum sunt multe alte specii. Slujindu-se însă de *eolit*, care îl ajutà să spargă coaja fructelor ori să sdrobească oasele, spre a găsì măduva, şi de *sapaligă* (un băţ teşit, pentru desgroparea rădăcinilor), omul a ajuns, un culegător tot mai abil şi mai puternic. Unghiile şi dinţii sunt oarecum degradate din rolul lor primitiv, şi înlocuite cu pietre ascuţite, scoici şi ghimpi care pot să găurească, să sgărie, să spintece, să sfărâme ori să taie hrana culeasă (fructe, rădăcini, ouă, vânat, etc.).

Astfel, din culegător destul de inofensiv, omul, ajutat de unelte, ajunse cu vremea un culegător-agresiv, adică un *vânător*. Iar panoplia sa de atac şi de apărare a crescut şi s'a diferenţiat neîncetat. Resturile de unelte şi arme paleolitice şi neolitice dovedesc peste tot o progresiune vădită.

Dar o cauză nu produce numai un efect, ci, de obiceiu, mai multe. După ce omul-vânător s'a deprins să ucidă anume animale bune pentru hrană, puii găsiţi în culcuş, fiind adunaţi pe lângă sălaşul omului — nu din consideraţii de prevedere, ci ca mijloc de distracţie [1]), cum se poate vedeà încă destul de bine la Primitivii actuali — dela o vreme s'au domestecit. Iar de acì s'a născut în unele regiuni *păstoria*, o formă de procurare a hranei, cu mult superioară vânătoarei. In acelaş timp, culegerea seminţelor şi a rădăcinilor, precum şi ascunderea lor faţă de lăcomia bărbatului, mai puternic şi mai agresiv, a dus pe femeie la descoperirea *agriculturii* (calea erà nu se poate mai firească: rădăcinile, ascunse în ţărână, prindeau iarăşi rădăcini, seminţele uitate în ţărână răsăriau şi dau plante la fel...). In sfârşit, indeletnicirea îndelungată cu vânătoarea, cu păstoritul şi agricultura, l-a silit pe om să varieze necontenit forma şi dimensiunile uneltelor, adică l-au îndemnat să fie mereu şi *industriaş*. Vechia ierarchie: *vânători*, *păstori*, *agricultori şi*

[1]) Karl von Steinen, *Unter den Naturvölkern Zentral-Brasiliens, Reiseschilderung und Ergebnisse der zweiten Schingu-Expedition* (1887—1888) Berlin 1897, ed. II, 36 ş. u., 206 ş. u. — Sau chiar din necesitatea de a căuta hrana în preajma omului, cum e cazul pentru *dingo*. Cf. Paul Descamps, *L'invention chez les Primitifs*, Revue internationale de sociologie, 1926, p. 257 ş. u.

industriași, e o simplificare naivă și falsă. Din clipa când a pus mâna pe eolit, omul a fost și *culegător*, și *industriaș*, fiindcă i-a trebuit din ce în ce mai multe unelte și arme (de atac și de apărare), iar dela o vreme a fost industriaș, în vederea agriculturii, vânătoarei ori păstoritului și totdeauna, industriositatea lui a fost stimulată zilnic de grija pentru procurarea, păstrarea și pregătirea alimentelor. Coacerea hranei la foc și apoi încălzirea în apa fiartă și fierberea în vase naturale (scoici ori coji mânjite cu lut) sau în vase împletite din rămurele (coșulețe unse cu lut, ca să nu ardă) i-a sugerat femeii una din cele mai mari invențiuni: *olăria*[1]). — Lutul răscopt și întărit prin dogorirea focului, lângă care era pus coșul spoit cu lut, a fost cel dintâiu pas spre ceramică.

Așadar, lăsând la o parte urmărirea în fiecare mediu geografic a muncii vânătorului, agricultorului și păstorului, în legătură cu industriile corelative, un lucru e cert: în prima rubrică a inventarului civilizației fiecarui grup etnografic, trebuie să punem *hrana* și tot ce privește *tehnica hranei*.

a) Hrana. — Pentru a verificà și justificà această procedare în descrierea civilizației unui popor este destul să observăm că chiar în faza actuală a omenirii, hrana este unul dintre caracterele cele mai semnificative pentru a măsurà *gradul* și *felul* civilizației unei grupări etnice.

Când Europeanul vorbește de « pâinea de toate zilele », ca de un lucru dela sine înțeles[2]), el caracterizează prin acest cuvânt o întreagă civilizație legată de cultura cerealelor, și îndeosebi de cultura grâului, al cărui gluten permite frământarea și modelarea pâinii, — un lucru imposibil în zona mâncătorilor de orez. Deaceea, mulți Europeni nici

[1]) Pentru a vedeà ce rol însemnat a avut în civilizarea omului tehnica pregătirii alimentelor, e destul să relevăm faptul că regiuni întregi de pe fața pământului n'au cunoscut altă preparare a mâncării, afară de *coacerea* ori *frigerea* pe cărbuni, sau *zăpușirea* cărnii între pietrele înfierbântate la foc. Meșteșugul de a *fierbe* ceva în apă și uneltele respective au fost necunoscute în cele mai multe insule ale Oc. Pacific, până la venirea corăbierilor străini. — Vezi: K. Weule, *Die Kultur der Kulturosen*, Stuttgart 1910, p. 47.

[2]) Nici Romanii, popor de plugari, n'au cunoscut pâinea decât din vremea întâiului răsboiu punic. Până atunci, hrana lor erà un fel de terciu de făină *(pullmentum)*.

nu bănuesc că aiurea există mari aglomerări de populaţie, care trăesc tot în ţinuturi temperate, ca ale Europei, fără să fabrice însă pâine, ci înlocuind-o cu «orezul de toate zilele», preparat sub formă de fiertură, nu de pâine. Deasemenea, regiunile arctice au o tehnică alimentară cu totul deosebită, legată aproape exclusiv de carne şi de peşte. Eskimoşii continentali de pildă se hrănesc aproape numai din carne de ren, având o tehnică cu totul specială pentru adunarea, păstrarea şi pregătirea ei [1]). La fel şi în pustiile calde. «Pentru European e tot aşà de neînţeles că Arabii mănâncă lăcuste, după cum Arabilor... li se pare de necrezut, când le spui că Europenii mănâncă stridii, crabi, raci etc.» [2]). Mongolul crescut în uscăciunea pustiei, simte o adevărată greaţă, numai văzând pe cineva că mănâncă peşte ori păsări de apă [3]). Prin urmare cine zice hrană, acela nu aminteşte numai un produs comestibil oarecare, ci indică şi o adaptare deosebită la mediul geografic, precum şi o tehnică alimentară, uneori foarte complicată. Căci, hrana nefiind totdeauna la îndemână, ea trebuie să fie adunată, păstrată şi în anume chip preparată. E nevoie de *uscare*, *prăjire pe foc*, *afumare*, *îngropare în zăpadă* ori în ghiaţă, amestecare cu praf de *sare*, sau cufundare în *salamură*, etc. etc. Şi fiecare din aceste procedări presupune o lungă experienţă ancestrală, prin urmare sunt o preţioasă indicaţie cu privire la *gradul* şi *tipul* de civilizaţie. Când afli de pildă, că Chinezul are în cartea lui de bucătărie peste 40 de reţete numai pentru tocătură (în care intră substanţele cele mai eterogene: cuiburi de salangane, aripi de rinichi, gogoşi de viermi de mătase, etc. etc.), asta e un semn sigur de străveche tehnică culinară [4]). Deasemenea, când locuitorul Industanului se mulţumeşte numai cu o mână de orez, fărâmând între dinţi bob cu bob şi mestecându-le domol, asta e un criteriu de luptă seculară cu foamea şi deci o specială adaptare la mediu. Deaceea după cum s'a zis: *stilul e omul*, tot aşà etnograful poate spune cu drept cuvânt, că bucătăria unui popor este oglindirea cea mai limpede a vieţii mate-

---

[1]) Knud Rasmussen, *Du Groenland au Pacifique, Deux ans d'intimité avec les tribus d'Esquimaux inconnus*, Paris 1929, pp. 91, 98, 111, 128, 248.

[2]) Carsten Niebuhr, *Beschreibung von Arabien*, aus eigenen Beobachtungen und im Lande selbst gesammelten Nachrichten. Kopenhagen 1772, pp. 51, 169, 171 ş. u.

[3]) Prschewalski, *Reisen in der Mongolei*, Jena 1877, p. 48.

[4]) V. B. Ibañez, *Voyage autour du monde*, Paris 1928, vol. I, p. 116, vol. II, pp. 57, 61, 147. — şi Prschewalski, *Reisen in Tibet*, Jena 1884, pp. 47, 48.

riale a poporului respectiv. Iar în ordinea aceasta de idei, a urmărì în clasele de jos ale unui neam obiceiul «culegerii» directe a hranei, așà cum o oferă natura de-a gata, și a observà apoi tehnica păstrării și pregătirii alimentelor, precum și uneltele, de care se servește un grup etnografic, asta înseamnează mai totdeauna să reconstituești fazele cele mai vechi ale civilizației respective. — De pildă, cuvântul *țest* în limba noastră și *burca* ori *mălaiul*, care se prepară sub țest, ne duc cu gândul până în epoca daco-romană, când *testa* însemnà încă pentru străbunii noștri *oala*. Cuvântul a căpătat înțelesul de cap *(tête, țeastă)*, iar noțiunea de «oală» s'a pierdut. In forma masculină de azi, cuvântul înseamnează numai vasul rudimentar, care acopere mălaiul și este acoperit la rândul său sub spuză și jăratec, — ca un fel de cuptor minuscul, cu focul, nu înăuntru, ci pe dinafară. Această unealtă culinară ne duce însă cu mintea și mai departe: el este ultimul reprezentant încă uzitat, al oalei primitive, care, neavând fund, nu puteà sta vertical. Țestul deci, cu frunzele mari care acoperiau pasta făinoasă, pusă la copt, ne poate explicà origina ceramicei pe o cale mai directă și mai simplă, decât a coșulețului de rămurele unse cu lut. După cum, unii Primitivi fierb carnea, înnăbușind-o într'o țesătură de fibre muiate, peste care pun pietre arse în foc, tot așà, locuitorii preistorici din Carpați și de aiurea, au putut derivà olăria din învelișul diform de lut (un fel de scafă abià modelată) cu care acoperiau carnea sau alte alimente destinate coacerii. — In orice caz, nu numai uneltele de bucătărie, dar și felul pregătirii alimentelor pot servì ca *indice* de civilizație, pentru a măsurà iuțeala relativă a progresului civilizației sau tenacitatea unor obiceiuri arhaice. De ex. obiceiul muntenesc de a fierbe peștișorii mici nu cu apă, ci într'o oală pusă, ca țestul, cu gura în jos, pe o lespede de piatră, este o reminiscență de mare preț a bucătăriei arhaice, din vremea când pescuitul erà încă ocupația de căpetenie a neoliticilor din preajma Carpaților, iar oala nu erà încă destul de modelată, adică nu aveà fundul suficient de neted, spre a sta în echilibru [1]), ci își împlinià rolul ei chiar culcată, ori răsturnată cu gura în jos, peste peștișorii amestecați cu ierburi și înveliți într'un brusture (ca foile care acoper azi burca de sub țest). In sfârșit, culegerea și metodele de conservare și pregătire ale bureților, precum și

[1]) M. Hoernes, *Kultur der Urzeit*, Leipzig 1912, vol. I, p. 101. Dealtfel, ceramica nu trebuie legată numai decât de nevoia fierberii alimentelor, pe lângă flacără. La Bakairi, oalele nu servesc la fiert, ci numai la păstrarea apei și au derivat din coșuri lipite cu lut (K. von Steinen, *op. cit.*, p. 208).

numirile lor, parte latine, parte arătând o terminologie nordică, ne transpun deasemenea într'o fază veche a adaptării omului la mediul carpatic.

Din cele înşirate până aici rezultă în chip lămurit că hrana este un *indice* de civilizaţie de o însemnătate fundamentală pentru etnograf, şi anume *cel mai vechiu indice*, deoarece nevoia de hrană şi tehnica hranei au fost din capul locului resortul cel mai puternic al civilizării omului.

β) Haina şi Locuinţa. — Un alt pas spre civilizaţie, care a făcut posibilă răspândirea omului în ţările temperate şi reci, a fost adaptarea la climă, prin tehnica îmbrăcămintei şi a locuinţei [1]).

Şi în latura aceasta, gama formelor de civilizaţie este imensă. Incepând cu omul tropical, aproape gol, şi sfârşind cu omul polar, acoperit cu piei din creştet până în tălpi (un fel de piele artificială) varietatea mijloacelor de apărare în contra frigului şi altor intemperii, este enormă.

Faptele sunt prea cunoscute, ca să mai fie nevoie de dovezi. Relevăm numai atâta: întocmai ca şi hrana, ba încă într'o măsură şi mai vizibilă, haina poate sluji ca cel mai vădit criteriu pentru a judecà treapta civilizaţiei unui popor şi coeficientul său de progres. Pe când Primitivii se servesc de *unsoare* [2]) (grăsime, lut, etc.) ca îmbrăcăminte, vânătorii şi-au adăugat în chip foarte firesc *pieile*, iar păstorii au utilizat şi *lâna* animalelor. Infine, agricultorii, pe lângă lâna animală, au început a întrebuinţà şi lâna vegetală (bumbacul) şi o sumă de plante fibroase (cânepa, in, rafie, teiu, phormium tenax, urzică, etc.) a căror

[1]) Cei cari se ocupă de sistematica etnografiei, să nu se mire că punem la un loc casa cu locuinţa. O facem întâiu, pentru a nu înmulţì categoriile etnografice, apoi şi pentru un motiv cu totul obiectiv. Haina şi casa sunt izvorîte din aceeaş necesitate organică: apărarea corpului de intemperii. E semnificativ în ordinea aceasta de idei, că unii primitivi le confundă şi azi. La Bakairi, haina şi casa sunt acelaş lucru. Pelerina e «casa spatelui»; pălăria e «casa capului»; pantalonii sunt «casa picioarelor», etc. Vezi K. von Steinen, *Unter den Naturvölkern Brasiliens*, Berlin 1907, p. 67.

[2]) G. Schweinfurth, *Au coeur de l'Afrique*, Paris 1875, vol. I, pp. 82, 113, 140, 148.

folosire presupune o tehnică uneori foarte complicată (macerare sau *topire*, colorare, toarcere, ţesere, etc.).

Prin urmare, după cum în fiecare mediu geografic, omul şi-a creiat un *tip de hrană*, tot aşà şi-a creiat şi un *tip de îmbrăcăminte*. Dar, după cum este exagerată formula că «omul este ceeace mănâncă», tot astfel ar fi neexact să zicem că un popor preţueşte ca civilizaţie, cât îl arată îmbrăcămintea lui. — Reţinem numai adevărul că, alături de hrană, *haina este un real exponent al civilizaţiei unei grupe etnice* şi deci ea ocupă un loc de seamă în orice descriere şi caracterizare etnografică.

Am arătat mai sus, schiţând în treacăt, îmbrăcămintea păstorilor din Carpaţi, că ea este semnificativă în cel mai înalt grad. Cine o cunoaşte din proprie intuiţie cu diferitele ei variante, poate afirmà fără ezitare, că un studiu comparativ al portului românesc şi al uneltelor care slujesc la pregătirea pieilor, lânei, inului şi cânepei, ar da la iveală fapte de cea mai mare însemnătate cu privire la mersul civilizaţiei în Carpaţi şi ar limpezì multe fapte istorice. Simpla cartografiare a unor documente etnografice (cum e portul vaselor pe cap [1]) ori forma sau numai numele unei haine) ar relevà dintr'o dată fenomene istorice, pe care azi nici pe departe nu le înţelegem, iar pe unele nici nu le bănuim. De ex. compararea formei căciulilor, începând cu jarca pitică a Maramureşenilor şi sfârşind cu *clăbăţul* din părţile Crainei, ne îndrumează spre regiunile de păstorie arhaică. Deasemenea, opinca bănăţeană, foarte grosolană şi neestetică, este vădit o formă arhaică, un fel de *pendant* pentru clabăţ. Ţundra faţă de sarică, tot aşà. Iar cămaşa neagră, fiartă cu zăr şi înveninată cu zeama de spânţ (helleborus) şi alte plante otrăvitoare, după cum am spus înainte, ne duce cu gândul până în timpurile lui Dioscoride care lăudà marea experienţă a Dacilor în ce priveşte cunoaşterea plantelor medicinale. Deaceea, putem afirmà că nici *forma*, nici *materia*, nici *coloarea*, nici *numele* şi nici chiar *dimensiunile* hainelor nu-s indiferente pentru descrierea etnografului. — Cămaşa Maramureşenilor, scurtă numai de o palmă, precum şi cuvântul *îmbrăcare* şi *îmbrăcăminte* sub care

[1]) Schiţarea cartografică, încercată de două ori de tinerii geografi, dar neverificată încă pe teren, a dus la interpretări interesante asupra regiunii de intensă colonizare romană. Dar sunt o mulţime de alte amănunte, care aşteaptă o tratare metodică. Putem afirmà că 90 la sută din istoria poporului românesc e încă îngropată sub ţărâna preistorică ori în penumbra şi umbra etnografiei sau în mormântul documentelor împrăştiate prin arhive neutilizate.

înțelegem azi totalitatea veștmintelor, e o reminescență a epocii, când o bună parte din cap erà încă gol, iar hainele acoperiau mai mult partea inferioară a corpului.

In rezumat: haina este un criteriu de mare preț pentru măsurarea gradului de civilizație.

* * *

Și aproape tot așà de însemnată este și *locuința* ori *casa*, adică îmbrăcămintea colectivă a *familiei* sau, uneori, a unei grupe sociale și mai numeroase. Iar seria formelor e și aci enormă. Dela culcușul de o singură noapte al Boșimanului sau dela wigwam-ul Fuegianului, construit din câteva crengi înfipte în pământ, care ocrotesc tot atâta, cât și culcușul unui epure [1]), și până la casele moderne cu zeci de etaje — adevărate « sgârie-nori » — scara perfecționărilor tehnice pentru încălzit, luminat, aerisit, etc. este în adevăr uriașă. Și ca *formă*, și ca *material*, și ca *dimensiuni* și *distribuire*, întocmirea casei a însoțit pas cu pas toate vicisitudinile ființei omenești, în lupta de adaptare la mediul geografic. Dintr'o specie tropicală, omul, prin tehnica locuinței, a ajuns să ia în stăpânire tot pământul icumenic, devenind, cum am spus singurul *cosmopolit* între toate animalele superioare.

Până și în sfera îngustă a unei singure țări, locuința e uneori un criteriu etnografic de o însemnătate decisivă în probleme de imigrații, colonizare, suprapunere de elemente etnice etc. Analiza tipului de casă în Secuime e un document de preț în deslegarea chestiunii de prioritate. Clădirea de lemn și ornamentarea porților și alte amănunte nu mai lasă nici o îndoială asupra influenții românești asupra coloniștilor Secui [2]).

γ) C i r c u l a ț i a. — Rămâne să mai adăugăm, ca o a treia grupă de fapte caracteristice pentru civilizație, mijloacele de circulație. In latura aceasta, putem afirmà că, în unele priviri, circulația arată mai bine și decât hrana și locuința progresiunea civili-

[1]) Ch. Darwin, *Voyage d'un naturaliste*, Paris 1875, pp. 228, 231.

[2]) S. Opreanu, *Ținutul Săcuilor*, contribuție de geografie umană și de etnografie și H. Wachner, *Județul Ciuc, Toplița și Defileul Mureșului*, în « Lucrările Institutului de geografie al Universității din Cluj », vol. III, 1929, pp. 176, 328, 330.

zației unui ținut și a populației respective. Ca animal de uscat, omul s'a mărginit multă vreme numai la *umblet*. După ce a domesticit însă unele mamifere mai puternice, i-a venit în minte să se folosească de puterea lor pentru transport, și chiar pentru călătorie. Astfel, cu ajutorul câtorva animale îmblânzite (măgar, cal, bou, yak, ren, lamă, cămilă, elefant), omul a devenit un fel de centaur, care aleargă cu picioarele altora. Dar meșteșugul acesta n'a fost atât de ușor pe cât ni se pare. E semnificativ că deprinderea de a călărì datează abià de câteva mii de ani. Grecii din vremea lui Omer se slujiau și la călătorie și pentru luptă numai de *care*. Abià mai târziu, le-a venit idea de a se așezà direct pe spinarea animalelor. Iar folosința de *șea*, *scări*, *frâu*, *pohii*, *preher*, *pinteni*, *zăbale*, etc. care ni se par azi lucrul cel mai firesc din lume, e de dată foarte recentă. Sună aproape de necrezut, când auzim că trupele de cavalerie romană călăreau fără scări. Prin urmare, fiecare amănunt în dichisul de călărie a însemnat un real progres în meșteșugul acesta. Și tot așà e și cu transportul greutăților. Dela vechiul *târn* (o creangă târâtă pe pământ) și dela căruța cu două roate masive (fără butuc și fără spițe), până la numeroasele forme de *cioaclă*, *sanie*, *cotigă*, *căruță*, *car*, *chervan*, etc. sprijinite cu vremea pe roate cu spițele înțepenite în butuc, a fost o lungă, foarte lungă evoluție. Și nu numai roata, dar toate părțile acestor vehicule, (*chilna*, *corlățile*, *lamba*, *proțapul*, *oiștea*, *jugul*, *ivărul*, etc.) au evoluat. Apoi, la fel s'a întâmplat și cu căile de comunicație. Dela *pârtia* primitivă, care se confundă uneori cu hățașul animalelor sălbatice, apoi domestice; și dela crâmpeiele de *potecă* împrejurul colibelor, până la *drumurile* de mii de kilometri, pietruite ori șinuite cu fier, pe care circulă azi cu mare înlesnire vehicule împinse de abur, electricitate ori benzină, cu o iuțeală de zeci, de sute, de km. pe oră, e o distanță uriașă, care învederează un enorm progres în civilizația omului «umblător» de altădată.

Pe apă, deasemenea, felurile de adaptare au fost nu mai puțin numeroase și ingenioase. Cel mai simplu mijloc de călătorie împrejurul locuințelor lacustre sau pe râuri și la țărmul mării, a fost simpla agățare de un obiect plutitor (trunchiuri plutitoare, plăvii, insule de plaur, etc.). Mai târziu, omul a ajuns la

idea de a scobì înadins trunchiuri de copaci cu lemn uşor *(monoxile)* sau de a crea plăvii artificiale, cum fac şi azi indigenii de pe malurile Nilului sudanez, care se slujesc de un maldăr de trestie *(ambaci)* în loc de luntre [1]). Astfel, traiul pe marginea apelor i-a sugerat omului primitiv şi gândul de a *cârmì* înadins cu o prăjină, obiectul pe care pluteà. Prăjina a devenit apoi *lopată* şi s'a adaptat ciobacului, devenit *luntre* propriu zisă, iar o a doua lopată, fixată la partea dindărăt, ajunge *cârmă*. Insă, toate acestea au fost invenţii mari şi relativ târzii, ca şi frâul, scările ori şeaua pentru călărie [2]). De pildă, adăugarea unei *pânze* sprijinită pe un mic *catarg* a fost pentru omul preistoric o perfecţionare de o valoare imensă, întrucât permiteà înlocuirea muncii manuale a vâslitului, cu puterea mecanică a vântului. Pânza a produs atunci o revoluţie, la fel cu a aburului în timpurile moderne. Insă toate progresele navigaţiei pe râuri şi mai ales pe valurile puternice ale mării au cerut timp foarte îndelungat şi invenţiuni tehnice, care ni se pot păreà azi simple, dar la început au fost foarte greu de imaginat şi de realizat. Fuegienii de pildă, au rămas până acum la un stadiu de navigaţie nu se poate mai rudimentar. Luntrea lor e aşà de imperfectă, încât ia apă mereu şi mereu trebuie golită cu o scafă. In schimb, la celălalt capăt al continentului american, spre polul arctic, Eskimosul e îndemânatec ca un amfibiu, graţie minunatei sale luntre de oase şi de piele (kayak), cu care poate să treacă şi pe sub apă, ca pasările înnotătoare. Cât despre navigaţia polynesiană, putem spune că e un document de civilizaţie autochtonă, superlativă [3]). Apoi plutirea sub formă de escadră, la distanţă de sute şi mii de kilometri, orientaţi după unghiul pe care îl face axa luntrii cu direcţia valurilor, este o dovadă de înaltă adaptare tehnică [4]). Şi totuş, mirarea cea mai mare n'o provoacă nici luntrile, nici hărţile marine, formate dintr'o reţea de nueluşe (nervuri de palmier) în chip de coordonate, ci tocmai

---

[1]) Schweinfurth, *Au coeur de l'Afrique*, Paris 1875, vol. I, pp. 53, 57, 69.

[2]) Pentru evoluţia tehnicei plutitului, vezi o scurtă schiţare în *Geografia economică*, 1929, p. 189.

[3]) E. Reche, *Tangaloa*, Ein Beitrag zur geistigen Kultur der Polynesier, München 1926, p. 40 ş. u.

[4]) W. Dröber, *Kartographie bei den Naturvölkern*, 1903, p. 43 ş. u.

mijloacele cele simple de tot, dar în adevăr minunate ca adaptare a omului la mediul lichid. Intre aceste mijloace, cel mai surprinzător este, de bună seamă patina de apă. «Vechii Hawaieni, învățau din copilărie să stea în picioare la fața mării pe o scândură ovală de 2 metri; — un fel de patină, pe care o pot duce în spinare, ca un scut de lemn și de care se slujiau să treacă râurile ori să străbată strâmtorile. Așezați pe pântece, pe o scândură de acest soiu, înnotătorii, mișcând picioarele și mâinile, cu o încetineală de broască țestoasă, înaintează totuș destul de repede pe apele liniștite. Dacă sunt însă valuri, ei se scoală în picioare pe acel scut, se țin admirabil în echilibru, ca și cum picioarele lor ar fi lipite de lemn, și se lasă *purtați de mișcarea impetuoasă a valului*... De pe mal, zărești șiruri de oameni în picioare, venind spre țărm tot așà de iute, ca și valurile. Cum scândura n'o zărești, ei par'că merg pe apă... *aleargă, fără să miște picioarele*»[1]). Putem deci să zicem, că tehnica circulației pe apă este tot atât de caracteristică, pentru gradul de civilizație, după cum este și tehnica circulației pe uscat. Navigația Karaibilor în Mediterana americană[2]); înnotatul Bakairilor în râurile Braziliei, atât de deprinși cu apa, încât pot sta chiar un ceas sub valuri[3]); precum și vieața aproape amfibie a unor Malaezi, sunt documente nu se poate mai semnificative. Tot aici trebuie să înșirăm și încercările de cufundare sub apă, începând cu Primitivii și sfârșind cu submarinele. In sfârșit, ca o ultimă treaptă de progres tehnic în ce privește circulația planetară, trebuie să amintim aviația, ale cărei recente progrese sunt tuturor cunoscute.

Concluzie. — Toate adaptările tehnice la mediul geografic, cuprinse în cele trei mari categorii: *hrana*, *haina* (și locuința) și *circulația* constituesc împreună ceeace numim *Civilizația omenirii.* Iar faptele înșirate până aici, socotim că justifică în deajuns următoarele afirmări:

1. Civilizația, adică suma descoperirilor tehnice, prin care omul s'a adaptat mediului planetar, este un atribut specific

---

[1]) V. B. Ibañez, *Voyage autour du monde* 1928, vol. I, p. 170 ș. u.

[2]) G. Friederici, *Die Schiffahrt der Indianer*, Stuttgart 1907.

[3]) K. von Steinen, *Unter den Naturvölkern Brasiliens*, Berlin 1897, ed. II, p.

omului. Ea poate fi considerată ca un caracter diferenţial, deoarece omul e singura vietate, care şi-a creat *organe artificiale*, pe când celelalte specii zoologice au rămas cu organele date de natură.

2. Metoda cea mai sigură pentru judecarea gradului de civilizaţie al unei grupări etnice este cea indicată mai sus: cercetarea *numărului*, *calităţii* şi *originalităţii* [1]) uneltelor de care s'a servit şi se serveşte gruparea respectivă. — Muzeele etnografice sunt aşadar nu numai colecţii de material ştiinţific, ci şi un fel de scară intuitivă de proporţie a civilizaţiilor omeneşti.

Dar până vom ajunge la preciziune şi destulă claritate mai este încă mult. Etnografia, ca ştiinţă pozitivă, àşa cum s'a desvoltat dela Waitz şi Bastian până la Fr. Ratzel, Schurz, Weule şi alţi etnografi moderni, se află încă în faza începuturilor. După cum în descrierea fizică a planetei, operele de geografie sunt foarte neegale, în ce priveşte firul conducător şi sistematizarea descrierii (deoarece nimeni n'a căutat încă să determine precis *categoriile geografice* [2]), necesare unei descrieri cu adevărat ştiinţifice), tot aşà şi în operele etnografice nu găsim acelaş fir conducător şi aceleaşi criterii de valoare. Inşirând felul de hrană, îmbrăcămintea, locuinţa, etc., etnografii n'au stabilit încă în chip definitiv *categoriile etnografice*, necum să se fi înţeles asupra ierarhiei criteriilor în fiecare rubrică de material sau asupra unei exprimări *cantitative* a elementelor ce compun o civilizaţie.

Un lucru însă e clar: cunoaştem direcţia în care trebuie să lucrăm. Ştim că progresul însemnează diferenţiare de forme (organe) şi integrare de acţiuni (funcţiuni). E destul să amintim noţiunea nouă taylorism, spre a vedeà că adevăratul criteriu al unei civilizaţii spornice stă în perfecţionarea uneltelor şi a muncii întemeiate pe o tehnică din ce în ce mai ştiinţifică *(scientific management)* [3]). Aşadar, cine vrea să judece valoarea relativă a unei civilizaţii, în orice ţară şi în orice epocă, n'are

---

[1]) Vezi *Anexa* I.

[2]) Vezi S. Mehedinţi, *Terra*, introducere în Geografe ca ştiinţă, cap. IV.

[3]) C. Bertrand Thompson, *Le système Taylor*, Paris 1919, p. 33 şi u. Iuliu Hirsch, *Das amerikanische Wunder*, Berlin 1926, p. 30, 38, 62, ş. a. Jules Moch, *Socialisme et rationalisation*, Bruxelles 1927, p. 96 ş. a.

decât să urmărească prefacerea uneltelor şi ritmul muncii. De pildă, pentru a prețuì civilizația americană contemporană, e destul să aflăm că într'o singură uzină (Ford) specializarea uneltelor și diferențierea muncii a ajuns până acolo, că sub acelaș acoperiș, se execută de fapt 7882 de munci deosebite [1]). Sau, să aflăm că ceeace profanul numeşte oţel e în realitate o specià tehnică, în care omul de meserie deosebește 20 de varietăți. In ce privește felul muncii, e destul să știe că aproape «toate progresele tehnice ale fabricării sunt datorate lucrătorilor », adică celor ce muncesc *efectiv*, nu experților. Cu alte cuvinte, singurul expert e muncitorul (în uzinile Ford nu există experți), deoarece mânuirea directă a uneltei, în gradul de specializare actuală, sugerează ea singură toate perfecționările dorite. (Cuvântul nu e un eufemism, ci expresia unei realități de fapt, care permite lui Ford să scrie acest semeţ cuvânt: « nu există imposibilități »). Astfel de documente, dovedesc imediat că civilizația americană crește cu o repeziciune vădit superioară celei europene. Cine producea înainte de răsboiu 100 de piese, pentru anume mașini, produce azi 310. (In metalurgie, producția a trecut dela 90 la 150; în Chicago, energia mecanică s'a întreit, iar salariile s'au îndoit, — ceeace a produs schimbări considerabile în tot aspectul civilizației din acele ținuturi). Rămâne doar atât, să determinăm exact toate elementele caracteristice ale fiecărei civilizații și să le exprimăm, pe cât e posibil, cantitativ, comparându-le unele cu altele.

Dealtfel, gândul acesta nu e nou. Pozitivistul Quételet crezuse un moment că va puteà face « statistică comparată », cum facem anatomie comparată [2]). Mai târziu, Bertillon încercă aceeaș metodă [3]) cu gândul să determine valoarea medie a atributelor omului și... să *măsoare* mișcările omenirii, *direcția civilizației* și *gradul inovațiilor* sale. Dar o încercare de caracter mai etnografic face abià Tylor [4]). Insă nici el nu ține făgăduiala dată, ci rămâne tot la aprecieri calitative. După el

[1]) H. Ford, *Ma vie et mes oeuvres*, Paris 1925, pp. 76, 97, 116, 123 ş. u.

[2]) A. Quételet, *Du système social et les lois qui le régissent*, Paris 1848, p. 214.

[3]) A. Bertillon, *Conclusions statistiques précédées d'un essai sur la méthode statistique appliquée à l'étude de l'homme*, Paris 1857.

[4]) Edw. B. Tylor, *Early history of mankind and of civilisation*, 1865.

s'au mai făcut şi alte încercări. Nu e locul să le înşirăm aici, întru cât nici una nu ni se pare isbutită. (Criteriul unei clasificări după hrană şi unelte, aşà cum e aplicat de F. S. Müller-Lyer nu e destul de consecvent aplicat şi deaceea n'a putut duce la o sistematizare destul de clară. Impărţirea în *vânători* inferiori şi superiori, *pescari*, *domesticitori* şi *agricultori* [1]) nu cuprinde toată gama civilizaţiei omeneşti şi nici toate criteriile principale ale tehnicei de adaptare la mediu). Ne mulţumim a amintì pentru indicarea direcţiei cercetărilor o singură operă mai nouă: *Les indices numériques de la civilisation*. Autorul caută să schiţeze un fel de «metrologie» a civilizaţiei, începând cu o «simptomatologie» cantitativă. El alege mai întâi anume fapte «signaletice», cearcă apoi să le exprime numeric, adică să le măsoare şi apoi să le «reducă la câteva măsuri, din care fiecare să fie *sinteza mai multora* dintre ele». Niceforo e însă mai mult economist, statistician şi sociolog, de cât un metodolog al etnografiei. El îmbrăţişează sub numele de civilizaţie nu numai fapte din sfera vieţii materiale, ci cuprinde şi domeniul vieţii intelectuale, morale şi al organizării politice şi sociale.

Deaceea şi rezultatele la care ajunge îi sugerează o concluzie destul de pesimistă. «Trebuie să ne resemnăm a declarà *insolubile* o *mare parte* din problemele ce am examinat, sau să încercăm a le simplificà... şi să ne mulţumim a *măsurà progresul material* şi intelectual, în formele lor cele mai simple...» [2]). Aşà dar, până ce studiul faptelor «signaletice» ale civilizaţiei va fi destul de înaintat, ca să ne permită a o descrie destul de potrivit, şi să putem comparà precis starea unui popor în două faze de civilizaţie, ori civilizaţia a două popoare într'o epocă dată, mai este încă o mare muncă de împlinit.

In orice caz, cele înşirate până aci sunt, credem, suficiente: 1. Spre a lămurì înţelesul cuvântului *civilizaţie*; 2. Spre a ne arătà metoda în care trebuie îndrumată descrierea etnografică, de câte ori e vorba de tehnica adaptării materiale la mediu.

Ar rămâne acum să cercetăm în ce măsură cuvântul *civilizaţie* este sau nu destul de potrivit, pentru a exprimà noţiunea

---

[1]) F. Müller-Leyer, *Phasen der Kultur und Richtungslinien des Fortschritts, soziologische Überblicke*, München 1923, pp. 52—57.

[2]) A. Niceforo, *Les indices numériques de la civilisation et du progrès*, Paris 1921.

a cărui sferă şi conţinut l-am determinat aci în chip sumar. Dar potrivirea între cuvânt şi lucrul sau ideea pe care o îmbracă e pentru cei care cunosc viaţa cuvintelor, o sarcină de care ne putem dispensà, când nu e vorba de cercetare filologică.

E destul în privinţa asta, să constatăm următoarele:

1. Că termenul *civilizaţie* a pătruns aproape în toate limbile mai evoluate;

2. că nota dominantă a acestei noţiuni tinde peste tot a fi cea privitoare la aspectul material al individului sau al poporului designat prin cuvântul civilizat. Când dai cuiva acest atribut, ai îndată înainte imagina unei *hrăniri* higienice, a unei *haine* îngrijite, a unei *locuinţe confortabile* şi a unor mijloace de circulaţie dintre cele mai moderne (automobile, tren, vapor etc.);

3. că acest calificativ e specific omului. — Niciodată nu ne vine în minte să atribuim această însuşire animalelor, oricât de perfectă ar fi acomodarea lor cu mediul firii (cuibul rândunelii nu ne sugerează nicăiri idei de civilizaţie). Ne dăm seamă că civilizaţia e un *artificiu*, adică e legată de munca cu *uneltele*, străină tuturor speciilor, afară de om.

Prin urmare, cuvântul *civilizaţie*, cu toată rădăcina lui latină, care nu ne duce direct cu gândul la *unealtă* şi *muncă*, se impune totuşi ca o expresie curentă, pentru a designà pe scurt: *suma înlesnirilor materiale ale vieţii*. — Deaceea, dacă cuvântul *facticius* n'ar fi dat expresia *fetiş*, acel cuvânt (apropiat de munca şi de unealtă) ar fi fost mult mai potrivit spre a creà un termen cu înţeles mai clar, decât civilizat. De lunecările de sens ale cuvintelor nu e însă nimeni răspunzător. Destul că vorba *civilizaţie* şi *civilizat* începe a deşteptà acum în toate capetele aceeaş imagine: a unui grad superior de adaptare la mediu. Numim civilizat chiar pe cel care nu stăpâneşte direct tehnica adaptării la mediu, ci numai o împrumută dela alţii. Un Negru îmbrăcat europeneşte, cu cronometru, telefon, automobil etc. e considerat ca superior în civilizaţie compatriotului său din pădure, care umblă încă desculţ, desbrăcat şi a rămas străin de produsele tehnicei din ţările europene. Şi fiindcă această adaptare se face mai întâiu şi mai intens în *oraşe*, termenul *civilizat*, care ne aduce aminte de *civis* şi *civitas*, începe a aveà, prin concentrarea tot mai mare a tehnicei materiale în oraşe, şi o justificare etimologică. — Recunoaştem însă, ca acest termen nu este ideal pentru etnografie, care ar fi preferit un neologism ca *hilotehnică*, în opoziţie cu *psihotehnică*. Ne temem însă de aspectul cam pedant al creaţiunilor

lexicale şi mai ales de abuzul lor. In orice caz, idea pe care o exprimă cuvântul civilizaţie, fiind cea cuprinsă în vorba hilotehnică, ne mulţumim cu constatarea că, idea devine din ce în ce mai clară şi mai precisă în mintea tuturor. Şi e natural să fie încă în uzul zilnic oarecare lunecări, deoarece, cum recunosc chiar filologii, ideile evoluează azi mai repede decât cuvintele.

PARTEA A DOUA

CULTURA

(PSIHOTEHNICA)

Să privim acuma evoluţia omenirei şi pe altă latură.

Nu numai prin tehnica materială, dar şi prin creaţiunile sale psihice, omul s'a desprins încă de timpuriu din blocul animalităţii. Pe când celelalte specii — chiar cele mai bine organizate — au o viaţă de relaţie atât de uniformă şi redusă, încât uni filosofi au putut asimilà animalele cu nişte «automaţi», omul, pe lângă tehnica sa materială atât de variată şi variabilă, a desvoltat şi o tehnică sufletească de o complexitate în adevăr uriaşă. După cum în latura materială, el a născocit *unelta*, tot aşà în latura sufletească, antropoidul mut de odinioară, a ajuns la *graiul* articulat. Şi pe când toate animalele — chiar cele superioare — albinele în ştiubeiu, termitele în muşuroiu, păsările în stol, ierbivorele în cirezi, etc., au dela individ la individ relaţii foarte simple şi tipice, omul, din contra, a născocit pe temeiul graiului *articulat* mijloace extraordinar de fine pentru a comunicà cu cea mai mare exactitate, peste limita spaţiului şi a timpului, chiar stările sufleteşti cele mai complicate şi mai tainice.

Intrebarea e: când s'a născut graiul? Şi cum a căpătat omul tehnica vorbirii, care, prin sunete articulate şi mereu schimbătoare, îi permite să traducă pas cu pas în mintea altora fluxul şi refluxul necurmat al vieţii sale psihice?

Fenomenul acesta este dintre cele mai minunate în evoluţia speciei umane. Numărul limbilor de azi e puţin lucru, faţă de suma tuturor graiurilor de care s'a servit omul până acum şi faţă de faptul că şirul idiomelor sporeşte mereu [1]). Vrând-

[1]) A. Meillet, *Les langues dans l'Europe nouvelle*, Paris 1918, p. 10. — Unele graiuri slujesc abià pentru o grupă de 1000 de indivizi. Vezi şi F. N. Finck, *Die Sprachstämme des Erdkreises*, Leipzig 1909, p. 65.

nevrând, etnograful şi etnologul trebuie să se oprească şi în faţa acestei probleme, care altădată se părea rezervată psihologiei şi filologiei.

1. **Graiul şi unealta.** — Pentru vechea psihologie, care admiteà un suflet înzestrat *ab origine* cu anume facultăţi, problema genezei graiului rămâneà insolubilă sau primeà doar o soluţie formală — verbală, potrivit concepţiei metafizice. In psihologia modernă, întemeiată pe ştiinţele naturale, despărţirea între aspectul material şi cel sufletesc al vieţei nu mai pare atât de adâncă. Azi nu mai pretinde nimeni că limba a fost o creaţie instantanee a spiritului. Din contra, filologii mărturisesc că «nici o limbă nu e întemeiată pe raţiune» şi că vorba nu poate exprimà gândul, ci numai îl *evocă* — mai mult sau mai puţin imperfect — cu ajutorul *imaginilor* şi prin urmare *metafora* ne apare ca «procedeul primitiv», adică e resortul esenţial în crearea cuvintelor [1]). Toţi filologii recunosc că în formarea şi modelarea graiului, psihologia învinge logica, iar viaţa sufletească, fiind un flux şi reflux continuu, (variabil în timp şi spaţiu), origina graiului nu poate fi căutată decât în legătură cu însuş fluxul şi refluxul vieţei fiziologice a individului. Aşà dar, pe de o parte, facem apel la un *substrat material-fiziologic*, iar pe de alta parte, la un *substrat-social*, deoarece omul este fiinţă sociabilă. — A exprimà stări sufleteşti, fără să adresezi acea expresie *cuiva*, ar fi din capul locului o vădită absurditate şi o imposibilitate.

Care e substratul material al limbei? Dacă e adevărat ceeace zice Bergson, că noi *gândim pentru a lucrà, nu pentru a cugetà* [2]) (c'est dans le moule de l'action que nôtre intelligence a été coulée) atunci e vădit lucru, că origina graiului a stat în strânsă legătură nu numai cu evoluţia creerului, dar şi cu *munca omenească*. Intre materia mişcată de mâna omului şi între gândul care dictează mânuirea şi uneori modelarea ei,

---

[1]) A. Dauzat, *La langue française*, sa vie et son évolution. Paris 1926, p. 11, 51. — Bakairii, când au văzut întâiaş dată o oglindă, i-au zis: *apa*, fiindcă arătà chipul, ca şi apa; ceasornicului i-au zis *lună*, fiindcă e rotund şi merge toată noaptea, ca luna etc. (Vezi K. von Steinen, *Unter den Naturvölkern Brasiliens*, Berlin 1897, p. 78).

[2]) A. Bergson, *L'évolution créatrice*, Paris 1929, p. 47.

nu numai că nu e un abis, ci este şi trebuie să fie o *continuitate*. Iar limba, cu aspectul ei dublu: material (sunetele) şi psihic (imaginile, ideile, emoţiunile etc.) ni se prezintă tocmai ca veriga cea mai naturală, între amândouă aspectele evoluţiei omeneşti.

Să lămurim lucrul mai de aproape. De relaţia actuală între muncă şi limbă, nu se îndoeşte nimeni. Este însă un punct, care cere o deosebită luare aminte. Am arătat mai sus că omul e singura fiinţă, care se slujeşte de unelte. Totdeodată, el e singura fiinţă, care are un graiu articulat. Nu cumva între aceste fapte există o legătură ascunsă?

După câte ştim, problema n'a fost tratată în această conexiune. Pierderea părului, de care ne vorbeà Passarge (p. 9) şi care a lăsat disponibile pentru hrănirea creerului anume substanţe (fosfor, albumina etc.) nu ne poate explicà pentru ce numai omul a ajuns să se servească de unelte. Saltul dela animalitate spre umanitate, se isbeà de un obstacol, pe care Bergson îl prezintă astfel: El se întreabă, de ce animalul, când mai are nevoie de piatra cu care s'a slujit să spargă odată nucile, nu se duce s'o caute aceeaş piatră sau nu ajunge la idea de a o păstrà, căci şi animalul are memorie? «Amintirea aceluiaş spectacol, la care a asistat, va fi modificând (fiziologic) de bună seamă în acelaş fel şi creierul unui câine, şi creerul unui om, dacă percepţiea a fost aceiaşi. Totuş, amintirea va fi *alt* lucru în conştiinţa omului, decât în conştiinţa câinelui. La câine, amintirea va rămâneà sclava perceperii; ea nu se va deşteptà decât atunci, când o percepţiune *analoagă* va veni să i-o reamintească, reproducând acelaş spectacol... Omul, din contra, e capabil *să cheme după voiea sa o amintire, în orice moment şi independent de perceperea actuală*... Modificarea *locală* a creerului, de care e legată amintirea, fiind aceeaş de o parte şi de alta, diferenţa psihologică între cele două amintiri nu poate să aibă motivarea ei, în cutare sau cutare diferenţă de amănunt între cele două mecanisme cerebrale, ci în deosebirea între cele două creere luate global: cel mai complex dintre amândouă, punând în joc mai multe mecanisme, va fi permis conştiinţei să se degajeze din constrângerea unora sau altora, şi să ajungă la *independenţă*»[1]).

[1]) H. Bergson, *L'évolution créatrice*, Paris 1929, p. 196.

Explicarea aceasta a trecerii antropoidului dela instinct la inteligenţă, nu ni se pare destul de convingătoare şi nici destul de clară. Când filosoful, sugestionat de teoriile moderne asupra instinctului, afirmă că «modificarea locală a creerului», e aceeaş la câine, ca şi la om, fiziologul poate să răspundă şi da şi ba. Când leagă apoi diferenţa psichică între animal şi om, considerând cele două creiere «global», prin aceasta n'a explicat tocmai faptul fundamental: pentru ce la animale, viaţa psihică rămâne mereu fragmentară şi disociată, iar la om capătă unitate şi se polarizează împrejurul *eului*, adică se condensează sub formă de *personalitate*?

Noi credem, după cum am arătat mai sus (p. 15) că firul care a ajutat stabilirea unei continuităţi din ce în ce mai sigure între stările sufleteşti ale omului a fost tocmai mânuirea uneltei. Unealta şi munca cu uneltele a organizat memoria omului altfel decât memoria fragmentară a animalelor. Lipsa uneltei e cauza că memoria animalelor a rămas, cum zice Bergson, *roabă* a percepţiei fortuite şi deci etern fragmentare. In adevăr, servindu-se numai de organele sale naturale, care lucrează spontan şi în chip rutinar, animalul rămâne robul intuiţiei, iar ritmul vieţii sale este stereotip. «Conştiinţa este atât de comprimată, încât se îngustează în instinct, adică nu îmbrăţişează decât o mică parte din viaţa care îl interesează... şi încă o îmbrăţişează în umbră, atingând-o, fără s'o vadă, cum zice Bergson, în stilul său atât de expresiv. Din contră, servindu-se de unelte, care sunt ceva *strein* de corp şi mereu *variabile* (după loc, timp, material, dimensiune, etc.), conştiinţa este mereu solicitată să se afirme, cel puţin împrejurul punctului aperceptiv, şi să se *exteriorizeze*: când schimbă modul de mânuire al uneltei; când unealta se modifică pe neaşteptate (se strică, lunecă etc.). Cu alte cuvinte, unealta fiind un organ strein de corp, care nu funcţionează cu preciziunea celor naturale, ea devine ocazie de *potenţiarea atenţiei*. Iar atenţia aceasta vie şi continuă asupra uneltei, a dat experienţei omeneşti trei calităţi, pe care experienţa animalului nu le poate dobândi. Şi anume:

1. *O intensitate mereu sporită*.—In adevăr, sunt şi alte animale, care se ajută în mişcări şi alte trebuinţe ale vieţii, cu

lucruri streine de propriul lor corp: cu pietre, ramuri, frunze etc. Iar aceasta o fac nu numai mamiferele, ci şi unele păsări şi chiar insectele [1]). Ursul de pildă, aruncă cu pietre şi cioate, aproape ca şi omul, când se apără de duşmani. Dar nici ursul, nici maimuţa nu se mai îngrijesc de pietroiul sau lemnul cu care au svârlit în adversar. Omul singur, văzând că anume piatră se potriveşte mai bine decât alta cu pumnul său şi-i dă tărie la lovit, a păstrat-o; iar în clipa când acea piatră primitivă *(eolitul)* i-a folosit şi a doua oară pentru a lovì cu folos, a sparge nuci de palmier etc. elanul său vital a căpătat o intensitate nouă. Când a băgat de seamă că un băţ anume încovoiat şi cam turtit (bumerangul), după ce e aruncat se întoarce singur la picioarele vânătorului (dacă n'a nimerit ţinta), păstrarea acelui băţ şi repetarea mişcării a fost pentru conştiinţa omului primitiv, ceeace este clopotul unei biserici pentru semi-somnolenţa celui ce abià se deşteaptă în dimineaţa unei zile de mare sărbătoare...

2. O unitate din ce în ce mai stabilă. — Lucrând cu unelte, cât de simple, omul s'a găsit mereu în faţa unei antiteze între eul lui şi acel *alter ego* uneori docil, alte ori capricios. De pildă, o unealtă care se rupeà, un băţ (săpăligă) care se tocià şi trebuià ascuţit din nou, şi păstrat cu mai multă grijă în arsenalul său personal, a contribuit să dea conştiinţei omeneşti o unitate din ce în ce mai clară şi mai stabilă. Unealta reparată şi păstrată stabileà un fir de legătură între *prezent* şi *trecut*, cu posibilitatea de prelungire spre *viitor*, când ea servià iarăş pentru a împlinì o muncă la fel cu cea executată odată. Unealta deveneà deci un fel de prelungire şi întărire a memoriei şi a personalităţii stăpânului acelei unelte.

3. O libertate din ce în ce mai mare. — Mânuirea uneltei, care variază mereu (se toceşte, se crapă, se rupe şi pune mereu lucrătorului probleme cu privire la *forma*, *greutate*, *densitate*, *duritate*, *dimensiunea*, *culoarea*, etc.) împingând pe om să amelioreze unealta, născocind variante nouă, mai potrivite cu nevoile vieţii, dă conştiinţei omeneşti sentimentul unei *libertăţi*

[1]) K. Weule, *Die Urgesellschaft und ihre Lebensfürsorge*, Leipzig 1912, p. 19.

progresive, care lipseşte total animalului legat numai de organele sale naturale, mereu aceleaşi ca formă şi steriotipe ca funcţionare. Când în tăcerea pădurii, dintr'o nuia arcuită şi legată la amăndouă capetele cu un fir de rafie în chip de coardă, a pornit săgeata care loveşte la o mare distanţă şi poate ucide dedeparte vânatul greu de prins ori o fiară primejdioasă, conştinţa omului nu numai că nu s'a putut imobilizà în *instinct* ca a animalelor, ci din contra a căpătat o libertate nelimitată. Vrând sau nevrând, din momentul întovărăşirii cu unealta, el a trebuit să apuce calea spre *inteligenţă*[1]).

Aşa dar, *unealta şi munca cu uneltele a fost firul pe care s'a înşirat* şi punctul împrejurul căruia s'a cristalizat, *unitatea eului* şi, în sens mai larg, *personalitatea* care lipseşte animalelor.

Dar influenţa uneltei a mers şi mai departe. Cel dintâi efect al muncii cu o unealtă e un sunet dublu: un sunet *extern*, (vibrarea materiei din unealtă şi din lucrurile lovite cu unealta), şi altul *intern*: modelarea respiraţiei lucrătorului, din cauza mişcărilor mâinii sau a întregului corp. Cel care dă cu toporul în lemn, *icneşte*, adică dă respiraţiei sale un ritm sacadat, care devine perceptibil pentru ureche. Cel care bate cu ciocanul pe nicovală, deasemenea icneşte: sunetul ritmat al respirării şi sunetul ilăului (iarăş ritmat cu ajutorul câtorva lovituri suplimentare pe nicovală) tind spre un fel de acord paralel. Putem spune că, în genere, *ritmul muncii se traduce în ritmul sunetului care o însoţeşte*, atât extern, cât şi intern (coardele vocale).

Şi tocmai aci e răspântia, din care a pornit într'o bună zi şi sunetul articulat, adică *graiul.* Cuvântul a fost un fel de prelungire a sunetului uneltei mânuite cu *intensitate* mai mare, în momentele de satisfacţie sau de contrarietate a muncitorului mulţumit, ori desamăgit de isprava uneltei cu care se ajutà. Afară de modelările de voce, puţine şi stereotipe, în familia antropoidului, ca şi în alte familii animale (mamifere, păsări,

---

[1]) Când Rousseau zice: «...L'état de reflexion est un état contre nature, et l'homme qui *médite* est un animal dépravé», el atinge un punct esenţial al problemei, deşi lipsa de obiectivitate îl duce pe autor la concluzii cu totul false.

insecte etc.), *cele dintâi încercări de modelare mai liberă și mai adecvată împrejurărilor*, le-a făcut omul solicitat de variația nouă a sunetului uneltelor. Cel dintâi dialog de cuprins original l'a făcut omul cu acest *alter-ego* capricios, care e unealta, necontenit supusă schimbărilor care provocà decepțiune sau bucurie. (Se rupe, se tocește, nu nimerește ținta etc.). Iar celui care crede că acordăm uneltei un rol mai mare decât i se cuvine în formarea graiului și în trecerea omului dela instinct la inteligență, adică în formarea *eului* omenesc, aceluia îi punem înainte următoarele fapte etnografice, spre o meditare mai atentă. Etnografii n'au cea mai mică indoială, că unealta face parte integrantă din personalitatea tuturor Primitivilor. Un Tlinkit de pildă, vorbește cu cârligul undiței și cu ața de care e legat, întocmai ca și cu o persoană. Le mângăie pe amândouă, spunându-le: *cumnată* și *soacră*, ca și cum ar fi membre ale familiei lui. Despre corpul său, primitivul are o concepție, pe care omul mai civilizat nici pe departe n'o bănuește. Și anume: orice vine în atingere cu corpul sălbatecului, face *parte din el*. Haina, fărimiturile dela masă, unghiile tăiate, armele, umbra — ba până și urma picioarelor în noroiu, toate fac parte din personalitatea lui. Indienii neamul Cara, socotind că bolile vin din râuri, decâte ori trec o apă, își cheamă mereu umbra: vino! vino! ca nu cumva să rămână în urmă și să capete boală, întârziind în contact cu apa. Iar din această concepție rezultă obiceiul de a îngropà mortul cu tot ce e al lui [1]): haină, arme, mâncare, etc. etc.

Exemple ca acestea, pe care etnograful le poate aduce cu sutele și miile, sunt suficiente să dovedească orișicui că n'am exagerat rolul uneltei în formarea eului omenesc și în geneza graiului. Cum am spus, unealta a fost un fel de alter-ego al omului și cel mai interesant pentru el, deoarece unealta erà un fel de prelungire a membrelor sale, adică o parte interesată a vieții individuale. Munca cu uneltele devenià astfel o ocazie de veșnic dialog cu acel *alter-ego* de care atârnà: foamea și săturarea, frigul și căldura, paza de dușmani (fiare, oameni)

---

[1]) K. Th. Preuss, *Die geistige Kultur der Naturvölker*, Leipzig 1914, pp. 10, 11, 26 ș. u.

şi atacul împotriva lor, etc., etc. Nu numai folklorul primitivului, dar şi al ruralilor din ţările civilizate dovedeşte că unealta, munca cu uneltele şi vieaţa sufletească cu toate ramificările ei sunt mult mai intim legate, decât îşi închipuesc cei care descriu grupările etnografice, fără să fi trăit vieaţa poporului şi să aibă o vie intuiţie a realităţilor zilnice în fiecare ramură de muncă. (In privinţa aceasta, face o foarte lăudabilă excepţie opera «Arbeit und Rhytmus», în care autorul, deşi economist, a pus în plin relief legătura dintre muncă şi ritm, precum şi ramificările ei foarte variate în direcţia muzicei, dansului, artei dramatice, etc. [1]). Când avem din vieaţa tuturor popoarelor atâtea documente etnografice, care ne arată legătura între *muncă* (unealtă) şi *ritmul* sunetului adiacent; între *munca* şi *cântarea* corelativă; între cântarea fără vorbe şi cea cu *vorbe* (poezie); între muncă şi *dansul*, care imită munca şi sunetul uneltelor respective; când putem surprinde asupra faptului pe unii Primitivi (Mincopii) compunându-şi cântecile lor în momentul *când muncesc*, apoi tot ei *le joacă* [2]), avem dreptul să afirmăm că unealta, nu numai prin *păstrarea* ei, ca *anexă* a membrelor omului, dar şi prin *continuarea* muncii a dat stabilitate eului omenesc (personalitatea), iar prin *sunetul articulat* sau *cuvântul* care, dela o vreme, a acompaniat ritmul muncilor [3]) a deschis evoluţiei sufleteşti o perspectivă nelimitată.

---

[1]) K. Bücher, *Arbeit und Rhytmus*, Leipzig 1909.

[2]) K. Bücher, *o. cit.*, p. 358. — In limba Bakairilor, a *cântà* şi a *dănţuì* sunt exprimate prin acelaş cuvânt (K. von Steinen, *o. cit.*, p. 268).

[3]) Când Wundt spune că « predicatul e rădăcina vorbirii », el nu face decât să exprime abstract, observarea concretă a etnografilor. — K. von Steinen a observat că indigenii din basinul superior al lui Xingu (Brazilia), de câte ori spun numele unui obiect, adaugă îndată şi cuvântul care exprimă *întrebuinţarea* sau *funcţiunea* obiectului respectiv. Asta dovedeşte că graiul s'a născut şi e pe cale de modificare continuă prin munca socială. Erà destul să repeţi sunetul produs de o unealtă, ca să deştepţi în mintea altuia *imagina* uneltei sau a obiectului respectiv, şi a activităţii legată de el. Prin urmare, cuvintele care arată *acţiuni*, adică *verbele* au fost cea dintâiu temelie a graiului, nu substantivele, cum s'ar păreà la prima vedere. Dar şi ascest fapt, ca şi cele înşirate mai sus, leagă origina cuvântului, adică graiul, tot de muncă şi de unealtă. (Bakairii de ex. nu pot zice: *băţ*, ci zic *băţul-meu*, *băţul-tău*, *băţul-lui*, etc. Substantivul singur nu există, ci numai conglomerat cu pronumele şi cu verbul). K. von Steinen, *o. cit.*, pp. 82—88. — « Cum verbul e centrul structurei limbei » vezi şi Adolf Michaelis, *Von Primitiven zu Afrikanern*, Betrach

Prin urmare, *unealta* și *vorba*, îngemănate în *muncă*, sunt adevăratele axe pe care s'a rezemat toată desvoltarea antropoidului devenit om. Am arătat mai sus (p. 15) că *unealta — mâna — centru nervos de apercepție* și centrul nervos de localizare sunt fenomene conjugate. Acì trebuie să adăugăm și centrul nervos vecin, unde se *localizează graiul*. Și astfel, în locul direcției unilinare din vieața animalului, lipsit de un fir conducător în psihismul său fragmentar și descusut, omul, sprijinit acuma pe cele două axe, a putut ajunge la o *suprafață sufletească* din ce în ce mai considerabilă. Pe când celelalte specii, n'au putința de a-și sporì experiența decât extrem de încet, iar unele încremenesc în calapodul instinctului, omul singur, grație *uneltei* și *graiului*, a putut da experienței sale un *volum tot mai mare*, legând cap la cap nu numai experiența de azi a individului, cu experiența de eri, ci și experiența unei generații, de a altor generații din trecut

In această mare operă de dilatare a conștiinței, și de liberare a ei de robia intuiției imediate, *graiul*, adică unealta intelectuală, a fost pe drumul dela instinct spre inteligență de un ajutor incalculabil de mare. După cum unealta materială fusese ocazia cea mai frecventă a unificării eului, tot așà unealta psihică, adică *cuvântul*, a fost ocazia cea mai bogată spre închegarea personalității înzestrată cu marele atribut al libertății creatoare. Cine urmărește pe un Bakair în felul său de a-și exprimà intuiția prin *desen* și prin *graiu*, pornind dela gestul imitator al lucrului respectiv, acela are și azi în oarecare măsură o reprezentare a procesului primitiv, prin care antropoidul s'a îndrumat spre cele dintâiu manifestări articulate ale gândului. In orice caz, cine își amintește ce întinsă regiune din creer este ocupată de urmele funcționării graiului, și ține seama că «mecanismele cerebrale, care corespund cuvintelor, au această particularitate că pot fi puse în luptă cu alte mecanisme (de pildă în cele care corespund lucrurilor), sau pot fi puse în luptă unele cu altele», acela se va apropià de înțelegerea următoarelor două fapte:

1. Pentru ce numai omul a putut căpătà *graiu*, iar celelalte animale, nu;

tungen über die ostafrikanischen Eingeborenen von heute, *Geopolitik*. 1928, p. 51 ş. u.

2. Pentru ce, ajutat de unealtă şi de graiu, numai omul s'a putut liberà de instinct [1]), iar animalele au rămas legate de ţăruşul vieţii lor stereotipe, interesate numai de zona trebuinţelor imediate.

In rezumat: unealta de o parte şi graiul de altă parte, îngemănate în axa muncii, au fost cele două mari *artificii*, prin care omul s'a despărţit tot mai mult de trunchiul animalităţii.

De acì rezultă şi câteva concluzii însemnate nu numai pentru etnografi, dar şi pentru filologi. Dacă ne dăm seama de împrejurările în care s'a născut graiul, urmează dela sine că evoluţia unei limbi nu mai poate fi urmărită numai în fonetica pură (adică în ceeace se aude pe buze şi în gât) sau în nişte simple legi ale acusticei vocalelor şi consonantelor, labialelor, dentalelor sau altor consonante, ci în însuş ritmul *vieţii active* a omului care trăeşte muncind în raport cu mediul său geografic, gândind şi simţind potrivit cu sugestiunile acestui mediu fizic şi în acelaş timp cu ale mediului social: credinţe moştenite dela generaţiile anterioare, obiceiuri, etc. Limba aşa dar nu e numai un fapt fizic şi fiziologic, ci este şi un fapt psihologic şi *etnografic* în cel mai plin înţeles al cuvântului. Deaceea, filologii moderni au şi adoptat buna metodă că nu mai admit studiul unui cuvânt, privindu-l izolat. « Nimic mai imprudent decât să speculezi asupra unui cuvânt singuratec, — vreau să zic: pus în izolarea artificială a dicţionarului, adică smuls din mediul sau natural. Căci un cuvânt are condiţiile sale geo-

[1]) In paginile precedente, ne-am servit de cuvântul *instinct* în sensul obişnuit al naturaliştilor. Sunt însă oameni de ştiinţă, cari consideră această expresie ca o rămăşiţă a fazei teologice şi metafizice, şi propun eliminarea lui totală (S. Bohn, *La naissance de l'intelligence*, Paris 1917, p. 298, 314). Pentru astfel de cercetători, « toată istoria evoluţiei psihismului, din care a ieşit *inteligenţa*, este aceea a asociaţiilor de senzaţii », paralel cu apariţia diferitelor organe senzoriale şi cu organizarea centrilor nervoşi (p. 319). Iar istoria aceasta e plină de revoluţii. Cea dintâiu mare « revoluţie psihică » s'a întâmplat când cu apariţia *ochiului* la articulate (crustacee, insecte). Cu ivirea acestui organ, care ni se arată perfect încă dela triboliţi (crustacei din era primară), au devenit posibile asociaţii de senzaţii mult mai complexe decât la animalele inferioare. A doua mare revoluţie, s'a întâmplat, când s'a ivit *creerul* (la vertebrate). Mic la peşti, amfibii şi reptile, el creşte şi se perfecţionează la păsări şi la mamifere. In sfârşit, a treia revoluţie, zice naturalistul citat, e apariţia *omului*. Cum însă nu menţionează cu această ocazie ivirea nici unui organ nou, ne va fi permis să relevăm acì că nota diferenţială este *unealta*, adică organul artificial, care a făcut posibilă progresiunea psihismului animalic.

grafice hotărîte... şi un fapt geografic este adeseori cheia istoriei lui ». *(Atlas linguistique* 4, p. 3). De ex. « un cuvânt latin puteà să nu prindă (rădăcini) decât într'un singur punct, care singur aveà *lucrul* sau ideea (exprimată de acel cuvânt). Şi e o nebunie să crezi că materialul latin, prin toate peripeţiile ce a putut să îndure viaţa unei comune din Franţa în timp de 15 secole, să se fi păstrat aproape statornic. Viaţa fiind *întreaga activitate economică* şi *morală* a omului, nu e un cuvânt, care să nu fi putut fi atins, şi nu e o singură vorbă, care să nu se poată aşezà printre aşà numitele *Culturwörter*, — care adică să nu fie, sau nu fi fost *en acte* sau *en puissance* o vorbă călătoare... E deci clar că uniformitatea de azi a unei arii (date)... e un rezultat; că ea nu e o unitate, ci o uniformizare » (Ibid. 4, p. 25). Felul acesta de a privì lucrurile din partea unui filolog ca Gilliéron, ne arată în chipul cel mai clar strânsa legătură între filologie şi etnografie, lămurind deplin ceeace se înţelege azi prin « Geografie linguistică ». In adevăr, « uniformizarea » mai sus amintită este un act social foarte concret, deci etnografic, adică legat de viaţa unui popor cu toate împrejurările *unice*, care fac că nici un neam nu samănă şi nici nu poate sămănà până la identitate cu altul. Cine zice deci *limbă*, acela zice în acelaş timp *viaţa* unică a unei grupări omeneşti, care-i unică în felul ei.

II. **Limba şi Cultura.** — După cum am urmărit în linii generale munca cu uneltele, în scopul adaptării la mediul fizic, să urmărim acum şi munca legată de unealta psihică, numită *graiu*.

Dar încercarea aceasta este neasemănat mai grea. Pentru a reconstituì treptele civilizaţiei, adică ale adaptării la mediul fizic, etnograful are la îndemână un imens material concret, privitor la hrana, haina şi mijloacele de circulaţie. Pentru a dibuì însă desvoltarea tuturor manifestărilor sufleteşti ale omului, până la cele mai primitive, etnograful deşì are la îndemână un material foarte bogat, dar acel material e neasemănat mai fin şi mai greu de mânuit. In stratele de pământ ale unei staţii preistorice, poţi găsì pătură cu pătură, rămăşiţele uneltelor de piatră, os, ceramică, etc. Să iai însă un element al folklorului şi să cerci cu ajutorul faptelor înregistrate în graiul omenesc, să ajungi până la rădăcina cea mai subţire şi mai depărtată în adâncul vieţii sufleteşti a Primitivilor, e o încercare extrem de grea.

Am arătat aiurea pe scurt cum lucrează şi cum creiază creierul[1]), având în vedere mai ales preocupări pedagogice. Să descrii însă pe ce căi a mers activitatea sufletească a omului abià desprins din animalitate, e o problemă infinit mai dificilă, chiar când observăm cu cea mai mare atenţie pe sălbatecii de azi, — căci ceeace numim noi sălbateci şi «primitivi» sunt în realitate faze foarte înaintate ale omenirii[2]). A considerà pe Australieni, Wedda, Pygmei, Boşimani, etc. ca documente ale omenirii primitive, e tot una, ca şi cum am începe istoria pământului cu quaternarul, lăsând la o parte sutele de milioane de ani, care au precedat această perioadă. Distanţa între noi şi Primitivii actuali, e faţă de distanţa între aceşti Primitivi sau Sălbateci şi aurora speciei *homo sapiens* neasemănat de scurtă. (Când vezi de ex. ce complicată e societatea australiană şi câte excepţii trebuie luate în seamă la căsătorie, simţi îndată că faza de azi presupune o pregătire anterioară, enorm de lungă). Aşadar, de o reconstituire a tuturor fazelor de tranziţie ale familiei, şi ale cugetărilor şi cuvintelor legate de organizarea familiei, nici vorbă numai poate fi. Şi tot aşà e cu orice element al vieţii sociale şi, în genere, al vieţii sufleteşti.

Ne vom mărginì aşadar, pentru scopul, pe care îl urmărim aici, să indicăm numai categoriile cele mai importante de fapte şi treptele cele mai generale ale evoluţiei omenirii, întrucât ele se reflectă în latura etnografiei.

A) **Cugetarea magică. Religia.** — Din paginele, unde am căutat să arătăm legătura între unealtă, muncă şi graiu, ar puteà cineva dobândì impresia, că drumul cel mai firesc al omului a fost observarea empirică a naturii, în experienţa necurmată a muncii de toate zilele, şi deci deşteptarea progresivă a simţului de cauzalitate, care, în cele din urmă, a dus pe om la crearea *ştiinţei*.

Realitatea, cum o arată descrierile etnografice, e cu totul alta. Primitivul nu vede legătura între fenomene, chiar când acele legături ni se par nouă cu totul clare şi de o simplitate

---

1) *Altă creştere — Şcoala muncii*, ed. V, 1928, p. 299.

2) Vilhjalmur Stefansson, *Das Geheimnis der Eskimos*, Leipzig 1923, 241, ş. a., Adolf Michaelis, *Von Primitiven zu Afrikanern*, Geopolitik 1928, p. 41 ş. a.

elementară. Mai întâiu, el nu gândește, ci *trăește*; iar când vieața lui activă (nevoia de hrană, etc.) îl aduce în contact cu mediul fizic sau cu cel social, el concepe natura după un tip de «cauzalitate personală», de care omul civilizat nici bănueală nu are. Legătura fenomenelor nu ascultă de vreo lege a materiei, ci de o «putere» care se comunică lucrurilor în chipul cel mai liber cu putință. Prin urmare, ceeace numim noi observarea naturii e de prisos; «inteligența și îndemânarea sunt lucruri necunoscute (și inutile) deoarece *tot* ce face, nu este decât rezultatul unei transpuneri de *putere* asupra persoanei sale». Așa dar, Primitivul «nu e o ființă, care se bizuie pe sine»[1], ci, la fiecare pas, și vieața sa trupească, și cea sufletească înnoată într'un ocean de «puteri tainice». O simțim aceasta, din anume expresii și ceremonii ale sălbatecilor actuali, pe care le traducem în chip foarte aproximativ, cu imagini ale unei stări de conștiință străine stadiului de cultură în care am ajuns, și spre care nu ne mai putem întoarce, după cum stejarul nu se mai poate întoarce în ghinda care l-a produs. In adevăr, puterea aceasta: *mana*, *sila*, etc. este intraductibilă în limbile popoarelor de cultură. «Pentru un indian (din Guayana Engleză), toate lucrurile însuflețite sau neînsuflețite par a fi de aceeaș natură; nu se deosebesc decât prin *forma* lor, care e un simplu accident. E greu de înțeles această idee a *identității adânci și complete* a omului cu celelalte animale»[2], și cu lucrurile dimprejur, dar ea este totuș temelia minții lor[3]. Adevărul e că pentru mintea noastră e nu numai greu, dar cu totul imposibil de conceput așà ceva. Tot ce știe sălbatecul e *altceva* și *altfel* decât ceeace știm noi. Pentru sălbatec nu poate fi vorba nici măcar de un început de știință empirică, deoarece el nu se interesază de caracterele diferențiale sau asemănătoare dintre fenomene, ci numai de *forțele* ostile sau primejdioase, ascunse în fiecare lucru. *Deosebirile nu au nici o însemnătate, deoarece toate transformările sunt posibile peste tot și oricând*, (dacă e la mijloc

---

[1]) K. Preuss, *Die geistige Kultur der Naturvölker*, Leipzig 1914, pp. 17, 22, 27.

[2]) Levy-Brühl, *L'âme primitive*, Paris 1927, pp. 6, 8 ș. u. Vilhjalmur Stefansson, *Das Geheimnis der Eskimos*, Leipzig 1925. 240 ș. u.

[3]) Walter Bohrmann, *Im Stromgebiet des Sepik*, eine deutsche Forschungsreise in Neuguinea, Berlin 1922, p. 222 ș. u.

mana). — K. v. Steinen povesteşte că nişte Bakairi, fiind trimişi să prindă pe un fugar, s'au întors cu o broască ţestoasă, deplin încredinţaţi că fugarul se prefăcuse în broască. Elementul magic este aşadar omnipotent în sufletul omului primitiv. Doar basmele, cu toate minunăţiile lor, care suprimă timpul, spaţiul şi orice urmă de cauzalitate, dacă ne mai pot transpune în oarecare măsură în faza aceasta de a concepe lumea. Singure judecăţile încântător de absurde ale copilaşilor de trei-patru ani, când încep a «rupe» cu vorba şi a reflectà ceva din caleidescopul indescifrabil încă al lumei care îi înconjoară, dacă pot să mai fie un echivalent al sufletului Primitivilor.

Aşadar, am putea designà epoca aceasta de penumbră a inteligenţei cu termenul de *faza cugetării magice*. Ea este izvorul tuturor concepţiilor religioase, începând dela fetişism până la monoteism. Aug. Comte ar fi cuprins-o în ceeace numià el «starea teologică». Dar termenul nou ni se pare mai special, întrucât ţine seama de fapte asupra vieţii Primitivilor, care nu erau cunoscute în epoca de apariţie a «Filosofiei Pozitive». De atunci până azi, literatura acestor probleme a crescut în chip considerabil. Nu e necesar să o urmărim acì, ci relevăm numai stadiul ultim: interpretările pre-animiste, care fuseseră primite în anii din urmă cu atâta entusiasm (ca o reacţiune în contra etnografiei şi etnologiei prea cărturăreşti dela sfârşitul veacului trecut) nu-s nici ele scutite de mari rezerve. O lucrare recentă, «La raison primitive» neagă total multe fapte şi teorii care păreau dovedite partizanilor prelogismului [1]). Prin urmare, pretenţia că «veacul al XX-lea a putut să pătrundă sufletul Primitivilor, rămas până acuma nebănuit», este făţiş contestată.

Totuş, fără să intrăm în amănuntele procesului, un lucru ni se pare câştigat: în loc de a mai privì cu dispreţ starea teologică a omenirii, aşà cum obişnuiau cei mai mulţi pozitivişti, etnografia şi etnologia modernă ne-au deprins cu idea că faza magică a fost nu numai inevitabilă, dar şi folositoare desvoltării spiritului omenesc, în lupta lui de a se deslipì de instinct. Ne dăm adică seama că la ştiinţă nu se puteà ajunge, decât trecând prin pridvorul religiei. «Nu prin experienţa asupra faptelor,

[1]) O. Leroy, *La raison primitive*, essai de réfutation de la théorie du prélogisme, Paris 1927, pp. 12, 94.

ci mai mult prin stimularea spre acțiuni magice (descântece, etc.)... s'a ivit noțiunea de *cauză* și cauzalitate »[1]).

Pentru a nu lăsà în suspensie cugetul cetitorului, e destul să înșirăm numai câteva fapte, din care se poate vedeà lămurit însemnătatea materialului etnografic, pentru luminarea acestei faze în desvoltarea spiritului omenesc și a societății umane.

Acțiuni și reacțiuni în natură văd și animalele, nu numai omul. Ramura călcată de un urs, se rupe, răsună, iar uneori o așchie sare și poate lovì pe cel care a călcat-o. Totuș, în mintea animalelor nu vedem să se fi ivit ideea de o *putere* a lucrurilor, la fel cu *mana*, *sila* etc. Singur omul a ajuns la această închipuire. Pe ce cale, e greu de dibuit[2]). Dar e sigur că alături de *vis* și de *umbră*, un rol foarte însemnat l-a avut *unealta*, ca prelungire a propriei sale personalități. Când de ex. săgeata ucide la distanță, sălbatecul nu se gândește numai la ascuțiș, ci și la *puterea* ascunsă a săgeții. Puterea aceasta e atât de mare, încât Bakairii socot că pentru a ucide pe un dușman e destul să arunci o săgeată în direcția lui, oricât ar fi de departe... Femeile lor fac acasă gestul de a trage cu arcul, deplin convinse că ajută efectiv pe bărbații plecați la vânătoare, să nimerească animalul dorit. *Umbra* Bakairilor pleacă noaptea la pescuit[3]). *Umbra*, *vis*, *unealta*, *gest*, *imagina* unui lucru sau *cuvântul*, care îl exprimă sunt tot atâtea verigi ale unui lanț foarte lung și complicat, prin care *puterea* circulă necontenit. Universul e ca un caleidoscop însuflețit în care lucrurile și ființele se pot preface necontenit, luând unele locul și forma altora. Arcul s'a transformat în *bărbat*; din pilugul de fărâmat grăunțe a ieșit *femeia* (la Bakairi); copacii pădurii sunt pentru Eskimoșii Padlernimt (= poporul arcașilor) ființe cărora le lipsește numai graiul etc. Intr'un cuvânt, universul întreg e ca un caleidoscop în veșnică mișcare și prefacere. Singura ordine e aceea, pe care o introduce șamanul (vrăjitorul) prin fel de fel de prohibițiuni *(tabu)*, prin reguli de descendență *(totem)* etc. Astfel, munca, dacă omul ar fi fost mut, ar fi dus numai la cunoștința empirică a lumii dimprejur. Impresia produsă de *vis*, *umbră*, *morți*, etc. s'ar fi șters în anonimatul uitării, ca la animale. Graiul însă, păstrând dela individ la

[1]) W. Wundt, *Die Anfänge der Philosophie*, la K. T. Preuss, *o. cit.*, p. 78.

[2]) H. Hubert et M. Maus, *Théorie générale de la magie*, Année sociologique VII, p. 7 ș. u.

[3]) K. von Steinen, *o. cit.*, pp. 297, 299, 303, 305.

individ şi dela generaţie la generaţie cugetul şi sentimentul confuz despre acele *puteri* tainice, a contribuit şi el la vieaţa de relaţie, amplificând-o până la un nivel de complexitate infinit superior tuturor societăţilor animale. Albinele, furnicile şi mai ales termitele au ajuns la o diferenţiere socială vrednică de admirat. Maeterlinck, întemeiat pe « minuţioase observări ştiinţifice », culese dela specialiştii cei mai autorizaţi, găseşte că republica himenopterelor şi a ortopterelor a realizat un ideal de interdependenţă socială [1]). Totuş, termitiera, ca şi stupul albinelor, e o adaptare pasivă şi stereotipă, pe când adaptarea societăţii omeneşti este necontenit în prefacere, graţie tehnicei sufleteşti (totem, etc.) sprijinită pe *graiu*, care face posibilă *moştenirea* şi *amplificarea* vieţii sociale de la generaţie la generaţie. — Iar alături de graiu (cu toată moştenirea pe care o adună în povestiri orale, apoi scrise), a jucat un rol însemnat la organizarea vieţii de relaţie şi munca cu uneltele, ca factor social din ce în ce mai activ. E destul să ne gândim la năvodul polinezian, lung de sute de metri, pentru a înţelege cum unealta impune *asociaţia*. Luntrea deasemenea, îndată ce se ridică peste dimensiunile unui monoxil, cereà colaborarea mai multor vâslitori, subordinare etc. Cu alte cuvinte, unealta, sau « organul artificial », îndată ce a depăşit puterile unui singur individ, a impus dela sine integrarea socială, adică a servit ca una din temeliile societăţilor omeneşti. *Furnicarul*, *stupul*, *termitiera*, *stolul păsărilor*, *cireada mamiferelor* (elefanţi etc.), neavând nici munca cu uneltele, nici graiul care prelungeşte experienţa individului, au rămas ca forme de asociare staţionară, — n'au putut face pasul spre faza magică, de unde începe mobilitatea plină de primejdii necunoscute instinctului, dar şi de succese iarăş nebănuit de mari.

In rezumat, graţie uneltei psihice numită graiu, care dă creierului omenesc putinţă să « creieze » [2]), paralel cu munca materială, legată de unelte, care duc pe om la civilizaţie (adaptarea cu mediul geografic), s'a desvoltat în toate grupările omeneşti şi o muncă sufletească de adaptare a individului cu strămoşii (*totem* [3]) — cultul morţilor, etc.); cu contemporanii şi

[1]) M. Maeterlinck, *La vie des termites*, Paris 1927, pp. 94, 107, 143, 175, 195. — Pentru amănunte asupra societăţii termitelor, vezi la urmă bogata bibliografie ştiinţifică (58 de lucrări de specialitate) pe care autorul îşi întemeiază descrierea sa.

[2]) *Altă creştere — Şcoala muncii*, p. 313.

[3]) Teama de *mort* naşte idea de *strămoşul sfânt*, care poate fi un animal, un copac, o piatră etc. Pe când familia animalelor inferioare e legată cel mult de hrană şi

urmaşii (*tabu* sau lege), adică s'a realizat o întreagă tehnică psihică, prin care antropoidul de odinioară s'a pus în echilibru cu universul spiritual, în care a intrat, după ce a depăşit animalitatea. Toată această psihotehnică, o numim cu un cuvânt mai curent *cultură*.

---

procreare, cugetarea magică a omului cu privire la strămoşul-sfânt a devenit un izvor foarte abundent de legiferare asupra seminţiei primitive, şi deci un mare temeiu de organizare a societăţii. Pornind aşadar din pragul cugetării magice, omul a apucat pe un drum cu două perspective foarte neegale: Pe o latură a drumului, unealta şi munca cu uneltele tindeau să-l apropie cât mai mult de realitate, şi l-au condus în cele din urmă la stăpânirea naturii; pe de altă latură însă cugetarea magică, transmisă prin graiu a deschis sub picioarele omului adevărate abisuri de eroare. Fiindcă foca e *tabu*, Eskimoşii mor de foame în anume momente. Incepând cu fetişismul şi sfârşind cu persecuţiile pentru dogme, scara suferinţelor omeneşti este nesfârşit de mare. Iar cât de departe a putut rătăcì biata făptură omenească de pe urma cugetării magice, lipsită de firul strict al cauzalităţii, putem aprecià din faptul că omul e singurul animal care se poate ridicà nu numai împotriva altora *(anarhism)*, dar şi în contra propriei sale persoane *(sinucidere)*. — In India nu-i un tigru pesimist, nici un elefant anahoret — afară de cazurile de nebunie, posibilă şi la acest mamifer. (John Hagenbeck, *Fünfundzwanzig Jahre* in *Ceylon*, Dresden 1929, p. 111). Omul din contra a putut devenì în massă victima închipuirilor propriei sale minţi *(nirwana)*. — Animalele conduse numai de instinct trăesc peste tot sănătoase, pe când antropoidul care a născocit graiul şi a putut acumulà eroarea, a căzut deseori victimă în tot timpul fazei magice.

Dar, dacă limba, ca un fel de memorie supra-individuală a deschis pe o latură atâtea abisuri, tot limba a fost pentru latura tehnicei de un mare sprijin, transmiţând ca un tezaur produsele civilizaţiei, împreună cu toată experienţa legată de vieaţa materială. Mai ales în timpul din urmă, limba începe a fi atât de mult considerată ca un produs al muncii omeneşti, şi în genere al mediului, încât « ştiinţa limbii ne apare de acum înainte în legături strânse cu geografia fizică şi economică, devenind aproape o ramură a antropogeografiei » (A. Dauzat, *La langue française*, sa vie et son évolution, Paris 1926, p. 15). Astfel s'a văzut necesitatea de a se creà o « geografie linguistică » (Gilliéron, + 1926), care să reconstitue « istoria cuvintelor şi a formelor după distribuirea lor » în spaţiul geografic (p. 14). Pe calea aceasta, limba trebuie să fie studiată « cu harta sub ochi » (p. 15), fiindcă « fiecare schimbare s'a produs întâiu într'o mică regiune, de unde a radiat . . . împrejurul focarului primitiv, după condiţiile sociale », determinate şi acelea în bună parte de felul mediului geografic (p. 76).

Oricum ar fi, pentru etnograf, *limba şi cultura sunt fapte conjugate*. După cum, unealta este indicele civilizaţiei, adică al adaptării la mediul material, tot aşà vocabularul este exponentul cel mai vădit al culturii, adică al adaptării la mediul social-etic. Dicţionarul unui popor măsoară în chipul cel mai evident gradul de condensare al experienţii sufleteşti (gândire şi simţire), pe care o generaţie o trece generaţiilor următoare.

β) **Ştiinţa.** — Cum s'a desfăşurat vieaţa sufletească a omenirii, după ce a trecut dela cugetarea magică spre cea metafizică şi pozitivă, care nu ascultă decât de legile de cauzalitate, numai e nevoie să amintim. Procesul acesta a fost expus între altele şi într'un sistem filosofic — pozitivismul lui Aug. Comte. Pentru ceeace ne preocupă aci, ne mărginim a relevà numai două fapte:

1. Ceeace numim noi azi cunoştinţă ştiinţifică, întemeiată adică numai pe constatarea exactă a legăturilor dintre fenomene, (fără nici o preocupare de niscaiva «puteri misterioase», de domeniul magic, sau metafizic), este un lucru destul de nou. Cele mai multe ştiinţe exacte au abià o vechime de câteva secole, iar unele s'au născut aproape sub ochii noştri. Putem deci afirmà, fără teamă de eroare, că cea mai mare parte din omenire e încă şi azi tot pe treapta cugetării magice, chiar în ţările cele mai civilizate.

2. Al doilea fapt caracteristic e următorul: trecerea dela magie spre metafizică şi apoi spre cercetarea pur pozitivă a fost considerabil ajutată de munca cu uneltele şi nenumăratele experienţe, în legătură cu această muncă. Să nu uităm că chiar unele dintre ştiinţele cele mai abstracte au avut o origine foarte concretă şi au început cu totul empiric. Un papir ne arată că, cu 2220 ani înainte de era creştină, zidarii egipteni cunoşteau proprietatea patratului ipotenuzei şi deslegau o sumă de probleme geometrice «în afară de orice ştiinţă a geometriei, numai prin *tehnica* constructorilor»[1]). Se poate deci vorbì de o «matematică preştiinţifică», ieşită direct din experienţa omului care mânuià uneltele ca zidar, agrimensor, agricultor [2]). Şi dacă se poate dovedì aceasta pentru cea mai abstractă dintre toate ştiinţele, lucrul e şi mai uşor pentru ştiinţele concrete şi experimentale. Mach a căutat să arate că «doctrinele mecanicei au izvorît din capitalul de experienţă al meşteşugarilor»[3]). Fizica şi chimia s'au născut în cea mai mare parte în ateliere, iar mineralogia, botanica şi zoologia au avut o fază pur utilitară şi

[1]) J. Sageret, *Le système du monde des Chaldéens à Newton*, Paris 1913, p. 13.

[2]) E. Picard, *La science moderne et son état actuel*, Paris 1921, p. 213.

[3]) E. Mach, *Kultur und Mechanik*, Stuttgart 1915, p. 5.

empirică, înainte de a ajunge la sisteme de cunoştinţe exacte. Şi fiecare, începând cu matematica ori astronomia şi sfârşind cu ştiinţele biologice, s'au deslipit foarte pe încetul de amestecul cu magia (astrologie, alchimie, etc.). Iar la deslipirea aceasta a contribuit, cum erà de aşteptat, munca practică cu uneltele. Influenţa acestei munci utilitariste asupra ştiinţei este vădită, iar opere ca a lui Mach şi altele o pot demonstrà intuitiv orişicui.

γ) **Arta.** — Alături de coordonarea (magică, metafizică sau pozitivă) a produselor sale sufleteşti, omul a ajuns şi la manifestări estetice şi etice. — Care e origina sentimentului estetic şi în câte direcţii s'a manifestat, nu e locul să insistăm aici. Ne mărginim a relevà numai latura etnografică a problemei. Intre artă şi munca de toate zilele e o legătură cu mult mai adâncă şi mai felurită, decât îşi închipuiesc cei care privesc azi numai vârfurile ramurilor, fără să le urmărească până la trunchiu. Spre a ne încredinţà e destul să urmărim vieaţa Primitivilor, începând din paleolitic şi până la sălbatecii contemporani cu noi. Mai nu e unealtă sau armă, care să nu aibă şi o latură artistică. Arcul de pildă şi lancea, nu e numai o prelungire a braţului, dar şi o podoabă a vânătorului. Deaceea, sunt împodobite în chipul cel mai variat. Pentru furca de tors, ar fi suficient un băţ foarte puţin modelat. In realitate, furca a devenit în unele regiuni, cum e în Carpaţi, o unealtă plină de ornamente, care să exprime sentimentul meşterului (de obiceiu un păstor) faţă de aceea care va toarce. Nu mai vorbim de haine, care au ajuns la toate neamurile nu numai un mijloc de a apărà corpul, ci, uneori, şi-au pierdut cu totul caracterul utilitar, spre a slujì un scop pur estetic. Până şi pielea a devenit obiect de ornamentare (tatuajul).

Se înţelege că procesul sufletesc, care a stabilit legătura între unealtă şi artă e uneori foarte complicat. El a început încă din faza magică, iar unele manifestări artistice, au avut nevoie de o foarte lungă perioadă de evoluţie, până ce s'au deslipit definitiv de latura utilitară şi magică. Arcul de pildă, servind la vânătoare, iar vânătoarea fiind pregătită prin anume ceremonii (dans, postire) care să dea arcului «putere» (*mana*, *imunu*, etc.), arcul e împodobit, şi devine cu vremea chiar

instrument muzical. Așadar, unealtă — dans dramatic — cântec oral — instrument muzical... se leagă toate la un loc. Manifestarea artistică, departe de a fi ceva întâmplător și accesoriu, face parte la început din complexul vieții primitivului și nu e prea greu de urmărit în ce fel la un popor așà de evoluat, cum erà cel grec, se poate surprinde încă bine legătura dintre munca cu uneltele și anume manifestări artistice. In sărbătorile lui Dionysos, al căror punct de plecare erà culesul viilor, călcatul strugurilor a devenit temeiul prosodiei. Lungimea și scurtimea *picioarelor* nu mai deșteaptă azi în mintea nimănui decât idea de versificație, așà că abia etimologia cuvintelor ne mai reamintește munca concretă a podgoreanului care săltà în lin, după anume tact, precum și cântarea ce însoțià aceà muncă [1]).

Dealtfel, chiar și azi, avem încă munci executate după ritmul cântării. Lituanii nu seceră decât însoțiți de anume cântare. Și chiar la noi, doina nu e decât o exprimare artistică a unei părți din munca ciobanilor [2]). Așà că, la fiecare popor, e necesar să urmărim — și se pot urmărì încă — legăturile dintre arta populară și unele aspecte ale muncii populației respective.

La noi, de pildă, apelativul « frunză verde », cu care începe de obiceiu cântarea, nu-i, cum s'ar puteà crede, numai o imagină poetică, ci are un substrat real: frunza (de păr sălbatec, ori de fag) ca instrument muzical. Cuvintele acestea ne duc cu mintea până în vremea, când codrul și frunza lui erau adorate de poporul nostru, după cum le adorau și Germanii (Tacit). După cum eroii lui Omer, înainte de luptă se adresau lăncii ori arcului, ca unei persoane, tovarășe de luptă, tot așà, în fraza cugetării magice, autohtonul Carpaților invocà frunza verde, nu ca un motiv estetic, ci ca un instrument muzical și ca o « putere » tainică. — Cine se îndoește de aceasta, e dator să explice faptul cu totul singular, că singur Românul între toți vecinii, întrebuințează frunza pentru cântare. Imprejurarea aceasta e o dovadă pipăită a vechei sale legături cu codrul. Așà că vorba lui Eminescu: « Codru-i frate cu Românul », nu e numai o metaforă, ci o expresie de caracterizare etnografică.

---

[1]) K. Bücher, *Arbeit und Rhytmus*, Leipzig 1909, p. 356 ș. u.

[2]) S. Mehedinți, *Caracterizarea unui popor prin munca și uneltele sale*, București 1930, p. 28 ș. u.

In rezumat: cine vrea să urmărească evoluţia omenirii, dela momentul critic, când s'a despărţit de animalitate şi până azi, acela trebuie să aibă în vedere nu numai tehnica materială, pe care am numit-o civilizaţie, ci şi latura tehnicei sufleteşti, fiindcă amândouă sunt îngemănate în *unealta* care lucrează şi în *graiul* care exprimă lucrarea cu toate accesoriile ei, între care se numără şi cele artistice. După cum o generaţie moşteneşte uneltele generaţiei precedente, tot aşà moşteneşte în legătură cu uneltele şi cu munca o întreagă tradiţie de idei şi de sentimente, pe care copilul nu şi-o poate adăogà decât pe încetul, repetând întâiu sub forma jocului, formele cele mai simple ale uneltelor strămoşeşti şi o sumă de expresii, cântări, mimică, etc. Deaceea, ţinând seama de această lentă comunicare sufletească dela părinţi la copii a tuturor manifestărilor psihice, prin care omul se cultivă, adică se integrează spiritual în grupa socială din care face parte, socotim că termenul *cultură* este cel mai potrivit, pentru exprimarea acestui proces.

Vom numì deci cultură: *suma tuturor creaţiilor sufleteşti* (intelectuale, etice şi estetice) *care înlesnesc individului adaptarea la mediul social.* După cum frunza are două feţe: una strălucită, spre soare, alta mai întunecată, întoarsă spre pământ (dar foarte însemnată, fiindcă prin aceea respiră şi se hrăneşte zilnic), tot aşà vieaţa omenirii are două aspecte: unul teluric — *civilizaţia*, adică tehnica materială; altul ceresc — *cultura*, sau suma tuturor produselor sufleteşti, prin care omul caută să intre în echilibru cât mai deplin cu restul creaţiunii, adică cu mediul social şi, în genere, cu universul moral, care îl cuprinde. Amândouă aspectele acestea sunt *inseparabile* şi *simultane*, nu succesive, cum pretinde morfologia istorică a lui Spengler.

Concluzie. — Din cele înşirate până aici rezultă:

1. *Civilizaţia* şi *cultura* sunt noţiuni fundamental deosebite. Una priveşte lumea materială; cealaltă e de natură exclusiv sufletească.

2. Pe toate treptele desvoltării omeneşti, alături de un quantum de civilizaţie, găsim şi un quantum corelativ de cultură.

3. Amândouă se pot măsurà după criteriile etnografice, stabilite mai sus.

Aceasta ne permite să comparăm în chip ştiinţific două faze deosebite în desvoltarea unui popor sau două popoare în aceeaş fază de desvoltare. De ex. privind *Hrana*, *Haina* (locuinţa) şi *Mijloacele de circulaţie* sau transport, putem măsurà gradul de civilizaţie al unui grup etnic după următoarele criterii pozitive:

a) după *numărul* uneltelor, adică al organelor artificiale, de care se serveşte poporul respectiv;

b) după *perfecţiunea* uneltelor sale (o unealtă e cu atât mai perfectă, cu cât cruţă energia omului, adică produce maximum de efect în minimum de timp şi cu cea mai mică cheltuială de energie);

c) după *intensitatea* şi *diviziunea* muncii;

d) după *cantitatea* şi *calitatea* produselor tehnice.

Tot astfel, putem măsurà şi cultura, începând cu limba şi tot depozitul de cunoştinţe empirice apoi ştiinţifice, şi continuând cu produsele estetice şi concepţiile etice. Paralelismul este evident: civilizaţia se măsoară pe coordonata telurică, prin *numărul*, *calitatea* şi *originalitatea* uneltelor; iar cultura se măsoară pe coordonata superioară a creaţiunilor psichice, adică prin *numărul*, *calitatea* şi *originalitatea* produselor sufleteşti. (O ideie de ex. e cu atâta mai de preţ, cu cât asigură un echilibru mai temeinic — individual şi social — şi cu cât urmările ei logice, etice şi estetice sunt mai durabile).

Amândouă acele coordonate formează deci un sistem, faţă de care trebuie să cercăm a raportà ştiinţific toată vieaţa omenirii. Şi amândouă sunt importante nu numai pentru etnograf şi etnolog, ci şi pentru toţi cercetătorii care se ocupă de preistorie [1]), arheologie, istorie, antropologie şi sociologie, căutând

[1]) Dacă deosebirea dintre cei doi termeni e ţinută în evidenţă, rezultă dela sine nu numai o clarificare a ideilor, dar şi o disciplină mai riguroasă în metoda cercetării şi în concluzii. Literatura română ne oferă două exemple semnificative: *Dacia înainte de Romani* a lui Gr. Tocilescu şi altă operă similară, tratând acelaş subiect: Dacia înainte de Romani, sub numele de *Getica* a lui V. Pârvan. Cei doi harnici arheologi au înşirat în acele scrieri un material considerabil, dar operele lor fac în mare parte impresia unor muzee, în care firul conducător nu se vede. Pârvan lipeşte la un loc trei lucrări eterogene. Iar ceeace e mai grav, e lipsa de preciziune a unor noţiuni esenţiale şi tendinţa autorului de a trece din domeniul arheologiei spre latura filozofării, din care rezultă apoi concluzii suspecte pentru specialişti. Faţă de afirmarea că « Dacia a ales încă dela 1000 a. Chr. lumea apusului »; că « romanizarea

să utilizeze în chip sistematic rezultatele dobândite până azi în studiul omenirii.

Iar dacă cele înșirate până aici au fost destul de clar exprimate și obiectiv dovedite, urmează dela sine că civilizația şi cultura sunt noţiuni atât de deosebite, încât întrebuinţarea unui termen în locul celuilalt e un semn de inferioritate a dicționarului unei limbi și deci a cugetării exprimate în aceà limbă [1]).

Ar mai rămâneà şi pentru cuvântul *cult*, ca şi pentru *civilizat* să ne întrebăm întrucât corespunde ideii mai sus determinate. Credem însă că întrebuinţarea lui devine din ce în ce mai judicioasă. Când zicem cuiva *om cult*, ceeace ne răsare în minte din capul locului sunt însuşirile sufleteşti. Despre grâu, în buna limbă românească, se poate zice că e *cultivat* nu cult. Iar când zicem «cultura» *grâului*, în loc de cultivarea grâului, aceasta e o simplă lunecare de sens, provocată de neatenţie, ori de lipsa *culturii omului*.

---

se anunţase antropogeografic încă dela 1000 a. Chr., când *cultura* Villanoviană îmbrăţişà şi întreg massivul carpatic », un alt arheolog, mai sobru, pune o mică, dar fatală întrebare: « este vreun popor care să fi fost romanizat, fără ca mai întâiu să fi fost cucerit, organizat şi colonizat sistematic de Romani? » (E. Panaitescu, *Protoistoria Daciei*, Cluj 1929, pp. 25, 26). Prin urmare, înainte de o romanizare anunţată « înainte de Romani » şi de afirmări atât de categorice asupra civilizaţiei celtice » ca introducere spre romanism, trăită de Geţi efectiv, până în *stratele cele mai adânci ale populaţiei*, încă cu două secole înainte de venirea primilor negustori romani », faţă de atâtea anticipări şi generalizări, clătinate printr'o singură întrebare, munca ar fi avut un caracter mai pozitiv, dacă materialul ar fi fost înşirat în categorii precise, ale civilizaţiei şi culturii locale, iar concluziile n'ar fi depăşit niciodată faptele. — Relevăm aceasta nu ca o critică la adresa regretatului arheolog, ci spre folosul cercetătorilor tineri, pentru care răul e adeseori mai repede imitat decât binele.

[1]) În ce priveşte termenul de *psihotehnică*, recunoaştem că poate duce la unele confusii din cauza ramurei de cercetări recente, care ar merita mai de grabă numele de *psihometrie*.

PARTEA A TREIA

RAPORTUL INTRE CIVILIZAŢIE ŞI CULTURĂ

După ce am determinat înţelesul celor două noţiuni etnografice, cultură şi civilizaţie, se ivesc atât din punct de vedere teoretic, cât şi practic mai multe întrebări:

1. Există o corelaţie între cele două fenomene? Iar corelaţia ajunge până la proporţionalitate sau nu?

2. Elementele civilizaţiei şi elementele culturii merg ele în acelaş *tempo*, ori unul se poate desvoltà mai mult decât altele, — în felul copacilor care au ramuri numai într'o parte sau la care o ramură întrece pe toate celelalte?

După câte ştim, problemele acestea n'au fost tratate sistematic şi nici nu puteau fi, câtă vreme despărţirea dintre cele serii de fenomene nu fusese clar precizată. Ne vom mulţumì deci în aceste pagini, menite a servì ca o simplă introducere la etnografie şi ştiinţele înrudite, să relevăm numai faptele mai importante.

La întrebarea întâiu, răspunsul e categoric: tehnica materială sau civilizaţia, şi tehnica spirituală sau cultura sunt nu se poate mai intim legate. Amândouă se întâlnesc zilnic în linia mediană a muncii [1]. Şi e firesc să fie aşà: vieaţa înseamnează mişcare şi activitate, iar munca de toate zilele are continuu un aspect bilateral: unul material, altul sufletesc, care se poate urmărì chiar şi în munci ce se par la prima vedere destul de vulgare. Un exemplu foarte semnificativ e ceramica. Inceputul a fost pur utilitar: O bucată de lut modelată, ca să poată păstrà apa. (De bună seamă, idea s'a născut pe încetul din deprinderea de a cârpì cu pământ moale cojile de fructe şi scoicile care slujiau pentru *aducerea* şi *păstrarea* apei). Dela o vreme însă, omul a

---

[1]) Descrierea vieţii Primitivilor oferă numeroase exemple doveditoare. Vezi de pildă: Schweinfurth, *Au coeur de l'Afrique*, I, 250.

simţit nevoia de a *încălzì apa*, şi de a *fierbe* unele alimente altfel, decât prin metoda zăpuşelei [1]). Atunci, lutul întărit pe scoici, pe coji ori pe coşuleţe împletite din crengi, a dat femeii idea de a modelà oale numai din lut simplu. Astfel s'a născut oala diformă, fără fund, apoi oala cu fund, capabilă să stea vertical, fără să se răstoarne peste cărbuni. Dar chiar dela început a apărut în olărie şi o latură artistică, nu numai ca un fenomen psihic, ci ca o prelungire firească a tehnicei materiale. Şi anume: urmele coajei de bostănel (cu dungi) ori ale scoicei (cu strii), sau ale împletiturii coşuleţului de mlajă, odată întipărite în lut, au continuat să fie reproduse mai intâi din spirit de imitare, apoi din consideraţii magice faţă de unealta care erà, cum am văzut, o adevărată «putere». Abià mai târziu, elementul material, cel magic şi cel estetic se disociază, iar tiparul lăsat pe lut devine simplu motiv ornamentic şi începe a fi stilizat, ca forme geometrice, florale, animale, etc. Prin urmare, la o extremitate, avem tehnica cu intenţii pur utilitare, la extremitatea cealaltă, din vechea oală vedem ieşind amfora, modelată din capul locului fără nici un gând de utilitate culinară, spre a se umpleà de fum şi funingine pe lângă cărbuni, ci de a fi un obiect destinat exclusiv contemplării estetice. Acest singur exemplu e suficient să arate orişicui că tehnica materială (civilizaţia) şi tehnica sufletească (cultura) sunt legate printr'o sută şi o mie de fire, iar tranziţia dela una spre cealaltă e de multe ori atât de fină, încât devine aproape imperceptibilă. Unitatea vieţii le cuprinde însă pe amândouă.

Oricât ar fi însă de strânse legăturile dintre civilizaţie şi cultură, despre proporţionalitate nu poate fi vorba. Raportul dintre cele două fenomene poate fi uneori în una şi aceeaş persoană, în unul şi acelaş popor, disimetric până la caricatură. De pildă, poate fi cineva foarte civilizat, dar aproape lipsit de cultură, ori invers: o stare de civilizaţie modestă se poate asocià cu o foarte bogată cultură. De ex. dacă cineva locueşte o casă cu tot confortul modern, se îmbracă în chipul cel mai rafinat, se hrăneşte după cele mai savante regule culinare şi

[1]) Punerea la un loc a poamelor, a rădăcinilor sau a cărnii, cu bolovani înfierbântaţi la foc, după ce alimentele erau învelite cu foi ori ţesături udate cu apă.

călătoreşte cu mijloacele de locomoţiune cele mai perfecţionate, evident nimeni nu-i va tăgădui titlul de om civilizat. Am relevat mai sus, că uzul a permis această calificare chiar pentru cei care nu-s în stare să producă ei înşişi înlesnirile civilizate. Un Negru din Sudan sau din Congo, care a adoptat formele vieţii materiale din oraşele Europei, este mai civilizat decât un rural Breton sau Belgian. Iar uzul e logic, fiindcă chiar în oraşele cele mai civilizate, cei care se folosesc de rezultatele tehnicei celei mai perfecţionate, nu le produc chiar ei, ci, în cele mai multe cazuri, le împrumută de-a gata dela alții, — fără măcar să le înțeleagă. Milioane vorbesc la telefon, ascultă la radio, fără să priceapă nimic din tehnica respectivă.

Așadar, în loc de a compară civilizația și cultura cu cele două laturi ale unui pod cu picioare egale şi pas cu pas echilibrate, sau cu lemnele paralele ale unei scări, în care se înfig simetric o sumă de fușcei, ar fi mult mai aproape de adevăr, dacă le-am compară cu acele punţi de liane, aruncate de Primitivi în curmezișul râurilor. Ele înlesnesc trecerea de pe un mal pe altul, dar laturile ca și podeala lor, sunt compuse dintr'o încâlcire de vițe împletite, în al căror amestec ochiul abià dacă mai distinge vreo apropiere de simetrie. In ori ce caz, Negrul civilizat de care pomenim, poate atinge în latura aceasta materială chiar rafinarea, însă, ca desvoltare sufletească, poate fi o adevărată brută, aproape de nivelul bestialităţii: cerebralitate redusă, vocabular sărac, concepţie etică-nulă, iar simțirea estetică cu totul inferioară. Cine va puteà numì cult un astfel de specimen omenesc?

Iar ceeace este adevărat pentru individ, este adevărat și pentru grupele etnice. Cutare popor poate fi foarte civilizat, dar nu tot atât de cult. Sau, invers: poate fi binc înzestrat în latura culturală, dar sărac în ce privește tehnica vieţii materiale. Fenicienii de pildă ajunseseră la o civilizaţie în adevăr superioară. Industria ţesăturilor de lux (purpura), tehnica navală, negoțul colonial şi alte îndemânări le-au asigurat lungă vreme un loc de cinste. Dar în ce priveşte cultura, Grecia a eclipsat total Tirul, Sidonul şi Cartagena. Tot așà, pe faţada răsăriteană a lumii vechi, poporul chinez a ajuns de multă vreme la o civilizaţie remarcabilă. Agricultura cu îngrășăminte şi irigaţie,

industria porțelanului, a mătăsurilor, a romului, zahărului, etc. se iviseră cu mult înaintea industriei europene. Dar dela o vreme, atât civilizația, cât și cultura Apusului au căpătat un avânt necunoscut Chinezilor. Deaceea, polul civilizației și polul culturii rar coincid. Un grad mare de civilizație poate atinge orișicine, dacă împrumută rezultatele muncei altora. O cultură înaltă e însă un fenomen cu mult mai greu de realizat. Ea *presupune nu numai muncă bogată și mare bogăție de cugetare, dar și o simțire fină, care se traduce printr'o atitudine etică și estetică de un nivel superior*. Deaceea, dacă e vorba nu numai de știință, ci mai ales de latura etică a vieții, de bună seamă polul culturei nu-l vom aflà azi, cum ar fi de așteptat, în Europa, ci mai de grabă în Japonia sau în patria lui Ghandi. Bushido [1]), codul de onoare al nobililor japonezi, cuprinde atâta delicatețǎ morală, în cât pare ceva aproape transcendent față de morala europeană. Iar indianul Ghandi este o manifestare atât de singulară, față de materialismul și egoismul european, în cât ni se înfățișează aproape ca una dintre cele mai înalte încarnații ale frumuseței morale, dela începutul creștinismului și până azi. Din contra, polul civilizației nu putem aveà nici o îndoeală că se află Statele-Unite.

E destul să pronunțăm cuvântul *taylorism* ori *fordism*, spre a ști că indicele tehnicei americane întrece pe al celei europene. Insă asta nu însemnează că Statele-Unite au realizat și primatul culturii. In artă, filosofie și știință, suma este încă superioară dincoace de Atlantic. Unii scriitori reamintesc chiar antiteza dintre Fenicieni și Eleni, când fac o paralelă între Yankei și Apusul Europei.

Așadar, de o proporționalitate între civilizație și cultură nu poate fi vorba.

Mai mult: nu e proporționalitate nici măcar între elementele civilizației, luate unele față de altele, precum nici între elementele culturii. In ce privește civilizația, putem cità sumedenie de cazuri, unde lipsa de armonie este evidentă. Bakairii de exemplu nu cunosc *undița*; dar pescuesc cu *arcul*, stând în picioare pe luntre, aruncând în apă niște fructe și săgetând

[1]) Inazo Nitobé, *Le Bushido*, l'ame du Japon, Paris, 1927. Carl Munzinger, *Japan und die Japaner*, Stuttg. 1904, p. 53.

cu o mare îndemânare [1]). Ca haină sunt nu se poate mai primitivi, dar tehnica circulaţiei pe apă (vâslirea şi mai ales înnotatul) e desvoltată până la virtuozitate. In loc să meargă pe jos, îndată ce dau de un râu mare, se aruncă în valuri şi plutesc, ţinând arcul pe piept şi vânatul la subsuoară, ca şi cum ar sta în pat [2]). Wedda umblà cu pieile goale, dar au unelte de fier. Polinezienii nu ştiau (afară de Maori) nici măcar să găurească uneltele lor de piatră, dar în tehnica navigaţiei ajunseseră până la construirea de hărţi cu coordonate; Egiptenii ca haină rămăseseră jos de tot, abià purtau nişte sorţuri, iar în arhitectură se pricepeau să construiască temple uriaşe; Romanii n'aveau pantaloni (îi împrumutară dela Gali şi Daci), însă făceau catapulte şi alte maşini de răsboiu, foarte puternice. Negrii din pădurile Africei sunt minunaţi *fierari*, dar trăesc în colibe foarte primitive şi se hrănesc cu vânat şi roadele slabe ale unei agriculturi de runcuri, pe când Peruvenii şi Mexicanii pe malul celălalt al Atlanticului abià ajunseseră la unelte de *bronz*, dar aveau încă din vremea lui Columb agricultură cu irigaţie şi îngrăşăminte, iar în arhitectură construiau palate admirate de conquistadori. Şi chiar în Europa, la începutul secolului trecut, casele Prusiei erau încă acoperite cu paie şi trestie în proporţia de 2/3, iar în ce priveşte hainele şi hrana, progresul ajunsese, ca şi în ţările apusene, până la rafinare [3]). De un mers paralel şi simetric între elementele civilizaţiei nu poate fi vorba la nici un popor şi în nici o epocă. Un lucru e însă sigur: cu cât comunicaţiile devin mai uşoare şi mai numeroase, cu atâta civilizaţia se nivelează şi tinde să înlăture tot mai mult discordanţele.

Tot aşà şi cu elementele culturii. Eskimoşii sunt încă faza cugetării magice, dar în latura estetică au ajuns la creaţii literare remarcabile, iar în ce priveşte noţiunile morale sunt în unele priviri superiori Europenilor [4]). — Nepotrivirile culturale sunt aşà de multe şi evidente, în cât nici nu prea e nevoie să

---

[1]) K. von Steinen, *o. cit.*, p. 96.

[2]) K. von Steinen, *o. cit.*, p. 379.

[3]) W. T. Winkler, *National- und Socialbiologie*, Leipzig 1928, p. 55 ş. u.

[4]) K. Rasmunssen, *o. cit.*, pp. 20, 26, 37, 54, 85, 95, 165, 206, 220, 310 ş. u.

insistăm. Ştiinţa anticilor erà abià în pruncie, iar arta lor atinsese adevărate culmi.

Relevăm însă un singur lucru. Astfel de discordanţe se întâlnesc nu numai în vieaţà unui popor sau în spaţiul unei epoce ci chiar în vieaţa unuia şi aceluiaş individ. O mare personalitate poate fi foarte bogată în unele elemente de cultură, şi extrem de săracă în altele. Matematicianul care se joacă cu cele mai înalte abstracţiuni, poate fi foarte sărac în latura estetică sau etică. Tot aşà un pictor de mare valoare, un sculptor, un dramaturg, poate fi cu totul insuficient ca ştiinţă ori ca fineţe morală. După cum sunt trepte «varietăţi de civilizaţie» (pastorală, agricolă, industrială, etc.), tot aşà sunt trepte şi variante de cultură, cu elemente combinate în chipul cel mai neaşteptat şi, uneori, fără nici un echilibru.

Aşadar de un paralelism în desvoltarea elementelor culturii poate fi vorba, tot aşà de puţin, cum poate fi vorba de echilibru sau de simetrie între elementele civilizaţiei.

De unde urmează că atât calificativul *civilizat*, cât şi cel de *cult* sunt foarte relative, iar etnograful e dator în descrierile sale să fie foarte circumspect în arătarea nivelului de desvoltare fie materială, fie sufletească.

* * *

Pentru a înlesnì această muncă şi a lămurì şi mai bine raportul între civilizaţie şi cultură, socotim necesar să mai relevăm următoarele caractere deosebitoare:

1. **Deosebirea de esenţă.** — Cu toate că legătura între tehnica materială şi cea sufletească este atât de strânsă, cum am arătat în paginile precedente, totuş între civilizaţie şi cultură este toată distanţa care desparte materia de fenomenul psihic. Civilizaţia e un rezumat al muncii pentru continuarea vieţii somatice-vegetative; cultura este suma rezultatelor întregii evoluţii sufleteşti. Şi una, şi alta, sunt de o potrivă de caracteristice spre a învederà şi măsurà depărtarea omului de animalitate, dar ele stau pe *două planuri deosebite* ale existenţei. Una e coordonata la care raportăm dimensiunea telurică a vieţii, iar cealaltă constitue coordonata pe care măsurăm dimensiunea sufletească.

2. **Posibilitatea de adaptare.** — Din deosebirea de esenţă, rezultă o mare deosebire în felul cum amândouă fenomenele pot fi mănuite. Civilizaţia, fiind un fapt material, şi deci transportabil dintr'o regiune în alta, rezultatele civilizaţiei (în primul rând uneltele) pot fi uşor împrumutate dela un individ la altul şi dela un grup etnic la alte grupe etnice. Din contra, cultura e legată de un proces sufletesc atât de intim (p. 51) în cât cere să trăeşti vieaţa neamului respectiv, pentru a o puteà asimilà. Deaceea, cultura este aproape intraductibilă, fiind o chestie de lungă incubaţie (mai ales în latura etică şi estetică).

Şamanul, în calitatea lui nu numai de medic, dar şi de preot şi înţelept, adică de părinte al omului de ştiinţă actual, a fost şi e peste tot înconjurat de mare mister. Knud Rasmussen, deşi trăise de mic copil între Eskimoşi şi vorbià limba lor şi le cunoşteà obiceiurile, abià cu mare greutate a putut adunà noţiuni ceva mai complete despre gândirea religioasă a triburilor cercetate de el. Şirul ceremoniilor de iniţiere este uimitor de mare, dacă pornim dela Şamanii primitivilor, până la vechile mistere din antichitate şi până la teosofia şi masonismul modern. Un rit nu se poate împrumutà ca o haină. Deasemenea, o dispoziţie etică, cu substratul ei de gândiri şi simţiri ancestrale, nu poate fi transmisă iute, ca orice obiect de schimb. Pentru cultură trebuie *asimilare*, nu împrumut. Şi cum asimilarea nu e niciodată completă, « fără rest », putem zice că *o cultură e ceva inalienabil*. Ea poate servì ca ocazie de fecundare pentru altă cultură, dar o completă transmutare în sufletul altora e cu neputinţă [1]).

Deaceea, putem afirmà că *adevărata originalitate a unui popor se poate aflà mai mult în cultura, decât în civilizaţia sa*. Furca de tors nu are multe variante ca material şi formă. Dar împestriţările furcilor carpatice, adică latura lor estetică, poate fi considerată ca un produs cultural în adevăr caracteristic.

Că civilizaţia se poate imità şi chiar împrumutà repede, iar cultura nu, istoria ne oferă numeroase dovezi. Tehnica grecească în clădiri, îmbrăcăminte, mijloace de circulaţie etc., a trecut iute dela Greci la Romani. In latura artistică însă, împrumutul n'a fost cu putinţă decât într'o foarte mică măsură.

[1]) S. Mehedinţi, *Către noua generaţie*, 1928, p. 379.

In timpurile noastre, produsele civilizației pot fi transportate până și în ghețurile polare. Luminarea cu electricitate presupune aceleași procederi și deaceea se poate face la fel în Paris, ca și în Alaska sau în Țara-Focului. Pe când cultura e, cum am spus, cu totul greu de transmis. Darwin ne citează un caz clasic. El a fost martorul unei adevărate experiențe de aclimatare culturală. Un Fuegian, Jemmy Button (numit astfel, fiindcă fusese cumpărat pe preț de un nasture) după ce a trăit mai mulți ani la Londra, s'a întors între ai săi. Sălbatecul acesta, deși făceà parte din gruparea etnografică «cea mai degradată din lume». a putut să se ridice în ce privește civilizația (haină, hrană, etc.) la nivelul Englezilor. Sufletește însă a rămas sub treapta culturii mediului în care fusese transplantat [1]). Cu un secol mai înainte, Cook făcuse o experiență la fel cu Tahitianul O. Mai care și-a însușit în timp de doi ani multe din formele vieții europene, dar sufletește rămăsese tot un copil [2]).

In rezumat: tehnica materială, privind forma externă a vieții, se poate mutà și deci împrumutà dela un mediu geografic în altul; cultura din contra, fiind legată de însăș structura intimă a vieții sufletești, este partea cea mai personală a unui neam; deaceea nu se poate niciodată asimilà, prin urmare nu se poate imità decât foarte imperfect. Incepând cu limba care e ceva intraductibil și sfârșind cu arta care deasemenea este inalienabilă, cultura este partea adevărat caracteristică pentru fiecare popor. Wundt găsește că chiar felul de a filosofà are o componentă etnică [3]).

Din observările acestea asupra raportului dintre civilizație și cultură, rezultă o sumă de concluzii foarte importante în latura pedagogiei practice. Dacă copiii reprezintă în orice popor fazele mai vechi ale grupării etnice din care fac parte; și dacă e nevoie de o incubație lentă, pentru ca produsele culturii ancestrale să le fie transmise, este vădit lucru că pedagogia nu poate fi tot atât de internațională ca algebra, ci are numaidecât și o lature etnografică. Imitarea metodelor de educație din alte

---

[1]) Ch. Darwin, *Voyage d'un naturaliste*, Paris 1875, p. 246 ș. u.

[2]) J. R. Forster, *Reise um die Welt*, Berlin 1778, I, p. 9 ș. u. (Vorrede).

[3]) W. Wundt, *Die Nationen und ihre Philosophie*, Leipzig 1917, p. 4. Ed. Goblot, *Le système des sciences*, Paris 1922, p. 6.

țări, și împrumutarea programelor și chiar a materialului didactic nu e o problemă ușoară. Ci, înainte de a individualiză tratamentul educativ al copilului, trebuie să individualizăm în marginile necesității educația potrivită cu poporul căruia aparține acel copil. După cum a fost un progres însemnat, când Rousseau a descoperit *pe copil în om*, tot așà va fi cu vremea un real progres, când *educatorul va descoperì poporul sau națiunea în copil.* « La urzeala pedagogiei generale, scoasă din orice manual, educatorul e dator să știe care este elementul local (etnic) ce ar trebuì adăugat. Pedagogie frunzărită din cărți pot face mulți. O pedagogie națională n'o poate scrie și n'o poate aplicà, decât cel plin de ființa poporului său și încă cu condiția, să fie el însuș o personalitate cu adevărat reprezentativă » [1]).

In ordinea aceasta de idei, pentru mai multă preciziune, e bine deci să observăm că sunt două feluri de civilizație:

a) *Organică*, de câte ori omul scoate din mediul său fizic toate armele de luptă pentru a-l dominà, fără să atârne de puterea altora. In acest caz, grupa etnică ajunge la ceeace se numește *autarkie*, adică mulțumirea cu ale sale în cercul închis al orizontului geografic sau etnic. — Eskimoșii de pildă, reprezintă în mediul polar suprema civilizație a zonei respective.

b) *Neorganică*, de câte ori, părăsind echilibrul cu mediul regional, omul împrumută elemente de civilizație străină, pe care nu le poate mânuì și nici posedà când trebuința cere. (Eskimoșii care mor de frig, îmbrăcați în haine moderne, ori au speriat cirezile de reni sălbateci, prin sgomotul armelor de foc, și au rămas fără hrana regulată, pe care le-o da săgeata, sunt într'o fază de civilizație neorganică, spre o nu zice deadreptul patologică). O astfel de *pseudo-civilizație* poate duce la pieire o seminție și chiar un popor întreg.

Tot așà, sunt și două feluri de cultură:

a) *Organică*, atunci când un popor scoate din sfera tradiției etnice toate elementele progresului sufletesc. — Cât timp cultura Eskimosului rămăsese organică, adică originală, ea repre-

[1]) S. Mehedinți, *Altă creștere — Școala muncii*, ed. IV, p. 261 ș. u.

zentà un echilibru care a atras admirația unor mari observatori ai naturii, ca Nansen și Amundsen. Mai ales latura morală erà cu deosebire vrednică de simpatie. (Nansen îi găsește superiori Europenilor).

b) *Neorganică*, atunci când primește în chip brusc *idei* străine, care turbură vechiul echilibru, fără să-l poată înlocuì cu altul nou. Așà s'a întâmplat de ex. cu poporul nostru în secolul al XIX, când atingerea pripită cu o sumă de idei noi a pus anarhia conștiinței individuale în locul ordinei seculare a conștiinței etnice, infiripată pe încetul din tot trecutul neamului. — Unii pot suportà astfel de criză, numită *pseudo-cultură*, alții pier.

Dar nu numai în latura educației tineretului, ci și în latura politicii sociale s'au făcut și se fac cele mai penibile greșeli, tocmai din lipsa de cunoaștere a raportului dintre civilizație și cultură, precum și a esenței lor. Cu cât ignorează cineva mai mult deosebirile dintre cele două serii de fenomene, cu atâta inițiativele lui practice sunt mai primejdioase. Incercările de a civilizà și mai ales de a «culturalizà» (?) un popor au dus la rezultate atât de false, iar uneori atât de dureroase, încât anume reformatori, fără să știe, au jucat rolul unor adevărați dușmani ai propriului lor neam.

3. **Deosebirea de durată.** — Ca tot ce este material, produsele civilizației sunt supuse schimbărilor și chiar nimicirii. In antropogeografie, avem un capitol special asupra ruinelor. Incepând din India, Mesopotamia și Egipet, până în Mexic, Peru, Yukatan și Insula Paștilor, găsim documente despre civilizații considerabile, care au dispărut complet. N'au mai rămas decât puține fragmente de clădiri sau unelte, iar uneori numai grămezile de moloz, care dovedesc că acolo au trecut odinioară mari aglomerări de populație cu o înaltă adaptare la mediu. Cât despre așezările omenești mai mărunte, acelea au fost nenumărate, din paleolitic până azi, dar urmele abià se mai cunosc, așà că trebuie să le ghicim. De obiceiu ceeace a rezistat mai mult, afară de uneltele de piatră, e un produs fragil al civilizației — ceramica. Din contra, hainele, locuințele, uneltele

de lemn, de os şi chiar cele de metale s'au mistuit pe încetul din cauza umidităţii şi altor agenţi de descompunere. Din contra, aşchiile de silex şi resturile de olărie, au rezistat mai bine, când au fost acoperite de o pătură de pământ, scutită de infiltraţia şi circulaţia apelor. — E vrednic de amintit, că chiar construcţii puternice de gresie, în timp de câteva secole sunt tocite pe încetul, aşà că s'ar surpà, dacă nu s'ar înlocuì progresiv părţile măcinate. Asta în ţările umede. In cele uscate, vântul poate roade pe încetul chiar clădiri gigantice.

Din contra, cultura şi produsele culturale, sub forma scrisului şi a tiparului care le multiplică la infinit, şi în timpurile din urmă printr'o sumă de mijloace de înregistrare şi reproducere (gramofon, etc.) au o durată incomensurabil mai mare, aşà că devin aproape nemuritoare. Pe când urmele vieţii materiale a Grecilor şi Romanilor au pierit aproape în întregime, cultura lor trăeşte încă în mare parte, iar operele literare, ştiinţifice şi artistice vor fi eterne. Ba uneori tocmai cultura a păstrat şi amintirea civilizaţiei. — Dacă n'am aveà unele mozaicuri, reprezentând scena culesului, n'am şti cum călcau strugurii locuitorii Greciei şi ai Italiei de acum 2000 de ani.

4. **Deosebirea de efect social.** — Mai ales e mare deosebire între civilizaţie şi cultură în ce priveşte efectul lor asupra societăţilor omeneşti.

Ceeace e caracteristic pentru toate grupele etnice puţin civilizate e marea lor indiferenţă pentru timp: nici pentru mâncare, nici pentru somn, ei n'au ceasuri hotărîte, ci se culcă, de câte ori le e somn, şi mănâncă de câte ori le vine foamea [1]). Pentru primitiv, timpul aproape nu există. Un Negru cere pentru o găină un preţ în satul lui; iar dacă face cale de mai multe zile până la bâlciul, unde vin mulţi cumpărători, el cere tot acelaş preţ. Din contra, civilizatul, pentru care «timpul e bani», ajunge robul ceasornicului, până la cele mai mici fărâme de timp. Taylorismul pune la socoteală nu numai minutele, dar şi

[1]) R. Amundsen, *Die Nord West — Passage*, Berlin 1908, p. 245 Fr. Naugen, *Das Eskimoleben*, Berlin, p. 74.

secundele. Lucrătorul devine atât de angrenat în ritmul maşinilor, încât e aproape strivit de energia puterilor pe care le-a deslănţuit şi nu e alt chip să se apere, decât pândind ritmul mişcărilor lor clipă cu clipă. Numai cu preţul acestei robii în faţa timpului s'a putut ajunge la fabricarea în massă. Iar partea cea mai curioasă e că civilizaţia e tot aşà de absorbantă pentru om şi în ce priveşte activitatea de consumator al produselor sale. Un orăşan, care duce o vieaţă împinsă până la rafinare, este extrem de ocupat, începând cu tehnica higienei lui personale (băi, gimnastică, manicure, etc.), cu îmbrăcămintea, mâncarea, etc., etc.

Efectul cel mai grav al unei civilizaţii absorbante e însă altul: ea duce la sterilitate şi deci la moarte. Este o axiomă, care numai are nevoie să fie dovedită: centrele urbane sunt un fel de Moloch care consumă cu o accelerare vădită vieaţa masselor pornite spre civilizare intensivă. Mediul de beton şi de asfalt ucide. O dovadă pipăită e scăderea naşterilor, care începe din oraş în orice ţară şi trebuie să fie compensată prin emigraţia internă a ruralilor spre centrele urbane. Cum suge fitilul unei lămpi petrolul sau oleiul, aşà absoarbe oraşul. Trecerea populaţiei dela sat spre oraş însemnează deci apropierea de cimitir a naţiei respective. Cum vieaţa urbană duce la istovire, se vede în Statele Unite, care, îndată ce au devenit polul tehnicei, încep să devină şi polul sterilităţii. «Relaţiile social-biologice au devenit prea nenaturale, aşà că regenerarea omenească începe a lipsì... Fără imigrare, poporul american azi nu mai poate trăì»[1]).

E caracteristic că regiunile de intensă civilizaţie sunt peste tot cele mai sterile. In Franţa departamentele cele mai bogate au cei mai puţini copii [2]). Fiindcă sporul populaţiei nu atârnă de legea lui Malthus. Nu este exact că populaţia creşte în progresie geometrică, iar mijloacele de hrană în progrese aritmetică. Din contra, avuţia sporeşte mai repede decât populaţia [3]).

---

[1]) W. F. Winkler, *National- und Sozialbiologie*, Leipzig 1928, pp. 115, 76, 80, 105. S. Mehedinţi, *Şcoala română cu capitalul biologic al poporului român*, Cluj 1927, p. 9 ş. u.

[2]) G. Rageot, *La natalité, ses lois économiques et psychologiques*, Paris 1918, p. 17. Hermann Muckermann, *Kind und Volk*, Freiberg 1924, p. 4 ş. u. Max Lambert, *Où va l'Angleterre*, Paris 1929, p. 111.

Dar e ceva care sporește în adevăr vertiginos, e apetitul social. De multă vreme, erà cunoscut fenomenul pe care Dumond îl numește «capilaritate socială», adică tendința celor din stratele inferioare de a ocupà trepte tot mai înalte în standardul vieții. In timpurile din urmă, înlesnirea de circulație și alte ademeniri ale tehnicei moderne, care ațâță dorința de lux, a întețit într'un chip nepilduit îngrămădirea ruralilor spre orașe, iar rezultatul a fost sacrificarea copiilor, pentru a înlesnì o vieață cât mai rafinată celor maturi. Astfel elanul vital e în scădere peste tot unde mașinismul și în genere civilizația sporește.—După o lungă carieră în munca cu uneltele, care fusese norocul speciei, omul supra-civilizat cade victimă pe de o parte a mașinismului, care strivește pe lucrător, transformându-l în automat, pe de altă parte a rafinării care stinge energia consumatorului lacom. Prschewalskyi povestește undeva în descrierea călătoriei sale din Tibet, că a întâlnit o varietate de oaie sălbatică (argali), ale cărei coarne sunt atât de mari și grele, încât împiedecă pe bietul animal de a se mai hrănì. Ceeace a fost odinioară unealtă utilă vieții, a devenit cu vremea podoabă, iar prin exagerare devine un impediment care duce la stingerea speciei. Imaginea cu ierbivorul din Tibet este destul de potrivită, ca să exprime devierea produsă de civilizație în ritmul vieții omenești [2].

Din contra, chiar împinsă până la limita cea mai înaltă în toate direcțiile (intelectuală, etică și artistică), cultura însemnează o culminare a elanului vital. Plăcerea de a produce bunuri culturale: știință, opere de artă, organisme sociale cu summum de justiție, etc. naște în acelaș timp și dorința de a perpetuà acele bunuri, lăsându-le ca moștenire la o neîntreruptă serie de urmași. In ipostasul acesta de creatoare a culturii, ființa omenească se dilată până la dimensiunile eternității. Prin cultură, omul se simte, ca și Prometeu, alături de zei.

In rezumat: față de toate caracterele înșirate acì spre a lămurì raportul dintre civilizație și cultură, credem deplin justificată afirmarea mai de sus, că cele două noțiuni exprimă fenomene

[1]) F. Auburtin, *La natalité*, Paris 1921, pp. 51, 52.

[2]) S. Passarge, *Grundzüge der gesetzmässigen Charaterentwickelung der Völker*, Berlin, 1925, p. 121 ș. a.

din două planuri deosebite ale existenţei. Şi dacă e adevărat că «ştiinţa e o limbă bine făcută», e numai decât necesar să ţinem totdeauna în evidenţă deosebirea dintre cei doi termeni, iar precisa lor întrebuinţare va însemnà un real progres pentru claritatea cugetării oamenilor de ştiinţă.

In sfârşit, după ce am arătat şi însemnătatea practică a determinării celor două coordonate etnografice (îndeosebi pentru educaţia tineretului), socotim că e bine venită o ultimă completare:

Civilizaţia este nu numai suma descoperirilor tehnice, prin care omul se adaptează mediului fizic, dar şi totalitatea *înclinărilor organice* moştenite dela generaţiile trecute. Alături de arsenalul extern, trebuie să ţinem seamă în latura materială şi de dispoziţiile interne, acumulate în vederea mânuirii acelui arsenal.

Deasemenea, cultura cuprinde nu numai suma creaţiunilor sufleteşti, prin care omul se pune în armonie cu mediul social şi supra-social (concepţia sa despre universul moral), dar şi suma *înclinărilor subconştiente*, care pot trece oricând pragul conştiinţei, spre a devenì ocazii de activitate [2]).

---

[1]) Faţă de această completare a înţelesului celor două noţiuni, care nu puteà venì în lucrarea de faţă decât progresiv, după înşirarea faptelor care o motivează, revine iarăş întrebarea: în ce măsură cuvintele actuale *civilizaţie* şi *cultură* exprimă ori nu destul de potrivit noţiunile respective?

Ţinând seama de mărturisirea filologilor că «nici o limbă nu ascultă de raţiune» (Dauzat), adică evoluează împreună cu prefacerile psichologice ale poporului respectiv, ne dăm bine seama că numai uzul va puteà în cele din urmă să hotărească. Iar uzul, pentru cine este atent la întrebuinţarea cuvintelor, începe să se deseneze destul de clar. Un cunoscător al limbii române va înţelege fără nevoie de dovezi, că se poate vorbì de cultura lui Eminescu, iar nu de cultura cartofilor, ci numai de cultivarea lor. Cultivarea este acţiunea suferită de plantă din partea plugarului, pe când cultura unui om presupune tocmai participarea liberă a celui ce se cultivă el pe el, spre a devenì cult. E drept că un trunchiu crescut strâmb, numai cu greu se poate îndreptà, iar spre maturitate, lucrul e cu neputinţă. Limba, din fericire, este mai mlădioasă. Iar pentru limbile care îşi fixează acuma înţelesul ştiinţific al termenilor e de un real interes să ţinem în evidenţă unele deosebiri de sens nu numai pentru claritatea exprimării şi cugetării, dar şi pentru perfecţionarea metodei cercetărilor. Un arheolog sau un preistoric, care va pune în rubrici bine fixate materialul de civilizaţie, deosebindu-l de cel cultural, îşi va uşurà, atât într'o direcţie, cât şi în cealaltă, paralelizările, de care atârnă deslegarea multor probleme. Când *testul* s'a

Dar aci ajunşi, pentru a lămuri cât mai complet raportul dintre civilizaţie şi cultură, trebue să amintim şi cuvintele puse ca motto în fruntea acestei lucrări: «In faza inconştientă şi semi-conştientă a evoluţiei, popoarele se înalţă în deosebi prin sporul culturii şi scad, apoi cad, prin excesul civilizaţiei ».

Din aceste cuvinte s'ar puteà trage concluzia că între cele două aspecte ale vieţii sunt nu numai deosebiri, ci chiar o contrarietate care poate ajunge până la antiteză. Punctul acesta merită o lămurire specială.

Pentru aceasta, etnograful simte nevoia să privească global atât civilizaţia, cât şi cultura, urmărind empiric cele două coordonate până la intersecţia lor.

Unde a fost punctul de plecare? In munca cu uneltele. Din capul locului, omul a făcut un pas alături de mersul evoluţiei celorlalte specii. Cu acest pas, el a intrat într'o sferă *artificială*,

---

pus la rubrica civilizaţie, iar *oala* cu câteva linii de ornament va fi aşezată în grupa manifestărilor artistice, împărţirea aceasta e ca despărţirea a două fire de legătură ce pornesc în direcţii deosebite, înlesnind compararea cu faptele sau ideile descoperite de alţii.

Cât priveşte fixarea înţelesului mai precis, pe care l-am determinat mai sus, socotim că uzul îl va impune dela sine. Sub ochii noştri am văzut cuvinte evoluând până la dobândirea unui înţeles exact contrar celui pe care îl aveà acuma câteva zeci de ani. In epoca lui Eminescu, care e nu numai cel mai mare poet, dar şi cel mai mare prozator al neamului românesc, cuvântul *ideolog* însemnà o adevărată batjocură pentru orice om cu destul respect faţă de ştiinţele exacte şi de filozofia întemeiată pe progresele secolului al XIX-lea. *Ideologia* aveà un înţeles tot aşà de peiorativ, ca şi utopia: ea însemna desfrâul cugetării, posibil numai la cei străini de respectul adevărului ştiinţific.

Sub influenţa modei democratice, care a ridicat în pripă la conducere, mulţi oameni străini de cultură, *ideile* au început a fi « cotate » ca valori indispensabile. A creà o zestre de idei împrejurul unei chestii, fie rumegate, fie nerumegate, erà o condiţie de succes social, ca şi o carte electorală, şi astfel cuvântul ideologie a început nu numai să circule, dar să aibă aceeaş căutare, ca şi votul universal şi alte înnoiri pripite. Pentru a ilustrà toată depărtarea dela sensul pe care i-l da Eminescu, faţă de înţelesul actual, notăm ca document filologic, următoarele rânduri, citite în momentul când paginile acestea sunt date la tipar: « Nu ştiu cuvânt mai *răsunător*, mai *răspândit*, în ceasul de faţă, ca ideologia. O teroare sacră înfioară inimile tinere şi sufletele cavalereşti, când pronunţă acest cuvânt » (*Cuvântul*, 14, XI, 1929). — Adică, ceeace era eri ruşinos, s'a transformat azi pentru unii în teroare *sacră*...! Dar abià uzul va hotărî asupra acestor şovăiri păgubitoare pentru dicţionarul unei limbi, şi pentru progresul cugetării.

care l-a dus la cele mai mari succese, dar şi la cele mai mari aberaţiuni. Culmea acestor aberaţiuni a fost diformarea propriului său corp. Pe când toate celelalte vietăţi sunt mulţumite cu făptura, pe care le-a dat-o naşterea, singur omul a protestat contra planului natural şi, îndată ce a născocit unelte, a început a se artificializà pe sine însuşi. Cea care a suferit mai mult a fost chiar pielea lui. După ce a uns-o cu noroiu și alte materii, ca s'o apere de muște, de frig, de razele soarelui ori de alte neajunsuri, tot cu gând de apărare (probabil în contra insectelor) a început a o curăţì cu ajutorul scoicilor, a cojilor și dela o vreme, servindu-se de un pieptene de lemn[1]). Dela dungile lăsate de dinții pieptenului; dela semnele făcute înadins pe copiii furați (și crestați, cum crestează ciobanii urechea oilor), precum și dela rănile făcute înadins ca pregătire pentru vânat, a ieșit pe încetul obiceiul atât de răspândit al tatuajului. Descrierea lui umple întregi opere de etnografie. Ceeace nu bănuește însă nici pe departe omul modern, unde tatuajul a rămas doar ca un slab obiceiu la marinari, este suma de pregătiri și lungul şir de suferințe, pe care îl cere *scrierea* aceasta, care se întinde uneori aproape pe toată pielea[2]). Dela piele, sluţirea a trecut la dinţi. Obiceiul de a scoate dinți sănătoși și de a-i pilì, dându-le alte forme, e alt izvor de suferinţă și de primejduire a sănătății. Exercițiile cu modelarea părului, începând cu smulgerea, raderea sau frezarea şi pieptănarea lui sunt și ele uneori destul de neplăcute. — Sunt Negri, care fac din părul lor încâlcit un adevărat mijloc de tortură: îl ung cu un amestec de grăsime, baligă și ocră, transformându-l într'o masă tare, în care ei sculptează fel de fel de figuri. Şi pentru ca această grozavă frizură să dureze mai mult timp (câteva săptămâni), dorm bieţi oameni cu capul pe o perină de lemn (scândura capului), neputându-se odihnì decât pe spate, fără să se întoarcă pe coaste.

Dar turtirea artificială a craniului, legat de mic în anume calapod! Dar sluțirea urechilor, ca să atârne de ele nu numai cercei, ci şi dopuri de lemn de dimensiuni grozave, cum e cazul

[1]) K. von Steinen, *o. cit.*, p. 181 ş. u.

[2]) H. Schurtz, *Urgeschichte der Kultur*, Leipzig, 1900, pp. 388, 391, 396 şi a. — L. Frobenius, *Aus den Flegeljahren der Menschheit*, 1901, p. 8 ş. a.

la Botocuzi! Dar găurirea nasului şi a buzelor, ca să poarte, inele late de fildeş, etc. Dar piciorul bont al Chinezoaicelor, care nici nu mai pot merge ca oamenii! Dar corsetul european! Dar castrarea şi postirile voite! Putem afirmà că nu e nici o vietate, care să fi arătat faţă de corpul ei mai multă duşmănie, ca omul.

Dacă pornim dela aberaţiile Primitivilor şi sfârşim cu aberaţiile civilizaţilor: beţie de opium, cocaină, spirtoase, etc. şi sterilitatea voită, care duce la ruină massa etnică a naţiunilor rafinate, e sigur, că civilizaţia poate fi privită ca o sabie cu două tăişuri. De fiecare progres tehnic s'a legat de obiceiu nu numai înlesnirea, dar şi primejduirea vieţii. Perfecţionarea armei a adus vânat mai abundent, dar dela o vreme a adus pieirea ori risipirea vânatului, cum s'a întâmplat de curând în tundra Canadei, unde armele de foc au speriat renii şi-au îngreuiat vieaţa Eskimoşilor.

A urmărì perfecţionarea armelor numai în epoca antică, însemnează a legà de tehnică o sumă de consecinţe sociale de cea mai mare însemnătate. Răsboiul mai intens a adus robi, robii au modificat condiţiunile muncii, munca a schimbat forma legislaţiei, etc.

Intrebarea e: duce în adevăr civilizaţia la cimitirul pe care îl anunţă sterilitatea voită, decadenţa fiziologică a uvrierilor din uzine şi mine ori alte semne de morbiditate modernă?

La întrebarea aceasta, un naturalist ar aveà destule temeiuri să răspundă şi afirmativ. E destul să observăm că şi cu alte specii, natura a ajuns la impas, ca şi cu ierbivorul citat de Prschewalskyi, împiedecat la păscut de propriile lui coarne. Vieaţa termitelor şi albinelor e cu deosebire instructivă. Unele grupe de indivizi sunt aproape sacrificate, adică reduse la rolul de simplă unealtă în vederea republicei. La albine, care trăesc în matriarcat, bărbaţii sunt osândiţi în massă. Ieşiţi din ouă la fel cu cele care nasc albine lucrătoare (dar nefecundate), bărbaţii sunt nişte milogi. Deşì mai mari de corp, ei n'au nici o armă şi nici o energie. Numele de *trântor* arată nulitatea lor socială. După roire (sborul nupţial), ei sunt mutilaţi, iar cei care scapă cu aripele ori picioarele nerupte, şi vin spre urdiniş, sunt aruncaţi afară şi lăsaţi să moară de foame, de frig ori să fie

mâncaţi de duşmani. La termite e o specializare şi mai înaintată. Pe lângă lucrătoare, sunt şi lucrători. Dar organele sexuale sunt atrofiate (aproape nu se mai cunosc) deoarece n'au nici o însemnătate pentru republică. Trăind apoi la întunerec, n'au nici ochi, nici aripi, nici arme. Au ajuns simple unelte de muncă; în deosebi au rolul de a înghiţì celuloza lemnelor, a o digerà şi a hrănì pe ceilalţi locuitori ai moşoroiului, care nu-s capabili nici să mănânce singuri. Unii sunt răsboinicii, cu nişte căngi (mandibule) enorme înaintea gurii; alţii (regina şi termitele cu aripi) fiindcă n'au în intestinele lor protozoarele care fac posibilă digerarea celulozei, trebuesc îndopaţi. Lucrătorii şi lucrătoarele au ajuns aşadar să reprezinte stomahul comun al republicii, după cum regele şi regina reprezintă organele sexuale, iar răsboinicii—armele de atac şi apărare. Toată termitiera este aşa dar o asociaţie (mai de grabă un singur organism) în care individul e sacrificat scopului colectiv.

Se naşte deci întrebarea: nu cumva şi progresul civilizaţiei omeneşti, bazată pe unelte din ce în ce mai speciale, care cer şi lucrători specializaţi, duce în aceeaş direcţie? Ori, poate, şi mai rău: la stingerea speciei prin sterilitate şi decadenţă fiziologică?

Este sigur că şi până azi, începând cu sclavia răspândită şi între Primitivi, şi până la «poporul abisului» din Londra contemporană, civilizaţia s'a arătat în multe priviri foarte primejdioasă [1]) pentru om. (Nansen şi Amundsen nu urează Eskimoşilor nici o fericire mai mare, decât să fie scutiţi de contactul cu civilizaţia europeană).

Dar nu e mai puţin adevărat, că, şi în latura culturii, după cum am arătat mai sus, omul a intrat într'o sferă artificială, plină de primejdii tot atât de mari, ca şi cele aduse de progresul armelor şi în genere al tehnicei materiale. Dar deacì nu rezultă că situaţia aceasta de desechilibru este eternă. Spre deosebire de animale, unde specializarea e un fapt organic şi poate duce în impas, nimicind specia teratologică, omul are şi puterea de a reacţionà *conştient*, îndată ce şi-a dat seama de *direcţia* mişcării

---

[1]) Dr. Ad. Cureau, *Les sociétés primitives de l'Afrique Équatoriale*, Paris 1912, p. 78 ş. u.

în care se află cuprins. După ce individul omenesc (sclavul, eunucul, paria, etc.) a fost jertfit societății, omul caută azi să considere organismul social nu ca un scop, ci ca un mijloc pentru perfecționarea individului în armonie cu scopul social și cu desvoltarea *personalității* umane în toate direcțiile utile ei și societății. Prin urmare, după ce massele umane au evoluat mii și mii de ani inconștient, apoi sub influența uneltei care perfecționà munca și a graiului care capitalizà rezultatele experienței sufletești, au luat acum cunoștință din ce în ce mai mult de ceeace este cu adevărat util și ceeace este primejdios. După ce științele exacte l-au făcut stăpân al puterilor naturii și l-au adus la dibuirea legilor mișcării sociale, omul are putința să evite erorile trecutului și să realizeze din ce în ce mai mult armonia între civilizație și cultură.

Antinomia este așadar numai aparentă. Se apropie vremea, când vom putea zice că popoarele se înalță și prin civilizație, și prin cultură, evitând în amândouă direcțiile orice manifestare patologică. Puterile psichice ale culturii au ajuns să domine azi și să coordoneze puterile tehnicei în așà fel, ca individul să nu mai fie victimă. In loc de formula empirică și neștiințifică a lui Rousseau (care nu cunoștea mai de loc vieața Primitivilor): *îndărăt, spre natură*, adică spre sălbătăcie, etnografia, etnologia și sociologia pun înainte un nou îndreptar: *înainte*, spre desvoltarea cât mai armonioasă a individului și a societății, atât prin civilizație, cât și prin cultură. — E foarte semnificativ că fordismul nu e numai o formulă nouă de civilizație, dar și o formulă nouă de cultură. Pe când sistemele de morală ieșiau până acuma din prisosul sufletului unor personalități închinate meditărilor abstracte, sub ochii noștri vedem pentru întâia oară un reformator întemeindu-și morala sa pe adânca cunoaștere a tehnicei materiale. Cu Ford și James, în țara pragmatismului, începe un nou capitol în evoluția societății moderne.

Așadar, din concepția, expusă mai sus, și rezemată pe documente etnografice, rezultă nu numai consecințe de ordin teoretic, ci și câteva de ordin practic.

Mai întâi, ni se pare că se poate încheià definitiv vechea dispută, al cărei izvor principal a fost J. J. Rousseau. După teoria generosului ideolog, «omul ieșise bun din mâinile

Creatorului », dar viața socială l-a pervertit ulterior. Prin urmare, din capul locului, civilizația și cultura sunt stări patologice. « L'état de réflexion est un état contre nature, et l'homme qui médite est un animal dépravé ». In clipa când a pus mâna pe cea dintâi unealtă și a început a *reflectà*, omul a ieșit din natură și a intrat pe o cale nefirească (contre nature). In clipa când a început *a gândì*, a și început depravarea (animal dépravé). Formula: *înddrăt*, *spre natură*, ar însemnà deci, întoarcerea la faza anterioară muncii cu unelte și la somnolența instinctului, care dispensează de cugetare. Antiteza dintre natură de o parte, și omul civilizat ori cult, de altă parte, ar fi adică un *hiatus* iremediabil, dacă nu suprimăm civilizația și cultura, întorcându-ne în sânul animalității, sau în « starea naturală », opusă stării artificiale a omenirii de azi.

Din cele înșirate până acì, se vede însă lămurit că ceeace Rousseau înțelege prin starea primitivă este o pură iluzie. Aurora umanității nu mai este accesibilă cercetării noastre, deoarece oamenii pe care Rousseau îi socoteà « Primitivi », adică cei rămași până azi în stare de sălbătăcie, sunt în realitate foarte departe de hotarul dintre om și animalitate. Intre cei mai civilizați Americani și Eskimoși, distanța e minimală, față de enorma distanță dintre Eskimoși și vechiul antropoid omenesc. Cu privire la starea primitivă, nu putem face decât ipoteze, iar a pune starea aceasta ca ideal pentru viața omenească, înseamnează să îndrumăm omenirea spre o situație imaginară. Disputa cu Rousseau a rămas azi dincolo de preocupările științei exacte. Deșì e trecut, printre filozofi, metoda sa e de o calitate inferioară, iar « vocabularul său filozofic e atât de neprecis și șovăitor, încât adeseori e greu să știi ce-a vrut la urma urmii să spună »[1]). Ca higienă cerebrală și ca economie de timp, părerile lui Rousseau pot rămâneà alături de atenția etnografilor, după cum ipotezele despre origina planetei, ale lui Buffon și altor autori mai vechi (cu reputație mai mult literară), au rămas azi definitiv afară din cadrul preocupărilor geografiei exacte.

---

[1]) Paul Souday, *La société des grands esprits*, Paris, 1929, p. 213.

Totuşi, ca un rest al ideologii confuse a polemistului din Geneva, stărue încă eroarea înrudită că civilizaţia şi cultura ar fi stări succesive, legate de anume evoluţie cu anume caractere patologice (Spengler). Cele înşirate mai sus arată însă că civilizaţia şi cultura nu sunt stări succesive, ci simultane, adică sunt două planuri deosebite ale vieţii omeneşti,— amândouă *artificiale* (întrucât se leagă de munca cu uneltele şi de toate urmările sale) şi amândouă *suprapuse* atât naturii anorganice, cât şi celei pur biologice (plante şi animale). Aşadar ajungând la civilizaţie şi cultură, omul a căpătat în organismul planetar caracterul unui epifenomen, adică poate fi considerat nu numai ca o specie nouă, dar aproape ca un nou Cosmos. Expresia *noosferă*, care începe să circule între psihologi şi sociologi, ca o analogie cu sferele geografice (atmo-hidro-lito- şi biosferă) exprimă în chip vădit valoarea acestui epifenomen, supraordinat celorlalte fenomene telurice.

In al doilea rând, concepţia mai sus expusă permite şi o lămurire destul de naturală a ideii de *valoare*, pe care o implică în chip firesc noţiunile de civilizaţie şi de cultură. Cine e cult ? Şi cine e civilizat ? La întrebările acestea, suntem siliţi să dăm răspunsuri mai circumstanţiate, decât cum e uzul comun al vorbirii. In *gen*, trebuie să deosebim *specii* şi chiar *varietăţi*. De ex. cutare e un mare erudit, adică e situat pe o treaptă de cinste între oamenii de ştiinţă. Dar, din punct de vedere etic, e nul, ori chiar deadreptul mişel. Putem numì *cult* un astfel de specimen disparat? Sau să luăm cazul unui mare savant, care ar fi în latura estetică a vieţii un adevărat troglodit. Se poate da atributul de cult unui astfel de personalităţi deficitare? Ori să presupunem un specialist de mare preţ în ramura lui de cercetări, dar care în latura fizică a traiului e lipsit de orice măsură, ofensând higiena prin ingurgitare animalică de hrană sau băutură şi prin totala lipsă de curăţenie, etc. Este evident că unor astfel de exemplare nu le putem acordà titlul de cult, iar uneori nici pe cel de civilizat. Deasemenea, nici un etnograf, istoric şi sociolog cu destul simţ critic nu va comite vulgara eroare de a judecà gradul de civilizaţie ori de cultură a unui popor după numărul alfabeţilor, — un criteriu cu totul superficial. Din contra, pen-

tru cine analizează atent faptele, este evident că atât în latura civilizaţiei, cât şi în latura culturii, un popor, ca şi un individ, realizează numai armonizări parţiale. Grupările etnice sunt în continuă devenire *(in fieri)* şi prin urmare nicăeri şi la nimeni nu poate fi vorba de o echilibrare definitivă, ci de un *maximum* de care ne putem apropià pe o singură cale: prin *artă*, *religie* şi admiterea unei lumi transcendentale, lucruri ce ies din linia timpului şi realizează ceeace numim valori eterne. Civilizaţia samănă deci cu operaţiile aritmetice, care nu se rezolvă niciodată *fără rest*. Deaceea, nu poate fi vorba de civilizaţie deplină niciodată şi nicăeri. Latura ştiinţifică a culturii e deasemenea condamnată la imperfecţiune: la tot pasul, întâlnim *resturi*, pe care inteligenţa omenească nu le poate dominà şi armonizà. Singura artă şi conceptul foarte fin al religiei (al cărui substrat e socoteala cu eternitatea) ne permit să realizăm în sufletul nostru *unitatea* şi echilibrul, adică o cultură deplină. Şi în privinţa aceasta, Nietzsche aveà dreptate să pună atâta preţ pe «unitatea de stil artistic în toate manifestările vitale ale unui popor» sau ale unui individ, adăugăm noi. Căci numai în direcţia aceasta e posibil să realizăm cea mai înaltă potenţă a vieţii. Numai prin artă, ca suprema eflorescenţă a simţirii, şi prin concepţia religioasă, ca supremă limită a speculaţiei, poate deveni cineva cult. Iar cât timp se opreşte pe treapta culturii ştiinţifice, unde toate rezultatele circulă cu valori relative, uşor de împrumutat dela un popor la altul (după cum în latura civilizaţiei uneltele circulă uşor dela o ţară la alta), poporul, ca şi individul, e numai pe calea către cultură.

In rezumat: cult nu poate fi nimeni, fără armonie, iar la armonie deplină nu putem ajunge în domeniul totdeauna relativ al cercetării ştiinţifice ori filozofice, ci numai în atmosfera supra-temporală a artei şi a cugetării religioase, singurele care ating planul eternităţii. Glugile ciobanilor din Carpaţi au putrezit şi vor putrezi necontenit, că orice este document de civilizaţie; stânele se vor surpà; ştiinţa empirică despre vaccinarea oilor se va perfecţionà neîntrerupt în şirul secolelor, dar latura artistică a culturii păstorilor (Mioriţa) va rămâneà etern aceeaş. De unde urmează că «poporul căruia îi atribui

o cultură, trebuie să fie în realitate ceva viu şi coordonat în direcţia vieţii sale proprii, deoarece nu putem vorbì de o cultură universală, aceeaş pentru toată omenirea, cum visau ideologii veacului al XVIII-lea, cu raţionalismul lor sarbăd, şi străin de realităţile etnografice, ci e vorba de atâtea culturi, câte medii etnice sunt. In acest sens, am puteà zice că *adevărata cultură este o totalitate individualizată până la limita ei de superlativă armonie şi originalitate.*

In sfârşit, din faptele puse înainte mai sus, rezultă şi o a treia concluzie: Atât civilizaţia, cât şi cultura sunt în felul lor ca un ţesut organic, adică nu pot primì nici un element străin, decât pe cale de asimilare. Din contra, orice amestec eterogen poate provocà crize dureroase, care pot aveà drept urmare chiar pieirea individului sau a poporului respectiv. In cazurile acestea, avem ceeace se numeşte pseudo-civilizaţie şi pseudo-cultură, adică nişte stări patologice, cărora nu le putem aflà altă vindecare decât: eliminarea elementelor neasimilabile pe de o parte, pe de altă parte o vie activitate de creaţie originală, singura care dă individului sau naţiunei sentimentul de reală putere şi armonie, precum şi convingerea unei misiuni proprii [1]).

Cine are sentimentul temeinic că lumea ar fi în pagubă, dacă n'ar existà poporul pe care şi el îl reprezintă (cât de smerită i-ar fi activitatea), acela a găsit centrul de gravitate al existenţii, şi nu mai poate rătăcì ca un aerolit în sfera vieţii altora. Unul ca acela a trecut din panmixia ideilor şi a sentimentelor, la armonizarea lor; cu alte cuvinte e cult. Dela cacografia scrisului fără unitate; dela cacofonia sunetelor nemuzicale şi de la schimonoseala formelor plastice, după un tipic de împrumut, a trecut la armonia proprie, care împacă deplin sufletul.

[1]) Pentru cine s'a deprins cu o concepţie pozitivă despre viaţă, cazurile de pseudo-civilizaţie şi pseudo-cultură, datorite introducerii unor unelte improprii (schimbarea costumului, etc.), sau adoptării unor idei nerumegate şi a unor forme sociale nepotrivite (legi, instituţii, etc.), capătă o mare însemnătate. Nu numai viaţa materială, dar şi cea morală a unui popor, poate fi grav atinsă pe calea influenţelor externe... şi chiar printr'un împrumut inconştient. Vezi J. Loeb, *La conception mécanique de la vie*, Paris 1912, p. 82, 83.

V

CONCLUZIE

ÎNDRUMĂRI METODICE PENTRU DESCRIEREA UNUI POPOR

Isprăvind cu determinarea celor două coordonate etnografice, ni se impune în chip de concluzie următoarele constatări:

a) **Raportarea integrală la cele două coordonate.** — Când e vorba să descriem vieața unui popor sau a unei seminţii, nu numai profanii, dar şi unii oamenii de ştiinţă sufer de o iluzie. Ei întrebuinţează expresiile civilizat şi cult ca nişte calificative onorifice. Numai grupările omeneşti, ajunse pe o treaptă mai înaltă a tehnicei materiale li se par civilizate; şi numai societăţile ori clasele sociale, ajunse la o mare producţie ştiinţifică literară ori artistică li se par vrednice de a fi admise în sfera culturii.

Pentru etnograf şi etnolog, perspectiva este cu totul alta: Toate grupările omeneşti — chiar cele mai primitive — sunt în posesia unui fond oarecare de civilizaţie şi de cultură. Despre Pygmeii africani se crede de obiceiu că sunt un fel de caricatură omenească, nişte oameni-maimuţe, care duc o vieaţă cu totul animalică. Adevărul e că, în unele priviri, aceşti copii ai pădurilor virgine au atins un grad de civilizaţie în adevăr remarcabilă. Arcul lor este cel mai perfecţionat din toată Africa, iar săgeata e de o fineţe de construcţie în adevăr vrednică de admirat. Direcţia săgeţii este asigurată nu radial sau tangenţial, ci printr'o despicătură diametrală. Şi fiindcă anexa aceasta nu e o pană de pasăre, ci o bucată de frunză (ceeace dovedeşte adâncul arhaism al acestei arme) «fixarea aceasta diametrală, în raport cu subţirimea mânerului, este *singura* soluţie posibilă»[1]). Iar alături de arcul Pygmeilor, săgeata cea mai perfecţionată

[1]) Karl Weule, *Die Urgesellschaft und ihre Lebensfürsorge*, Leipzig 1912, p. 27.

este a Boșimanilor, deși sunt considerați ca cei mai de pe urmă dintre oameni. Aceşti «copii nenorociți ai clipei de față», care «mănâncă orișice și beau orișice» — atât sunt de lipsiți —; care n'au nici un adăpost, ci poposesc unde se întâmplă, sub cea dintâi tufă, întocmai ca orice sălbătăciune; care n'au nici o provizie pentru ziua de mâine, ci trăesc în adevăr «dela mână până la gură», au totuș o săgeată înveninată, prin veninul adunat cu mare primejdie din gura șerpilor. Apoi săgeata aceasta departe de a fi uniformă, e construită în mai multe feluri și cu mare ingeniozitate, după mărimea și soiul vânatului. Etnograful, care a scris o monografie despre săgețile africane, mărturisește că săgeata boșimană este «cea mai înaltă formă, din punct de vedere tehnic»[1]).

Faptele acestea, care ar puteà să fie sprijinite cu multe altele, tot atât de demonstrative, dovedesc orișicui că *nu există grupare omenească, lipsită de un grad oarecare de civilizație*. Considerând evoluția întregii omeniri, nici cea mai umilită hoardă a sălbatecilor actuali nu mai poate fi așezată pe coordonata tehnică aproape de zero. Din contra, toate societățile omenești, până la cele mai rudimentare ca zestre și organizare, toate dovedesc o civilizație care le ridică deasupra animalității la o depărtare de multe trepte, adică de multe milioane de ani. Iar cei care se minunează de marea civilizație americană, din momentul de față, să nu uite că au în față niște valori foarte relative. Eskimosul din Groenlanda, cu îmbrăcămintea sa ideal de adecvată zăpezilor; cu *iglu* și *kayacul* său, reprezintă cea mai înaltă treaptă de civilizație polară, deși această civilizație se razemă pe unelte de acelaș material ca și al paleoliticilor. Ca adaptare ingenioasă la mediu, și deci ca progresiune în seria umană, Eskimoșii întrec nu numai pe unii rurali din America și Europa, dar și pe unii orășeni din mari centre urbane, cum e Londra. După mărturia unui călător de mare experiență practică, Inuit din Alasca trăesc cu mult mai bine și stau cu mult mai sus decât nenorociții din East-London[2]). Inuit reprezintă așadar în nordul

[1]) K. Weule, *o. cit.*, p. 29 și *Der afrikanische Pfeil*, Leipzig 1899.

[2]) Vezi ancheta scriitorului american Jack London asupra vieții săracilor din Londra. « *Le peuple de l'abime* », cu tot titlul său literar, cuprinde în realitate o cercetare demografică și socială dintre cele mai sugestive.

continentului american un fel de *optimum* al civilizaţiei, după cum în regiunea temperată a marii industrii, acel optimum e reprezentat de oameni de categoria lui Ford şi a fordismului.

Deasemenea, *nu există grupare omenească, lipsită de cultură.* Chiar pe treptele cele mai de jos ale omenirii actuale, sufletul omenesc este ca o grădină cu multe răsaduri, unele abià răsărite, altele crescute, iar altele chiar înflorite. Călătorii care descriu pe aşà numiţii Primitivi (ar trebuì să zicem totdeauna *sălbateci*, căci «primitivii» nu mai există de mult), obişnuesc să afirme că au în faţă cele mai de jos exemplare ale speciei umane. Pentru Gustav Fritsch, mai jos decât toţi stau Boşimanii. Un naturalist atât de imparţial şi atent, cum a fost Darwin, după ce s'a oprit câtva timp la strimtoraţii Fuegieni, îi considerà pe aceştia ca ultima treaptă, vecină cu animalitatea. Alţii consideră pe Australieni ca cei mai desmoşteniţi dintre locuitorii planetei; înfine alţii pun pe Wedda sub picioarele tuturor. — Oricare ar fi însă clasificarea cea mai aproape de adevăr, un lucru e sigur: chiar la cei mai primitivi dintre sălbateci, găsim nu numai câteva scântei, dar manifestări de cultură pe care cel neprevenit nici n'o bănueşte la prima vedere. Observatorii atenţi ne-au adus acum mărturii de cel mai mare preţ asupra sufletului sălbatecilor. Nansen a relevat cultura morală a Eskimoşilor în termeni care nu mai pot fi uitaţi. Ce poate fi mai caracteristic decât înlocuirea duelului cu arme ucigaşe, prin lupta publică sub forma unei întreceri satirice între cei doi adversari [1])? Arma spiritului, considerată ca criteriu de superioritate în mijlocul triburilor îmbrăcate cu piei! Şi e vrednic de relevat că zestrea culturală a Eskimoşilor ne pare şi mai abundentă şi de o calitate mult mai aleasă, când trecem dela descrierea lui Nansen sau Amundsen, la opera unui etnograf, care, cunoscând de mic copil limba şi felul de vieaţă al Eskimoşilor, ne-a deschis perspective foarte interesante asupra bogăţiei lor sufleteşti [2]). Tot aşà Polynezienii au câştigat în faţa noastră alt aspect, decât acela pe care ni-l descriseseră călătorii din epoca lui Lapérouse, Cook, Forster, etc. Un contemporan, care a trăit între ei şi le-a

---

[1]) Fr. Nansen, *Das Eskimoleben*, Berlin (fără an) pp. 87, ş. u., 132 ş. u. 147.

[2]) K. Rasmussen, *op. cit.* pp. 20, 26, 37, 54, 85, 95, 165, 206, 220, 310 ş. u.

deprins limba, ni-i prezintă pe un plan de intelectualitate apropiată în unele priviri de al contemporanilor lui Omer [1]). Aşadar, arborele culturii omeneşti este atât de bogat în ramuri şi în fructe, încât cei care cred că Europeanul este coroana creaţiunii rămân uimiţi, îndată ce privesc mai deaproape fiecare ramură în parte.

Prin urmare, odată pentru totdeauna, rămâne stabilit că, de ori ce grupare omenească ar fi vorba — fie chiar o hoardă minusculă — omul de ştiinţă trebuie să o raporteze nu numai la coordonata civilizaţiei, ci şi la a culturii. Iar atitudinea aceasta trebuie să o păstrăm şi faţă de toate fazele omenirii. Intreaga vieaţă a speciei noastre, trebuie să căutăm a o măsură sub ambele aspecte. *Civilizaţia* şi *cultura* nu sunt numai expresii laudative, ci categorii care îmbrăţişează toată vieaţa tuturor membrelor omenirii. (Deaceea, un titlu ca « Die Kultur der Kulturlosen », e un simplu joc de cuvinte). Deasemenea, felul cum concepe Spengler cele două aspecte, ca ceva succesiv, ni se pare neadmisibil. « Civilizaţiile sunt stările cele mai extreme şi mai artificiale, de care e capabil un soiu mai ales de oameni. Ele sunt un *sfârşit*; . . . urmează vieţii, ca moartea, evoluţiei, ca imobilitatea satului şi copilăriei sufleteşti (cum o arată arta dorică şi gotică) ca îmbătrânirea sufletului şi oraşul de piatră ori împietritor. Civilizaţiile sunt un sfârşit irevocabil, dar ele au fost totdeauna atinse cu cea mai intimă necesitate ». « *Pentru întâia oară*, afirmă autorul, aceste două cuvinte, care până acuma designau o neclară deosebire de *natură etică*, au fost concepute în *sens periodic*, ca expresii pentru o succesiune stringentă şi necesară. *Civilizaţia este soarta inevitabilă a unei culturi* ». Pe scurt: cultura e vieaţă, civilizaţia e moarte. Cât timp « se realizează ceva *sufletesc*, adică o idee e transpusă într'o figură istorică, vie », atâta vreme se poate vorbi de vieaţă şi de cultură; îndată ce încetează aceasta, « în civilizaţiile bătrâne, chiar cea mai demonstrativă aparenţă de ideie este numai o mască pentru simple chestii de preponderenţă zoologică » [2]).

---

[1]) E. Reche, *Tangaloa*, Ein Beitrag zur geistigen Kultur der Polynesier, München 1926, p. 77 ş. u.

[2]) Oswald Spengler, *Der Untergang des Abendlandes*, München 1924, vol. I, p. 41 ş. u., 74 ş. u.; vol. II, p. 59 ş. u..

Din cele înşirate aci se vede că cei doi termeni au la Spengler un înţeles neadmisibil, căci despică în chip artificial vieaţa, ca şi cum latura materială şi cea sufletească n'ar fi simultane şi inseparabile.

b) **Raportarea trebuie să fie analitică.** — Fiindcă cele două noţiuni coordonate au un cuprins atât de complex, e necesar să-l exprimăm cu destulă amănunţime spre a fi înţeles. In figura shematică dela pagina 20, am indicat numai punctele esenţiale, pentru a nu complicà tabloul. Pentru civilizaţie de ex. ni s'a părut suficient să urmărim numai trei categorii de fapte: *hrana*, *haina* (locuinţa) şi *mijloacele de circulaţie*. Se înţelege dela sine, că rubricele pot fi inmulţite. Cine vrea să descrie civilizaţia hranei, va trebuì să urmărească atât soiurile de nutrire (vegetală sau animală), cât şi uneltele care ajută procurarea hranei: arme şi sculele necesare păstorului şi plugarului. Intrebarea e: Trebuie oare să urmărim pentru fiecare popor (şi chiar pentru o seminţie) toate rubricile până la cele mai mărunte?

Ştiinţa are nevoie de sistematizare, fiind ea însăş un sistem de cunoştinţe. Dar repetarea unui tipic în descriere poate duce la monotonie. Deaceea, sub influenţa curentelor moderne, care cer peste tot expresivitate şi dinamism, unii oameni de ştiinţă se feresc de urmărirea pas cu pas a tuturor articulaţiilor unui organism, ci preferă metoda impresionistă, adică relevarea trăsăturilor celor mai puternice. Unde bărbia e mai mare, vor să înceapă cu bărbia... Socotim însă că arta şi ştiinţa sunt lucruri cu totul deosebite. Din punctul de vedere al pedagogiei, care e şi o artă, poate fi foarte sugestiv să începi descrierea fiecărui popor dintr'un punct de vedere mereu nou; dar din punctul de vedere al etnografiei, ca ştiinţă mereu în construire, este neasemănat mai util să urmăreşti totdeauna, toate articulaţiile materialului etnografic, până la cele mai mici categorii. Iar interesul poate fi înviorat destul prin punerea într'o lumină mai vie a caracterelor dominante, cum cere dealtfel şi interesul pur ştiinţific. De ex. dacă e vorba de poporul arab, va trebuì să subliniem în latura civilizaţiei caracterul *pastoral*, iar în latura culturii pe cel *religios*. Astfel, cu privire la *hrană*, Arabul

se bizue mai întâiu de toate pe hrana animală (cămila, oae, capră) şi pe o mare sobrietate, cum e şi firesc pentru o ţară pustie şi caldă. De sete, poate răbdà până la 5 zile (o adaptare a omului, paralelă cu a cămilei). Din partea hranei vegetale, e caracteristic faptul că nu cunosc decât un fel de turte de meiu, prăjite foarte sumar pe cărbuni sau acoperite cu cenuşă (azimă). Infine, ca unelte în legătură cu hrana, locuitorul pustiei arabice nu posedă mai nimic. Chiar laptele, amestecat cu azimă, îl mănâncă fără lingură, slujindu-se de mâna dreaptă. Dacă mai numărăm şi *mana* culeasă de pe frunzele unor copaci mărăcinoşi, şi *lăcustele* (uscate ori prăjite), precum şi marea obişnuinţă cu *postirea*, am înşirat aproape tot ce este esenţial pentru hrana acestui popor, care se bizuie mai mult pe lapte, decât pe carne şi legume.

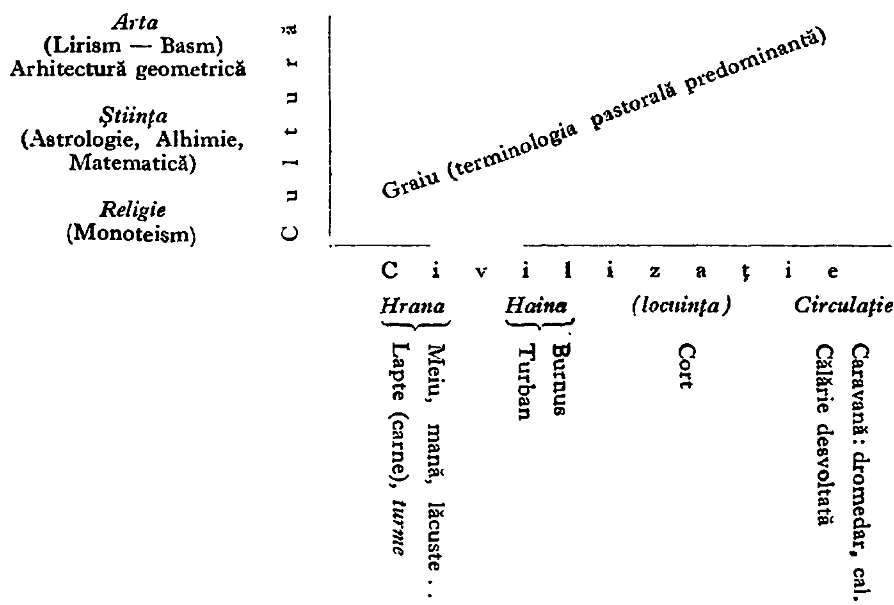
Cu privire la a doua categorie: *haina (locuinţa)*, e destul să relevăm că, după cum Eskimosul se încalţă cu 5 rânduri de cisme (= ciorapi de piele nerasă), Arabul pune pe cap 10—15 învelitori care, la un loc, formează o complicată apărare de razele soarelui. Iar corpul e îmbrăcat cu haine *largi*, să-l apere de soare, dar să înlesnească şi aerisirea. Chimirul îi serveşte noaptea drept aşternut; postavul de pe umăr *(abba)* ţine loc de plapomă. Apoi, unsoarea întinsă pe piele e un fel de ultim supliment de îmbrăcăminte. Dacă mai amintim şi *cortul*, am relevat pentru civilizaţia pastorală a Arabilor trăsăturile cele mai caracteristice pentru hrană şi locuinţă. Infine, cu privire la mijloacele de circulaţie, e suficient să amintim *caravana* de cămile sau *calul* pentru călărie. — Terminologia privitoare la cal e mai bogată decât în orice altă limbă a pământului.

Trecând în sfârşit spre latura culturii, caracterul ei pregnant religios şi etic e prea cunoscut, ca să mai fie nevoie de insistat. (Coranul). — Idea religioasă s'a impus cu o neobişnuită putere organizării sociale; s'a reflectat în ştiinţă (astrologia), în artă şi în toate manifestările vieţii.

Aceasta e în liniile generale shema descrierii poporului arab, aşà cum o găsim la un etnograf, care l-a cunoscut deaproape, înainte de a fi venit în contact mai strâns cu civilizaţia europeană [1]).

[1]) Carsten Niebuhr, *Beschreibung von Araben*, aus eigenen Beobachtungen und

Tabloul general al descrierii ar fi deci cam în acest gen:

Dacă am putea ajunge să stabilim pentru fiecare popor un fel de diagramă a descrierii, subliniind după însemnătatea comparativă fiecare caracter al civilizației și al culturii de care e vorbă, etnografia ar câștigă considerabil ca știință descriptivă. Am ajunge să deosebim nu numai trepte de civilizație și progres, dar și tipuri etnografice, ca să nu zicem *specii*. Iar pentru aceasta, procedarea analitică, urmărind pas cu pas toate rubricile materialului descriptiv, este numai decât indicată. Lucrul e cu atâta mai necesar pentru progresul științei exacte, cu cât filosofia bergsoniană, prin influența sa mărturisită sau nemărturisită asupra istoricilor, etnografilor și chiar a geografilor, amenință să devieze cercetarea sistematică spre latura unei «intuiții» la fel cu a artistului. Oswald Spengler de ex. crede că istoria omenirii poate fi tratată după intuiția poetică a lui Goethe, ca singurul mijloc de cercetare [1]). Afirmarea că nu mai există alt mijloc

im Lande selbst gesammelten Nachrichten, Kopenhagen 1772, pp. 161, 380, 145, 169, 110, 62, 64, 65, 131, 59, 61, 54, 113, 117, 122—129, 107, 83, 84, 92, 116, etc.

[1]) O. Spengler, *o. cit.*, vol. I, p. 33.

(es gibt keine andern) şi relevarea faptului că Goethe urà matematicile, nu e de bun augur pentru cei care doresc progresul ştiinţelor exacte. După cum geografia aşà zisă « estetică », în cazul cel mai favorabil, nu poate căpătà o reală valoare decât întemeiată pe substratul unei cunoaşteri adânci (analitice şi cantitative) a fenomenelor telurice, tot aşà etnografia, etnologia, istoria şi sociologia nu vor putea birui numai cu « intuiţia » lor cernerea şi rânduirea enormului material descriptiv care se adună. Unul dintre cei mai noui metodologi ai geografiei, partizan al dinamismului în descriere [1]) relevă cu drept cuvânt că *a descrie e mult mai greu de cât a explicà*. Şi se pronunţă hotărît pentru descrierea care învie peisajul, punând în primul plan ceeace e viu şi actual. Pentru a ajunge însă la această măestrie, nu-i altă cale decât cunoaşterea sistematică întemeiată pe o analiză capabilă nu numai de a disecà elementele unui organism, dar şi de a explicà funcţionarea lui. Abià când munca aceasta e împlinită, poate venì o descriere dinamică cu adevărat interesantă. Talentul nu poate suplinì ştiinţa, ci-i poate da numai un relief mai puternic. Prin urmare, în orice ştiinţă, *trebuiesc urmărite metodic anume categorii, adică linii de orientare, înainte de a sperà să ajungi prin « intuiţie » la formularea rezultatelor într'un ansamblu caracteristic*. Dorinţa lui Spengler, a lui K. Lamprecht [2]), Kurt Breysig [3]) şi altor istorici de a găsì fiecare în felul său perioade naturale ori trepte în desvoltarea omenirii şi a stabilì unele paralelisme, conduşi de anume forme ale vieţii, este foarte legitimă. Etnografii urmăresc aceste încercări cu cel mai viu interes. Dar o ştiinţă complexă, (cum sunt toate cele istorice) nu poate ajunge la formularea unor legi, până nu va împrumutà adevărurile găsite în alte ştiinţe, unde fenomenele respective au fost studiate dintr'un punct mai general. Istoria omenirii nu va putea niciodată să facă abstracţie de antropologie, antropogeografie, etnografie, etnologie şi sociologie. Prin urmare, conceptele de *civilizaţie* şi *cultură*, având o coloratură etnografică, e natural să fie întrebuinţate în sensul

---

[1]) Hans Spethmann, *Dynamische Länderkunde*, Breslau 1928, p. 37.

[2]) K. Lamprecht, *Einführung in das historische Denken*, Leipzig 1912.

[3]) K. Breysig, *Der Stufenbau und die Gesetze der Weltgeschichte*, Stuttgart 1927, ed. II.

lor cel mai general, cum s'a desprins din adunarea materialului etnografic și etnologic. După cum biogeograful, când vorbește de formațiile vegetale și animale, nu poate răsturnà înțelesul termenilor împrumutați din botanică și zoologie, deasemenea, istoricul, când vrea să descrie popoarele, adică formațiile etnice, nu poate să mutileze ori să devieze înțelesul conceptelor etnografice [1]).

c) **Raportarea trebuie să fie cantitativă.** — Pentru ca să ajungem a stabili tipuri etnografice de oarecare generalitate, caracterizarea ar trebui să fie, pe cât e posibil, cantitativă. De ex. nu-i destul să afirmăm că o populație face parte dintre vânători mari sau vânători mici. Trebuie să lăsăm să vorbească indicele numeric al uneltelor de vânătoare, ca o unitate de măsură precisă. Când vorbim de simțul muzical al Negrilor [2]), ori de al indigenilor din arhipelagul Hawai [3]), punctul de plecare trebue să fie numărul și felul instrumentelor muzicale, precum și alte fapte bine măsurate, care să ne poată da o ideie exactă despre treapta relativă a acestui criteriu de cultură. Când afli că limba Canacilor are numai 32 de cuvinte, variind însă înțelesul lor după modulație și poziția verbelor în frază, iar muzica lor e de o «esență superioară», te gândești fără de voie la o mare finețe de auz și la un fel de compensație între sărăcia vocabularului și bogăția simțului muzical. In orice caz, un fapt ca acesta, numeric precizat, devine un caracter etnografic vrednic de relevat. Sau, ca să luăm un exemplu mai apropiat, când afirmăm că cutare popor e nomad, cu asta n'am spus mult. Nomadismul e încă o noțiune generică. Pentru ca descrierea să fie în adevăr precisă, ar trebui dela *gen* să trecem la *specie* și *varietate*, determinându-le prin anume caractere bine definite. In starea de azi,

[1]) Lucrul prezintă o însemnătate generală. Pentru literatura științifică română, clarificarea acestor termeni e și mai necesară. Printr'un abuz de stil literar și filozofic în sfera unor cercetări, care trebuie să fie exacte și ca metodă și ca exprimare, unii scriitori români au ajuns, la ceeace Humboldt numia «saturnalii» poetice și pseudo-metafizice, păgubitoare în primul rând pentru tineret.

[2]) S. Passarge, *Südafrika*, Leipzig 1908, p. 200.

[3]) Bl. Ibañez, *o. cit.*, vol. I, pp. 136, 141, 142, 165.

unii confundă încă nomadismul cu transhumanţa. Ar trebui deci analiza cantitativă: Ce dimensiuni trebue să aibă pendularea turmelor, pentru ca să se poată vorbì de nomadism? Ce fel de animale, ce fel de organizare a păstorilor şi ce modalităţi de mişcare caracterizează nomadismul?

Aceasta presupune însă un grad de desvoltare, pe care etnografia nu l-a atins încă. Ar trebuì să avem diagrame etnografice rezumative. După cum isotermele anuale ori lunare rezumă sumedenii de observări culese într'o regiune foarte întinsă, aşà că aspectul acelor linii ne poate orientà cu privire la temperatura întregii regiuni, tot astfel un diagram care ar exprimà o singură categorie de unelte sau un singur fapt material la toate grupările de un fel (la cele pastorale de ex.), ne-ar orientà îndată asupra locului pe care îl ocupă poporul respectiv pe coordonata civilizaţiei pastorale.

In genere însă, când e vorba de a descrie civilizaţia şi cultura unui popor, etnograful nu trebuie să uite că greutăţile sale sunt mult mai mari decât ale botanistului ori ale zoologului sau altor cercetători ai lumii concrete. Deoparte sunt faptele, de alta noţiunile ştiinţifice, pe cale de continuă modificare. Iar problema nu e «să copiem realitatea, cu ajutorul noţiunilor», căci, astfel pusă chestiunea, ea rămâne insolubilă; ci numai că traducem realitatea, simplificând-o. «Nici un lucru şi nici un fenomen din lume nu e complet egal cu altul, ci numai asemănător (mai mult sau mai puţin) cu el... Fiecare realitate prezintă, orice-ai zice, ceva deosebit, propriu şi individual. «Realitatea este deci *continuă* (cu *tranziţii* foarte fine), iar pe de altă parte este *eterogenă* (cu diferenţe uneori extrem de fine). Aşadar noţiunile ştiinţifice n'o pot cuprinde niciodată în întregime. Cu drept cuvânt, vorbind de ştiinţele naturii, unii filozofi vorbesc de sincopa cugetării. (Ohnmacht des Begriffes) [1]. E bine deci ca etnograful să aibă înainte dificultăţile sarcinei sale descriptive, dar aceasta nu e un motiv de a ajunge la scepticism, ci numai la afinarea metodelor de cercetare şi expunere. Chiar filozofii care vorbesc

---

[1]) Heinrich Rickert, *Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft*, Tübingen 1926, p. 31 şi urm., 136, 138.

de insuficiența noțiunilor științifice și recunosc că «viața istorică a omenirii nu poate fi redusă la un sistem», n'au pierdut încă speranța de a ajunge la o «filozofie a istoriei», cu un sistem general al valorilor omenirii. Dar aceasta nu se poate, după cum am arătat, fără o prealabilă descriere a tuturor grupelor de civilizație și a tuturor centrelor de cultură, așà cum etnografia ca știință concretă le va stabilì și completà progresiv, urmând postulatele mai sus indicate.

VI

INCHEIERE:
APLICARE CU PRIVIRE LA POPORUL ROMÂN

Cercetarea de faţă n'a fost începută numai din necesitatea de a preciza înţelesul unor noţiuni etnografice, des întrebuinţate, dar neclar definite, ci şi pentru interes mai apropiat de etnografia poporului român.

In cursul dela universitate, autorul a reprezentat un punct de vedere deosebit de cel care aveà credit la sfârșitul secolului trecut. Cercetătorii arheologiei dacice și romane între hotarele noastre şi cei care reprezentau studiile de istorie antică ajunseseră la încheierea că poporul românesc e o formaţie relativ *nouă*, de origină aproape pur *latină*. Iată în ce fel era prezentată origina neamului nostru. «Un popor de munte, neastâmpărat şi îndrăsneţ, *Dacii*, este învins și nimicit... de Traian, cel mai strălucit împărat al Romanilor. Colonişti aduși din părţile romanizate ale imperului roman se statornicesc în noua provincie Dacia; cetăţi, colonii și municipii se înalţă, viața italică înfloreşte repede sub împrejurări princioase, un *popor nou* se naşte, viguros și spornic, ca și matca de unde ieșise, se naște *poporul român*. *Fiinţa întreagă* a acestuia este ființa — poporului — rege, stăpânitorul lumii, este ființa latină... «Neam de împărat, iar nu de viță proastă suntem noi Românii», grăește cu mândrie ciobanul, ca şi plugarul, ca şi oricine aparţine naţionalităţii române [1])». — Xenopol, e drept, nu admite o cezură etnografică atât de radicală [2]), dar felul cum priveşte el poporul şi pământul românesc este de asemenea neorganic și

---

[1]) Gr. G. Tocilescu, *Istoria Română*, Bucureşti 1886, pp. 207, 208.

[2]) A. D. Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia Trajană*, Bucureşti, ed. III, vol. I, p. 137.

departe de realitate. Considerațiile sale antropogeografice sunt deadreptul naive.

Privind deci poporul în legătură cu pământul și, având mereu înainte intuiția formelor celor mai arhaice ale vieții noastre rurale, am căutat să dovedim că felul acesta de a vedeà este neadmisibil. Ca «Premise la etnografia și istoria românească» am pus înainte următoarele fapte:

1. *Nimicirea Dacilor este o iluzie.* — Un popor de dimensiunile celui dac, răspândit pe o arie geografică atât de întinsă și ocrotit de un relief atât de variat, (atât din punct de vedere orografic, cât și din punct de vedere al hainei vegetale) nu puteà fi desființat. Concepția aceasta catastrofală e în contrazicere cu tot ce cunoaștem din istoria altor popoare.

2. Este o iluzie deasemenea și închipuirea că *populația atât de deasă a Daciei* (una dintre provinciile cele mai infloritoare ale imperiului) *a putut fi mutată în sudul Dunării.*

3. *E artificială și arbitrară începerea unei epoce în istorie odată cu năvălirea Goților.* — Fenomenul năvălirilor e cu mult mai general și în timp și în spațiu. Etnografia consideră mișcările de populație ca ceva foarte obișnuit. In orice caz, asimilarea arestor mutări de populație cu niște cataclisme este rodul concepții catastrofale care avusese mare răsunet în veacul trecut (Cuvier), dar azi părăsită de toți.

4. E o ipoteză cu totul simplistă afirmarea că în timpul năvălirilor barbare, poporul românesc a scăpat în munți [1]). Adevărul geografic și etnografic e altul: nu numai muntele cu depresiunile sale (subcarpatice și intercapatice) a adăpostit neamul nostru, ci mai ales l-a adăpostit *Codrul*, iar pădurile acopereau nu numai muntele, ci și dealul, câmpia (afară de câteva petece de stepă) și lunca râurilor. Lângă *continuitatea în timp, trebuie să adăugăm și continuitatea în spațiul dacic.*

---

[1]) Din lipsa de intuiție a substratului fizic al vieții, și din ignorarea faptelor etnografice actuale, chiar istoricii cu spirit filozofic, ca A. D. Xenopol, socotiau că Românii în evul mediu au trăit în creierii munților. «Strămutarea poporului de la câmp la munte schimbă și condițiile traiului său, reîntorcându-l îndărăt dela vieața agricolă, la una, ca și nomadă». *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, ed. III, Buc. vol. II pp. 9, 17, 21, 30, 33, 34, 35. 42, 47, 55, 68, 65, 70, etc.

Prin urmare, ca concluzie a acestor «premise geografice şi etnografice», cursul de etnografie a căutat să înfăţişeze vieaţa poporului nostru sub alte aspecte. Mai întâi, departe de a fi un popor tânăr, început cu răsboiul dacic, neamul românesc îşi are originele sale cu mult în trecut. Faţă de toţi vecinii, el e singurul care nu ştie să fi avut o patrie altundeva, decât pe pământul unde trăeşte azi [1]). Aşadar, *Românii sunt unul dintre cele mai vechi popoare ale Europei.* Şi, după cum erà firesc pentru un popor atât de vechiu, el a desvoltat o civilizaţie şi o cultură în adevăr remarcabilă. Cu privire la civilizaţia românească (am schiţat aiurea cadrul ei general [2]). Reamintim aici numai câteva fapte mai generale, dar concludente: Despre *tehnica pescuitului* în lunca Dunărei şi altor râuri, avem ca document nu numai negoţul de peşte cu coloniile grece, dar şi faptul precis al unei mari bogăţii de monoxile, care au permis lui Alexandru Macedon trecerea unei întregi armate (infanterie şi cavalerie) peste Dunăre. In *tehnica agricolă*, cerealele menţionate tot în descrierea lui Arian şi exportul prin porturile Daciei pontice, sunt iarăş dovezi pipăite. Cu privire la forma cea mai intensă de agricultură: cultura viţei, anticii ne-au păstrat mărturie că podgoria dacică era atât de bogată, în cât a trebuit să fie redusă. In sfârşit, *tehnica pastorală* era nu mai puţin desvoltată. Pe când cavaleria era încă o raritate în ţările Mediteranei, părinţii noştri ajung cu masse de cavalerie până în Tesaliea. Vânătoarea de-a călare este apoi alt document semnificativ. Iar în creşterea oilor, am atins o treaptă remarcabilă faţă de toate popoarele Europei. In deosebi e vrednică de relevat vaccinarea oilor, un obiceiu vechiu «de când e ciobănia». Chiar şi o industrie apreciabilă am avut, începând cu covoarele dunărene *(istriana)* şi sfârşind cu fel de fel de unelte pentru uşurarea muncii. — Ca pildă de îngeniozitate mecanică, muzeul din München *(Deutsches Museum)* păstrează o roată de moară, a cărei axă e verticală, iar cupele sunt aşezate într'un plan

[1]) Vezi: *Vechimea poporului român şi elementele alogene, Le pays et le peuple roumain, Dacia carpatică şi Dacia pontică, România,* etc.

[2]) O conferinţă din ciclul organizat de «Uniunea intelectualilor». (Urmează să apară într'o publicaţie deosebită).

vertical — o dispoziție originală şi totuş foarte simplă ca construcţie [1]).

Cât priveşte cultura poporului român, e de prisos să mai insistăm. Va fi vorba aiurea mai pe larg. Aci relevăm numai înalta spiritualitate a Dacilor sau a Geților, numiți de Greci «Nemuritori» şi faptul caracteristic că cel mai strălucit document cultural, «Miorița», este un produs tocmai al vieții păstorale, în care poporul român a atins o adevărată culminare, față de vecini. Am putea adăuga în partea muzicală *Doina*, o manifestare a traiului împrejurul turmelor, iar nu un cântec de răsboiu, cum socotea Delavrancea [2]), indus în eroare de aceiași lipsă a materialului etnografic, ca şi Xenopol.

Așadar, cine vorbeşte de tinereţea poporului român, de «barbaria» Dacilor, de lipsa de civilizaţie şi de cultură a massei etnice legată de Dunăre și Carpați, acela nu respectă înțelesul cuvintelor și nu și-a dat niciodată osteneala să analizeze mai deaproape nici tehnica materială a vieții noastre (dela pescarii luncii dunărene, până la păstorii munților), nici produsele vieții psichice a băştinaşilor acestui pământ. — Incercarea de a prețuì un popor după numărul alfabeților sau analfabeților este din punctul de vedere al științei cu totul superficială.

E nevoie deci, pornind dela premise noui, *să revizuim concepţia despre ființa poporului nostru*. Ne trebue mai întâiu inventarul exact al civilizației autohtone, începând din cele mai vechi timpuri până azi. Unui antropolog, ca Pittard, i se pare că nimic nu se opune să admitem continuitatea populației legată de Carpați până în perioada neolitică [3]). Cercetările asupra paleoliticului s'au întins dela Nistru și Mare până în şesul Tisei, cu rezultat pozitiv [4]). Când vom aveà înaintea ochilor toată seria documentelor civilizaţiei legată de pământul pe care ne aflăm, abia atunci vom puteà face o paralelă științifică între vieața noastră şi viața altora. Dar pentru aceasta,

[1]) E. Mach, *Kultur und Mechanik*, Stuttgart 1915, p. 56.

[2]) S. Mehedinți, *Caracterizarea unui popor prin munca şi uneltele sale*, Buc. 1930.

[3]) E. Pittard, *Étude sur l'indice céphalique en Roumanie*, avec un essai de répartition géographique de ce caractère, Bucarest 1927, p. 92.

[4]) «Anuarul Comisiunii monumentelor istorice» (secţia pentru Transilvania), Cluj 1928, p. 189.

organizarea muzeelor etnografice este o necesitate imediată. Mai ales pentru materialul etnografic, cuprins încă în circulația traiului zilnic, munca de adunare, păstrare și sistematizare nu mai poate fi amânată o clipă, deoarece toată civilizația moștenită dela bătrâni e pe cale de vădită risipire și decadență. După cum Eskimosul, care a părăsit cele cinci perechi de ciorapi blăniți și impermiabili, adoptând încălțăminte de fabrică (galoși) a ajuns o caricatură, osândită la pieire prin reumatisme și alte urmări ale desechilibrului tehnic în care a intrat, tot așà păstorul român, care a părăsit solida civilizație a cojocului impermiabil, a saricei dacice, de pe care ploaia se scurgea ușor, ca de pe lâna oilor, și s'a coborît la peticăria cumpărată din industria orășenească, e o caricatură vrednică de milă. Nu e vorba de estetică, ci de știința exactă a higienii și de lipsa de cugetare a celor care consideră adoptarea hainelor «moderne», ca un semn de progres în civilizație.

Tot așa și documentele culturale trebuesc adunate cât mai iute și mai sistematic, deoarece și cultura noastră e grav amenințată. E o eroare nu numai ridiculă, dar și tragică, închipuirea celor care cred că alfabetul ca indice de progres poate înlocui minunatul echilibru sufletesc, pe care îl realizase cultura milenară a poporului îndrumat odinioară de Zamolxe și ajuns la o fineță de noțiuni morale, care îl făcuse aproape creștin înainte de ivirea creștinismului. Iată de ce, pentru o măsurare obiectivă a valorii poporului nostru și pentru a înlesni o descriere etnografică pe cât se poate mai științifică, inventarul civilizației și al culturii trebue cât mai repede continuat și completat, deoarece tot ce s'a făcut până azi e abia o minimală parte din ceeace mai rămâne de făcut. (Numai tehnica hainei, ar umpleà un întreg muzeu. Pregătirea lânei, a cânepei și inului este o adevărată industrie de iarnă; scărmănatul lânei și uneltele de scărmănat; torsul și uneltele torsului; țesutul, împletitul, coloratul firelor, fiertul jureghiilor, croitul, cusutul... și alte multe munci, în legătură cu îmbrăcămintea, formează un capitol vast, care cere o muncă enormă, și mulți cercetători spre a fi dus cu bine până la capăt.—Ca să știi ce e o glugă, nu e destul să atârni o glugă în cuiul sau în dulapul unui muzeu, ci trebue să faci monografia acestui obiect: să stabilești mai

întâiu pe hartă răspândirea lui, observând toate variantele de formă şi delimitându-le regional. Trebue apoi să urmăreşti toate seria formelor, căutând şi înrudirea sau lipsa de înrudire cu portul vecinilor, spre a găsi forma originală, şi a putea hotărî, dacă ne găsim în faţa unei creaţii proprii sau a unui împrumut. Trebuie apoi să urmăreşti fiecare element al hainei în momentul pregătirii, notând până şi eresurile legate de fiecare acţiune caracteristică; iar după ce obiectul e gata, trebue să vezi întrebuinţarea lui efectivă, cu tot ce se leagă material şi sufleteşte de utilizarea practică. — Numai trăind efectiv un gen de viaţă poţi ajunge să-l înţelegi şi să-l descrii, ca adaptare la mediu. Suntem încredinţaţi că un muzeu complet al vieţii pastorale, cu o serie de monografii nu numai despre îmbrăcăminte: căciulă, glugă, cojoc, sarică, opincă, etc., ci şi despre stână cu toate uneltele ei: crintă, răvar, zăgâlnă, etc. şi despre toate instrumentele muzicale: fluer, cimpoiu, caval, tulnic, bucium, etc., ar fi o lucrare, din care ar izvorî o lumină nebănuită asupra vieţii poporului nostru în veacurile unde documentarea istorică e puţină sau aproape absentă).

Cât despre cei care cred că munca aceasta poate fi încă amânată, aceea să-şi amintesască nu numai grabnica transformare a elementului rural, în care se mai oglindea încă ceva din vechia Dacie, ci şi primejduirea neamului românesc din toată peninsula balcanică. In urma schimbărilor aduse de răsboiul mondial (mutări de graniţe, colonizări, etc.) transhumanţa Aromânilor e aproape de sfârşit. Un mare capitol şi un mare capital din vieaţa poporului nostru e pe cale de risipire definitivă. Celnicii din care au ieşit odinioară Niculiţeştii şi Asăneştii, ca intemeietori de formaţiuni politice înainte de Basarabi şi Muşatini, vor fi în curând numai o amintire istorică. Dacă pripita şi absurda noastră reformă agrară ar fi ţinut seamă şi de latura demografică şi etnografică a Statului, perspectivele acelei vechi ramuri a neamului românesc ar fi fost altele. Mlădiţa atât de tenace în Pind şi aiurea, ar fi putut prinde rădăcini şi în mediul carpatic, înviorând cu metode nouă de vieaţă, elementul autohton, tocmai în părţile de miază noapte (Bucovina şi Maramureş) unde este mai strimtorat de infiltraţii eterogene. Din nenorocire, reforma aceasta, care e un monument de eroare

economică şi un grav atentat împotriva temeliei etnice a Statului, nu numai că n'a putut fi un punct de sprijin pentru Aromâni, dar, fărâmând în chip neeconomic proprietatea, a înlesnit infiltrarea străină până şi în sfera vieţii rurale, unde stăpânirea ţărânei fusese în trecut ocrotită [1]).

Prin urmare, pentru unele regiuni din cuprinsul pământului românesc şi pentru unele ramuri ale neamului, cum sunt de pildă Aromânii, măcar din punct de vedere ştiinţific e ceasul cel din urmă, în care ne mai putem împlini datoria de a păstrà cel puţin în muzeu mărturia civilizaţiei şi a culturii lor.

Alături de interesul ştiinţific, se mai adaugă şi alte interese de natură practică, între care relevăm în deosebi pe cel educativ.

Nu numai istoria şi etnografia, dar şi pedagogia vor căpăta în scurtă vreme un aspect cu totul nou, iar în prefacerea aceasta va fi ajutată şi de etnografie. Mulţi pedagogi pleacă şi azi dela concepţia unui copil-abstract, adică o fiinţă care ar fi cam aceiaşi în toate ţările pământului. Dar acel copil nu există nicăeri. Etnograful vede peste tot deosebiri care nu pot fi trecute cu vederea. Orice prunc, odată cu obiceiurile familiei şi cu graiul, dobândeşte o întreagă avere sufletească, un calapod de cugetare şi de simţire, moştenit dela strămoşi. Iar adevărul acesta bate şi mai mult la ochi, dacă luăm seama în ce fel copiii repetă în oarecare măsură fazele mai vechi ale grupării etnice din care fac parte. Un om de pripas, ieşit din cine ştie din ce promiscuitate orăşenească, lipsită de originalitate, nici nu bănueşte ce se ascunde în jocurile şi vorbele copiilor. Omul de intuiţie, înarmat cu rezultatele etnografiei şi etnologiei, cunoaşte însemnătatea unor astfel de manifestări mărunte şi-şi dă seama că educarea tineretului unui popor nu poate să înceapă decât dela *copilul-concret*, aşa cum ni-l prezintă mediul său etnic, încărcat în bine sau în rău cu toată moştenirea lăsată de străbuni. Prin urmare, în ce ne priveşte pe noi, e clar că numai o «pedagogie românească» poate folosi în chip real poporului român [2]).

Experienţa *noastră*, adică suma vieţii noastre naţionale este singura realitate decisivă pentru noi, iar cunoştinţele dobân-

[1]) Pentru întâia oară, în anul 1929, o lege ticluită de Români, face posibilă înstreinarea pământului românesc!

[2]) S. Mehedinţi, *Altă creştere — Şcoala muncii*, 1928, ed. V, pp. 11, 18 ş. u.

dite din spusele altora şi din cărţi sunt doar un reflex al vieţii altora. Singura măsură efectivă a valorilor este viața vie, care adună în oglinda sufletului etnic atâtea raze din Universul material și moral, câte poate ea cuprinde. Pe când *viaţa* ni le dă direct, vorba altora și experiența altora este abià un simulacru al realității, o «viață amorțită sau chiar moartă», ca o lumină difuză și scăzută până la limita întunerecului.

Prin urmare, dacă e vorba de pregătirea tineretului *pentru viață* (căci el este pătura generatoare a unui neam), trebuie să-l legăm mai întâi și mai întâi de toate de viaţa reală a poporului din care face parte. Şi, după cum pentru fiecare specie animală, lumea este o reprezentare deosebită (după cum şi-a putut-o creà prin activitatea și deci evoluția milenară a organelor sale de relaţie), tot așà copilul, ca rezumat al vieţii generațiilor trecute, care i-au dat anume categorii de legături cu lumea dimprejur, nu va puteà trăì deplin viaţa sa, decât sprijinindu-se pe tot capitalul pozitiv din trecut, sporindu-l pe căile cele mai lesnicioase cu putință, — adică în sensul tradiţiilor verificate practic, deoarece tradiția e ca o potecă bătută și deci mai ușor de urmat. Cine își închipuie de pildă, că poate croì măcar un abecedar, fără să țină socoteală de fondul etnic al copilului, acela se înșală în chip fundamental. Nimic mai etnic decât abecedarul. Cine crede apoi că o carte de lectură, adică prima enciclopedie cu care se întâlnește copilul, poate fi întocmită fără o adâncă, foarte adâncă cunoaștere a vieţii poporului respectiv, acela cumplit se înșală. Tot aşà: Cine crede că istoria, geografia, botanica, zoologia, etc., pot fi aduse la cunoştința unui tânăr, cu ajutorul unor cărți făcute pentru uzul altor neamuri, se înșală amar. Şi deasemeni, cine socotește că în anii adolescenții poate introduce pe tânăr în probleme de etică ori de estetică, fără o analiză cât mai atentă a fondului etnic propriu, acela rătăcește sigur calea, creindu-și mari greutăți.

Așadar, nu din vanitate, ci din necesitate, pedagogia «națională» se impune dela sine. Iar o pedagogie națională, fără o conștiință națională, rezemată pe cunoașterea științifică a civilizaţiei și culturii naţionale, nu e cu putinţă. Deoarece, în cazul nostru, conştiința naţională nu înseamnează să ştii că

eşti Român şi că trăeşti în cutare parte a pământului românesc. Abià atunci, când din intuiţia vie a traiului cu alte mădulare ale neamului, ştii practic *cum* sunt alţii, îţi dai bine seama şi cum *eşti*. Nici harta etnografică, nici statistica demografică, nici diagramele cele mai exacte... nu pot înlocuì contactul cu realitatea vie. Numerile şi figurile nu spun niciodată destul, când lipseşte traiul laolaltă, împărtăşirea efectivă din viaţa altora, aşà cum se prezintă în desfăşurarea ei zilnică. Şi nici atât nu e de ajuns: dacă rămâi numai un privitor contemplator al vieţii celor dimprejur, conştiinţa naţională e ceva pasiv, ca a paraliticului care vede ceva, preţueşte şi poate chiar *doreşte*, dar nu poate întinde mâna... Abià când ai pus umărul la sarcina comună, începi a aveà mai din plin conştiinţa fiinţei etnice din care faci parte. De unde urmează, că «şcoala muncii» e o realitate mai cuprinzătoare decât verbiajul la care se opresc atâţi mânuitori de formule pedagogice, activiste ca formă, dar pasive ca fond. Iar ca o subconcluzie urmează şi constatarea elementară că: educator al tineretului unui popor nu poate fi orice om de pripas sau orice apatic ori sceptic preocupat de sine şi de ale sale, ci numai cei care au un real temperament de educator şi nici aceia nu-şi pot împlinì menirea lor, fără o cunoaştere cât mai deplină a formaţiunii etnice din care fac parte. Teoretic, oricine se poate apropià de problemele pedagogice şi le poate înfăţişà chiar cu strălucire; practic însă *nu poate fi pedagogie*, *fără autohtonie.*

Aşadar adunarea în muzeu a documentelor civilizaţiei şi culturii noastre şi o strânsă apropiere a istoricilor, arheologilor, filologilor, sociologilor şi pedagogilor de etnografie se recomandă şi din acest punct de vedere.

Până atunci, o concluzie se impune: în starea de azi a ştiinţei, nimeni nu poate fi îndreptăţit să judece în chip definitiv civilizaţia şi cultura românească, atât de fragmentar cunoscute. Ceeace poate afirma de pe acuma etnograful e doar atâta: că în amândouă direcţiile, autohtonii nu cedează pasul faţă de nici unul de elementele alogene, iar în unele priviri le sunt hotărît superiori.

ANEXA I

Pag. 31. Coeficientul *numeric* e ușor de stabilit, dacă avem inventariul complet al uneltelor.

Mai greu de apreciat e *calitatea* lor. Această presupune și deprinderea de a munci efectiv cu acele unelte şi încercarea de a preciza raportul între cantitatea de muncă, unitatea de timp și produsele rezultate. In sfârşit, și mai greu de hotărît este gradul de *originalitate*.

Incă de timpuriu, schimbul a fost posibil. Deaceea, stabilirea originei și a originalității este una dintre cele mai încurcate probleme, — mai ales că şi împrumutul are multe modalități (prada, negoţ, imitaţie) şi multe nuanțe.

In orice caz, etnograful consideră ca un abuz afirmarea celor care leagă de fiecare orizont al săpăturilor arheologice ideia de stratificare etnică, de invazie sau alte cataclisme. Dela bordeiul cu pereți de lut se poate trece foarte bine la casa de lemn sau de cărămizi, fără invazii și fără catastrofe. Deaceea, termenul geologic de *facies* trebue întrebuințat cu mare precauțiune în etnografie, preistorie, arheologie, etc. Luat cu înțeles static, cuvântul e potrivit.

Dar cu o condiție: să nu ne grăbim a-i atribui și un înțeles dinamic. Când stratigraful vorbește de un facies pelagic, el e sigur de natura agentului, care a provocat sedimentele de care e vorba. Arheologul și preistoricul, nu. Câteva obiecte găsite ici și colo pe o suprafață foarte întinsă şi numai în puncte depărtate unele de altele, nu sunt de loc dovadă că o populație considerabilă s'a răspândit peste acel ținut. Se poate foarte bine ca ele să fi ajuns acolo pe calea normală a negoțului sau câteodată prin imitare. Chiar când obiectele respective s'ar găsì în cantitate mare, nu ai încă dreptul să vorbeşti de o stratificare de populație, decât dacă ai avea la îndemână și documente antropologice (cranii, etc.). Singură prezența unui număr mare de necropole străine, poate justifica ideia de înnoire a populației.

Dar şi aci, trebue să ţinem seama de o nouă rezervă: nici necropolele nu dovedesc nimic definitiv, când e vorba de nomazi. Prin firea lor, neamurile nomade se aseamănă cu o armată în marş. Indată ce seceta ameninţă turmele, horda cu organizarea ei patriarhală se poate pune repede în mişcare şi poate străbate distanţe de sute şi sute de kilometri. Şi, după cum vitele lor, decimate de molimă, pot da depozite întregi de schelete animale, tot aşa foamea ori bolile pot lăsa ici şi colo, la întâmplare, îngrămădiri considerabile de morminte. Humboldt descrie mişcări recente de horde foarte numeroase (*Reisen im europäischen und asiatischen Russland*, Berlin, 1855, II, p. 117). Prin urmare, nici necropolele sau alte rămăşiţe arheologice în *massă* nu sunt totdeauna o dovadă de stratificare de populaţie. — In determinarea *originalităţii* trebue să ţinem seama şi de acest fapt (vezi: S. Mehedinţi, *Cadrul antropogeografic*, în publicaţia festivă: Transilvania, Banatul, Crişana şi Maramureşul, 1929 vol. I, 587).

ANEXA II

Pag. 69 — 88. Am socotit afirmarea lui Spengler: că civilizaţia şi cultura ar fi stări succesive, nu corespunde faptelor. Din contra sunt simultane şi inseparabile.

Dar simultaneitatea nu înseamnează numai decât paralelism până la simetrie, ci poate însemna chiar o reală discordanţă. Culminarea civilizaţiei de multe ori nu coincide cu cea mai înaltă potenţă a culturii, ci vine de obiceiu mai târziu. Chimistul Ostwald a relevat un lucru caracteristic: mai toate descoperirile mari ale geniilor ştiinţifice apar la începutul, nu la sfârşitul carierii lor. (W. Ostwald, *Les grands hommes*, Paris 1912, p. 27 ş. u.). Pentru ce culminarea puterii creatoare e în primăvara vieţii, după cum primăvara este şi pentru plante şi animale timpul *optimum* al vieţii, nu e necesar să insistăm aici. Destul că şi la popoare, vedem aplicându-se aceeaş lege a naturii.

După perioada de creaţie urmează apoi alta, în care bunurile realizate se răspândesc şi capătă rolul de bunuri sociale. Se petrece însă atunci un fenomen caracteristic: toţi cei care moştenesc bunurile civilizaţiei acumulate până la dimensiuni mari încep să slăbească. Lipsa de încordare — firească pentru cel care stăpâneşte de-a gata — aduce scăderea progresivă a puterilor şi fizice şi sufleteşti a consumatorului,

prin drept de moștenire. Iată de ce, generațiile care moștenesc mari bogății ale civilizației sunt osândite la inferioritate. După Omer, vin Alexandrinii. Și astfel, predecesorii par tineri, iar urmașii slăbănogiți apar bătrâni *(Epigonii)*.

Din acest punct de vedere, este legitimă preocuparea lui Spengler de a stabili un fel de periodicitate în apariția unor fenomene istorice. Atâta numai că, ritmul suirii și coborîrii nu este reprezentat de cultura (ca element ascendent) și de civilizație (ca element descendent ori decadent), ci amândouă coordonatele reflectă când ici, când colo, fenomenul de ridicare sau scădere.

După cum clima fizică are mai multe componente, care variază dela regiune la regiune în chip propriu, deasemenea elementele culturii, ca și ale civilizației prezintă diagrame deosebite. Iar rolul istoricului și al etnografului este tocmai de a determina măcar aproximativ curba fiecărui element, înainte de a păși la descrierea vieții popoarelor, sau a formulà legi valabile pentru toate.

In ce privește poporul din Carpați, departe de a vedea la el o fază de cultură urmată de alta de civilizație, găsim din contra, ca și la alte popoare, un ritm mai complicat: In perioada geto-dacă, constatăm maximum de cultură (religioasă-morală) alături de o mare ascensiune în civilizație (cereale, podgorie, mine, industrie, etc.). In evul mediu, urmează o scădere, mai ales în latura civilizației. Spre sfârșit, curba se ridică iarăș: întemeierea principatelor, spor de populație, afirmare politică, religioasă, etc. Apoi, altă scădere (regimul turco-fanariot) și tocmai în secolul al XIX-lea o nouă ascensiune în civilizație și cultură, cu unele laturi de regres. — Pentru a vedea însă clar *unde*, *când* și *cum* s'au manifestat în vieața poporului nostru momentele de culminare sau de scădere, e necesar să ne orientăm după materialul etnografic exprimat în diagrame. Când lucrarea aceasta *va fi gata*, e sarcina istoricului să completeze și să explice cauza variațiilor.

Dar e în contra realității faptelor, să vorbim numai de o fază de cultură, urmată de alta de civilizație (adică de *moarte)*, când în realitate poporul a durat și durează paralel cu variațiile măsurate pe cele două coordonate.

CUPRINSUL

1. ORIGINEA LUI ŞTEFAN RĂZVAN
2. PETRECEREA LUI VASILE LUPU IN EXILUL DELA CONSTANTINOPOL

DE

N. IORGA

MEMBRU AL ACADEMIEI ROMÂNE

Şedinţa dela 1 Noembrie 1929

1. ERÀ RĂZVAN ŢIGAN?

Figura «Ţiganului» Răzvan a fost popularizată prin drama, interesantă pentru vremea ei, deşì rău construită fără simţ istoric şi coloare locală, a lui B. P. Hasdeu. Acolo apare un revoltat care bruschează societatea, silită să-i accepte un moment sfidătoarea îndrăzneală. Această interpretare a firii Domnului de câteva luni al Moldovei poate fi discutată; oricât ar tăceà izvoarele asupra caracterului lui, se poate spune că romantismul, aşà cum îl înţelegeà şi-l profesà marele învăţat, nu corespunde cu atmosfera morală a timpului, care preţuià desigur cavalerismul şi iubeà aventura, dar nu puteà urmărì scopuri sociale ca acelea care mişcă lumea în timpurile noastre. Ca boier, Răzvan a fost un boier, ca Domn un Domn, asemenea pe cât puteà cu ceilalţi. Dar întrebarea se pune: ca Ţigan? *A fost* el un Ţigan? Şi cum a ieşit din «ţigănia» lui?

Ţara se pare a fi primit pe noul Domn, deşì ridicat prin usurpaţie, ca om al lui Sigismund Báthory, patronul ardelean, în fruntea gărzii ungureşti, — pentru aceia a făcut Hatman, în locul său, pe Ungurul Mihai Tolnay; v. Iorga, în Hurmuzaki, XII, No. CXXIX, p. 72, — contra unui Domn

legitim, din neamul lui Ştefan-cel-Mare prin Alexandru Lăpuşneanu și recunoscut de Poartă, ba încă de două ori. Un rar act dela dânsul îi zice «Ştefan Voevod»: lângă Domn e Logofătul Alexa, un om nou, și ca scriitor funcţionează Borcea [1]). Cutare răvaș al oamenilor din Câmpulungul moldovenesc către Sașii din Bistrița îl arată admis de Moldoveni: «să fie Măriia Lui Craiu (Sigismund) sănătos şi Domnu nostru Ştefan-Vodă, iaste o țară ca alaltă» [2]). In raporturile cu străinătatea se numește tot simplu: Ştefan-Vodă, cu acel nume glorios luat la așezarea în Domnie [3]). Avem și o scrisoare a lui din boierie cu o foarte convenabilă iscălitură [4]).

Deci n'ar fi Ţiganul; lipsa pomenirii în documente a tatălui domnesc se explică prin aceia că n'avem dela dânsul nici un act solemn. Totuși, o mărturie care nu se poate răspinge impune această descendență.

Ea vine dela însuș Mihai Viteazul, și în momentul când, în Maiu 1595, se petreceà în Moldova usurpația prin complotul militar al străinilor.

In *Diplomatarium italicum* al Şcolii Române din Roma, d. Claudiu Isopescu a publicat, pe lângă încă o scrisoare a lui Răzvan, care tratează pe Sigismund de simplu «Voevod al Ardealului», o alta a aceluiași, prin care, din Iași, la 26 Iulie 1595, el, vorbind, de sigur românește, cum dovedesc expresiile latine «ardeliensis» și «Nestrum», arată că merge contra barbarilor, o a treia, în care, vorbind de Ungurii pe cari-i lasă la Hotin cu pârcălabul Andrei [5]), și raportul trimesului polon Lubieniecki, care fusese la Domnul muntean ca să-i spioneze atitudinea în momentul când Cancelariul şi Hatman Ioan Zamoyski stăteà să așeze în Scaunul din Iaşi, contra lui Răzvan, pe candidatul boierilor, al legitimiștilor, al vechilor iubitori de Poloni, Ieremia Movilă.

[1]) Hasdeu, *Arhiva Istorică, I*, pp. 2—3, No. IV. Şi Gaşpar Kornis, generalul ardelean, vorbeşte de această «unire»; Hurmuzaki, XII, pp. 66—67, No. CXIX.

[2]) Iorga, în Hurmuzaki, XV, p. 730, No. MCCCXIX = *Documentele Bistriței*, I, p. 181, No. 270. Pecetea ar trebui reprodusă (originalul erà în Arhivele Statului).

[3]) Iorga, în Hurmuzaki, XII, p. 78, No. CXLVII.

[4]) *Ibid*, planşe, No. 4. In Arhivele Fundaţiei Zamoyski dela Varșovia este o scrisoare a lui din lagăr.

[5]) V. pp. 390—391, No. IX; p. 393; pp. 401—402.

Mihai, care stă să plece spre Giurgiu, sperând a oprì pe Sinan, e adânc desgustat. Creştinii nu se înţeleg, pe când Turcii, Tatarii sunt totdeauna gata. Vor ajunge să piardă Ardealul şi, desbinaţi, «vor fi legaţi de păgâni». Intre Chesar şi între creştini nu e nicio legătură. Adevărat ajutor nu-i poate da nimeni. Solii lui în Ardeal l-au vândut pe dânsul prinţului, Impăratului, şi fără folos. «Nu-i cine să mă ajute, nici loc nu e unde să-mi plec capul», deşì «tot ce fac, numai de dragul creştinilor fac, ca să nu curgă sânge de creştin». «Acuma sunt gata să vărs sângele mieu şi de aceia plec la războiu *(ad bellum)* cu Turcii.» Ce poate face cu 7.000 de Unguri gata, de sigur, să-l vândă şi pe dânsul ca pe Aron-Vodă, prietenul său? Cer bani pe şase luni, şi Sigismund i-a dat, prins şi el cu Turcii, doar 3.000 de ughi. «La aşà sărăcie am ajuns, de nu mai cruţ nici odoarele mănăstirilor, ci se împrăştie tot ce s'a închinat lui Dumnezeu». A zălogit averea, cheltuieşte zestrea soţiei. Doamna, fiul şi i-a trimes la Târgovişte cu cevà din avere, restul fiind «ascuns în pământ la mânăstiri». Erà mai sigur supt Turci... Parcă vede Paşii aşezaţi în Ţara-Românească, în Moldova. Ce-ar fi dacă Polonii, unde Zamoyski îi e ca un tată, al doilea Hatman ca un frate, Taranowski, fostul sol la Constantinopol, un prieten, l-ar ajutà, ar oprì pe Tatari, i-ar da la Dunăre 10.000 de ostaşi buni, plătiţi pe trei luni, i-ar gătì un adăpost la nevoie...

Şi năcazul omului zbuciumat, care-şi vede primejdia înaintea ochilor şi ştie ce puţine mijloace are pentru a o înfruntà, se îndreaptă contra lui Răzvan, neştiind, în acel moment, dacă înlocuitorul lui Aron, unealta lui Sigismund, îi va sărì în ajutor, cum a făcut în adevăr, dar Mihai nu l-a ajutat pe urmă în răstriştea lui, lăsându-l să piară în ţară. Şi vorbele cad grele, după obiceiul mâniei lui grozave: «E trădătorul mieu: nu ţeran, ci grădinar, a cărui mamă îmi este supusă mie. Mi-a furat şease mii de galbeni ungureşti când a fost trimes de mine la Constantinopol, iar acum mi se face frate... In acesta, nu Domn moldovean, ci Ţigan de neam, nu e nicio credinţă. Când m'a servit pe mine, m'a înşelat, pe urmă, scoţând din Domnie pe Aron, domnul său, porunceşte Moldovenilor în locul lui». *Meus fidefragus, meus subditus, non kmetho, sed*

hortulanus, cuius mater subdita mea est, et furatus est mihi sex millia aureorum ungaricalium cum esset a me missus Constantinopolim, nunc vero fratrem meum se esse dicit... Huic non Palatino valachico, cygano genere, nulla fides est: is, cum mihi serviret, me decepit, dein, Aarone, domino suo, dominio deturbato, pro ipso Valachis imperat [1]).

Deci e limpede: Răzvan e fiul unei Ţigănci din Ţara-Românească. A fost întâiu boier muntean. Mihai l-a trimes la Constantinopol.

Că erà Ţigan, spuneau şi alţi contemporani, după cari, dela Bălcescu încoace, se inspiră povestirile istoricului. Amănuntele acestea sunt însă cu totul nouă, şi ele dau cheia problemei.

Răzvan n'ar fi putut râvnì însă Domnia fără a invocà o descendenţă domnească. Până atunci, nimeni nu îndrăznise s'o facă.

Şi aici se pare că putem găsì o lămurire.

Miron Costin, care n'aveà înaintea lui o cronică moldovenească pentru această epocă, ştiind despre Mihai Viteazul numai lucruri vagi — dar şi întemeierea Mitropolei ardelene — şi judecând glorioasa-i aventură numai din punctul de vedere al moralistului bisericesc, ştià despre aceste evenimente că împotriva lui Aron s'au ridicat *doi* boieri: un Răzvan Hatmanul şi un Logofăt *care se chemà Ştefan Radul* şi că *acest Ştefan Radul a domnit.*

Confuzia se înţelege: Dintr'o persoană scriitorul dela 1670 a făcut două. Dar atunci *lui Răzvan i se ziceà ca Domn şi Ştefan Radu.*

El ar fi invocat deci ca părinte al său pe unul dintre Domnii sau pretendenţii cu numele de Radu din veacul al XVI-lea muntean [2]).

[1]) P. 396 şi urm., No. XV.

[2]) Pentru numele de «Răzvan» v. şi Ghibănescu, *Surete şi izvoare*, V, pag. 125.

2. PETRECEREA LUI VASILE LUPU ÎN EXILUL DELA CONSTANTINOPOL

Scos din Domnie, pe neprevestite, de Gheorghe Ştefan, care, după câţiva ani numai, erà să fie pedepsit în acelaş chip, cu adausul unei morţi în sărăcie departe de toţi ai săi, Vasile Lupu căută prin Crimeia, unde erau rudele celei de-a doua soţii a sale, drumul Constantinopolului, unde, simţindu-se fără vină, credeà să poată găsì dreptatea de care se învredniciseră un Petru Rareş şi un Alexandru Lăpuşneanu.

Cum i s'a făcut izgonirea, cum s'a întâmplat «premeneala lui Vasile-Vodă», ştim pe larg, din Miron Costin, din Pavel de Alep, din menţiuni documentare până acum nerelevate [1]. Nu s'a pus destul în lumină, deşì Miron îl prezintă la Constantinopol cănindu-şi barba pentru femei şi stăruind pe lângă bărbaţi pentru o Domnie pe care o procură măcar fiului său Ştefan, oarecare amănunte ale acestui exil.

De o bucată de vreme scrisori de ale lui vin să lămurească aceşti ani din pribegie, mai puţin nenorociţi şi trişti de cum am crede, căci omul acesta straşnic aveà încă bani şi prieteni. Până acuma, patru din aceste scrisori au ieşit la iveală, două dintre dânsele în timpul din urmă. E bine să le punem în legătură pentru a învià şi această parte din vieaţa măreţului Domn.

Cea dintâia scrisoare am găsit-o acum vre-o treizeci de ani în Arhivele din Pesta. E un original, cu greşelile de pronunţare ale semi-Grecului. A fost scrisă la 20 Iunie 1654, îndată după sosirea la «Cearigrad».

Sosit la 11 Iunie, cu un Agă al Hanului pentru a-l sprijinì, e bine primit de Vizir, care erà Derviş Mohammed, are audienţă

[1]) V. acelaşi, *ibid.*, IV, pp. 123, 203, 211.

la Sultanul îndată, chiar de a doua zi. I se dau ca locuință cămări la Șeapte Turnuri.

Nu e teribila închisoare ce se crede. Erau și temnițe acolo, unele așà de groaznice ca «Forno» unde era chinuit Brâncoveanu, dar și încăperi de palat, care se pot vedeà și astăzi. Vasile erà ținut într'un fel de *onesta prigione*. Aveà speranță de restaurare și o spune în criptogramă, care, din nenorocire, nu se poate descifrà. E liber să vadă pe cine vreà, pe capuchehaielele și dragomanul prințului ardelean Gheorghe Rákóczy al II-lea, pe Elcì Hasan-Pașa, «Hasan-Pașa ambasadorul». De aiurea știm că dădeà masă Venețienilor închiși acolo și primià soli dela cuscrul cazac. Poate trimete scrisori, pecetluite cu vechea pecete, aceluiași și fratelui prins la Ardeleni, pe care vreà să-l libereze, lui Gheorghe Hatmanul. Se spune acestuia că poate venì la Poartă și el, prin «Ceara Muntenescă», Domnul de acolo, Constantin Șerban, fiindu-i «ca un fiiu». «Pentru păcatele noastre ne-au certat Dumnezeu», scrie el — și îndreptăm stilul —; «dece numai să-i mulțămim și să ne rugăm Sfinției Sale, că nu ne va lăsà»[1]).

A doua scrisoare a fost publicată, cred, undeva de d. Boga, directorul Archivelor din Chișinău.

A treia e după doi ani dela sosire. Hanul, principalul sprijin, murise. Noul Vizir, Ipsir-Pașa, un vechiu prieten, nu putuse fi de ajutor. Sentimentele creștine din 1654 devin mai puternice. Și dușmănia cu înlocuitorul prin trădare e umbrită de gândul că la voia lui Dumnezeu, «toate câte sânt făcute și zidite, cu tocmeala lor, în tot menuntul de ceas ca o nemică a se petrece poate, și cinstile și măriile pământești acum a le da și a le miluì, precum a le și luoà și a mutà pe om din cinste, în voe îi este aceasta: *pre unii mărește, pre alții sărbeaște*». Și el adauge, vorbind de nenorocirea lui însăși: «i noaâ tâmplându-să din voe Svenții Sale a ne schimbà din cinste ce am avut, din Domnul Țărei Moldovei, și a venì la acest loc, cum mai mult să fie lăudat numele Svenției Sale din veci în veci». Fiindcă urmașul, cu care a stat într'o așà de grozavă dușmănie, a ridicat o mare și frumoasă mănăstire,

[1]) Iorga, *Studii și documente*, IV, pp. 30—31, No. XL. Cf. *ibid.*, p. CCLV și urm.

puternicul lăcaş al Caşinului, pe care o face chiar acum stavropighie, şi fiindcă a luat pentru o mie trei sute de lei de la dania lui Vasile pentru Soveja, mănăstirea împăcării cu Matei Basarab în Vrancea, munţii Zboina şi Clăbuciul, el îi dă şi din parte-i noului lăcaş. Şi merge aşà de departe încât lui Gheorghe Ştefan îi poate zice, dacă nu frate: «Ion Gheorghe Ştefan Voevod, din mila lui Dumnezeu Domn ţării Moldovei»[1]).

A patra scrisoare a găsit-o de mult d-l G. T. Kirileanu şi a publicat-o în «Revista Istorică»[2]). E îndreptată către un fost episcop al său, Sava, care a ajuns acum, din mila fiului Ştefan, Mitropolit, şi el îi dă aceste sfaturi: «Fii Sfinţie Ta nevoitoriu cu ruga şi cu alte lucruri şi trebi, precum vei cunoaşte că este mai bine spre folosul fiiului nostru, ca un ocărmuitoriu, fiind Sfinţie Ta spre parte trupească şi sufletească cu inimă curată».

O morală se desface din aceasta: Ce bine ar fi ca şi azi să fie cât mai multă lume «spre parte trupească şi sufletească cu inimă curată»!

---

[1]) În bogatele *Documente Putnene* ale d-lui magistrat Sava (pp. 18—19) se dă întreg cuprinsul interesantului document.

[2]) II, pp. 29—30.

EVOLUŢIUNEA MIJLOACELOR ŞI A CHIPULUI DE FĂPTUIRE A RĂZBOIULUI, DELA MOARTEA LUI ŞTEFAN-CEL-MARE PÂNĂ LA A LUI MATEI-BASARAB

DE

G-ral R. ROSETTI

Şedinţa dela 14 Februarie 1930

I

ARMAMENTUL

Intr'un memoriu precedent [1]), în care am studiat armamentul oştirilor româneşti în epoca lui Ştefan cel Mare, am arătat că:

a) Armamentul Moldovenilor şi Muntenilor, ca şi acel al vecinilor dealtfel, constà, mai ales, dintr'un armament potrivit luptei corp la corp. Acest armament erà alcătuit din: scuturi, îmbrăcăminte defensivă (cu prea puţină îmbrăcăminte metalică — chiurase), ghioage, topoare, secere şi coase, săbii şi suliţe.

b) Aceste popoare mai dispuneau şi de un armament pentru lupta depărtată — arce cu săgeţi, arbalete şi arme de foc —, aceste din urmă atât portative cât şi înhămate.

Armele de foc îngăduiau aruncarea câtorva lovituri izolate până la circa 900 metri şi baterea, cu o ploaie relativ deasă de proiectile, a unei zone de circa 200 metri, înaintea şi pe

[1]) General R. Rosetti, *Studii asupra chipului cum se făptuià războiul de către Ştefan cel Mare. Memoriul I. Armamentul* (Academia Română, Memoriile Secţiunii Istorice, Seria III, tom. IV, memoriul 9).

flancurile liniei de bătaie; zona aceasta nu puteà fi bătută însă decât un timp relativ scurt.

c) Deşì armamentul — mai cu seamă cel mai simplu — se fabricà în ţară, mai erà nevoie totuş a se recurge pentru aprovizionarea lui şi la vecini.

d) Armamentul vecinilor erà în genere mai perfecţionat, mai puternic şi mai numeros ca acel al Românilor.

Propunându-mi acum a studià evoluţia artei răsboiului la Români, după moartea lui Ştefan cel Mare, încep prin studiul armamentului, pe care-l voiu examinà din următoarele puncte de vedere:

1. Armamentul defensiv.
2. Armamentul pentru lupta corp la corp.
3. Armamentul pentru lupta depărtată.
4. De cine se fabricà armamentul şi ce anume arme se fabricau în ţară.
5. Cum şi de unde se procurà armamentul.
6. Cât armament se aveà.
7. Cum se folosià armamentul pe câmpul de luptă.

1. *Armamentul defensiv*

Proporţia celor cari posedau armament defensiv după modelul occidental, adică de fier, a continuat a fi foarte mic [1]). Că totuş domnitorii l-au întrebuinţat ne-o dovedesc ilustraţiile contemporane [2]), precum şi documentele [3]). Uneori, chiar, acest

---

[1]) *Codicele Bandinus* (ed. V. A. Ureche), p. 311. In enumerarea armamentului întrebuinţat de Moldoveni, unii autori nici nu pun cuirasele *(Paulii Jovii Novocomensis episcopi Nucerini historiarum sui temporis*, ed. Basileae 1617, II, 2, p. 310); Iorga, *Acte şi fragmente*, I, p. 14. Prin nimic nu e întemeiată afirmarea unui autor contimporan (General Alexe Anastasiu, *Bătălia dela Călugăreni*, ed. II, p. 43) că haina de fier (zeaua) făceà parte din armamentul normal al oştirilor româneşti.

[2]) Academia Română. Stampe: A. I. 16; A. I; A. II. 24; B. LI. 39, etc. Pe moneta din 1563 Eraclide e reprezentat ca purtând o cuirasă bogat ornamentată. Tot aşà Ion-Vodă cel Cumplit şi Mihnea-Vodă Radu *(Etymologicum Magnum Romaniae*, articolul *ban)*.

[3]) Un catastih de scule dela 1508—1509 ne arată că: la 12 Februarie se cumpără o chivără mică pentru Voevod care se plăteşte 13 aspri şi că, la 28 Aprilie, se cum-

armament erà de preț, fiind aurit sau având pe dânsul gravuri [1]).

Dacă în epoca anterioară nu se găsește urmă documentară despre întrebuințarea îmbrăcăminții de fier pentru domnitori, acum se găsesc documente cari arată că acest soiu de îmbrăcăminte, atât sub forma cămășii de zale, cât și sub aceà a îmbrăcăminții de tablă de oțel, erà întrebuințat și de boieri și chiar de oameni mai de rând.

In listele de armamentul trimis din Königsberg lui Alexandru Lăpușneanu, în 1569, se văd, trecute, pe lângă armamentul aurit și gravat, pe lângă șeaua de paradă trimisă pentru domnitor, treizeci cămăși de zale, cu tot atâtea perechi de mănuși (care costau 528 florini) și 100 coifuri de oțel (cari au costat 250 florini) [2]). Cămășile de zale (cari costau mai ieften ca aceà a domnitorului) [3]), coifurile și mănușile erau de sigur pentru garda domnitorului.

Intr'un document din 1 Fevruarie 1570 [4]) vedem că, anterior datei acesteia, se dăduse mănăstirei Govora, pentru pomenirea lui Radu Tastabeanu, 6000 aspri, din cari 5000 în

---

pără zale pe preț de 17 aspri (I. Bogdan, *Documente și Regeste privitoare la relațiile Țării-Românești cu Brașovul și Ungaria*, ed. 1902, pp. 322, 323).

La 2 Aprilie 1522 I. Zapolya ordonă Sibienilor a eliberà loricele lui Ștefăniță Domnul Moldovei.

Arhivele din Königsberg conțin liste de armamentul trimis lui Alexandru Lăpușneanu în 1559 (Iorga *Studii și Documente*, XXIII, pp. 88, 89).

[1]) In armamentul trimis lui Alexandru Lăpușneanu:

« 2 blancke Rustung, eine verguldet die andere geetzte, 44 fl.

« 1 vergulte Rustunge 75 fl.

« 1 weisse geetzte Rustung 30 fl. » (Iorga, *Studii și Documente*, XXIII, pp. 88' 89). Cea din urmă a aparținut personal prințului Prusiei (p. 85).

In inventarul (21 Iunie 1585) averei lui Petre Șchiopul (Hurmuzachi, III, p. 91) se găsește: « un' armatura de argento »; trebuie să fi fost argintată și nu de argint.

Tot dela dânsul a rămas (Hurmuzachi, XI, p. 468): trei perechi de mănuși de zale din cari două argintate și aurite.

[2]) Iorga, *Studii și Documente*, XXIII, pp. 88, 89; Iorga, *Istoria comerțului român*, I, p. 190.

[3]) Cămașa de zale cu o pereche de mănuși costà ceva mai mult ca 17 florini, pe când o cămașe de zale pentru domnitor costa 54 florini 28 groschen (Iorga, *Studii și Documente*, XXIII, p. 88).

[4]) G. Fotino, *Contribution à l'étude des origines de l'ancien droit roumain*, p. 428.

numerar, iar pentru rest o cămașă de zale, un coif, o cingătoare de argint și un cal bun.

Tot ca făcând parte dintr'o tranzacție bănească găsim într'un document din 25 Noemvrie 1618: «Și iar au cumpărat Oana moșie dela Ega, partea toată de peste tot hotarul, drept 100 aspri gata și drept o chivără»[1]).

Documentarea nu se mărginește însă numai la aceà scrisă, ci avem cel puțin un document sculptural, o piatră mormântală din mănăstirea Vieroș care reprezintă pe boierul Albul (mort în lupta dela Ziliștea, la 24 Aprilie 1574), călare, cu coif în cap și buzdugan în mână[2]).

Pe lângă motivul costului ridicat al armurelor, ceeace a împiedecat pe ai noștri de a se chiurasà a fost și greutatea acestui armament, care atingeà până la 52½ pfunzi[3]), adică circa 18—21 kgr., și care făceà ca trupele prevăzute cu acest soiu de îmbrăcăminte să fie foarte puțin mobile. Ori firea neamului nostru și întreaga sa strategie și tactică se bazà tocmai pe mobilitate.

Dealtfel nu numai Românii erau lipsiți de îmbrăcăminte de fier, ci și vecinii noștri. In 1552, Dieta Transilvaniei, adunată la Turda, îndatorește pe iobagi a aveà armamentul pentru luptă, dar nici armuri, nici coifuri[4]). In 1595, în armata lui Sigismund Báthory, numai Sașii aveau cămăși de zale și coifuri, pe când Ungurii și Secuii nu aveau[5]).

Pentru marea massă a luptătorilor români, îmbrăcămintea defensivă a continuat a fi, ca și în epoca anterioară, haina de in umplută cu bumbac, în grosime de trei, patru degete și cu cusături în ițe dese[6]).

---

[1]) «Revista Istorică», XIII (1927), N-le 1—3, p. 66.

[2]) Stoica Nicolaescu, *Documente Slavo-Române*, p. 329; «Albina», revistă populară, an. VIII, No. 3, p. 64.

[3]) Max Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*, p. 1005.

[4]) Hurmuzaki, II, 5, p. 17.

[5]) Hurmuzaki, XII, p. 80. Un scriitor sas atribuie faptului că Sașii au avut un armament superior (armure și arme de foc) celorlalte nații din Ardeal, putința lor de a impune respectarea drepturilor lor (C. D. Teutsch, *Geschichte der Siebenbürger Sachsen*, ed. IV, I, p. 306).

[6]) A. P. Ilarian, *Tezaur de Monumente istorice*, III, p. 181.

Tot ca armament defensiv trebuesc socotite scuturile (pavezele), cari au continuat a fi mult întrebuinţate şi în epoca ce studiem acum [1]). Cele ale Moldovenilor erau mici [2]). Pe lângă scuturile ce se făceau în ţară, domnitorii îşi procurau altele din Braşov [3]), din Sibiiu [4]), din Bran [5]), fie plătindu-le, fie în dar.

In afară de aceste scuturi ai noştri trebuie să fi avut şi scuturi de paradă, din acele numite în Occident *targe*. Acestea erau de obiceiu de lemn şi aveau vopsite pe ele armele proprietarului lor [6]). Ele se întrebuinţau la diferitele întreceri ale călăreţilor, numite «tournoi» în Occident şi «halcă» la noi. Cronicele ne-au păstrat menţiuni despre halce [7]). Un foarte bun cunoscător al armamentului din trecut [8]) ne spune că la castelul din Ambras au existat nouă asemenea tărgi (probabil luate în luptă), dăruite arhiducelui Ferdinand (1529—1595), de un «Voevod valah».

2. *Armamentul pentru lupta corp la corp* a fost acelaş ca mai înainte, adică: ghioage (masses d'armes) [9]), barde, topoare şi securi [10]), coase şi seceri [11]), săbii [12]) şi suliţe

---

1) Paul Iovius, *o. c.*, p. 310.

2) V. A. Urechiă, *Codex Bandinus* p. 311; A. Papiu Ilarian, *o. c.*, III, p. 240.

3) Hurmuzaki, XI^1, pp. 793, 794; *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*, I, p. 466; I. Bogdan, *o. c.*, pp. 274, 275.

4) Hurmuzaki, XI, pp. 861, 863, 868.

5) Hurmuzaki, XI, pp. 802, 805.

6) O gravură veche ne arată un călăreţ român cu un mare scut pe care este figurat un leu (Bruyn, *Diversarum gentium armatura equestris*).

7) *Letopiseţul Ţării Moldovei până la Aron-Vodă* (ediţia C. Giurescu), pp. 215. 216.

8) E. Lentz, în Călăuza colecţiei de arme medievale şi a renaşterei a Ermitagiului (ruseşte), partea I, St.-Petersburg 1908, p. 208.

9) Românii cari escortau pe Mihai Viteazul la Viena erau înarmaţi cu buzdugane (A. Papiu Ilarian, *o. c.*, I, p. 250); *ibid.*, III p. 240; *Letopiseţul Ţării Moldovei până la Aron-Vodă* p. 230.

10) Iorga, *Acte şi Fragmente*, I, p. 37: La Călugăreni Mihai Viteazul ia o secure (hache d'arme) (Walter, apud A. Papiu Ilarian, *o. c.*, I, p. 28). Istrate Dabija Voevod este reprezentat cu un topor de arme în mână (Academia Română, Stampe, B, LI, 9).

11) A. P. Ilarian, *o. c.*, III, p. 240; *Letopiseţul Ţării Moldovei până la Aron-Vodă* p. 205.

12) Hurmuzaki, XI, pp. 784, 792; Iorga, *Acte şi Fragmente*, III, p. 37; D. Cantemir *Descrierea Moldovei* (ed. Ac. Rom.), p. 137; Paul Iovius, *o. c.*, II, p. 310; A. P. Ila-

(fuşturi)[1]. Prea puţin din acest armament s'a conservat[2], aşà că trebuie să ne mulţumim cu dovezile ce găsim în documentele scrise. Acestea ne arată că în acest armament se făceà deosebire între cel întrebuinţat de mulţime — şi numai pentru luptă — şi acel întrebuinţat de domnitori, boieri şi oamenii cu dare de mână, care, dacă servià pentru luptă, servià şi pentru paradă şi ca atare erà făcut din materiale mai bune şi erà şi împodobit. Astfel:

Ghioagele nu erau numai o armă, ci serviau şi ca însemn de comandament. Ca armă rămăsese măciuca de lemn, ţintuită cu cuie, sau chiar de fier, cea de a doua (însemnul), numită *buzdugan* (şi care servià şi ca armă), erà sau de lemn îmbrăcat cu metal sau numai de metal. Asemenea buzdugane sunt acelea ce le vedem: în gravura care ne arată pe Grigore Ghica Voevod, pe piatra mormântală a lui Radu dela Afumaţi[3]), precum şi cel aflat în mâna lui Albu, la Vieroş[4]). Ele erau de obiceiu bogat ornate şi uneori făcute de metal preţios[5]).

---

rian, *o. c.*, III, p. 240; M. Colyn, *Omnium pene Europae... Militis ex Walachia vestitus.*

[1]) Hurmuzaki, XI, pp. 784, 793, 794, 795, 802, 805, 864; XII, p. 80; XV[1], p. 433; D. Cantemir, *o. c.*, p. 137; Paul Iovius, *o. c.*, p. 310. Ilustraţia reprezentând un « Eques walachus » în Bruyn, *Diversarum gentium armatura equestris;* I. Bogdan în « Analele Academiei Române », Seria II, tom. XXX, p. 436.

[2]) Asupra celui găsit trebuie să fim foarte prudenţi în calificarea lui de românesc sau străin, pentrucă nu erà o aşà mare deosebire, în special în privinţa armamentului mai obişnuit: vârfuri de săgeţi, de suliţe, săbii şi topoare, între cel al nostru şi cel străin, de pildă clasificarea făcută de părintele I. Antonovici (*Istoria comunei Bogdana*, pp. XVI—XXI) nu e de loc convingătoare.

[3]) « Revista pentru istorie, archeologie şi filologie », X, p. 79.

[4]) Stoica Nicolaescu, *o. c.*, p. 329; « Albina », revistă populară, an. VIII, No. 3, p. 64.

[5]) In catastihul de scule, din 1508—1509, publicat de I. Bogdan (*Relaţiile Ţării-Româneşti cu Braşovul şi Ungaria*, ed. 1902, p. 323), se vede însemnată, la 23 Aprilie, suma de 30 aspri pentru un buzdugan.

In inventarul averii lui Ştefan Voevod (făcut de tatăl său, Petru Şchiopul, în 1594), se găsesc: « 2 bozidagan argi(n)t » (Hurmuzaki, XI, p. 396).

Un buzdugan de argint rămas dela Petru Şchiopul (Hurmuzaki, XI, p. 461).

După alt izvor (Hurmuzaki, III, p. 91), Petru Şchiopul aveà: « sei mazze d'arnto dorate ».

Domnitorul ar fi avut chiar buzdugan de aur, pe care-l duceà în alaiuri marele postelnic (C. C. Giurescu, *Le voyage de Nicolò Barsi en Moldavie*, în *Mélanges de l'Ecole Roumaine en France*, 1925, p. 303).

Bardele, topoarele și securile erau de două soiuri: cele obișnuite cu cari se înarmà omul din popor [1]) și cele modificate și cunoscute fie sub numele de *hache d'armes*, fie sub acel de *halebarde* [2]) sau *bardișe*, la noi [3]). Și unele și altele aveau partea tăietoare mai subțire dar mai mare ca a toporului obișnuit. Cele dintâiu (haches d'armes) aveau o coadă scurtă, pe când cele de al doilea, cari aveau și un vârf pentru a înțepà, aveau coade lungi. Fețele tăiușurilor, mai ales la armele ce serviau gărzilor princiare, erau îmbogățite cu gravuri sau cu încrustații.

Săbiile erau de două tipuri: drepte, după chipul occidental, și încovoiate [4]), după cel oriental [5]).

---

[1]) Poezia populară păstrează amintirea întrebuinţării acestor unelte ca arme:

« Barda în mână apucă
« Şi 'n Tătari se aruncă ».

(V. Alecsandri, *Român Grue Grozovanul*).

« Cine are topor mare
« Scoată-mi-l la foc de soare,
« Cine are bardă mică
« Facă-i buza subţirică,
« Când s'o repezì prin gloate
« Să deie sărut de moarte
« Eu n'am flintă, n'am secure
« Nici am ghioagă din pădure ».

(V. Alecsandri, *Lelea Viteză*).

[2]) Iorga, *Acte şi Fragmente*, I, p. 37.

[3]) « Haiduci cu bardişe (este un fel de arme, topoare cu coade lungi) » (Miron Costin, ed. V. A. Urechiă, I, p. 489).

[4]) Teaca săbiilor se numià şi *fărcuş:* «Şi, sărind el pe cal, căzù fărcuşul săbiei. Şi, golindu-se sabia, se lovì în stinghe » (Iorga, *Herodot*, traducere românească, p. 172). Lipseşte în *Dicţionarul Limbei Române* (Academia Română).

[5]) Bandinus (1646) zice că la Moldoveni, de obiceiu, sabia erà curbă şi mai rar dreaptă, cu două tăişuri (V. A. Urechiă, *o. c.*, p. 311). Ţăranii moldoveni din oastea lui Ion-Vodă cel Cumplit erau înarmaţi cu « gladij reflexi, Turcicorum similes » (A. P. Ilarian, *o. c.*, III, p. 240).

Mihai Viteazul ar fi purtat (1600) *sabie persană* (Ioanes Palatius, în *Aquila Austriaca*, lib. 47, cap. 2, apud Gh. Şincai, *Cronica Românilor*, II, p. 439).

Se semnalează totuş, atât pentru Moldoveni, cât şi pentru Munteni (1595), călăreţi înarmaţi cu spede (săbii drepte) (Hurmuzaki, XII, p. 80).

In inventarul averii rămase pe urma lui Petru Şchiopul (Hurmuzaki, XI, pp. 455—469) se face deosebire între săbiile (drepte) occidentale şi săbiile orientale, denumind pe aceste din urmă: turceşti.

Numărul săbiilor posedate de domnitorii noștri eră mare [1]) și ornamentația lor eră foarte bogată [2]), ceeace făceà că și

[1]) Dela Petru Şchiopul au rămas cincisprezece săbii după un izvor (Hurmuzaki, XI, pp. 457—469) şi treizeci şi trei, dintre care nouă de preţ şi 24 « simitare comune », după alt izvor (Hurmuzaki, III, p. 91).

[2]) Radu, Voevodul Munteniei, vine, în 1507, la regele Vladislav al Ungariei, aducându-i, între altele, săbii poleite cu aur şi cu pietre scumpe (Istvánfi, *Historia Reg. Hungariae* (ed. 1758), p. 35).

Catastif de lucrurile Doamnei Voica (1 Ianuarie 1514): « ...2 săbii de argint aurit 16 M. 43 p.» (Hurmuzaki, XV, pp. 225—6).

Turcii iau la Suceava, în 1538, săbii împodobite cu pietre scumpe (Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, trad. Dochez, II, p. 40).

Petru Rareş reclamă, la 23 Noemvrie 1541, că un Rutean a fugit luându-i două săbii: una de aur şi una de argint aurit. (Iorga, *Studii şi Documente*, XXIII, p. 337).

14 Iunie 1555. Sultanul a dat lui Iliaş-Vodă Turcitul o sabie « giogiolata », valorând 10—15.000 ducate (Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului....*, I, p. 48).

Ştefan Tomşa, prin testamentul său din 5 Maiu 1564, lasă două săbii: una aurită cealaltă argintată şi cu pietre preţioase (Hurmuzaki, Supl. II, vol. I, p. 239).

Despot-Vodă dărueşte lui Anton Secuiul *săbii ferecate* (Kogălniceanu, *Letopiseți*, ed. II-a, I, p. 438).

In inventarul de lucrurile boierilor pribegi, întocmit la 2 Martie 1569 la Sibiiu, se găseşte: o sabie argintată preţuită 25 fl.; un pumnal mic 1 fl. 50 dinari; două coifuri; o sabie argintată 16 fl.; un pumnal argintat 32 fl.; un pumnal argintat 20 fl. (Veress, *o. c.*, I, pp. 283, 284).

Turcii dau lui Petru Şchiopul (3 Aprilie 1584): ain Saybl mit Edlgestain (Hurmuzaki, XI, p. 676).

O «sabie d'avor (aur) patra(t)» aparţinând lui Ştefan Voevod (1594) (Hurmuzaki, XI, p. 396).

Dela Petru Şchiopul au rămas: o sabie incrustată cu argint, patru săbii cu teci argintate şi aurite, o sabie cu o teacă cu pietre scumpe (Hurmuzaki, XI, pp. 457, 460, 461).

Alt izvor arată că dânsul aveà: « nouă săbii şi spade cu teci argintate, aurite şi şi încrustate cu pietre scumpe » (Hurmuzaki, III, p. 91).

In zestrea domniţei Maria, fiica lui Petru Şchiopul, una « spada d'arzento » (Hurmuzaki, XI, p. 707).

Zotu Ţigaià, Spătarul lui Petru Şchiopul, lasă prin testamentul din 15 Iunie 1599 o spadă argintată lui Rizu şi alta lui Stavru (Iorga, *Foaia de zestre a unei domniţe moldovene*, p. 26).

In lupta dela Silistria (1595) s'au luat săbii şi pumnale « argentei deaurati » (Iorga, *Acte şi Fragmente*, I, p. 140).

Românii cari escortau pe Mihai Viteazul la Viena erau înarmaţi cu săbii argintate (A. P. Ilarian, *o. c.*, I, p. 250).

Turcii dau, în 1600, lui Mihai Viteazul, un iatagan împodobit cu aur şi cu pietre scumpe (Hurmuzaki, IV, p. 74).

prețul lor să fi fost mare [1]). *Sulițele (lăncile)* erau ornate, mai ales la vecini, cu stegulețe [2]). Ele se lungiseră mult (mai cu seamă la călăreți) și atingeau o lungime până la 6—7 metri, pentru a puteà ajunge pe infanterist înarmat și el cu lance [3]). Greutatea lor erà de 4½—7 pfunzi [4]).

Lăncile călăreților noștri erau mai scurte [5]) și mai ușoare [6]).

Românii iobagi din Transilvania erau îndatorați, de Dieta din 1552, a aveà ca armament cel puțin o sabie și o secure [7]).

3. *Armamentul pentru lupta depărtată* erà de două soiuri: cel mai vechiu, constând din arce și arbalete, cu săgețile lor, și acel mai nou, alcătuit din arme de foc.

a) *Arce și arbalete.* Nu trebuie a se crede că apariţiunea armelor de foc a făcut să disparǎ arcele și arbaletele. Acestea au continuat a fi întrebuințate încă multă vreme. In tot secolul al XVI-lea au alcătuit armamentul marei masse a ostașilor, la toate armatele [8]), și, dacă, în secolul al

---

In 1641 Vasile Lupu dăruește Țarului Mihail Feodorovici o sabie cu două tăișuri, incrustată cu aur, cu mânerul îmbogățit cu pietre scumpe și cu teaca împodobită cu argint aurit, plăci de jasp, rubine și peruzele (A. Waldmann, *Le trésor de Moscou (Oroujeynaia Palata)*, Moscova, 1861, p. 148).

[1]) (1594) Inventarul averii lui Ștefan-Voevod făcut de tatăl său, Petru Șchiopul:
3500 taleri « un hangiar gioheri »
1500 » « on sabii gioher »
150 » « on hangiar gioher »
870 » « on sabii gioher ».

Târgoviște, Aprilie 1557: « Și o sabie ferecată cu preț de 2000 aspri » (Hasdeu, *Arh. Ist.*, I, p. 40).

[2]) Câteodată și la Români (Iorga, *Acte și Fragmente*, I, p. 259).

[3]) La Muzeul Militar Național avem asemenea lănci, cu steguleţe, de ale călăreţilor din Sibiiu (sec. XVI—XVII). Ele au o lungime de 3 m. 75.

[4]) Max Jähns, *o. c.*, p. 1005.

[5]) Scrisoare a lui Pigafetta din Târgoviște, 18 Octomvrie 1595 (Veress, *Campania creștinilor în contra lui Sinan-Pașa din 1595*, pp. 39, 40).

[6]) Ale noastre erau, de cele mai multe ori, foarte rudimentare, alcătuite dintr'o prăjină, tăiată atunci din pădure, în capul căreia se puneà orice bucată de fier (Iorga, *Acte și Fragmente*, I, p. 259).

[7]) Hurmuzaki, II[5], p. 17.

[8]) In 1577 un regiment suedez de cavalerie e încă înarmat cu arce (Meyer, *Manuel historique de la technologie des armes à feu*, Paris, 1837, I, p. 50).

In 1534 infanteria franceză aveà un efectiv de 42.000 oameni, din cari numai 12.000 erau înarmați cu arme de foc (archebuze) (Prince Napoléon-Louis Bonaparte, *Études sur le passé et l'avenir de l'artillerie*, I, p. 147).

XVII-lea [1]), proporţia lor a scăzut mult, la cele mai multe popoare, şi, în secolul al XVIII-lea [2]), nu se mai găsiau decât puţine, aceste arme au continuat a fi la noi armamentul de căpetenie al masselor [3]), cum a continuat până în secolul al XIX-lea a fi armamentul trupelor neregulate ruseşti [4]) şi turceşti [5]).

Arcele întrebuinţate de ai noştri au continuat a fi de două soiuri: arcul obişnuit şi arcul de formă orientală (tătărască), acesta din urmă fiind chiar citat ca cel mai obişnuit (la noi) [6]), fiind numit uneori: *arc încujbat*, pe când arcului obişnuit îi se ziceà şi *arc de rând* [7]).

---

[1]) Muzeul Invalizilor din Paris posedă arbalete germane din prima jumătate a secolului al XVII-lea (piesele L 76 şi L 77).

Muzeul din Ambras are arbalete dela finele sec. XVI (Dr. E. von Sacken, *Die k. k. Ambraser Sammlung*, Wien, 1855, pp. 279, 280).

In 1590 a avut loc, în Anglia, o aprigă controversă literară pe tema păstrării sau înlocuirii arcelor. Englezii le-au întrebuinţat încă în 1627 la La Rochelle (Hans Delbrück, *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte, Vierter Teil, Neuzeit*, pp. 53, 54).

Ultima reorganizare a arcaşilor englezi datează din timpul domniei reginei Elisabeta (1568—1603) (H. Demmin, *Die Kriegswaffen in ihrer historischen Entwickelung von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart*, Leipzig, 1886, p. 643—44); Rüstow, *Geschichte der Infanterie*, I, p. 222.

In colecţiile de arme ungureşti se află arce turceşti datate din anii 1036 (1646), 1082 (1671), 1096 (1684) şi 1100 (1688) (Dr. I. Szendrei, *Ungarische kriegssgechichtliche Denkmäler*, pp. 622, 630).

La asediul Vienei, în 1683, Turcii aveau o rezervă de 30.000 arme şi 150.000 săgeţi (*The Siege of Vienna by the Turks in 1683* by Jeremia Cacavelas, ed. Marshall, p. 51).

[2]) La începutul secolului al XVIII-lea trupele neregulate ungureşti erau încă înarmate cu arce şi săgeţi (Dr. Iohann Szendrei, *o. c.*, p. 321).

[3]) V. A. Urechiă, *o. c.*, p. 311; D. Cantemir, *o. c.*, p. 137; Paulus Iovius Novocomensis, *o. c.*, p. 310; Iorga, *Acte şi Fragmente*, I, p. 14; A. P. Ilarian, *o. c.*, I, p. 250; I. Bogdan, *o. c.*, p. 141—42.

[4]) Gravurile vremei ne arată pe Cazacii, cari au făcut parte din armatele ruseşti, cari au invadat Franţa în 1814, înarmaţi cu arce.

[5]) In magaziile cetăţii Vidin ai noştri au găsit, în 1878, o mare massă de săgeţi.

[6]) Hurmuzaki, XI, p. 556.

In pictura de pe biserica Moldoviţa arcaşii trag din arce orientale.

In gravura intitulată: Militis ex Walachia vestitus, soldatul are un arc oriental (Colyn, *Omnium pene Europae... gentium habitus*).

[7]) N. Iorga, *Herodot*, traducere românească, pp. 383^{1} şi 383^{25}. Vezi şi comunicarea

Bătrânii noştri înţelegeau sub numele de arc (plural arce), atât arcele simple (de modelul european sau de cel asiatic), cât şi arbaletele şi ceeace dovedeşte aceasta este faptul că Ion Neculce [1]), vorbind de arcul lui Ştefan cel Mare, zice: « şi arcul l-au fost trăgând cu vârtej », ceeace evident înseamnă o arbaletă, căci aceasta se încordà cu o pârghie sau cu un scripete [2]). Tot arbaletă este « arcul tare » despre care cronicarul [3]) zice că nu puteà fi mai bine (îndemânatec) nimeni în « a săgetare din arc tare » ca Bogdan-Vodă Lăpuşneanu. Fiind cunoscute sub acelaş nume cu arcele simple [4]), nu e de mirare că nu găsim decât aşà de puţine menţiuni despre întrebuinţarea arbaletei de către ai noştri. Totuş chiar menţiunile de mai sus ne arată că au fost întrebuinţate de Români.

Intrebuinţarea arbaletelor nu s'a generalizat însă la noi, poate şi din cauză că se puteau trage numai puţine lovituri cu dânsele, fiind trebuincios un timp lung pentru încordare. Apoi coarda lor se uscà mai greu ca aceà a arcelor [5]). Aceste arbalete erau adesea ornamentate cu încrustaţiuni sau pe dânsele erau aplicate plăci de metal preţios, în special la cele ce serviau pentru vânătoare [6]). Pe lângă săgeţi mai grele (ca a cele ale arcelor) numite *carreaux de flèche*, unele arbalete, numite de străini *arbalète à galets*, *Stein* sau *Kugel-Armbrust* [7]), trăgeau pietre mici sau globuri (gloanţe) de argilă arsă sau de plumb. Multe din aceste proiectile au fost găsite în săpăturile făcute la Suceava şi la Cetatea-Albă şi se află acum la Muzeul Militar Naţional [8]).

mea (Academia Română, « Memoriile Secţiunii Istorice », Seria III, tom. XI, mem. 2).

[1]) *O seamă de cuvinte* (Kogălniceanu, *Letopiseţi*, II, p. 179).

[2]) Unele arbalete se încordau cu ajutorul unui şurup ancastrat în pat. O asemenea arbaletă, desemnată de Leonardo da Vinci, se află la Muzeul Nordului din Stockholm (No. 147).

[3]) *Letopiseţul Ţării Moldovei până la Aron-Vodă*, ed. Giurescu, p. 216.

[4]) Ar fi poate cazul ca, într'o viitoare ediţie a dicţionarului său, Academia să arate specificarea acì făcută (vezi şi comunicarea mea sus citată).

[5]) A. Demmin, *o. c.*, pp. 643, 644.

[6]) Muzeul Militar Naţional posedă mai multe asemeni arbalete, de provenienţă străină.

[7]) A. Demmin, *o. c.*, p. 92.

[8]) O arbaletă specială pentru tragerea cu gloanţe se găseşte (D. 4) la Oslo, la Artilerie Museet.

Documentele fac, în epoca care ne interesează, dese menţiuni şi de tolbele (cucurea) [1]) pentru săgeţi. Acestea erau de obiceiu de piele, fiind adesea ori împodobite cu metale preţioase.

b) *Armele de foc* au făcut, în răstimpul dela începutul secolului al XVI-lea până în mijlocul secolului al XVII-lea, progrese reale trecând, dela simplele ţevi informe ce erau la moartea lui Ştefan-cel-Mare, la arme portative sau duse cu tracţiune animală, care aveau, de fapt, toate elementele armelor de aceleaşi categorii de azi.

Pentru a ne da seama de aceste schimbări este necesar a urmărì mai întâiu evoluţia în general a acestui soiu de armament şi a trece apoi la examinarea mai detaliată a fiecărui soiu de armă şi la arătarea materialului ce s'a întrebuinţat la noi.

Primul fapt pe care un studiu mai amănunţit al acestei chestiuni îl scoate la iveală este acela că, de unde până la finele secolului al XV-lea armele de foc se întrebuinţau în mod empiric, dela începutul secolului al XVI-lea încep a se face studii serioase atât asupra fabricării lor, cât şi asupra chipului cum se deplasează proiectilul în ţeavă şi în aer.

Până atunci se credeà că proiectilul parcurge un drum în linie dreaptă dela gura ţevei până la ţintă. Tartaglia arată cel dintâiu, în cartea sa *Della Nuova Scienza*, apărută în 1537, şi apoi în *Quesiti et inventioni diversi* (Venezia, 1538 şi 1546), că nu e dreaptă. E adevărat că traiectoria, aşà cum a fost determinată de Tartaglia, nu e cea adevărată, căci el o credeà formată din două drepte, racordate printr'un arc de cerc. In trăsături generale, însă traiectoria lui Tartaglia arată îndestul de bine care este mersul proiectilului. Galileu a stabilit ulterior că traiectoria este parabolică. Descoperirea sau mai bine zis constatarea lui Tartaglia a avut o urmare însemnată: aceea de a explicà, ceeace se constatase empiric, de ce bătaia — adică depărtarea la care trage o armă — variază cu inclinarea dată ţevei [2]). Aceasta a dus uşor la invenţiunea

[1]) Urechiă, *o. c.*, p. 311; I. Bogdan, *o. c.*, p. 141—42; Hurmuzaki, XI, pp. 469, 556; M. Colyn, *o. c.*

[2]) In mod grafic reprezintă traiectoria destul de corect la finele secolului al XVI-lea (Maior Deiss, *Das deutsche Soldatenbuch*, I, p. 88).

primelor aparate de ochire și deci la un mai precis debit al armelor de foc.

Alte perfecționări cari au influențat puternic desvoltarea armelor de foc au fost: adoptarea unui sistem mai simplu de dare a focului, decât acel din trecut, prin adoptarea dintâiu a aprinderii prin fitil și apoi prin cremene și prin perfecționarea sistemului de montare a armei, adoptându-se patul pentru armele portative și afetul pe roate pentru tunuri.

Acestor perfecționări aplicabile tuturor armelor de foc au urmat diferite perfecționări de detaliu, aplicabile unele armelor portative, iar celelalte artileriei. O scurtă privire asupra desvoltării și a celor dintâiu și a celor de al doilea ne va îngădui să ne dăm seama mai bine de ce puteau dà și deci cum se puteau folosì armele din vremea de care ne ocupăm.

Armele de foc portative, la finele secolului al XV-lea, erau în esență un simplu tub — destul de greu — care se încărcà foarte încet, căruia i se da foc cu un fier înroșit (deci nevoia de a aveà mangal aprins alături de trăgător) sau cu iască sau un fitil [1]) (care se aprindeà atunci, deci nevoia de material de aprindere) și care se îndreptà, dela o foarte mică distanță, în direcția dușmanului, după apreciere.

Incă din secolul al XV-lea armele au căpătat o dublă perfecționare: li s'a adăugat un pat de lemn, care, îngăduind sprijinirea armei, a îngăduit în urmă și ochirea, adică îndreptarea mai precisă a armei asupra țintei. Tot atunci fitilurile au fost fixate de un cârlig zis *serpentin*, din imediata apropiere a locașului de aprindere [2]) (format dintr'o mică escrescență în formă de scoică (numită *bassinet*) alipită de țeavă), cu care comunicà printr'o gaură. In momentul dării focului, serpentinul erà împins asupra basinetului și dădeà foc pulberii din basinet, foc care se comunicà apoi încărcăturii. Aceste arme se numiau arme cu fitil *(mousquets à mèche, Luntengewehr)*.

In anul 1517 se descoperì, la Nürnberg [3]), un nou mecanism

[1]) Care se purtà de soldat în mâna dreaptă (Meyer, *o. c.*, I, p. 29).

[2]) Asemenea serpentine apar dejà în 1496 (Meyer, *o. c.*, I, p. 29); Max Jähns, *o. c.*, p. 415.

[3]) Meyer, *o. c.*, I, p. 32; W. Rüstow, *o. c.*, I, p. 222; M. Jähns, *o. c.*, p. 660; Demmin (*o. c.*, p. 110) susține că descoperirea datează din 1515.

pentru darea focului. In locul fitilului se puneà o piatră, care erà apăsată contra unei rotile dințate. Rotila dințată erà pusă pe un arc, care se încordà cu ajutorul unei manivele. Când se voià a se da foc, se slobozià rotila, care, învârtindu-se repede, își frecà dinții, de piatră, și produceà scântei. Acest soiu de arme zise cu *platines à rouet (Radschloss* și *Schnaphanschloss)* au fost perfecționate ulterior. Cereau însă mult timp pentru încărcarea și armarea aparatului de darea focului, și, dacă mecanismul se stricà sau dacă se perdeà manivela, nu mai erau de folos pe câmpul de luptă, așà că s'a continuat a se întrebuințà mai mult armele cu fitil [1]).

In fine, prin mijlocul secolului al XVII-lea [2]), s'a descoperit un nou mecanism de darea focului : un cocoș, armat printr'un arc drept (de felul celor de azi, și care deci nu aveà nevoie a fi încordat cu o cheie, fiecare dată când se trăgeà), conțineà o piatră de cremene care în momentul tragerii izbià basinetul de oțel și astfel da foc încărcăturii.

Concomitent cu perfecționarea dispozitivului de tragere s'a început a se adoptà aparate de ochire. Aceste au constat la început dintr'un țel la gura țevei [3]). Apoi au fost formate dintr'un mic înălțător, alcătuit dintr'o lamă crestată, deasupra culatei [4]), și dintr'un țel la gura țevei [5]); acestea îngăduiau îndreptarea precisă a armei în direcția țintei. Ulterior lama crestată de deasupra culatei a fost înlocuită cu o placă, triunghiulară sau dreptunghiulară, în care erau făcute, la mici

---

[1]) In inventarul armamentului aflat la Max Fugger, în 1599, se găsesc: 13 muschete cu Radschloss, 9 cu fitil şi 80 vechi (A. F. Butsch, *Inventarium...*, p. 7).

In 1620, cavaleria lui Gustav Adolf e înarmată cu muschetoane cu fitil (Meyer, *o. c.*, I, p. 71); A. Demmin, *o. c.*, p. 110; Max Jähns, *o. c.*, p. 1232.

« Das Radschloss war nur bei Luxuswaffen » (Rüstow, *o. c.*, I, p. 222).

« Die Luntenmuskete, unverändert von den Landsknechten des 16. Jahrhunderts übernommen, bildete durch das ganze 17. Jahrhundert die Hauptwaffe der Musketiere » (*Katalog des k. und k. Heeresmuseums*, Wien, 1903, p. 85, nota).

[2]) 1630—1640 (A. Demmin, *o. c.*, p. 110).

[3]) Arma No. 3614 la Muzeul Militar Naţional.

[4]) Majoritatea armelor din sec. XVII şi XVIII aflate la Muzeul Militar Naţional.

[5]) Primele cunoscute dela finele sec. al XVI-lea (*Quellen zur Geschichte der Feuerwaffen*, herausgegeben vom Germanischen Museum, Leipzig, 1872, planşa B. V.). In Ungaria erau arme cu asemenea aparate de ochire la începutul sec. al XVI-lea (Szendrei, *o. c.*, pp. 763, 764).

depărtări în înălțime, găuri [1]). Ochind prin una sau alta din aceste găuri se ridicà țelul mai sus sau mai jos și deci se puteà trage mai aproape sau mai departe. Tot cam atunci se născocește înălțătorul cu bară mobilă [2]). La unele arme înălțătorul erà înlocuit printr'o mică țeavă. Se ochià prin golul acelei țevi [3]).

Altă perfecționare adusă armelor de foc a fost ghintuirea țevilor [4]).

Din punctul de vedere al greutății, ceeace numim azi puști, se împărțiau, atunci, în două categorii: 1. archebuzele (fostele culevrine, numite *hacquebuse*, *arquebuse*, *Handrohr*), cari aveau țevi scurte, erau mai ușoare [5]) și cu cari se puteà trage cu arma nesprijinită; 2. muschetele *(mousquets*, *Hackenbüchse)*, mai grele, cu țevi mai lungi, cari trebuiau sprijinite fie pe un mal sau pe un zid, fie pe o furcă, pe care o duceà soldatul cu dânsul [6]). Proiectilele celor dintâiu erau prea mici și deci puțin vulnerabile [7]). Ale muschetelor erau mai mari [8]).

Un defect al armelor portative din aceà vreme erà varietatea calibrelor [9]). In contra acestei diversități s'au ridicat mai mulți scriitori, între cari Basta [10]).

---

[1]) Cea mai veche armă cu dată certă având asemenea înălțător este o Wallbüchse (fusil de rempart), purtând data 1506, la Muzeul Istoric din Berna (No. 727).

Muzeul Militar Național posedă o armă cu asemenea înălțător (dintr'o epocă mai târzie) printre cele donate de moștenitorii generalului H. Arion (No. 244).

[2]) In 1597 se cunoșteau, în teorie, ambele soiuri de înălțătoare (Meyer, *o. c.*, I, p. 61).

[3]) Arma No. 364 la Muzeul Militar Național.

[4]) Primele arme cu țevi ghintuite apar la Leipzig în 1498 (Meyer, *o. c.*, I, p. 29); A. Demmin (*o. c.*, p. 10) susține că descoperirea a fost făcută între 1440 și 1560; Max Jähns, *o. c.*, p. 1235.

[5]) In 1530 cântăriau 10—15 livre (5—7 kgr.) (Meyer, *o. c.*, I, p. 215); Prince Napoléon-Louis Bonaparte, *o. c.*, p. I, 148; A. Demmin, *o. c.*, p. 111.

[6]) Intrebuințarea furcei s'a generalizat în secolul XVII-a (*Quellen zur Geschichte der Feuerwaffen*, p. 130). Greutatea îi erà de 1 la 1½ pfunzi (Max Jähns, *o. c.*, p. 1005).

[7]) Prince Napoléon-Louis Bonaparte, *o. c.*, p. 148.

[8]) Rüstow, *o. c.*, I, p. 223.

[9]) In Heeresmuseum la Viena, muschetele dela începutul secolului al XVII-lea, din care unul datează 1602, au țevi lungi de 1 m. 35 la 1 m. 785, cu greutăți de 3 kgr. 85 la 6 kgr. 65 și cu calibre dela 15 m.m. la 20 mm. 5 (*Katalog des k. und k. Heeresmuseums*, Wien, 1903, pp. 87—91).

[10]) *Il maestro di campo generale di Giorgio Basta conte d'Hust*, Venezia, 1606, p. 36.

O desvoltare foarte mare a căpătat, în secolul al XVI-lea, o armă de foc de mărime redusă, numită *petrinal*, care a devenit apoi pistolul[1]). Cu dânsul au fost armați călăreții, cari îl folosiau la șarjă, înainte de a ajunge la lupta corp la corp, spre a omorî pe adversarul din față (sau calul său) și a aruncà astfel dezordinea în rândurile inamice. Mecanismul de tragere erà acelaș ca la puști, dar mai cu seamă cu « platine à rouet » [2]).

Tot cam pe atunci s'a ivit un soiu de pușcă deosebită, (întrebuințată pe o scară mai mare mai târziu): *tromblonul (Stubenräumer)*, care nu se folosià însă decât la foarte mici distanțe[3]).

In mod incidental este cazul de a semnalà apariția, în prima jumătate a secolului al XVII-lea, a unor arme portative cu nouă până la douăsprezece țevi, adevărate mitraliere. Au fost însă piese ce nu au avut o întrebuințare curentă [4]).

La noi întrebuințarea armelor de foc portative s'a făcut pe o scară mai mare, dela începutul secolului al XVI-lea încoace. Nu s'a generalizat însă pentrucă puștile costau scump și nu se puteau fabricà ușor în țară—mai ales cele cu dispozitiv de tragere cu arcuri[5]).

---

1) Meyer (*o. c.*, p. 39) zice că pistoalele sunt menționate pentru prima oară în 1544. Tot el arată (p. 48) că cavaleria la Germani a fost înarmată cu pistoale în 1569, iar la Francezi î n 1590 (p. 54).

In 1599 Max. Fugger avea 113 pistoale (A. F. Butsch, *Inventarium...*, p. 113); H. Delbrück, p. 57.

2) Muzeul Național Militar are o pereche de foarte frumoase asemenea pistoale (Radschlosspistole) cu paturile încrustate cu fildeș (N-le 400 și 401).

3) In Muzeul Național Elvețian din Zürich este o foarte frumoasă asemenea piesă (în panoplia 85), cu patul încrustat cu sidef, luată de Lucernezi, în 1520, dela Turci.

4) Două asemenea piese, foarte dibaciu construite, și în foarte bună stare, se află în castelul Skokloster, al familiei Wrangel (Suedia).

5) Chiar pe vremea lui Cantemir puțini, aveau puști numai așa, numiții vânători *(Descrierea Moldovei)*, p. 137.

« Quos Valachi propter pixidum multarum iaculationes quas ipsi non consueverant »; document din 18 Noemvrie 1561, în Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului...* I, p. 203.

« (Muntenii) non hanno arme de fuoco » (scrisoare din 19 Decemvrie 1564) (Veress, *o. c.*, p. 252).

Mihai Viteazul avea lipsă de pușcași (N. Bălcescu, *Puterea armată*, p. 595, unde sunt date izvoarele).

Bandinus (1646) zice că numai garda prințului avea arme de foc (Urechiă, *Codicele Bandinus*, p. 311).

Totuş, un autor contimporan, citat de Engel [1]), zice că, în 1552, Radu Voevod ar fi avut, în lupta cu Mircea Voevod, 12.000 ostaşi « quarum maior pars erant sclopetarii ».

Asupra mecanismului de dare a focului, cu care erau înzestrate armele de foc folosite de ai noştri, nu avem date. Probabil că cele mai multe erau arme cu fitil. Insă, deoarece la vecini se întrebuinţau şi din cele mai perfecţionate [2]), câteva exemplare din asemenea arme trebuie să fi fost întrebuinţate şi de ai noştri.

Românii au avut şi întrebuinţat atât archebuze [3]), cât şi muschete [4]) şi mai târziu carabine [5]).

E greu a se face deosebire însă între aceste arme, căci izvoarele interne le numesc şi pe unele şi pe celelalte

Oştirea trimisă de Matei Basarab, sub comanda lui Diicu Vel Spătar, la Focşani, in 1653, nu a putut rezistà trupelor lui Vasile Lupu, « căci n'aveà arme cu foc » (*Magazin istoric pentru Dacia*, IV, p. 323).

[1]) *Natalis Comitis Universalis, historiae sui temporis libri triginta ab anno 1545-1581* apud Engel, *Geschichte der Walachey*, p. 219.

[2]) E. von Lenz (*Die Waffensammlung des Grafen S. D. Scheremetew*, St. Petersburg, 1897, p. 129) zice că armele cu fitil au început a fi întrebuinţate în Rusia in secolul al XV-lea, cele cu platine à rouet în sec. XVI şi cele cu cremene în sec. al XVIII-lea.

Pentru Unguri vezi numeroasele arme descrise de Szendrei, în cartea citată.

Armata austriacă a adoptat puştele cu cremene la începutul sec. al XVIII-lea (*Katalog des k. und k. Heeresmuseums*, Viena, 1903, p. 91, nota **).

Unele regimente englezeşti au primit arme cu cremene numai în 1685 («The Times», 14 Apr. 1928, p. 11).

[3]) Iorga, *Acte şi Fragmente*, I, p. 36; acelaş *Istoria Românilor prin călători*, I, p. 178; Veress, *Campania creştinilor*, pp. 39, 40; Hurmuzaki, XII, p. 80; XV, 2, p. 1242.

Spontoni (*Historia della Transilvania*, Veneţia, 1638, p. 126, zice că Mihai Viteazul şi-a procurat, dela Imperiali, între altele, archebuze şi fitil.

[4]) Alexandru Lăpuşneanu cere, dela Königsberg (Iorga, *Studii şi Documente*, XXIII, p. 71) o sută « Geschutz » care să fie « gutt Hacken ». Aceste « Handrohr » se trimit (*ibid.*, p. 85) iar în timpul transportului li se zice « Buchssen ». Sunt dec muschete.

Voevodul Moldovei aveà, în 1663, 600 de soldaţi cu puşti lungi (muschete) (A. Veress, *Pribegia lui Grigoraşcu-Vodă prin Ungaria şi aiurea*, p. 8). V. şi Iorga, *Acte şi Fragmente*, I, p. 266; Iorga, *Studii şi Documente*, IX, p. 135; Hurmuzaki, XV, p. II, pp. 1233, 1242.

Solii lui Mihai Viteazul cer, în Noemvrie 1598, 4000 de muschete (Hurmuzaki, XII, p. 415); *ibid.*, XV, 2, p. 1242.

[5]) Hurmuzaki, XI^1, n. 221; Iorga, *Acte şi Fragmente*, I, p. 259.

sinețe [1]) și mai târziu, după adaptarea puștii cu cremene, *flinte* [2]).

Și aliații și dușmanii noștri au întrebuințat toate aceste soiuri de arme [3]).

In ceeace privește pistoalele, deșì nu e menționat expres, noi le-am întrebuințat în secolul al XVI-lea [4]) și o dovadă, indirectă, e adevărat, este faptul că unul dintre domnitorii noștri, Iacob Eraclide Despot, a învățat folosința lor în Apus, luând parte la luptele în care au fost folosite întâiu în stil mai mare și apoi a învățat pe alții a se folosì de ele [5]).

Atât puștile, cât și pistoalele trăgeau un proiectil (glonț de plumb), care se turnà, chiar de către soldați, în anumite tipare [6]). Uneori proiectilele se făceau din bare de plumb ce se tăiau cu toporul [7]).

Și în străinătate, și mai cu samă în Orient, și fără îndoială și la noi [8]), armele de foc portative erau adesea bogat ornamentate cu incrustațiuni de fildeș, de baga, de argint și chiar de aur sau purtau gravure, ce se săpau, fie pe țevi, fie pe alte părți ale armei.

Muzeul nostru militar posedă exemplare frumoase de asemenea arme împodobite.

---

[1]) *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron-Vodă*, pp. 189, 200, 231, 239 etc.; Miron Costin, I, p. 489 etc., de unde și denumirea de *sinețași* pentru pușcași.

[2]) Vezi izvoarele în *Dicționarul Limbii Române* la cuvântul *flintă*.

[3]) *Mon. Hung. Hist. Diplom.*, XXXIV, p. 50; Hurmuzaki, XII, p. 80; A. Veress, *Campania creștinilor din 1595*, p. 54. Pentru Unguri și Turci, vezi armele descrise în cartea lui Szendrei. Basta cere, la 13 Aprilie 1599 (*Mon. Hung. Hist. Diplom.*, XXXIV, p. 191) a i se trimite 100 muschete și 500 archebuze.

[4]) Și mai ales în secolul al XVII-lea (Iorga, *Acte și Fragmente*, I, p. 259).

[5]) Hans Petri, *Relațiunile lui Jakobus Heraclides zis Despot-Vodă cu capii Reformațiunii*, pp. 6,16.

[6]) Un asemenea tipar se află la castelul Skoster (Suedia). Pe când acesta servià pentru turnarea a mai multor gloanțe deodată, la noi s'au găsit, la Suceava (Romstörfer, *Cetatea Sucevei*, ed. Lăpèdatu, pl. IX) și la Cetatea-Albă (săpăturile din 1929) tipare pentru câte un glonț.

[7]) Marsigli, *L'Etat militaire de l'Empire ottoman*, II, p. 17 și pl. VII.

[8]) Nu avem documente, dar faptul că ai noștri aveau alte arme împodobite, justifică părerea că am avut și puști împodobite.

Artileria a făcut, în epoca de care ne ocupăm, şi mai mari progrese ca armele de foc portative.

De unde piesele de artilerie fuseseră, până la sfârşitul domniei lui Ştefan cel Mare, mai mult nişte aruncătoare de bolovani sau de proiectile grosolane, puţin mobile, grele de mânuit şi cu o tragere puţin precisă, al căror folos în bătălie erà mai cu seamă moral, ele încep a devenì, dela finele secolului al XV-lea şi începutul secolului al XVI-lea, şi mai ales în urma campaniilor franceze în Italia, nişte instrumente de războiu de folosinţă practică.

Progresele cele mai de seamă ce s'au realizat, atunci şi de atunci, au fost:

Despărţirea artileriei întrebuinţată în răsboiul de câmp (ceeace se numeşte azi artileria de câmp), care urmà trupele în toate mişcările lor, de acea — mai puternică — întrebuinţată pentru baterea cetăţilor — artileria de asediu sau grea.

Construirea de afete [1]) care să îngăduiască atât transportul ţevei pe timpul mersului (fără nevoia de alte trăsuri pe care să se pună), cât şi tragerea de pe ele. Ceeace a îngăduit construcţia unor asemenea afete a fost adoptarea (încă din secolul al XV-lea [2]) *umerilor* la ţevile tunurilor [3]). Aceste umere nu numai că înlesniau transportul ţevilor, dar uşurau ochirea în înălţime [4]), micşorau reculul şi împiedecau ridicarea ţevii, în timpul tragerii. In linii generale afetele adoptate atunci sunt şi cele de azi.

Reducerea numărului mare de calibre foarte deosebite la un număr de tipuri de calibre, mai mult sau mai puţin uniforme [5]).

Bazarea (graţie lucrărilor lui Tartaglia şi celor ale scriitorilor cari i-au urmat), tragerii pe principii ştiinţifice, deduse din studiul traiectoriei.

---

[1]) Ai noştri le numiau *straturi*. « La puşti au apucat Cazacii de au stricat roatele şi straturile » (Miron Costin, apud Kogălniceanu, *Cronicele României*, II, p. 279).

[2]) A. Demmin, *o. c.*, pp. 102, 661, 668, 677.

[3]) H. Delbrück, *o. c.*, IV, p. 41; François de Vaux de Foletier, *Galiot de Genouillac maître de l'artillerie de France* (1475—1546), p. 40.

[4]) François de Vaux de Foletier, *o. c.*, p. 40; Major Deiss, *o. c.*, I, pp. 60, 63.

[5]) François de Vaux de Foletier, *o. c.*, p. 41.

Tot studiul traiectoriei, precum și acel al lungimii țevilor, au dus la sistematizarea construcției pieselor, în funcțiune de adăpostirea sau nu a țintei ce se dorià a atinge. Piesele de artilerie au fost împărțite în: piese cu tragere întinsă *(tunuri (pusci), canons, Kanone)*, piese cu tragere curbă, *(obuziere (pușci hușnițe* [1]*), obusiers, Haubitze)* și piese cu tragere verticală *(mortiere (pive), mortiers, Mörser* sau *Böller)*. Pe lângă aceste categorii au mai fost piesele cu mai multe țevi, un soiu de mitraliere, de calibru mare, numite *Orgelgeschütz*, cari se folosiau pentru apărarea taberelor și a porților cetăților [2]).

Darea focului prin fitil, în loc de fier înroșit [3]).

Inlocuirea ghiulelelor de piatră (cari au continuat însă a fi întrebuințate încă mult timp pentru mortiere [4]), prin ghiulele de fier și fontă [5]). Pe lângă ghiulele sferice pline, s'au mai întrebuințat ghiulele sferice goale (umplute cu materii inflamabile (ca proiectile incendiare [6]) sau cu explozibile [7]), și ghiulele semisferice legate între ele prin lanțuri sau printr'o bară [8]) (numite de Francezi: *balles-ramées*). Proiectilele se numiau de ai noștri *ghiulele* și *cumbarale* [9]) sau *cambarale* [10]).

Inhămarea tunurilor cu cai [11]).

---

1) *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron-Vodă*, p. 220.

2) Dr. I. Szendrei, *o. c.*, pp. 964—966.

3) In pictura murală din Moldovița (asediul Constantinopolului) artistul arată (în anul 1537) un tunar dând foc unui tun de pe zidul cetății cu un fier înroșit.

4) La noi se întrebuințau în 1552 ghiulelele de piatră și pentru artileria de câmp (Hurmuzaki, II^1, p. 312).

5) Invențiunea ghiulelor de fontă se datorește fraților Bureau (F. de Vaux de Foletier, *o. c.*, p. 41); H. Delbrück, *o. c.*, IV, p. 42.

6) Cum au întrebuințat creștinii în atacul Târgoviștei în 1595 (*Reinholdi Heidensteinii... Rerum Polonicarum... Libri XII*, Frankfurt a/Main, 1672, p. 322).

7) Cu începere dela finele secolului al XVI-lea (Major Deiss, *o. c.*, I, p. 82).

8) A. Papiu Ilarian, *o. c.*, II, p. 53. La Muzeul Militar Național se află asemenea ghiulele.

9) Kogălniceanu, *Letopiseți*, I, pp. 443, 484.

10) *Letopisețul Țării Moldovei dela Istrati Dabija până la domnia a doua a lui A. Cantemir*, ed. Giurescu, p. 92.

11) In Occident, Francezii au fost cei dintâiu cari au întrebuințat cai pentru tragerea pieselor de artilerie, în 1494 (H. Delbrück, *o. c.*, IV, p. 47). La noi se trăgeau foarte adesea, chiar mai târziu, cu bivoli (Kogălniceanu, *Letopiseți*, I, p. 350

In fine, înzestrarea artileriei cu un personal bine specializat, care se împărţià în: tunari propriu zişi (1—3 de piesă) şi pioneri, lemnari, ferari, etc., variind după mărimea piesei [1]). Intreg acest personal nu erà considerat ca soldaţi, ci ca tehnicieni [2]).

Piesele de artilerie au avut numiri foarte deosebite cari, în general, nu aveau nici o legătură cu felul lor de a fi sau de a trage [3]).

Ca numire generală, artileria grea aveà aceà de: *tormenta muralia* sau *pixida barbata*, în textele latine; *Mauerbrecher* sau *Grosshauptpixen* (büchsen) în cele germane; *puşchi velichi* în cele slave şi *puşcile mari* [4]) şi *balimezuri (baliemezuri, balghemazuri, banimezuri)* în textele româneşti [5]). Piesele de artilerie, zise azi de câmp, se găsesc sub numirile de: *pixida* sau *falcones*, în textele latine, *Veldstücken* sau *pixen* (büchsen) în

---

[1]) Meyer, *o. c.*, I, p. 226; Prince Napoléon-Louis Bonaparte, *o. c.*, I, pp. 206, 211, 212; F. de Vaux de Foletier, *o. c.*, p. 45; Hurmuzaki, IV², p. 234.

Asupra numărului de servanţi întrebuinţaţi în părţile noastre, avem o indicaţiune în pictura murală dela Moldoviţa a asediului Constantinopolului, unde se vede, la armata asediatoare, un tun cu ţeava foarte lungă, servit de doi oameni cari împing l a roţi.

[2]) H. Delbrück, *o. c.*, IV, p. 44.

[3]) Grand basilique, double canon (Kartaune, ganze Kartaune, drei viertelhalbe Kartaune), canon (Kanone), demicanon (mittlere Kanone), grand serpentin, grande coulevrine (ganze Schlange), coulevrine (Kolubrine, Feldschlange), passevolant, coulevrine bâtarde, coulevrine moyenne (halbe Schlange, Noth-Schlange, Serpentine), sacre (Saker, Viertelsfeldschlange), rossignol (Nachtigall), faucon (Falke, Falkon), fauconneau (Falconet, Falkonet), mortier (Mörser, Böller), canon à orgue (Orgelgeschütz, Organ).

[4]) I. Bogdan, *Vechile cronice* (Cronica lui Eftimie), p. 213.

[5]) Balimez sau baliemez vine din turceşte: balyemez, balyemez top (T. Löbel, *Elementele turceşti, arăbeşti, şi persane în limba română;* Academia Română, *Dicţionarul limbei române*, la cuvintele: baliemez şi balimez, unde se găsesc citate şi pasagiile din cronice în cari se întrebuinţează acest cuvânt).

N. Bălcescu (*Istoria Românilor sub Mihai-Vodă Viteazul*, p. 172) zice că balimezurile erau ceeace numiau Francezii « doubles fauconneaux » (duplices falcones) şi tot el zice (p. 614) că erau ceeace se numise în trecut: bombarde. Socotesc că a greşit şi că, după cum o arată cuvântul turcesc după care s'a luat, sub numirea de balimez trebuie înţelese în general, tunurile de calibru mare (artilerie grea, asediu).

cele germane și de: *pușci* (sub care se înțelege orice soiu de tun [1]) sau chiar de: *pușci ușoare* [2]), în textele românești.

Calibrele variau pentru artileria grea (asediu) dela 10 la 19 centimetri (și chiar mai mult); pentru tunurile de câmp erau dela 4 la 9,7 centimetri.

Greutatea proiectilului varià dela 1,4 kgr. la 46,7 kgr. și chiar mai mult [3]), iar greutatea pieselor dela 150 la 4500 kgr,

Materialele din cari se fabricau gurile de foc au fost: fonta, bronzul și arama, care și una și celelalte se turnau. Totuș s'a continuat până târziu a se face și tunuri de lemn [4]).

Din examinarea datelor ce avem asupra materialului de artilerie de care s'au folosit Românii, constatăm:

1. Că aceștia au dispus atât de tunuri grele [5]), de obiceiu puțin numeroase, cât și de tunuri de câmp [6]).

2. Că artileria lor de câmp erà ușoară [7]).

---

[1]) Pe la mijlocul secolului al XVII-lea a început a se zice în loc de pușci: tunuri (scrisoarea lui Mihnea-Vodă Radu (1658) către Sibieni în « Revista Istorică », XII, p. 309; N. Costin apud M. Kogălniceanu, *Letopiseți*, I, p. 484).

[2]) *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron-Vodă* (ed. Giurescu), p. 232.

[3]) Turcii au părăsit la Târgoviște (1595) două tunuri mari, ale căror proiectile cântăriau 67 ocale (85 kgr.) (Kogălniceanu, *Letopiseți*, I, p. 495).

[4]) « Zeitschrift für historische Waffenkunde » (vol. VIII, p. 171) dă o listă de toate izvoarele cari vorbesc de tunuri de lemn, arătând că se referă la anii: 1340, 1525, 1540, 1544, 1592, 1596, 1620, 1636, 1640—1643. O parte din aceste piese se află în Muzeele din Berlin, Hamburg și Viena.

[5]) La Cahul Ion-Vodă cel Cumplit a avut 80 tunuri mari (tormenta muralia mirae magnitudinis) (Gorecius, apud A. Papiu Ilarian, *o. c.*, III, p. 240). După Bielski, *Kronika Polska*, aceste piese ar fi fost mortiere (*Cercetări istorice*, I (1925), p. 150), iar, după cronicarii noștri, obuziere (pușci hușnițe; *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron-Vodă*, ed. Giurescu, p. 220).

Și Petru Rareș pare a fi avut obuziere căci, într'un raport din Cracovia, din 12 Martie 1532 (Hurmuzaki, VIII, p. 58) se zice că, printre piesele luate de Poloni, la Obertin: « le bombarde sono come li mortari, pocho più longhe ».

« Arhiva » (din Iași), V (1894), n. 119, A. Papiu Ilarian; *o. c.*, III, p. 72.

In 1529 Ion Zapolya scrie Voevodului Transilvaniei să ceară lui Petru Rareș « bombardas ad diruendum muros civitatum » (Hurmuzaki, II[3], p. 638).

In 1552 Voevodul Moldovei are șapte tunuri mari (Hurmuzaki, II[1], p. 312).

[6]) A. Papiu Ilarian, *o. c.*, III, p. 72; Paul Iovius, *o. c.*, II, 2, p. 314. Mihai Viteazul ia (10 Aprilie 1600) la înaintarea sa în Moldova « 24 Veldstukhen... *aber*, kheine Mauerbrecher » (Hurmuzaki, XII, p. 835).

[7]) Inhămată cu doi cai (Hurmuzaki, II[1], p. 312).

3. Că personalul care servià piesele erà, cel puţin în parte, străin [1]).

Ca şi pentru restul armamentului, erà obiceiul de a se împodobì piesele de artilerie. Impodobirea constà, de cele mai multe ori, în gravuri şi inscripţii sau în ornamentaţiuni în relief. Muzeele străine sunt pline de asemenea piese, cari arată, între altele, şi marea preocupare artistică a epocii.

In ceeace priveşte pe Români cunosc numai următoarele pilde de tunuri împodobite:

a) Tunul lui Petru Cercel, care azi se află la Muzeul Militar Naţional şi care a fost descris de colonelul P. V. Năsturel [2]).

b) Un tun turnat la Viena, de faimosul turnător Michel Dobler, în anul 1554 pentru Nicolae Olahul, primatul Ungariei, şi pe care acesta l-a dăruit coroanei ungare [3]).

Pulberea ce se întrebuinţà în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea erà de două soiuri: cea fină (făinoasă), care erà cea veche [4]), cu aprindere instantanee (care servià la aprinderea încărcăturii [5]) atât la puşti, cât şi la tunuri) şi pulberea grăunţată, care se descoperise în primul sfert al secolului al XVI-lea [6]), care aveà o ardere mai lentă [7]) (şi deci acţionà mai mult timp şi dădeà

Printre piesele de câmp erau socotite şi acele cu mai multe ţevi, de cari ne-am folosit şi noi (« Arhiva » dela Iaşi, V, p. 119) şi vecinii noştri (« Zeitschrift für historische Waffenkunde », VII, pp. 263—65).

[1]) Kogălniceanu, *Letopiseţi* (N. Costin), p. 44; Romstörfer, *o. c.* pp., XXIV, XXV.

La 10 Ianuarie 1600 ambasadorii lui Mihai Viteazul cer împăratului Rudolf 50 de bombardieri (Hurmuzaki, XII, p. 609).

Şi Polonii angajau artilerişti străini (Lelevel, *Histoire de la Pologne*, II, p. 111).

[2]) *Contribuţiuni la istoria artileriei române*, pp. 18, 19.

[3]) Szendrei, *o. c.*, pp. 997, 998; *Katalog d. k. und k. Heeresmuseums in Wien*, p. 418.

[4]) In aceste pulbere cărbunele, sulful şi salpetrul se zdrobiau în mortare, fiecare separat, apoi se amestecau cu mâna sub apă (Dr. E. A. Gessler, *Führer durch die Waffensammlung des Schweizerischen Landesmuseum. Ein Abriss der Schweizerischen Waffenkunde*, Aarau, 1928, p. 105).

[5]) Meyer, *o. c.*, I, p. 46; Hurmuzaki, XV², pp. 1233, 1242.

[6]) Meyer, *o. c.*, I, p. 35; A. Demmin, *o. c.*, p. 96.

[7]) După ce părţile se măcinau aparte, se făceà o pastă care se sfărâmà într'o moară, iar grăunţii se treceau printr'o sită (Gessler, *o. c.*, p. 106).

presiuni mai constante) care formà încărcătura [1]. Pulberea grăunțată erà la rândul său de două soiuri, mai fină pentru armele portative și mai groasă pentru tunuri.

Pulberea grăunțată, cât și cea făinoasă, aveau aceeaș compunere chimică; ceeace varià erà dosajul părților componente, care dosaj varià dealtfel dela autor la autor și dela artificier la artificier. [2]

Greutatea încărcăturii de pulbere se calculà în raport cu greutatea proiectilului și varià între jumătate din greutatea proiectilului [3] și $^2/_3$ din greutatea acestuia [4]. Noi ne-am folosit de ambele soiuri de pulbere [5].

4. *De cine se fabricà armamentul și ce anume se fabricà în țară*

In străinătate și la vecinii noștri, armamentul se fabricà de meșteri anumiți, grupați în bresle [6].

La noi țăranul a continuat fie a-și fabricà singur armamentul

---

[1]) Vannuccio Birunguccio susține, cel dintâiu, în cartea sa *Pyrotechnia*, apărută în 1540, superioritatea pulberii grăunțe față de pulberea făină (Meyer, *o. c.*, I, p. 39); *Quellen zur Geschichte der Feuerwaffen*, p. 93.

[2]) Tartaglia, în cartea sa *Quesiti e inventioni diversi* (1540), dă 23 de rețete diferite pentru fabricarea pulberei. Iată una din ele:

	Tun calibru mare	Tun calibru mic	Arme portative
Salpetru	50	66,7	83,4
Sulf	33,3	20,0	8,3
Cărbune . . .	16,7	13,3	8,3

[3]) Meyer, *o. c.*, p. 41; *Quellen zur Geschichte der Feuerwaffen*, pp. 56—58; Reinhart von Solmes, *Kriegsregierung*, apud Max Jähns, *o. c.*, p. 618.

[4]) Max Jähns, *o. c.*, p. 593.

[5]) Hurmuzaki, XV[1], pp. 1233, 1242.

[6]) H. Delbrück, *o. c.*, IV, p. 43.

G. D. Teutsch (*Geschichte der Siebenbürger Sachsen*, ed. IV, I p. 306), arată că Sașii aveau câte o *Pulvermühle* în fiecare localitate și că turnau arme de foc.

Dr. I. Szendrei (*o. c.*), descrie numeroase arme de foc fabricate în Ardeal (pp. 407, 600—602, etc.) și arată că la Mediaș erau fabricanți de scuturi, de săbii (p. 309) și de săgeți (p. 314).

Pentru orașele ardelene vezi « Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge », III, pp. 35, 36; XXI, pp. 52, 55, 57, 58, 60, 61.

Pentru Lemberg vezi Dr. Karol Badecki, *Ludwisarstwo Lwowskie za Zygmunta I.* pp. 31, 47, 48, 62, 71, 72, 73, 100; *Zeitschrift für historische Waffenkunde* II, pp. 221, 276.

ca: ghioage, arce, săgeţi, suliţe (care adesea nu aveau vârf de fier, ci erau întregi de lemn şi aveau vârful cel ascuţit pârlit la foc) [1]), scuturi, fie a cere ajutorul Ţiganilor, când erà vorba de piese de metal, ca vârfuri de săgeţi şi suliţe, topoare, barde, secere şi coase.

Faptul că armele de foc au luat din ce în ce mai mult locul de căpetenie în luptă, că aceste arme nu se puteau fabricà de ţărani (cari nu puteau face nici pulberea trebuincioasă), că ţăranii nu aveau mijloacele băneşti necesare pentru a-şi cumpărà arme de foc, a contribuit, nu puţin, la scăderea importanţei clasei ţărăneşti, care nu mai puteà da decât un mijloc imperfect pentru apărarea ţării. Lipsirea ţărănimii de arme de foc a contribuit la împilarea ei, din ce în ce mai mult, de către acei cari dispuneau de oameni înarmaţi cu puşti şi pistoale, cărora ţăranul nu aveà cu ce să se opună [2]).

Cu toate acestea s'a fabricat armament în ţară, pentru domnitorii noştri, lucrătorii fiind mai cu seamă Ţigani [3]). Aşà vedem că Neagoe Basarab cumpără aramă [4]) şi că Ieremia Movilă cere Bistriţenilor, la 11 August 1598, să-i trimită aramă, pentru a turnà tunuri [5]). Inaintea lui, Aron-Vodă ar fi studiat, în 1594, chipul de a face tunuri *(fabricar artilarie)* [6]), iar în Muntenia Petru Cercel făceà să se toarne piese de artilerie [7]). Nu avem nicio dovadă sau indicaţiune dacă bucata de tun ce ni-a rămas dela acesta din urmă a fost din cele turnate în ţară sau a fost comandată în străinătate [8]).

---

1) Iorga, *Istoria Industriilor la Români*, p. 58.

2) Saşii, deşi erau în minoritate în Ardeal, au putut impune respectarea drepturilor lor şi căştigarea de privilegii, nu numai prin politica ce au dus-o, ci şi prin faptul că, « während der Adel und die Szekler noch Pfeil und Bogen trugen, ja das Gesetz bei ihrem gemeinen Mann mit Sense oder Axt zufrieden war, rückten die Sachsen mit Pulver und Blei ins Feld » (G. D. Teutsch, *l. c.)*.

3) Cum se întrebuinţau şi la Braşov (Hurmuzaki, II, 3 pp. 646, 647).

4) S. Dragomir, *Documente nouă privitoare la relaţiile Ţării-Româneşti cu Sibiiul*, p. 33.

5) Hurmuzaki, XII, p. 378.

6) Hurmuzaki, IV², p. 178.

7) Iacob Bongars, în Hurmuzaki, XI, p. 192.

8) Generalul P. V. Năsturel *(Contribuţiuni la Istoria artileriei române*, p. 18) crede, fără a o dovedi prin nimic, că acest tun a fost turnat la Veneţia.

Paul Iovius zice [1]) că Petru Rareş aveà arme de foc mici primitive de fier făcute (fabricate) de meseriaşi.

Că s'a fabricat armament şi praf de puşcă în ţară mai reiese din faptul găsirii, în documente, de meseriaşi numiţi: săbieri [2]), arcari [3]), bărdăgari, coifănari, selitrari şi prăvari [4]).

5. *Cum şi de unde se procurà armamentul*

Ca şi în trecut, armamentul şi muniţiunile se procurau — în afară de cele fabricate în ţară — prin cumpărare [5]), prin daruri [6]) şi prin luare dela duşmanii învinşi [7]).

---

[1]) *O. c.*, p. 310: « quum exilibus et ferreis rudique artificio fabrefactis uteretur ».

[2]) Document din 17 Septemvrie 1626: Mircea Săbierul (Arhivele Statului, M-rea Radu Vodă, pachet 58, document 5, citat de Năsturel. *o. c.*, p. 25, nota 2). V. şi Iorga, *Istoria industriilor româneşti*, p. 58.

[3]) Iorga, *o. c.*, p. 58, unde se arată isvoarele.

[4]) Pentru toate Iorga, *o. c.*, p. 58.

[5]) (1 Iulie 7113—1605). Radul Voevod (Radul Şerban Basarab), din mila lui Dumnezeu Domn a toată Ţara-Românească, dat-am Domnia Mea această poruncă a Domniei Meale sfintei şi dumnezeeştii mânăstiri Tismana, ca să-i fie trei pusci, pentru că aceste trei puşci *le-am cumpărat* Domnia Mea pe banii Domniei Meale şi le-am pus Domnia Mea să stea în sfânta mânăstire, să-i fie de a sa apărare de oameni răi şi să stea acolo în vecie.

Şi nimeni să nu se ispitească a le luare, măcar, în urma Domniei Meale, carele îl va alege Dumnezeu să fie Domn, măcar şi cine va fi că le-am dat Domnia Mea să-mi fie pomană Domnii Meale.

Iar acel om, cine se va ispiti a le lua să fie proclet de 318 Sfinţi Părinţi şi să fie cu Iuda şi cu Ariia într'un loc şi cu ceilalţi necredincioşi Iudei.

Şi într'alt chip să nu fie după zisa Domnii Meale. Şi însumi am zis Domnia Mea. Io Radul Voevod.

(Arh. Stat., Cond. No. 1 Mânăst. Tismana, fila 23, publicat de General P. V. Năsturel, *o. c.* p. 2).

V, şi Hurmuzaki, VIII p. 203; XI, p. 847; XV[1], pp. 1107, 1131; XV[1], p. 231; I. Bogdan, *Documente şi regeste*, pp. 141—2, 153, 274, 275; Iorga, *Studii şi Documente*, IV, p. 217; Paul Iovius, *o. c.*, II[2], p. 314; S. Dragomir, *o. c.*, pp. 33, 34; *Revista Istorică*, XII, p. 309; *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó* I, pp. 439, 466, 478, 637; II, p. 30.

[6]) I. Bogdan, *o. c.*, p. 148; Stoica Nicolaescu, *o. c.*, p. 172; Hurmuzaki, IV[2], p. 15; XI, pp. 784, 786, 792, 793, 794, 802, 805, 807, 814, 861, 863, 864, 865, 866, 868, 869, 870; XII, p. 588; « Revista Istorică », XII, pp. 309, 311; *Quellen zur Geschichte der Stadt Bras*, IV, pp. 157, 158.

[7]) Paul Iovius, *o. c.*, II[2], pp. 314, 318; A. Papiu Ilarian, *o. c.*, I, p. 34; III, p. 62; *Letopiseţul Ţării Moldovei până la Aron-Vodă*, pp. 135, 232; Hurmuzaki,

Localităţile de unde s'a cumpărat [1]) ori s'a primit au fost mai cu seamă: Bistriţa [2]), Braşovul [3]), Sibiiul [4]), Liovul [5]), Königsberg [6]), Branul [7]), Sighişoara [8]).

Sunt numai indicaţiuni (dar nu există nici indicaţiuni contrare) că s'a procurat armament şi dela Turci [9]). E mai mult ca probabil că şi ei ne-au dat sau vândut arme, mai ales când mergeam cu ei.

Un izvor arată [10]) că Mihai Viteazul a cumpărat şase săbii din Veneţia.

Preţurile erau destul de ridicate, aşà vedem că: la mijlocul secolului al XVI-lea, 98 arme de foc portative costă 434 florini [11]), 1000 gloanţe de fier costă 4 florini, 50 ghiulele mari de fier 6 florini şi 300 ghiulele de fier mijlocii şi mici 18 florini [12]); 100 libre pulbere costă 10 florini [13]).

VIII, p. 58; XII, p. 525; *Supl.* II[1], p. 34; Iorga, *O istorie a lui Mihai Viteazul de el însuşi*, pp. 3, 10: Iorga, *Acte şi Fragmente* I, p. 151.

[1]) Chiar oraşele săseşti, cu toate că ele înseşi fabricau arme, erau obligate a mai cumpărà. Aşà: Bistriţa (« Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde », Neue Folge, XXI, p. 58); Râşnovul (Gross şi Hüllenbrandt, *Die Rosenauer Burg*, p. 16); Braşovul (« Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde », XXXVII, p. 442).

[2]) Hurmuzaki, XI, pp. 784, 786, 792, 793, 794, 795; XII, pp. 378, 920, 925, 976; XV[1], pp. 231, 586; XV[2], pp. 1123, 1142; Iorga, *Documente româneşti din arhivele Bistriţei*, I, pp. XI, XIV, LXXXIII; Stoica Nicolaescu, *o. c.*, p. 172.

[3]) Hurmuzaki, XV[1], p. 496; XV[2], p. 1131; Iorga, *Studii şi Documente*, IV, p. 217; I. Bogdan, *o. c.*, pp. 141/2, 148; 274, 275; *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, I, pp. 439, 466, 478, 637; II, pp. 30, 122.

[4]) Hurmuzaki, XI, pp. 847, 861, 863, 864, 865, 866, 868, 869, 870; XII, p. 929; S. Dragomir, *o. c.*, pp. 33, 34; « Revista Istorică », XII, N-le 10—12, p. 310.

[5]) Kogălniceanu, *Letopiseţi*, p. 347; Hurmuzaki, II[2], pp. 15, 29.

[6]) Iorga, *Studii şi Documente*, XXIII, p. 88.

[7]) Hurmuzaki, XI, pp. 802, 805, 807, 814.

[8]) Hurmuzaki, XV, p. 502.

[9]) Neagoe Basarab scrie Braşovenilor (după 1517): « deci socotiţi că se află destul fier şi la Turci, şi încă mai ieftin şi voiu cumpăra » (I. Bogdan, *o. c.*, p. 153).

« Avec les arquebuzes dont un chacun de nous s'estoit prouveu à Creman (Akerman) » (Relaţia lui Fourquevaulx (1585), apud Iorga, *Acte şi Fragmente*, I, p. 36).

[10]) Hurmuzaki, VIII, p. 203.

[11]) «Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde», Neue Folge, XXI, p. 58.

[12]) Hurmuzaki, XV[1], p. 502.

[13]) Gross şi Hühlbrandt, *o. c.*, p. 16.

Uneori armamentul servià drept bani sau ca obiect de schimb [1]).

Pe lângă armament se mai cumpărau, sau se căpătau în dar: funii pentru ridicat și tras tunurile [2]), fitil [3]), untdelemn pentru curățat armamentul [4]), metal pentru făcut armamentul [5]), salitră pentru fabricarea pulberei [6]), cingători [7]), plumb pentru gloanțe [8]), tolbe [9]), etc.

6. *Cât armament se aveà.*

Cu începere din veacul al XVI-lea, numărul armelor de foc (portative și piese de artilerie) înmulțindu-se, și folosința lor ușurându-se, s'a născut discuție asupra proporției în care trupele să se înzestreze cu arme de foc.

Examinarea documentelor și a cărților specialiștilor ne arată:

1. O tendință de a se stabilì o proporție justă (ideală), pe de o parte, între infanterie și cavalerie, între armele albe și cele de foc, iar, pe de alta, între efectivul total al combatanților și numărul gurilor de foc [10]).

---

[1]) « Și iar au cumpărat Oana moşie dela Ega, partea toată de preste tot hotarul, drept 100 aspri gata şi drept o *chivără* » (document din 25 Noemvrie 1618; « Revista Istorică », XIII, p. 66).

« (S'a dat (mănăstirei Govora) 5000 aspri), şi o cămaşe de zale şi un coif şi o cingătoare de argint şi un cal bun » (document din 1 Fevruarie 1570, apud, G. Fotino, *o. c.*, p. 428).

« Iar pentru acelea şi, ce zice Beleiu, au dat bărbatul Magdei un arc cu săgeţi şi cu tulbă » (document din 29 Maiu (1623—1625), publicat în « Şezătoarea », XXXVII, N-le 8—10, p. 89).

[2]) Hurmuzaki, XI, p. 802; XV¹, p. 62.

[3]) Spontoni, *Historia della Transilvania*, Veneţia, 1638, p. 126.

[4]) Hurmuzaki, XII, p. 80; Dr. Karol Badecki, *o. c.*, I p. 72.

[5]) Hurmuzaki, XII, p. 378.

[6]) Hurmuzaki, XII, p. 920.

[7]) 28 Iunie 1553, Alexandru Voevod scrie Braşovenilor că pentru cele 4000 cingători ce au trimis va plătì trimiţând boi (Hurmuzaki, XV¹, p. 496).

[8]) Hurmuzaki, II², pp. 15, 29; XI, p. 847; Iorga, *Studii şi Documente*, IV, p. 217; *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, I, pp. 478, 637; II, p. 30.

[9]) Hurmuzaki, XII, p. 588.

[10]) Pentru o armată de 30.000, ce voiau să trimită Germanii, în 1523, în ajutorul Ungurilor, contra Turcilor, se socotià că erà nevoie de 34 guri de foc grele, cu câte

2. Creşterea proporţiei armelor de foc în dauna celuilalt armament, pe măsură ce acele dintâiu se perfecţionau [1]).

Din cauza împrejurărilor speciale dela noi şi mai cu samă din pricina lipsei de mijloace băneşti, de ateliere şi de materie primă (fierul), armatele româneşti au rămas mult în urma celorlalte, nu atât în ceeace privià adoptarea, cât în privinţa posesiunii unui număr de arme de foc, care să îngăduie Românilor a aveà, chiar pe departe, aceeaş proporţie de acest soiu de arme, pe care o aveau armatele din Occidentul Europei şi chiar vecinii noştri. Şi aceasta mai cu samă în ceeace priveşte armele de foc portative [2]).

Iată câteva date asupra cantităţii acestui armament:

Petru Rareş a pierdut la Obertin 50 piese de artilerie [3]).

---

200 lovituri de fiecare şi 240 tunuri uşoare (« Zeitschrift für historische Waffenkunde », VIII, pp. 26, 27).

Fronsperger (*Kriegsbuch*, Frankfurt, 1566, cartea II, fila 46 verso), zice că escadroanele germane de 2000 cai aveau 400 archebuzieri şi 1600 lăncieri.

Senfftenberg (cunoscut artilerist din a doua jumătate a secolului al XVI-lea) socoteşte că pentru o armată de 40.000 infanterişti şi 10.000 călăreţi e nevoie de 102 piese de artilerie (Prince Napoléon Louis Bonaparte, *o. c.*, I, p. 213).

Basta are, la 14 Noemvrie 1598, 9000 infanterişti, 10.000 cavalerişti, 24 piese artilerie (*Mon. Hung. Hist.*, *Diplom.*, XXXIV, p. 410):

Arsenalul din Innsbruck aveà, în 1515: 301 guri de foc diferite calibre; 3.921 arme de foc portative; 3.381 halebarde; 1.527 suliţe pentru infanterişti (M. Jähns, *o. c.*, p. 423).

In cartea lui Reinhart von Solms, *Kriegsregierung* (1550), se socoteşte că pentru o armată de 20.000 infanterişti şi 5000 călăreţi trebuiesc 18 piese grele (Brechgeschütze sau Mauerbrecherinnen) şi 54 piese de câmp (M. Jähns, *o. c.*, p. 618).

Fronsperger socoteşte că, la 4000 oameni, 2500 trebuesc armaţi cu lănci şi 1500 cu arme de foc.

Armata cu care Ludovic al XII-lea a cucerit Milanezul se compuneà din: 13.000 infanterişti, 16.000 călăreţi şi 58 tunuri (Commandant Gerôme, *Essai historique sur la tactique de l'infanterie*, p. 15).

[1]) In 1526, Germanii au o armă de foc la şapte arme albe. In 1542, tot ei au o armă de foc la cinci arme albe. In 1590, Francezii au unităţi cu trei arme de foc la o armă albă şi altele cu o armă albă la trei arme de foc. La începutul secolului al XVII-lea proporţia este de 1 şi 1 (W. Rüstow, *o. c.*, I, pp. 243—5).

Delbrück (*o. c.*, IV, p. 171), zice că, în Occident, proporţia armelor de foc la armele albe erà de 1 la 10 la începutul secolului al XVI-lea şi de 3 la 2 în 1 588.

V. Max Jähns, *o. c.*, pp. 588, 618.

[2]) Nota 5, p. 16.

[3]) Hurmuzaki, Supl. II[1], pp. 29, 38.

In 1552 Voevodul Munteniei ar fi avut 30 tunuri, din cari şapte mari [1]).

Ion-Vodă cel Cumplit a avut, la Cahul, 80 piese mari [2]) iar Turcii 120 [3]).

O descriere a Moldovei [4]) arată că, în 1585—1590, această ţară aveà o armată de 4000 archebuzieri, 14.000 călăreţi şi 60 piese de artilerie din cari patru mari de asediu *(cannoni di bateria)*, şase colubrine şi restul piese de câmp.

Aron-Vodă ar fi avut, în 1594, 4000 archebuzieri şi 10.000 călăreţi [5]). Alt izvor spune că între 1580 şi 1590 Moldova ar fi avut 3000 archebuzieri [6]).

In campania din toamna 1595, contra lui Sinan-Paşa, creştinii au avut (afară de forţele lui Mihai): 52,000 infanterie şi cavalerie, cu 15—20,000 puşti şi 32 tunuri mari, 53 obuziere şi multe colubrine şi falconete [7])

Mihaiu Viteazul a trecut Carpaţii pe la Buzău cu 80 tunuri mari şi mici [8]). El aveà şi 60.000 infanterie şi cavalerie [9]).

In Aprilie 1600 Mihai Viteazul aveà 20,000 puşcaşi pedeştri şi 8000 puşcaşi călări. [10])

Turcii ar fi avut în 1595, 600 piese de artilerie [11]), iar în 1599, 400 piese de artilerie [12])

7. *Cum se folosià armamentul pe câmpul de luptă.*

Folosinţa pe câmpul de luptă a unui armament depinde mai cu samă de doi factori: uşurinţa de a-l mânuì şi puterea sa de distrugere.

1) Hurmuzaki, II, 1, p. 312.

2) Gorecius, apud A. Papiu Ilarian, *o. c.*, III, p. 240; obuziere după *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron-Vodă*, p. 220.

3) Engel, *Geschichte der Moldau*, p. 224.

4) In Arhivele Vaticanului (Arm. XI, cap. 7, No. 12) apud I. Filitti, *Din arhivele Vaticanului*, II, p. 46.

5) Hurmuzaki, IV², p. 178.

6) Botero apud Iorga, *Istoria Românilor prin Călători*, I, p. 178.

7) Veress, *Campania Creştinilor contra lui Sinan-Paşa din 1595*, pp. 19, 20.

8) A. Papiu Ilarian, *o. c.*, III, p. 72.

9) Hurmuzaki, XII, p. 525.

10) Hurmuzaki, Supl. II¹, p. 364.

11) Hurmuzaki, IV², p. 234.

12) Hurmuzaki, XII, p. 870.

Din ambele aceste puncte de vedere atât armamentul defensiv, cât și acel pentru lupta corp la corp și arcele și archebuzele, nemodificându-se în raport de cum erau în secolele trecute, folosința lor a rămas aceeaș.

In ceeace privește însă armele de foc — atât cele portative cât și artileria —, perfecționările mari ce am văzut că au căpătat în vremea de care ne ocupăm au avut drept urmare o schimbare în întrebuințarea lor.

In adevăr perfecționările ce s'au adus au îngăduit acestui armament:

1. A fi purtat mai ușor, deoarece i se micșorase greutatea.

2. A fi mai ușor de mânuit, și din cauza greutății mai reduse dar și din cauza unei forme mai bune ce s'a dat celui portativ și adaptării afetelor pe roate de artilerie.

3. A bate mai precis și a puteà fi ochite la orice distanță (cuprinse în bătaia armei respective), nu cum erà în trecut, când nu se puteà trage decât la câteva distanțe [1]).

4. A trage mai departe, adică a aveà o bătaie mai mare [2]). Bătaia armelor portative a trecut dela 30 la 300 pași [3]).

5. A trage mai iute. Așà, de unde în trecut o armă de foc portativă puteà trage maximum șapte lovituri într'o zi de luptă [4]), puștile ajunseseră a trage mult mai multe lovituri,

---

[1]) La Mohács (1526) tunurile turcești, ochite prea sus, trimit ghiulele lor peste primul eșalon ungur («Ungarische Jahrbücher», 1926, August, p. 249).

[2]) In limbagiul nostru mai vechiu bătaia (unei arme) (*portée*, *Schussweite*) se numià *pistreală* (H. Tiktin, *Rumänisch-Deutsches Wörterbuch*, la cuvântul *pistreală*, unde se găsesc și exemple de întrebuințarea lui). Se întrebuință și adjectivul *pistrealnic* (care nu figurează în dicționarul lui Tiktin): « două arme..., nu așa mari, ci să fie cam lungi, *tunuri pistrealnice* » (adică cu bătaie mare), (scrisoare a lui Mihnea-Vodă Radu (1658) către Sibiieni, « Revista Istorică », XII, N-le 10—12, p. 309).

[3]) In 1599 un muschet băteà eficace la 80 pași (Francesco de' Marchi apud Favé, *Études sur le passé et l'avenir de l'artilerie*, III).

Spontoni zice că archebuzierii lui Mihai Viteazul, nemăsurând bine distanța, au tras în inamicul care erà la mai mult de 200 de pași (*Historia della Transilvania*, Veneția, 1638, p. 117).

La început un pistol băteà la trei pași (Delbrück, *o. c.*, IV, p. 147).

In 1675 un muschet aveà bătaia maximă 400 pași, efectivă 300 pași (Max Jähns, *o. c.*, p. 1238).

[4]) In mijlocul secolului al XVI-lea un muschetar puteà trage maximum șapte lovituri într'o bătălie (Commandant Collin, *L'infanterie au XVIII-e siècle. La Tactique*

grație în parte și adoptării unui cartuș de hârtie [1]). Cartușul și mai cu samă săculețele ce s'au adoptat pentru tunuri, au adus și folosul (pe lângă acel al unei încărcări mai repezi) că împiedecau udarea pulberii pe timp ploios, această udare a a pulberei contribuind, adesea, pe câmpul de luptă, la înfrângere, cum s'a întâmplat lui Ion-Vodă cel Cumplit la Cahul [2]).

In ceeace privește tunurile, de unde se trăgeà cu dânsele în secolul al XV-lea numai 4—10 lovituri pe zi de luptă [3]), s'a ajuns a se aveà tunuri cu cari se puteau trage 120 la 300 lovituri pe zi [4]), iar bătaia lor (depărtarea la care trăgeau) a ajuns a fi pentru unele piese 1000 pași [5]).

Ca urmare a posibilității de a trage mai mult, aprovizionarea în munițiuni a crescut și ea [6]).

---

p. 21). Incetineala și greutatea încărcării a făcut să se doteze călăreții cu câte două sau chiar patru pistoale (ce se purtau în coburi sau în carâmbii cizmei) (Delbrück, *o. c.*, p. IV, 146).

[1]) Acesta fusese descoperit în a doua jumătate a secolului al XVI-lea (M. Jähns, *o. c.*. p. 664), dar întrebuințarea lui nu deveni curentă decât mult mai târziu. Inainte de adoptarea lui încărcarea și tragerea necesitau 32 timpi (Major Deiss, *o. c.*, I, p. 106). Basta arată că, în 1627, archebuzierul călare aveà cartușe, (*Le gouvernement de la cavallerie légère*, Rouen, 1627, p. 17). Inainte de a aveà cartușe infanteriștii purtau o bandulieră de care erau atârnate tuburi de lemn care conțineau încărcăturile. Apoi mai aveau un sac cu aproximativ 15 gloanțe și o pară cu pulbere pentru darea focului (Meyer, *o. c.*, I, p. 153).

[2]) *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron-Vodă*, ed. Giurescu, p. 231; A. Papiu Ilarian, *o. c.*, III, p. 242.

[3]) La Mohács Turcii au tras în mijlociu trei lovituri de fiecare tun (« Ungarische Jahrbücher », August, 1926, p. 252).

In 1555 un bun artilerist trage 30 lovituri pe zi (L. Fronsperger, *Kriegsbuch* apud Meyer, *o. c.*, I, p. 42).

[4]) In 1560—1574 se puteau trage până la 120 lovituri pe zi cu tunurile mari și 300 cu cele mici (Meyer, *o. c.*, I, p. 224).

[5]) Walter constată (A. Papiu Ilarian, *o. c.*, I, p. 35) că artileria turcă de pe malu l drept al Dunării nu poate ajutà pe creștinii de pe malul stâng (toamna 1595); Francesco de' Marchi, *Della Architettura militare* (1599), apud, Favé, *Études sur le passé et l'avenir de l'Artillerie*, III, zice că bătaia eficace erà de $^{1}/_{1}$ • din bătaia maximă.

In mod experimental Collado a arătat, la finele sec. al XVI-lea, că bătaia maximă a unui falconet erà de 1053 pași (M. Jähns, *o. c.*, p. 671).

[6]) In 1504 se socotià necesar un aprovizionament de 200 lovituri de piesă mare și 400 de piesă mică (M. Jähns, *o. c.*, pp. 747, 748).

E firesc deci ca întrebuințarea armelor de foc pe câmpul de luptă să se fi schimbat, armele ne mai fiind niște sperietori[1]), ci mașini, care puteau bate, precis și un timp îndelungat[2]), zone relativ mari de teren.

Care a fost întrebuințarea lor?

Artileria se desfășurà, de obiceiu, înaintea frontului[3]), acoperită de cavalerie sau de infanteriști împrăștiați. Mai rar se puneà între unitățile de infanterie sau de cavalerie[4]) sau la aripi. Numai foarte rar, și când terenul îngăduià aceasta, erà pusă în spate[5]), și aceasta pentrucă bătaia ei erà încă relativ mică. Ea începeà lupta căutând a zdrobì infanteria adversă sau a o impresionà pentru a ușurà mersul infanteriei amice.

Punerea artileriei înaintea trupelor explică de ce se pierdeà un așà de mare număr de guri de foc în caz de înfrângere.

In secolul al XVI-lea artileria trăgeà, fie direct *(Demontierschuss)*, fie prin rostogolire *(Prellschuss)*, fie prin ricoșet *(Schenderschuss)*[6]).

Atât infanteria, cât și cavaleria își întrebuințau armele de foc pentru hărțuieli. La cavalerie totdeauna, iar la infanterie de cele mai multe ori și mai ales în primele vremuri[7]), focul ce se întrebuințà erà focul de voie, fiecare luptător trăgând când îi venià mai bine, mai ales înainte de a ajunge la lupta corp la corp. Câte odată, și din ce în ce mai mult, cu trecerea vremii, se întrebuințau focurile de salvă.

După ce trăgeà, pușcașul devenià inutil pentru un timp cât ținea reîncărcarea armei și cu cât mai lung timp cu cât arma se încărcà mai încet și de aceea trebuiau luate măsuri pentru

[1]) « In der Schlacht war die Wirkung der Artillerie noch in Beginn des 16. Jahrhunderts wenig erheblich. Die Technik und Kunst des Richtens war noch zu gering », (H. Delbrück, *o. c.*, IV, p. 48).

[2]) La Mohács lupta a ținut numai o oară (« Ungarische Jahrbücher », August, 1926, p. 252).

[3]) Vezi planșele apud Colonel Révol, *Histoire de l'armée française de l'origine à nos jours;* F. de Vaux de Foletier, *o. c.*, p. 45.

[4]) Polonii la Bucov, în 1600 (Hurmuzaki, Supl. II_1, pp. 645, 646).

[5]) Colonel Révol, *o. c.*, planșe.

[6]) M. Jähns, *o. c.*, p. 671.

[7]) H. Delbrück, *o. c.*, IV, p. 171.

a-l acoperì [1]). In acest scop, cu începere din secolul al XVI-lea, se trăgeà pe rând, adică unii trăgeau, iar ceilalți nu. Apoi, pe când reîncărcau cei dintâiu, trăgeau alții [2]). Pentru alternanța tragerii și continuitatea focurilor s'a recurs la diferite procedee: focurile pe rânduri [3]) sau focurile pe unități alăturate.

La noi artileria erà în general slabă (mai ales ca tragere [4]). Pentru a aveà totdeauna o rezervă de foc nu se trăgeau toate tunurile odată, ci unele se păstrau încărcate [5]). Probabil că tot așà făceà infanteria.

Ca și celelalte armate, ai noștri pierdeau, cu ocazia înfrângerilor, mult material, dacă nu totalitatea lui, cum s'a întâmplat la Obertin (1532) [6]) și la Cahul (1574) [7]). Artileriștii dispuneau pentru asemenea cazuri de cuie mari, cu cari înfundau luminile tunurilor, spre a le face de neîntrebuințat. Alt chip erà acel folosit de Moldoveni la Cahul și anume de a supraîncărcà tunurile, așà că, luându-le dușmanul și dându-le foc, ele să plesnească [8]).

Infanteria a întrebuințat focul de voie și câte-odată cel de salvă, acesta din urmă fiind folosit mai ales de lefegii sau de trupele străine, care aveau disciplina necesară [9]).

* * *

Concluzia, la care ajungem după această trecere în revistă a datelor istorice relative la evoluția armamentului la noi,

---

[1]) G. Basta, *o. c.* p. 17; Delbrück, *o. c.*, IV, p. 173.

[2]) Delbrück, *o. c.*, IV, p. 172.

[3]) Commandant Gérôme, *Essai historique sur la tactique de l'infanterie*, p. 24.

[4]) La Obertin a tras prea sus (*Mon. Hung. Hist.*, *Diplom.*, XXXIV, p. 36).

Artileria lui Mihai Viteazul trage prost la Mirăslău (Hurmuzaki, XV[1], p. 1039); Spontoni, *Historia della Transilvania*, Veneția, 1638, p. 117.

N. Costin zice (Kogălniceanu, *Letopiseți*, I, p. 442) că tunarii, moldoveni ai lui Ștefan Tomșa erau « neștiutori » și « puțină stricăciune făceau ».

[5]) « Pe unele le slobodziau, iar pe altele le aveau gata încărcate » (I. Bogdan, *Vechile Cronice*, p. 204).

[7]) I. Bogdan, *Vechile Cronice, l. c.*

[6]) A. Papiu Ilarian, *o. c.*, III, p. 243.

[8]) *Ibid.*

[9]) « Alții... au vărsat focul în Turci, cum dau Nemții odată toți » (Miron Costin, apud M. Kogălniceanu, *Cronicele României*, I, pp. 280, 331, 336, 351).

La Mirăslău archebuzierii lui Mihai Viteazul « fecero una general salva » (Spontoni, *o. c.*, p. 117).

între începutul secolului al XVI-lea şi mijlocul secolului al XVII-lea, este:

Dacă armamentul pentru lupta depărtată a făcut mari progrese în Occident, dacă preciziunea tragerii, puterea de distrugere şi numărul acestui armament s'a mărit mult, dacă vecinii noştri au beneficiat, într'o bună măsură, de toate aceste foloase, armatele româneşti au rămas, cel puţin în ceeace priveşte massa cea mare a ostaşilor lor, înarmate cu armamentul epocii anterioare.

Cantitatea relativ mare de arme de foc pe care au posedat-o unii dintre domnitorii noştri nu a dat tot efectul dorit, în parte din cauza neîndemânării celor cari l-au folosit.

ÉVOLUTION DE L'ARMEMENT CHEZ LES ROUMAINS DE 1504 à 1654

RÉSUMÉ

La masse des combattants roumains est restée armée des mêmes armes qu'à l'époque antérieure.

Les armes à feu ont été employées dans une mesure réduite.

Les princes roumains ont possédé aussi des armes — et surtout des sabres — richement ornés.

Quoique la majorité de l'armement ait été procurée à l'étranger on en a fabriqué aussi dans le pays.

L'emploi des armes à feu sur le champ de bataille laissait à désirer.

OCTOIHUL DIACULUI LORINŢ

DE

N. IORGA

Şedinţa dela 13 Decemvrie 1929

Un prieten cleric din Ţara Oltului în Ardeal dăruieşte bibliotecei pe care eu însumi am dăruit-o ţerii, o carte bisericească de un mare preţ.

E vorba de un Osmoglasnic sau Octoih slavon tipărit ***înainte de seria lungă a lui Coresi***, în Ardeal, la Braşov, de un cunoscut meşter de tipar care e Lorinţ diacul ori, pe româneşte, Lavrentie.

Iată, întâiu, descrierea volumului, care, cas destul de rar pentru aceste vechi tipărituri, e absolut complet.

Sunt 190 de pagini, pe care le-a numerotat unul din proprietarii contemporani, poate acel Sarul care-şi înseamnă undeva numele (« pis eu Sarul văl. *(sic)* »)[1]).

Pe cea dintâiu e imitaţia în mai mic şi mai sărac a frontispiciului cu împletiri de linii din ediţiile apărute în Ţara-Românească încă din prima jumătate a acestui veac al XVI-lea. Altul la fol. 113 V° corespunde lucrării tipografului care a dat Triodul-Penticostariu, acesta însuş luându-se după acela al Evangheliarului din 1512. De acolo (v. Bianu

[1]) La fol. 98 V°: « pis gramatic Leca *(bis)* logofăt ot Piteşti ». Litera e de pe la 1600. O mică pecete contemporană în negru pe fol. 124 V°, 125 V° pare să fie a lui Leca. Dintr'o foaie românească lipită la urmă a rămas numai un colţ. De o parte, un început de slavoslovie de pe la 1650—80, de alta:

...Ddzău purtător
...thimie Sava
...şi Athanasie
...maice
...şi.

In josul ultimei pagini: Amŭ luatŭ as....

şi Hodoş, *Bibliografia*, I, p. 15), en-têtul de la fol. 126 V⁰). Frontispiciul dela fol. 127 V⁰ sau 161 redă frumosul desemn din 1512 dela *Bibliografie*, I, p. 11. V. şi cel dela pagina 142, asemenea cu cel dela 113 V⁰. Literele maiuscule sunt copiate ca *b* dela pagina 1 după ale Evangheliarului din 1512. Cele obişnuite însă se presintă pe alocurea foarte slab: strâmbe, lipsite de unitate, rău prinse în linie, şterse. Proprietarul a făcut ici şi colo adause manuscrise, înlocuind chiar, astfel, o foaie care lipsià. Titlurile, însemnările, literele cu roşu sunt dese.

Pe pagina din urmă e următoarea notiță care fixează locul şi data publicației, precum şi numele meşterului care a condus lucrul.

Понеже иже вь Троици покланѣеми б҃ь, бл҃гоизво́ли цр҃ковь свое ѝспльнити различними книгами въ славословїе и полꙁѫ прочитаѫщим.
Възревновахь поспеше́нїемь ст҃го д҃ха. ѝ любо́вїе е҆же къ бжстьвним ѝ ст҃ыим цр҃квамь. ѝ написахь сїѧ д҃ше спсн҃ѫѧ книгꙋ ѿсмогла́сникь въ ѝспльненїе сла́вослóвїю трисл҃нечнаго въ е҆диньствѣ покланѣемаго б҃жства, мл҃ѫже ю҆нїе. и съ възрастнїе ѝ старїе чьтѫщенѝлѝ въ спѣва́ѫщеи. ѝлѝ пѝшѫще. любвѣ х҃вѣ ради ѝспра̀влѣти. н҃аже оу҆ срьдно потъща́вши хсѧ нáсїе дѣло бл҃влѣти. да о҆бои сла́вѧще ѿц҃а ѝ знéгоже вьсѣ сн҃а ижевьсѣ д҃ха ст҃аго о҆нем же вьсѣ, зде оу҆лꙋчи҃ съмире́нїе мл҃сть. та́може се́е свѣтѿ ѡзари҃ сѧ бл҃годѣтїю а҆минь:. Повелѣнїе҃ жꙋпань Лоринць дїӓкь браше́вскомꙋ ѝ четири ꙋ҆ченичь трꙋдих сѧ ѿ семь; ѝ сь пи́сахѿ сїе [книги. въ лѣто з о҃е. поче́шесѧ сїе книгы. м҃сца ге́нарїе к҃. д҃нь. и съвръшнешесѧ м҃сца ю҆нїе. к҃. д҃нь въ градь брашевъ.

Iată şi traducerea de eleva mea, d-ra Vera Merenco:

« Deoarece cel în Treime închinat Dumnezeu, a binevoit să înzestreze biserica sa cu felurite cărți întru mărirea şi folosul celor ce vor cetì, râvnind cu ajutorul Sfântului Duh, şi cu dragoste pentru dumnezeieştile şi mântuitoarele de suflete biserici am scris această carte de suflet folositoare Octoihul întru împlinirea măririi a Celei în trei fețe în unitate închinatei Dumnezeiri, ca tinerii şi vrâstnicii şi bătrânii ascultând-o, cântând sau scriind, întru dragostea lui Hristos să se îndrepte.

« Iar pe noi, cari cu bucurie la această treabă ne-am străduit, binecuvintează-ne, ca, slăvind pe Tatăl şi din el Sfântul Fiu şi cu El pe Prea-sfântul Duh dela care e tot,
« aici vom primì smerenie, milă, iar acolo ne vom luminà cu harul, amin.

«După învățătura jupânului Lorinț diacul din Braşov, şi cei patru ucenici s'au trudit întru aceasta şi au scris această carte în anul 7075. S'a început

această carte în Ianuarie 20 şi s'a isprăvit în luna Iunie, în ziua de 20, în oraşul Braşov ».

Lorinț e pomenit ca tipăritor al Evangheliariului slavon din Băl-grad la 7087 (1568—9): o spune însuși într'o formă asemenea cu cea de aici (Bianu și Hodoş, *l. c.*, p. 75, no. 24). Iși zice « diac », fără să arăte *unde*.

Acum câțiva ani însă, în memoriul mieu « Cea dintâiu istorie universală tipărită în Transilvania, Moșiile familiei Beldy din Țara-Românească » (IV, 6; 1925), scriam, după o visită la Museul Ardelean din Cluj, aceste rânduri: « Biblioteca Universității posedă un Evangheliariu slavon, tipărit de un *ieromonah Lavrentie pe la 1570*, când îl cumpără dela el starostele de Cernăuți Broștog (Bruchstück, prin polonește). D. Roșu, bibliotecar, semnalându-mi acest produs necunoscut al tiparului pentru Români în secolul al XVI-lea, mi-a anunțat un studiu asupra lui. Cred că *Lavrentie e diacul Lorinț* de pe lângă Coresi, cel cu Evangheliariul din 7087 » (*l. c.*, p. 389—9).

Deci Lorinț-Lavrentie, ieromonahul-diac, a tipărit și această din urmă carte înainte de 1570, pe vremea când, la 1567, publicà Octoihul. *Atelierul lui, cu cei patru ucenici, e alături de al lui Coresi și în concurență cu acesta. Ceeace nu reieșià până acuma* [1]).

Dar opera lui Lorinț pare a fi mai întinsă încă.

Acum trei ani, meritosul preot V. Ursăcescu semnalà în aceste « Memorii » (III, 6) o Psaltire slavonă, pe care credeà că poate s'o așeze « între 1577 și 1580 », iar locul de tipărire să fi fost « Brașovul sau Alba-Iulia », după cum tipăritorul a fost « Coresi sau Lorinț » (p. 9; cf. pe cea dela n-l 34 al « Bibliografiei »).

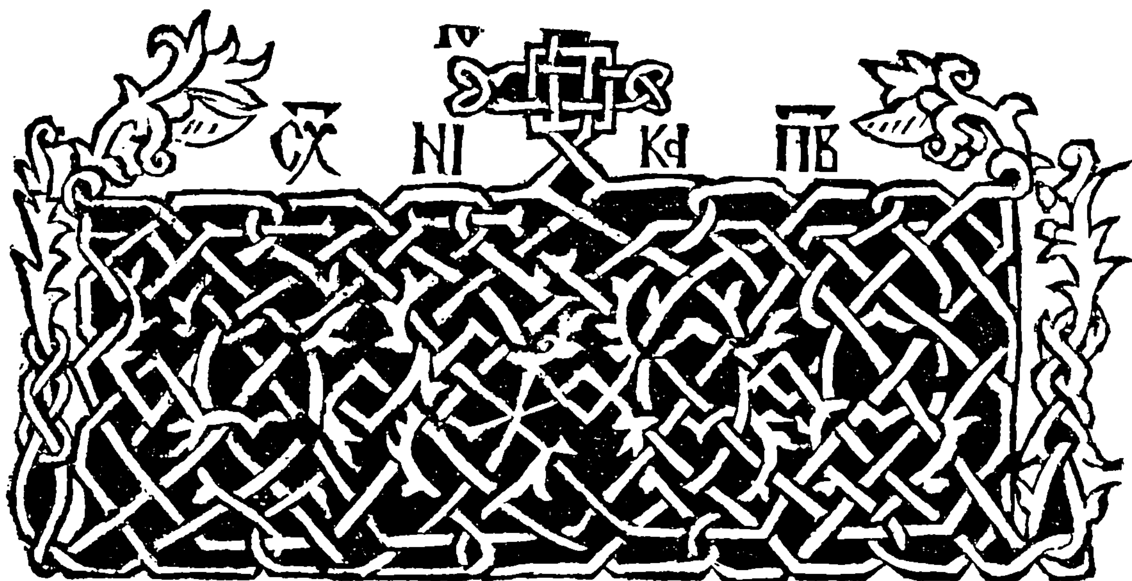
Octoihul are 26 de rânduri pe față; Psaltirea numai 15—9. Dar frontispiciile sunt și ele împrumutate dela primele tipărituri. Literele sunt identice, și unele prescurtări sau aruncături de-asupra liniei corespund. Aceeaș nesiguranță în desfășurarea rândului.

E destul, cred, ca să punem și această lucrare în sama lui Lorinț, nu a lui Coresi. Poate tot al lui să fie *Slujebnicul* cu 17 rânduri pe pagină pe care « Bibliografia »-l cuprinde supt n-l 33.

[1]) Un Laurentius Literatus măsură poduri la Braşov în 1541 (*Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*, III, p. 120); nu s'ar potrivì cu « diacul » nostru. Socotelile Braşovului nu s'au tipărit pentru anii 1560—70.

Coresi are un merit: el se gândeşte şi la răspândirea cărţii româneşti; Lorinţ rămâne următorul vechii tradiţii slavone. Intre personalitatea celor d'intâiu tipografi români în Ardeal este deci o deosebire.

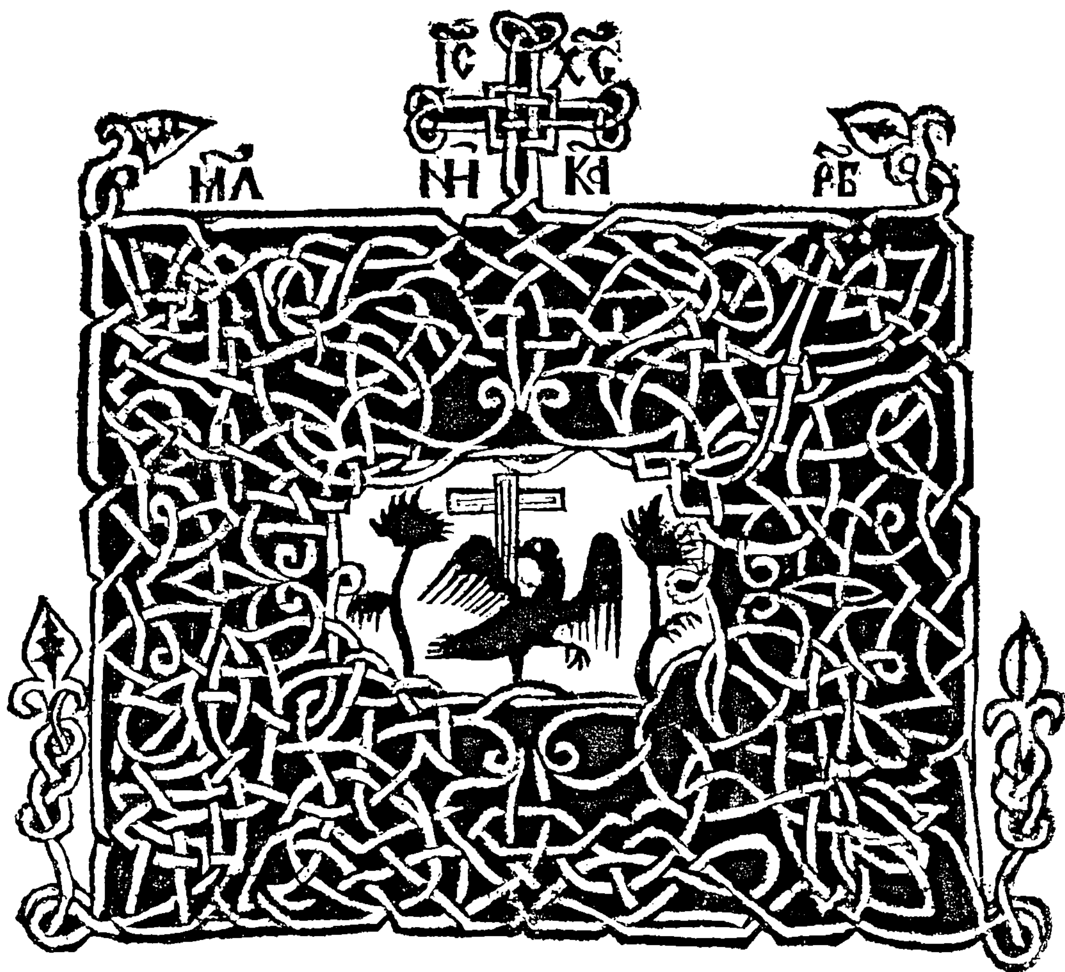
Dar şi o apropiere. Călugări, diaci, ei represintă în istoria tiparului nostru altceva decât vechea şcoală sârbească, de rădăcini veneţiene, a lui Macarie, a lui Dimitrie Logofătul, nepotul lui « Bojidar », cel zis şi « Liubavici » şi a lui Moise, cel care întrebuinţează « matriţele » acestuia. E o trecere la lucrul românesc mai modest, mai sărac, mai puţin îngrijit. E un fel de folklore tipografic, şi Lorinţ e mai adânc în această vulgarisare decât Coresi, ale cărui ambiţii sunt mai mari şi realisările mai alese.

ВЪСѪБОТꙊВЕЧЕРЬНЭ

малѣти вечѣрни, наги възвахь. стхы д. и по
ем стихеры въскрѣсны. гласъ з.
Прїидѣте възрадꙋимсѧ гаспатїе прѣзапѣл
ѣсн. Хвы видѣвше въскрьсе подвоишь,
а. слава ннѣ. б. мти оубо псъзнасе
пысалне навелицѣн вечѣрни постидшѣ.
стыхеры сїа, въскрѣсны. Въскрсе изгро
ба спсь мира. исъвъздвиже тѣкы съпльтїа
своеа, ги слава тебѣ
таже подобны, прѣстѣи бце гласъ тжде.
по днѣ бдить стихь. помѣна имѣтвое въ
въсѣкомь рѡдѣ ироди. Възнмѣме ѡкла
нномꙋ дѣво, недѫгꙋѫщои неисцѣлнѣ. ѡю
ности бо и даже достарости, ѡнебрѣжениа
иѡбнтаа принѣша стрти нама крѣпость. и
бых непотрѣбень несъмысльны. Благжие

ѳ і

НА ВЕЛИЧЕРИИ. НАПРЕЗВЕ

хь стїхѣры вьскресны, гласъ, е.
Честнымь твоимь кртѡмь Хе. дїавола посрамиль єси. и въскресенїемь твоимь жало грѣховное притупиль єси. и спаслъ єси ны ѿ врать смртныи. славим та единороднын. иже въскресенїе дарова родоу члчьскому. [illegible]

НАВЕЛИ́ЦѢИ ВЕЧЕРНИ · НА ГДИ ВЪЗВАХ

Въ поемь стыхиры въскрѣсны · гла́съ И҃ ·

вечрнѫ пѣнь и словеснѫ дслѹжба тебѣ Хе принẃсимь · ꙗко благо изволиль еси помиловати ны въскрьсенїа ради · Гди Гди · не ѿврьзи на́съ ѿ твоего лица нѫ благоволи помиловати на́съ · въскрьсенїа ради ·

фѕа

JURISTUL
ANDRONACHE DONICI

DE

ANDREI RĂDULESCU
MEMBRU AL ACADEMIEI ROMÂNE

Ședința de la 20 Decemvrie 1929

La 4 Noemvrie st. v., anul acesta, s'au împlinit o sută de ani dela moartea juristului moldovean Andronache Donici. Când sunt slăviți unii străini, am socotit o datorie să pomenim și pe unul dintre fruntașii Dreptului nostru, deși cu o întârziere, independentă de voința mea.

Până acum 23 ani se știà și se amintià foarte puțin despre Andronache Donici. Generațiile, care-l cunoscuseră și-l apreciaseră, se duseseră de mult iar cele mai noui, sub influența altor legi și învățături îl uitaseră aproape cu totul.

Cercetările ce făceam, ca student, acì în sala manuscriselor, asupra altor subiecte, mi-au atras atenția asupra lui. Și astfel, în 1906, am căutat — aș puteà îndrăznì să spun cel dintâiu — să scot la iveală pe acest jurist, alcătuind cu materialul ce aveam la îndemână, un articol [1]), completat mai târziu într'o nouă ediție, cerută dela Craiova de elemente dornice de a cunoaște trecutul nostru [2]).

Date noui și în special unele documente basarabene au fost folosite în comunicarea de azi, în care îndreptând și completând cele spuse altădată, voiu face — sper — să fie și mai exact cunoscut Donici și opera sa.

* * *

[1]) *Din viața și activitatea lui Andronache Donici* în « Revista Juridică », Oct. 1909 și extras.

[2]) « Biblioteca juridică » No. 14, Craiova.

Familia Donici, care a dat Moldovei mulți dregători înalți, încă de prin sec. XVII, aveà — după cât se pare — așezările ei principale în Basarabia. Acolo au și rămas și au ocupat funcțiuni unii dintre membrii ei după răpirea acestei provincii de către Ruși [1]). Se pare că mulți dintre Donici s'au îndeletnicit cu legile căci îi găsim Mari Logofeți sau făcând diverse servicii la Divan.

Tatăl lui Andronache Donici a fost Constantin Donici iar acesta erà fiul lui Apostolache Donici. Tatăl erà la 1775 Mare Spătar [2]). Numele de Andronache e des întrebuințat în această familie.

Nu știm precis când s'a născut Andronache. In prima mea lucrare opinam pentru 1760—1765, întemeiat pe date din activitatea sa și pe o știre a lui Xenopol, după care [3]) la 1780 erà la școală și se silià să învețe limba arabă. Găsim însă în cazul unui document pe un Andronache Donici la 1775 cu rang de Medelnicer [4]). Dacă acesta este juristul de care ne ocupăm ar însemnà că data nașterii ar puteà fi ceva mai îndepărtată, cam pe la 1750. Aceasta e greu de admis pentrucă la 1793 întâlnim pe jurist într'un act necontestat cu rang de Clucer iar la 28 Iulie 1793, Medelnicer; data n'ar corespunde nici cu data căsătoriei, care a avut loc în acelaș an 1793, când ar fi avut 43 ani; ar fi murit apoi la 79 ani. Este mult mai probabil că sau data din copia citată este greșită sau acel Andronache Donici, Medelnicer la 1775, erà altul din familie, poate un unchiu. *Deci putem păstrà ca dată a nașterii tot 1760—1765.*

El a fost crescut lângă moșul său, Mitropolitul Gavril Calimach [5]). Acì va fi căpătat primele învățături, apoi a mers la

[1]) Mă intreb, ca şi acum 23 de ani, dacă nu erau români de prin părţile Donului, stabiliţi de foarte multă vreme în Basarabia.

[2]) Doc. Acad. Rom., doc. 125, pach. XVI. *Uricarul* XVI, 330, I. Cf. *Date noui cu privire la Andro. Donici*, publicate de Sever Zotta, p. 2; acì se reproduce un doc. din Arhiva Statului din Iaşi, dos. 179, lit. B, fila 22.

[3]) Xenopol, *Istoria Românilor*, V, p. 647.

[4]) *Documente din Basarabia*, adunate de Visarion Preiu, C. Tomeseu, Ştefan Berechet, Ştefan Ciobanu, 1928, p. 111—112. La 1 Aprilie 1775 i s'a dat lui Andronache Donici, medelnicer, prin carte domnească, de către Mihail C. Suţu, ca răsplată pentru slujbele sale 11 familii de ţigani rudari, veniţi de peste hotare şi care, după obiceiul pământului, erau domneşti. Documentul e în copie din 1816.

[5]) Arhiva Statului din Iaşi, doc. citat.

școala domnească din Iași, unde se știe că au ținut lecții profesori vestiți ca Manuil Bernard din Creta și Gobdela, unde veniau fiii marilor boieri și unde mai târziu a învățat și fiul Domnului Scarlat Calimach. Poate că Donici a urmat și altundeva învățătura legilor dar n'avem până acum știri. Prin « multă străduință și îndelungă cetire » a izbutit să aibă o bogată cultură. Afară de cunoașterea profundă a Dreptului și de latineasca și greceasca veche și modernă, probabil că știà destul de bine franțuzește, nemțește și poate și italienește. Dorința de a învățà și limba arabă, îndreptățește bănueala că știà și limba turcă, mai ales că la Martie 1786 erà la Țarigrad [1]), unde pare că a stat mai mult, fie pentru alte însărcinări, fie pentru a învățà mai ușor aceste limbi ori a-și desăvârșì învățătura pravilelor pe la profesori greci [2]).

Voiu schițà părți din diferitele aspecte ale vieții lui.

II

Din puținele date ce avem voiu expune ceva *din viața lui privată.*

A trăit în genere în termeni buni cu părinții, față de cari aveà un deosebit respect chiar când ajunsese la o situație. Totuș avù odată un conflict cu tatăl său, care vânduse un loc dinspre Copou (nu știm de erà al lui sau al soției, mama lui Andronache). Acesta dădù o jalbă contra vânzării dar după ce a ajuns la Țarigrad scrie la 15 Martie 1786 cinstitului și doritului său părinte « cu multă fiiască plecăciune » că și-a luat seamă pentru aceà jalbă. « Foarte m'am căit — spune — și iată că nu tăgăduesc că rău și fără de cale am făcut fiindcă numita vânzare este bună și în toată tăria sa ». Deaceea a dat o scrisoare d-lui hatman Scarlatache Sturza prin care întărește zapisul tatălui și adeverește și prin aceà scrisoare că locul este bine vândut și de el [3]). Și astfel pacea s'a făcut.

1) Acad. Rom., 125/XVI.

2) Cunoșteà codurile noui ale timpului și de sigur și o parte din doctrină. Menționăm pe Heinecius « Ainecție » (*Uricar*, IV, p. 329. Cf. și Sava Aurel, *Doc. putnene*, I, p. 190.

3) *Ibid.*

La 4 Februarie 1793 venise la Iași, aveà demnitatea de Clucer [1]) și se gândià să-și formeze o familie. După 28 Martie s'a căsătorit cu Zamfirița, fata unei rude mai bogate, a Banului Darie Donici.

Andronache — spune singur — erà « mai sărac din cele părintești » și se pare că aveà mari speranțe la averea soției fiindcă i se trecuse în foaia de zestre avere însemnată și i se făgăduise că « păn în toamnă toate i se vor face teslim și nemica cusur nu va rămâne ». I s'a dat, deocamdată, în stăpânire moșia Dumenii, din jud. Dorohoiu. Fiindu-i « împresurată » de vecini cari probabil vor fi voit să profite de schimbarea stăpânului, Andronache i-a chemat în judecată la Veliții boieri dar n'a fost în stare să și-o apere « n'au știut ce să răspundă » și a pierdut procesul « l-au dat rămas de judecată ».

Intervine atunci socrul, supărat poate că ginerele nu putuse să-și apere zestrea și cere Domnului să se judece din nou, ceeace i se admite în Decemvrie 1793 și și-a recâștigat moșia [1]).

Cealaltă zestre nu i-a fost dată în întregime, după cum i se făgăduise. Silit de greutățile vieții, Andronache scrie « cu cea mai mare umilință » lui nenea socrul, îndrăznind « a face aducere aminte pentru pricina zestrii », care prin izvod i s'au dat fiindcă s'apropie anul în care cu multă osârdie străduindu-se a putut să lupte ca să întâmpine cheltuelile casei, fără moșii, fără nimic, cum și pentru « straele Zamfiriții care n'au fost de loc ».

« Numai unul Dumnezeu știe — spune bietul om — cum am putut toate a le prostasă încă sângur; m'am stânsu nesocotind nici odinioară că zăstre ce s'au făgăduit nu mi să va da ». Pentru aceasta mă rog cu umilință ca să mi se hotărască că-mi pun și eu viiața la regulă, întâi că rândul de strae cu curcă nu mi s'au dat, rândul de strae cu șaluri nu mi s'au dat, rândul de strae cu sângiap nu mi s'au dat, din două așternuturi unul nu mi s'au dat, sfeșnici nu mi s'au dat, din două tacămuri de masă unul nu mi s'au dat, cal de mire nu mi s'au dat, lefticä nu mi s'au dat, cai nu mi s'au dat, iepe nu mi s'au dat, boi, vaci și oi nu mi s'au dat, moșie Miclești, întru care toată să razimă întâmpinare chel-

[1]) *Uricar*, XVI, pp. 330—1.

tuelile casăi să stăpânește de către d-ta și venitul nu mi se dă, țiganii cu cari aș puteà să mă slujesc nu mi se dau în stăpânire, vezătiu țâu cu hac, fămee în casă țâu cu hac, casă m'am apucat a face pentru șădere noastră și trebue să fac numai cu punga și să mă stângu, carea însuși d-ta trebue să-ți pară rău ». « Pentru aceea — adaugă — mă rog d-tale să mi se hotărască și să aibu părintescu răspunsul d-tale ca să știu într'o parte sânt oru nu sânt căci de a mai luptà la Eși numai cu punga este peste puteri; și destul este că un an am trăit întocma ca Grecii cei străini, cumpărând lemne, fân, pâine, carne, brânză, oă, unt, sare și toate ale casăi încât m'am spăriat cu cheltuiala casăi ». «Eu socotesc că și d-tale ca unui părinte îți va fi de mare bucurie când dându-mi-se cele ce va socotì părinteasca bunătate d-tale toate le vei vedeà mergând spre adăogire și spre înmulțăre. Sângur d-ta nene să faci părințească sârguința spre a nu ne lăsà și a ne depărtà în toate; făr' ajutoriu de moșie nu este cu putință de trăit — căci el spuneà c'a fost mai sărac iar « cele ce cu sudorile și cu strădanie le-am agonisit am fost să lupt a cheltuì în trebuințăle cele neapărate ». « Mă rog d-tale — încheie — să nu te mâhnești asupra me că unul Dumnezeu știe supărare me » [1]).

Bătrânul s'a mai îmbunat și i-a dat cea mai mare parte din obiectele făgăduite. Nu știm de i-a mai redat și Dumenii dar printr'un act i-a întărit moșia Miclești din ținutul Orheiului, prevăzând că asupra ei nu trebuie să-l mai supere ceilalți copii: Manolache și Smaranda, care fuseseră căsătoriți mai înainte pentru că i-a mulțumit și pe ei cu altă avere [2]).

Peste zestrea făgăduită, soția lui Andronache mai primise și niște giuvaericale, blăni și bani, avere rămasă dela mama ei [3]).

Din nenorocire căsătoria nu dură căci în curând Zamfirița murì. La 25 August 1794 tatăl însemnà obiectele ce ea primise peste zestre [4]). Pentrucă erà om bătrân și nu puteà umblà după judecăți dădù fiului său Manolache împuternicire să ceară restituirea zestrei și celelalte obiecte, care se aflau la

[1]) Acad. Rom., 197/XXVI.
[2]) Acad. Rom., 214/XXVI.
[3]) *Ibid.*, 97/XXII.
[4]) *Ibid.*

Andronache [1]. In această calitate de vechil Manolache reclamà în Septemvrie 1794, prin jalbă către Domn, zestrea sorei sale pe motiv că ea n'a lăsat copii [2]. Andronache evită judecata și recunoscù dreptatea cererii [3]. In Februarie 1795 murì și socrul [4] iar la 23 Martie 1795 cei doi cumnați au aranjat definitiv chestiunea învoindu-se ca Andronache să restitue tot ce erà al soției iar Manolache se îndatorà să-i plătească 2500 lei pentru casele ce făcuse la Iași pe locul Zamfiriții precum și să facă pomenile acesteia [5]. Andronache a trăit, apoi, în bună înțelegere cu « cumnățelul » Manolache care-l împrumutà din când în când [6].

Mai târziu el s'a căsătorit a doua oară cu Smaranda din familia Vârnav și cu care a trăit restul vieții [7].

Din viața lui privată mai avem câteva date. La 25 Noemvrie 1794 i s'a dat de Gh. Cantacuzino un țigan și o țigancă pentru multe slujbe ce-i făcuse cu scrisori și alte lucrări ce a avut la Divan [8].

In 1799 la 14 Maiu cumpără două pogoane de vie cu 300 lei iar la 12 Martie 1801 schimbà cu cumnatul său Toader Buhuș un țigan [9].

După 1820 îl găsim cu oarecare avere fie că erà a lui, fie a soției. La 16 Octomvrie 1822 i s'a dat învoire de către Ioan Sandu Sturza să-și așeze cinci dugheni în Iași, în târgul de jos, cu îndatorirea de a plătì besmen, în care sens Domnul a dat porunca Vornicului Poliției Ion Tăutul [10].

La 21 Decemvrie 1823 i s'a întărit pe vecie de către Domn stăpânirea peste aceste dughene tot cu obligația de a plătì

[1] *Ibid.*, 261/XXII.

[2] *Ibid.*, 15/XXII.

[3] *Ibid.*, 216/XXII.

[4] *Ibid.*, 256/XXII, 211/XXII. Data morții trebuie pusă între 2 Februarie 1795 când are o judecată și 23 Febr. când se înseamnă lucrurile cumpărate pentru înmormântare. Cf. și 24/XXII.

[5] Acad. Rom., 104/XXII.

[6] *Ibid.*, 113/XXII, 14/XXII și 85/XXIII.

[7] *Documente din Basarabia*, p. 147.

[8] *Documente din Basarabia*, p. 112.

[9] *Ibid.*, p. 113.

[10] *Ibid.*, p. 131.

besmen [1]). In Octomvrie 1825 se plânge Domnului pentru un loc ce aveà în Iași în deal deasupra casei și care erà să se vânză [2]). In 1826 la 10 Ianuarie capătă în dar dela Domn o țigancă [3]). In acelaș an la 5 Septemvrie, vedem că aveà două moșii: Cosițeni și Chicira pe care le aveà luate cu arendă și le subarendà polcovnicului Gh. Popa pe termen de trei ani. Este interesant acest contract și pentrucă aflăm cum un jurist făceà un asemenea act și pentrucă ne desvălue iarăș ceva din felul de viață de atunci al clasei de sus din capitala Moldovei. Intre altele, arendașul erà dator, afară de arendă, să țină în stare bună casele și cârciumile, gardurile viei și grădinii, să le meremetisească bine, să primească vitele prin izvod și folosindu-se de rodurile lor să le restitue la vreme, precum și semănăturile de grâu, orz și păpușoi. Afară de acestea să păzească biserica în bună rânduială « purtând de grijă ceale de trebuință ca un posesor a moșiei; să păzească deasemenea grădina boierească în bună stare și să tocmească d-lui grădinar luându-i rodurile; el aveè să-i dea pe Ion țiganul ca ajutor la grăoinărie iar arendașul să-i dea din trandafiri și pomușoară pentru dulceți.

Arendașul mai erà dator să-i ducă la « Eași » 25 fălci de iarbă curată și clădită, să « zapciiască » pe scutelnici spre a-i cărà tot acolo 30 stânjeni lemne « la vremea cuviincioasă »; să-i dea apoi « 18 merți făină de grâu spălat, 60 merți făină de popșoi, 40 merți de orz, 40 vedre de brânză «cu de oi, cu de vaci », 15 ocă unt și 100 vedre vin sau pelin, două bivolițe cu lapte totdeauna pentru casă sau în lipsă două vaci iar din țigani un rândaș pe săptămână și apoi cu toți țiganii ajutor la culesul viei dela Copou ». Mai adăugà să lase pe un Simion Bonbe « să caute pentru stupii boerești » ce-i are la moșie [4]).

Din puținele știri ce mai avem se vede că spre sfârșitul vieții situația lui materială se înrăutățise.

---

1) *Ibid.*, p. 132—33.

2) *Ibid.*, p. 133—34.

3) *Ibid.*

4) *Documente din Basarabia*, pp. 135—36.

III

Dacă din viața lui privată știm lucruri puține, avem ceva mai multe informații despre *viața lui publică*.

Am văzut că la începutul anului 1793 erà *Medelnicer* [1]) și în această calitate îl găsim până în anul 1795, când la 30 Iunie și 15 Septemvrie erà *vel Paharnic* [2]). Peste trei ani, la 21 Iulie 1798, erà *Serdar* [3]). La 11 Iunie 1801 erà *vel Ban și Ispravnic de Hârlău*. La 7 Octomvrie 1801 este fost *vel Ban*. In Octomvrie 1808 îl aflăm iarăș vel Ban; în acest an a fost și *Ispravnic de Dorohoiu* iar în 1809—1810 a îndeplinit mai mult de un an slujba de *Ispravnic de Suceava* [4]). Calitatea de Vel-Ban o are până în 1812 când ajunge Vornic [5]) iar în curând este vel Agă [6]).

Când se urcă pe tron Scarlat Calimach, Andronache Donici aveà astfel o situație de frunte printre boieri și se făcuse cunoscut prin priceperea sa în ale legilor. Domnul îl cinstì cu demnități tot mai înalte. In 1816 erà *Mare Postelnic* și apoi i s'a încredințat un post de o importanță deosebită: *Președinte al Departamentului pricinilor străine* [7]). Se știe cum străinii — chiar creștini — au căutat să ne impună regimul capitulațiilor deșì nu erà drept să aplice tratatele respective, încheiate cu Poarta, unui Stat creștin, care n'aveà o organizație judecătorească așà de rea

---

[1]) Antonovici, *Doc. bârlădene*, I, p. 321. Acad. Rom., 144/XXII. La 7 Iulie 1794 puneà o rezoluție ca Medelnicer (Acad. Rom., 111/LXXXI). E constatat ca Medenieer la 25 August (*ibid.*, 97/XXII), la 15 Sept. (15/XXII), la 3 Octomvrie (210/XXII și *Uricar*, XVI, 330—31). Cf. Iorga, *Studii și Documente*, XIX, p. 36. In Sept. 1793 ar fi fost biv vel Medelnicer dar documentele posterioare îl arată Medelnicer până la 1795.

[2]) Acad. Rom., 14/XXII. Iorga, *Studii și Doc.*, II, n. 142, No. 2. La 6 Martie 1795 e trecut într'un act: biv vel Medelnice. *Uricar*, XXII, p. 397—399.

[3]) Acad. Rom., 175/XXII.

[4]) Zotta, *o. c.*, p. 5.

[5]) Iorga, *Studii și Doc.*, VI, II, pp. 175—176. La 19 Aprilie 1811 ca Vel Ban făceà o cercetare pentru părțile Banului Arghiri Cuza în moșia Golăești, arătând că drep. tățile Banului îl întemeiează, atât cu scrisori de baștină cât și cu stăpânire înde. lungată și fără de pricină ».

Acad. Rom. 78 și 82.

[6]) Acad. Rom., 148 LXXIV. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, X, p. 317. Iorga « Analele Ac. Rom. », seria II, tom. XXXV, p. 77.

[7]) Ghibănescu, *o. c.*, IX, p. 367.

ca aceea din Turcia. In lupta dusă de Domni și boieri contra acestui regim au căutat să înlăture obiecția că n'am aveà o bună organizație judecătorească, creând o instanță specială, care aveà să rezolve litigiile dintre străini ori dintre ei și români, Departamentul pricinilor străine și numind acolo oameni cari să prezinte toate garanțiile iar în frunte persoane care treceau de cei mai buni juriști. Această instituție, după câte știu, s'a înființat mai întâiu în Moldova și acela, căruia i s'a încredințat postul de Președinte a fost Andronache Donici. Instituția a fost introdusă mai târziu și în Țara Românească și a fost numit ca Președinte tot o persoană care treceà de cel mai mare jurist al vremii: Logofătul Nestor. Această funcțiune a avut-o Donici aproape toată viața și și-a îndeplinit-o așà de bine încât și-a atras aprecierea elogioasă chiar a Consulilor străini.

La începutul anului 1817 erà *Vel Vornic* [1]), post pe care-l ocupă până în 1821. A păstrat însă și însărcinarea de Președinte al Departamentului pricinilor străine cum îl găsim semnând în 1819—1821 [2]).

In timpul mișcării grecești din 1821 a fost nevoit să plece la Cernăuți, ca și alți boieri dar s'a reîntors în Octomvrie, când este numit Vornic de Aprozi și s'a retras la Botoșani [3]). Nu mult după aceasta semnează ca Vornic și Membru al Divanului [4]).

Domnia pământească a lui Ioniță Sandu Sturza i-a dat prilejul unei activități și mai întinse, mai ales că erà — cum spune consulul Franței — « cu totul devotat familiei Sturza » [5]) și mai mult încă este numit între intimii Domnului [6]).

După instalarea noului Domn el reveni la Iași unde, în 1822, fu Vornic de aprozi și a fost numit iarăș *Președinte al Departamentului pricinilor străine*, demnitate ce aveà și în 1823 [7]).

[1]) *Uricar*, IV, p. 343.

[2]) Hurmuzaki, *Documente*, X, p. 56, No. LXIII; p. 65, No. LXXIV. Cf. Iorga, *Ist. Liter. :om. sec. XVIII*, p. 451. Acad. Rom., ms. 10, p. 72.

[3]) Iorga, *Ist. Liter. rom. sec. XVIII*, p. 451.

[4]) Iorga, *Studii și Doc.*, XXI, pp. 361—62. In 1822, Oct. 16, erà biv vel Vornic (*Documente din Basarabia*, p. 131).

[5]) Hurmuzaki, X, p. 240. Tabla, p. 664.

[6]) Hurmuzaki, X, p. 240.

[7]) *Ibid.*, p. 195, 249, 588.

In curând Vodă, care-l apreciă tot mai mult îi încredințează un alt post, unde calitățile sale de mare jurist îl indicau; anume la 16 Decemvrie 1823 îl face *Mare Logofăt al Țărei-de-jos* [1]) iar peste câteva zile, la 21 Decemvrie îl trece la Țara-de-sus [2]). In funcțiunea de Mare Logofăt — în 1906 bănuiam, azi afirmăm — îl găsim și în anii următori, până aproape de moarte [3]); în această calitate, potrivit practicei, luà parte și la ședințele Divanului, în toate litigiile, ceeace Domnul o spune formal când îi încredințează din nou această demnitate la 22 Ianuarie 1828 [4]). El a fost însărcinat în acest timp, cel puțin în 1828, și cu Secretariatul pentru afacerile de Stat, Mare Postelnic. In acest post, afară de altele două, misiunea lui erà cum spune un act al timpului, « să dea sancțiunea legilor cu privire la procesele cu incidente greu de desbătut » [5]). Aceasta socot că însemnà să îndeplinească aproape rolul de nomofilax, să dea consultații pentru chestiunile grele care erau de judecat sau dacă afacerea erà rezolvată să vadă dacă s'a judecat bine și să arate dacă poate fi întărită ori nu de Domn. Erà o misiune grea, care-l făceà ajutorul Domnului pentru exercițiul drepturilor acestuia ca autoritate supremă în materie judiciară. Instituția fusese înființată de Scarlat Calimach și ceva analog s'a făcut mai târziu în Țara Românească creindu-se Sfatul consultativ de trei juriști, dintre cei mai de seamă.

In decursul anului 1828 el a fost bolnav vreo patru luni și totuș și-a îndeplinit însărcinarea.

In timpul ocupației rusești reclamă la 25 Iulie 1828 la Minciaky, vice-prezidentul, că nu i s'a plătit salariul de 1000 piastri pe lună pentru cele cinci luni. Reclamația lui este sprijinită și de o intervenție a boierilor [6]).

In 1829 Rușii nu-i mai dau Marea Logofeție; în curând

---

1) *Ibid.*, p. 588. Acad. Rom., ms. 10, p. 323.

2) *Documente din Basarabia*, p. 131. Cf. și precedenta.

3) Astfel îl găsim la 11 Oct. 1825, 10 Ian. 1826, 5 Sept. 1826, 22 Ianuarie 1828, 25 Iulie 1828, 2 Decemvrie 1828 (*Documente din Basarabia*, pp. 133—139 și 143).

4) *Ibid.*, p. 137.

5) *Ibid.*, p. 138—39.

6) *Documente din Basarabia*, pp. 138—39.

semnează ca vel Vornic [1]). Peste câteva zile boala i-a curmat firul vieții.

Cele expuse în această scurtă schiță arată însemnata lui activitate în viața publică unde de timpuriu s'a ridicat la înalte demnități și unde a ajuns la situația de Mare Logofăt. In special — se pare — că în această funcțiune s'a distins prin valoarea sa și deaceea a și rămas și pentru contemporani dar mai ales pentru urmași, cu titlul de *Logofătul Andronache Donici.*

* * *

Activitatea lui publică n'a fost însă numai o activitate de slujbaș. *El a participat intens la diferitele manifestări ale vieții publice* și în special la mișcările cu tendințe de transformări. Sub influența curentelor diverse, care se resfrângeau și în Moldova din primele două decenii ale secolului XIX, Andronache Donici cunoșteà mișcările revoluționare, care cuprinseseră Europa, cetise mult în această direcție și năzuià să înfăptuească și în Moldova ideile Apusului. El erà însuflețit de « vântul vremii » și dorià să îndrumeze țara sa pe o cale nouă pe care să se ridice în rândul țărilor civilizate. Mai mult încă; el erà în fruntea elementelor care luptau cu multă îndârjire în acest sens.

Consulul francez îl numià « *unul din personagiile cele mai neastâmpărate din țară* » [2]).

N'avem amănunte dar de sigur că și în timpul domniei lui Scarlat Calimach a luptat pentru triumful ideilor noui și propășirea țării dar mai ales în anii următori străduințele sale spre acel țel au crescut.

Când boierii în urma evenimentelor din 1821 s'au împărțit în diverse grupuri, Andronache Donici este între dușmanii rusofililor, «rusohlaților », cum îi numește Alecu Russo. El face parte din grupul revoluționar al Cărvunarilor, cari au îndrăznit să ceară Turcilor respectarea drepturilor vechi ale țării, care voiau domnie pământeană și în genere transformarea politică și socială în sensul ideilor apusene, de care fuseseră

[1]) Acad. Rom., ms. 10, *Lexicon juris civilis*, p. 357—58. Data de 1830 trebuie să fie greșită în loc de 1829.

[2]) Hurmuzaki, *Doc.*, vol. X, tabla p. 664.

influențați în parte prin refugiații poloni și francezi. Gruparea voià occidentalizarea dar fără de a părăsì tot ceeace există acì, cum s'a crezut de alții mai târziu; ea voià mai exact o adaptare a progresului apusean la stările noastre, idee care a dominat viața noastră până foarte târziu când am început să cădem în admirația exagerată a formelor de viață străine, părăsind tot mai mult ce erà propriu al nostru.
Intre Cărvunari găsim boieri de toate treptele și chiar oameni cari nu erau boieri. Intâlnim astfel pe: Ioniță Sandu Sturza, viitorul Domn, pe Andronache Donici, pe Spătarul Iordache Drăghici, pe Gh. Cuza, pe banul Ion Tăutul, pe nepotul lui, Comisul Ionică Tăutul, apoi diverse nume ca: Asachi, Alexandri, Burghele, Buzdugan, Balș, Barnovschi, Cantacuzino-Pașcanu, Ghica, Greceanu, Kogălniceanu, Miclescu, Negruzzi, Carp, Negri, Racoviță, Rusu, Sturza, etc., nume foarte interesante atât pentru epoca aceasta cât mai ales cea următoare, unde urmașii lor au jucat roluri importante.

Printre ei erau unii cari doriau un progres mai lent dar alții erau cu idei foarte înaintate. Donici erà socotit între fruntașii acestora din urmă [1]). Intr'o scrisoare din 1822 Tudor Balș îl pune cel dintâiu dintre Cărvunari [2]), i-am zice în limbajul de azi, șeful Cărvunarilor.

Amănunte multe despre sbuciumările acestora, despre adunările, despre necazurile și pericolele ce întâmpinau în drumul spre idealul lor n'avem. Este cert însă că ideile lor au influențat și au transformat mentalitatea păturii de sus din Moldova, reflectându-se și peste Milcov. « Regenerarea noastră o datorim ciocoilor-cărvunari din Moldova » ziceà acela, al cărui loc îl ocup acì, răposatul Xenopol. Și dacă această afirmație poate fi exagerată e neîndoios că rolul Cărvunarilor pentru redeșteptarea națională, pentru transformarea mentalității publice în țările noastre, a fost mare. Și dacă Andronache Donici este cel dintâiu dintre ei, i se va recunoaște de oricine însemnătatea.

[1]) Cu privire la partidele politice din Moldova la 1821—22: Iorga, *Prefața vol. X Hurmuzaki*, pp. LXVIII—LXXII; *Opinions pernicieuses*, pp. 72—82. P. Eliade, *Histoire de l'esprit public en Roumanie au XIX-ème siècle*, pp. 53 și urm. Barnovski D., *Originile democrației române « Cărvunarii »*.

[2]) Erbiceanu, *Mitropolia Moldovei*, p. 210.

Imprejurările aducând la domnie pe Ion Sturza, de care-l legà o veche prietenie, Donici a căutat să realizeze o parte măcar din ideile ce-i frământau mintea, îndemnând pe Domn și ajutându-l să-și făurească reformele.

Cu pregătirea, cu autoritatea, cu avântul lui de sigur că a contribuit mult pentru luarea diferitelor măsuri de către Domn; în special pentru cele de natură juridică; și câte oare n'aveau și acest caracter! Cuvântul, sfatul lui va fi fost precumpănitor.

Din activitatea lui trebuie să menționăm în mod deosebit, și acest aspect și al *participării la întocmirea diferitelor lucrări cu caracter juridic.*

N'avem dovezi c'ar fi fost profesor sau ar fi ținut ceva lecții de Drept undeva și nici n'a fost numit nomofilax, pravilist oficial când Calimach a înființat acest post, pe care l-a încredințat lui Const. Scheletti. Deacì nu trebuie să conchidem că erà mai prejos de cei ce au ocupat aceste funcțiuni. Invățământul dreptului a fost organizat mai târziu în Moldova. Donici erà boier și dăscălia nu atrăgeà atunci pe boieri; și apoi el aveà alte demnități, mai înalte decât asemenea însărcinări.

A luat parte, însă la toate lucrările juridice de seamă, chiar din timpul lui Scarlat Calimach. Astfel în 1817 semnează ca Vel Vornic o anaforà foarte interesantă a boierilor, în care se face un scurt istoric documentat al proprietății în Moldova și se arată cu referiri la hrisoave și la texte din pravilele împărătești dreptatea moșnenilor din Vrancea asupra pământurilor, pe care voià să le cotropească Iordache Roset Rosnovanu, în baza unui hrisov de danie dela Constantin Ipsilante [1]). Felul cum se exprimă anaforaua despre obiceiu anume: « obiceiul vechiu și aprobăluit are putere de pravelă și deapururea să păzește » este aproape acelaș ca în Cartea lui Donici: « Ca o pravilă să păzește și obiceiul vechiu al unei țări, însă aprobăluit ». Este de sigur un motiv să înclinăm a crede că redactorul a fost chiar Donici.

---

[1]) *Uricarul*, IV, pp. 325—43. « Magazinul istoric pentru Dacia », II, p. 250—64. Sava Aurel, *Documente putnene*, I, No. 225, pp. 186—197.

N'a fost de sigur străin și de lucrările pentru alte acte juridice din timpul acestei domnii.

A avut apoi o parte importantă la alcătuirea Codului Calimach.

Am arătat altădată că Vodă Calimach în vederea întocmirii de legi pentru Moldova a însărcinat, mai întâiu, pe Flechtenmacher și pe Cuzanos să tălmăcească pravilele împărătești, apoi a instituit în 1815 un comitet pentru adunarea tuturor legilor și obiceiurilor țării în materie civilă și criminală, câte erau de patru secole, cu arătarea ramurei și izvorului lor. Deși n'avem știri formale dar de sigur că a fost în acest comitet și Donici, care, la aceà epocă, alcătuise și publicase o carte de legi și care e arătat că a participat la lucrările ulterioare.

După adunarea întregului material, a fost formată o comisiune, care aveà să elaboreze legiuirea civilă. Din această comisiune în care intrau Mitropolitul Veniamin, marii boieri și cunoscători ai legilor, este cert c'a făcut parte Andronache Donici. Este posibil să se fi alcătuit mai întâiu două proiecte ale codului, cum s'a făcut în Țara-Românească pentru Caragea. In acest caz nu văd, cine altul ar fi făcut al doilea proiect alături de al lui Flechtenmacher.

N'ar fi exclus să se fi alcătuit numai unul de către Flechtenmacher împreună cu Donici. Am spus însă, întemeiat pe argumente care până acum n'au fost înlăturate, că pare mai probabil că a fost un singur proiect făcut de Flechtenmacher, după ce luase avizul Domnului asupra planului și metodei, așà că acesta a fost principalul autor al pravilei moldovenești, nu Cuzanos cum tot mai repetă unii.

Proiectul a fost supus Comisiei de elaborare. Acì neîndoios că Donici a avut un rol important. Proiectul a fost revăzut, completat mai ales cu părțile din dreptul țării: obiceiu și hrisoave, pe care de sigur că nu le cunoșteà bine Flechtenmacher, îndreptat poate ca redacție și ca limbă, pe care deasemenea nu Sasul dela Brașov, deabià venit de 3—4 ani, puteà s'o cunoască mai bine decât acela care dovedește că erà mai pregătit decât toți ceilalți.

Dealtfel sunt părți ca de pildă la sinisforà, la logodnă, căsătorie, etc., care — aproape cert — au fost luate din manualul

lui Donici [1]). Proiectul a fost supus Adunării Obștești, unde iarăș Donici a avut poate cel mai însemnat rol. Erà juristul cunoscut, erà Mare Postelnic și Președintele Departamentului pricinilor străine. Și chiar dacă la Sfatul boierilor va fi asistat Flechtenmacher și Cuzanos, dând lămuriri de sigur că glasul lui Donici erà cel mai cu greutate pentru Adunare și Domn.

Dacă nu putem arătà amănunțit care i-a fost contribuția, este însă cert că a fost foarte mare. Insăș Papadopol-Calimach, care aveà hârtiile familiei, enumărând pe colaboratorii Domnului la alcătuirea pravilei—și o face după însemnătatea rolului—trece pe Flechtenmacher în prim rând, pe Donici în al doilea și pe Cuzanos în al treilea, după care urmează Scheleti, Conachi, Mitropolitul Veniamin și alți câțiva. Erà dar lucru știut că Andronache Donici n'a fost un oarecare colaborator ci al doilea. Poate că ocupațiile de înalt dregător și mai puțină cunoaștere a dreptului nou european, vor fi făcut ca să nu joace primul rol, întocmind singur proiectul nouei pravile. Poate și dorința Domnului de a face ceva mai complet decât cartea lui Donici, de care se va fi îngrijit să nu se țină acesta prea mult» precum și năzuința de a înfățișà o pravilă după modelul celor noui din Apus.

Rămâne deci stabilit că ***după Flechtenmacher, Donici a avut rolul cel mai de seamă pentru făurirea codului Calimach.***

Și este curios cum unii scriitori mai noui arată încă pe Cuzanos ca autor, unii singur, alții ca principal, iar pe Donici nici nu-l pomenesc.

* * *

La începutul domniei lui Ioniță Sturza s'a întocmit un proiect de constituție, care se pare că a și fost aplicat în parte. E vorba de *constituția dela 1822*, care este așà de înaintată încât te surprinde prin principiile ei.

N'avem știri amănunțite asupra autorilor. Sunt însă dovezi certe că este opera Cărvunarilor și că la alcătuirea ei au lucrat mai mulți.

Oricare ar fi contribuția altora cred că acì partea lui Donici este cea mai însemnată. Nu mi se pare probabil că rolul prim

[1]) Andrei Rădulescu, *Izvoarele codului Calimach*, pp. 21—22.

l-ar fi avut — cum s'a presupus — Ionică Tăutul, comisul[1]). Erà prea tânăr, 24 ani, și erà inginer; și oricât erà de inteligent și înflăcărat pentru ideile noui, este greu de crezut c'ar fi fost ales să redacteze — sau ar fi redactat dela sine fără alegere — o constituție, tocmai el, când erau între Cărvunari alții mai buni cunoscători ai stărilor din Moldova și mai pregătiți într'ale Dreptului. Afirmarea lui Alecu Rusu nu e formală și în tot cazul nu e pe deplin convingătoare.

Erau și alții între cari Spătarul Iordache Drăghici, despre care Turcii ziceau că este « cugetătorul și omul de condei »[2]), erà Ion Tăutul, mare vornic, bunicul tânărului « om bătrân și cu știință și în condeiu lucrător », erà poate un Balș, etc. Mai lesne s'ar puteà admite că unul din aceștia a avut rolul principal.

Când însă între ei, în fruntea lor, erà Donici, când acesta avusese un rol așà de important până atunci, cel puțin în chestiunile juridice, când luase o parte însemnată la activitatea legislativă și juridică din timpul domniei lui Scarlat Calimach, când se dovedise așà de bun cunoscător al legilor și obiceiurilor țării, când erà tot așà de înflăcărat de spiritul nou al vremii încât străinii îl socotiau cel mai neastâmpărat, când aveà condeiu bun — dovadă cartea lui de legi, care apăruse cu opt ani mai înainte — când erà un om mai bătrân, aproape 60 de ani, respectat, intim al Domnului și în special necontestat ca jurist față de ceilalți, de ce am atribuì altuia rolul principal la facerea constituției?

Fără a tăgăduì și contribuția altora, între cari și tânărul Tăutul, mi se pare mai verosimil ca *Andronache Donici să fi avut partea cea mai însemnată în întocmirea și în redactarea acestei constituții.* Cât timp nu se vor găsì dovezi mai puternice în favoarea altuia cred că, după datele de azi, trebuie să-i facem dreptate lui Donici, recunoscându-i meritul pentru făurirea acestei constituții, pe care — cum spuneam — Sturza a și aplicat-o în parte și care este una dintre primele constituții noui în Europa.

1) Cfr. Barnovschi, D. o. c.
2) Hurmuzaki, I, p. LXXXI.

Deasemenea, deşì nu s'a menţionat de nimeni până acum, socot că este greu de admis — dată fiind situaţia, pregătirea şi raporturile lui cu Domnul — *să nu fi luat parte şi la întocmirea codului penal din 1826*, operă plănuită încă din timpul domniei lui Scarlat Calimach. In tot cazul trebuie să fi revăzut această lucrare cu care prietenul său domnesc voià să înzestreze ţara Moldovei.

De sigur, apoi, că a adus o valoroasă contribuţie, lucrând revăzând sau dând sfaturi la hrisoavele prin care se rezolvau diferite chestiuni ori se înfăptuiau ideile noui.

* * *

Pe lângă acestea *el a dat fie singur, fie cu alţii şi diferite deslegări, consultaţii*, cerute de instanţe, autorităţi şi de particulari. Nu ştim dacă a ţinut ca Flechtenmacher registre, în care să le treacă; poate că vor fi undeva dar nu s'au găsit până acum. E probabil, totuş, să nu fi ţinut pentrucă n'a fost un pravilist oficial, obligat să dea consultaţii; şi apoi nu trebuie a uità că erà boier mare, care aveà alte îndeletniciri care nu-i îngăduiau — chiar când da deslegarea — să le mai treacă cu meticulozitate în condici ca Flechtenmacher. Totuş avem destule urme şi despre consultaţiile lui.

Astfel la 27 Maiu 1820 Divanul a cerut Vornicului Donici şi lui Flechtenmacher deslegare cu privire la zestrea unei femei, Ruxanda, fata lui Manolache Cerchez şi ei au răspuns, întemeindu-se pe texte din Basilicale [1]).

In 1827 Domnul a cerut lui Donici să-i arate ce hotărăsc pravilele când bărbatul dă soţiei sale, după desfacerea căsătoriei, sinet pentru zestrea ei? Care act este mai temeinic: izvodul de zestre făcut când s'au căsătorit sau sinetul dat după despărţire? Donici care erà Mare Logofăt, răspunde: « Nu lipsesc a arătà Inălţimii Voastre că pravilele la întoarcerea zestrei hotărăsc că ceeace se va dovedì într'adevăr că a primit bărbatul în zestre, aceea numai, are să se întoarcă zicând pravila într'acest chip că măcar, deşì va înfăţişà femeia foaia zestrei, cerând împlinire după foaie, cu toate acestea se înda-

[1]) Acad. Rom., 35/XXII.

torește a dovedì și cea prin faptă numărare și teslimărisire a zestrei sale în mâna bărbatului și aceea numai va luà. Precum se hotărăște la cartea 29 a Impărăteștilor pravile, titlul 5, canonul 41, tomul 4, fila 698 și în Sholie fila 712. Și dacă bărbatul, în urma căsătoriei sale ar da vr'un sinet pentru zestrea femeii cu vreo adăugire, fie măcar sub cuvânt de dăruire precum se hotărăște la Impărăteștile pravile, cartea 30, titlul I, canon I, al. II și al III-lea. Asemenea și de ar da vreun sinet cu vreo scădere de suma zestrei, ce au primit, căci pravilele deapururea păzind dreptatea fieștecăruia îi dă aceea ce i se cuvine a luà dreptul său iar nu mai mult, care acesta este ţelul pravilelor și fundamentului pe care sunt alcătuite toate canoanele pravilicești » [1]).

Menţionăm din 1829 o deslegare pe care o dă împreună cu Dumitru și Constantin Sturza și Flechtenmacher [2]).

Uneori cereà și el lămuriri dela Flechtenmacher. Găsim astfel că la 8 Maiu 1820 întreabă cine trebuie să moștenească pe o femeie, care a avut doi copii, dacă după moartea ei a murit și unul din copii, care erà însurat și apoi a murit și celălalt copil? La aceasta Flechtenmacher, întemeiat pe Bazilicale, răspunde că o vor moștenì copiii lor iar tatăl va aveà numai hrisisul [3]).

In 1821 l-a întrebat asupra următorului caz: « Un om săvârșindu-se din viaţă, fără copii și având nepoţi din fraţi și din surori, și un unchiu frate cu mama sa, au lăsat diată și toată averea sa o lasă la doi nepoţi iar pe ceilalţi nepoţi și nepoate, cum și pe unchiul său nu-i pomenește în diată și toţi ceilalţi să miște jalobă? » Flechtenmacher i-a răspuns că după legiuirile împărătești (Vas. tom. 5, fila 212, cap. 52), nu pot nepoţii de frate a pornì jalobă împotriva cuiva, afară de frate și soră; asemenea și după cond. pol. par. 989 iar după par. 974 poate să rânduească pentru toată averea sa, acest ce nu lasă clironom neapărat; că dar diata aceasta are tăria sa, dacă s'ar fi păzit formalităţile cele căzute [4]).

1) *Uricar*, XIX, p. 106.

2) Acad. Rom., ms. 10. *Lexicon juris civilis*, pp. 357—358. Cum am observat data de 1829 este cea exactă nu 1830.

3) *Ibid.*, ms. 10, p. 26.

4) Acad. Rom., ms. 10, p. 72.

Judecând după cunoştinţele şi reputaţia sa de sigur că a cerut aceste deslegări nu pentrucă el nu s'ar fi priceput să rezolve chestiunile — într'una doar erà vorba de a cetì codul Calimach — ci probabil fiindcă acela erà pravilistul oficial şi va fi avut nevoie de atestarea acestuia pentru vreo pricină, în care el nu puteà să se pronunţe singur, poate din motive de rudenie sau de altă natură.

Afară de deslegări el a aplicat cunoştinţele juridice în diferitele dregătorii ce a ocupat. Mai toate îl obligau să judece, şi în special ca Mare Logofăt. Intre cei dintâiu el a început să-şi motiveze hotărîrile, arătând textele, capete şi paragrafe, pe care se prijinià.

Prin felul său de a judecà, prin cultura sa dar mai ales prin observarea strictă a legii şi prin motivarea hotărîrilor a impresionat pe contemporanii săi, cari, spune Negruzzi, se minunau văzând citate paragrafuri, când mai nainte se cità numai voinţa şi socotinţa neîntemeiată pe nici un cap de pravilă ». Atât de mult a impresionat acest nou procedeu încât s'a şi făurit şi răspândit pe seama lui cunoscutele versuri, raportate de Negruzzi, de care Donici cel dintâiu a râs:

« Dacă ai vreo judecată
Mergi la Donici de te arată
Căci el până şi 'n pilaf
Va găsì vreun paragraf » [1]).

Modul cum şi-a făcut datoria în diversele însărcinări a atras lauda tuturor. Ioniţă Sturza, făcându-i, un dar la 10 Ianuarie 1826, îl numeşte « cinstit şi credincios » şi arată că « din tinereţe se află slujând pământului acestuia cu credinţă şi cu dreptate » [2]).

La 22 Ianuarie 1828, numindu-l din nou Mare Logofăt al Ţării-de-sus, îi spune că a recunoscut în el o aplicare deosebită şi demnă de elogii întru îndeplinirea datoriilor în funcţiunile ce i s'a încredinţat şi, în special a datoriilor, care atârnă de Marea Logofeţie, ceeace — spune Domnul — o mărturiseşte şi publicul şi îi erà şi lui foarte bine cunoscut. Acordându-i

---

1) Negruzzi, *Prefaţă*, ed. II, pp. V—VI.

2) *Documente din Basarabia*, p. 134.

*18**

iarăş această înaltă dregătorie, arată că « erà convins că va fi totdeauna însufleţit de un zel patriotic pentru a satisface pe deplin atât publicul cât şi pe el şi a merità noui elogii » [1]).

In acelaş an, în intervenţia ce fac boierii din Divan către Minciaky spre a sprijinì cererea lui din 25 Iulie pentru a i se plătì salariul pe cinci luni, arată cum şi-a împlinit toate datoriile cu exactitate şi chiar în timpul cât a fost bolnav n'a lipsit să-şi facă datoria dând în scris cele necesare pentru rezolvarea proceselor [2]).

Insăşi consulii străini — ceeace nu se prea întâmplà — au cuvinte de mare laudă pentru el:

« Ne bucurăm — spuneà consulul austriac — că actualul Preşedinte al Departamentului pricinilor străine, Domnul Postelnic Andronache Donici, va fi lăsat acolo mai departe, după cererea mea şi a tuturor celorlalţi domni consuli, din consideraţie pentru activitatea inteligentă şi foarte glorioasă purtare (foarte distinsă) » [3]).

Cât de bine trebuie să fi fost Donici ca să fie aşà de apreciat, înţelegem numai dacă ştim că pe Logofătul Nestor unii consuli l-au bârfit grozav iar în Moldova nici Domnul, nici Mitropolitul Veniamin Costache n'au scăpat de cele mai josnice acuzaţii şi grosolane insulte [4]).

* * *

Expunerea de până acì, deşì în multe părţi necompletă, ne dă o idee despre viaţa lui Andronache Donici, viaţă şi activitate destul de bogată şi de agitată. El moare — cum am spus — la 4 Noemvrie 1829, tocmai când începeau a se întrevedeà zorile unei vieţi noui externă şi internă pentru care se străduise cu atâta putere. El a fost îmmormântat la Biserica Buna-

[1]) *Ibid.*, p. 137.

[2]) *Ibid.*, pp. 138—39.

[3]) « Man schmeichelt sich der gegenwärtige Vorsteher des Departements Auswärtiger Angelegenheiten Hcerr Postelnic Andronachi Donici, werde in Rücksicht seine Geschichtlichkeit Thätigkeit und sehr rühmlichen Beitragens auf mein mit aller übrigen Herrn) Consuln verlangen weiter dabey liessen werden ». Iorga, *Doc. fam. Calimach*, I, p. 266.

[4]) Hurmuzaki, *Documente*, X, p. 311 No. 382 şi Prefaţa, pp. LXV şi urm. Andrei Rădulescu, *Logofătul Nestor*, pp. 19—20.

Vestire din Iași, la dreapta scării, care duce în pridvor. Dela el s'a păstrat o pecete, pe care se vede un glob, un leu, o pasăre, câteva cărți și inscripția «Andronache Donici»[1]). Dacă data nașterii este cea propusă de mine (1760—1765), el a murit în vârstă de 74—79 ani.

N'a lăsat avere mare și ceeace a lăsat erà căpătat dela alții. Aflăm că a rămas dela el moșia Cosițeni, pe care i-o dăruise mătușa sa Vorniceasa Paraschiva. A mai rămas apoi casele din Iași, făcute de el cu bani din zestrea primei sale soții, pe un loc dăruit de Banul Iordachi Cănănău lui și primei soții. Știm că s'a învoit cu cumnatul Manolachi să-i plătească 2500 lei pentru acele case. Dela părinții săi nu moștenise nimic; din contră a și ajutat casa cu bani și straie.

A lăsat și moșia Cosițenii dar erà amanetată, dată în antihreză pentru o însemnată sumă. A mai lăsat și ceva datorii. El cheltuise și zestrea soției sale și vânduse și moșia Ialoveni, în care aveà doi bătrâni din trei. Dacă n'ar fi avut noroc de acele danii. Logofătul așà de vestit, pentru învățătura și dreptatea lui ar fi murit sărac. Ceeace aveà tot nu-i produceà cât îi trebuia pentru viață; belșugul nu l-a urmărit niciodată iar spre sfârșitul vieții, se pare c'a început să simtă sărăcia, căci altfel — ne spune un izvor — « nu alergà cu cerire de agiutoriu la mila altora ».

Inainte de a murì, în Noemvrie 1829, a făcut un testament verbal, mărturisit, în fața a cinci persoane de seamă între care și Mitropolitul. Prin el a lăsat tot ce aveà soției sale Smaranda. Acest testament a fost întărit de Divanul obștesc în chipul următor: « Și pe temeiul mărturii dată supt iscălitura pre o sv[ințitu]lui Mitropolit și prin adiverire ce prin viul graiu al pre o sv[inției] sale luând Divanul toată voințăi cei de pe urmă a mutatului din viață logof. Andronachi Donici să întărești și de către acest Divan spre vecinică și pacinică stăpânire a soției răpos[atului], cucoanii Zmaranda Donici ».

Cât timp a trăit văduva n'a supărat-o nimeni, timp de 11 ani. Deoarece ea a lăsat prin diată averea primită dela soț, spătarului Costachi Vârnav, s'au ridicat cu jalbă nepoții celui

---

[1]) Zotta, *o. c.*, pp. 6 și 11.

dintâiu [1]) cerând restituirea, invocând între alte motive, că testamentul lui Androncahe Donici nu e valabil. Judecătoria ținutului « Eșii » într'o hotărîre bine motivată a respins cererea constatând că testamentul are toată tăria [2]). Făcându-se apel de către reclamanți, Divanul apelativ l-a respins și a confirmat hotărîrea primei instanțe [3]). Astfel s'a terminat și chestiunea averii și a testamentului lui Donici. Deacì înainte începe a cădeà tot mai mult în uitare.

IV

Dela acest jurist a rămas însă neamului altceva, care-l face de neuitat, anume cartea sa de legi, cunoscută mai ales sub numele de *Manualul lui Donici*, uneori *Codul Donici*.

Este știut curentul din sec. XVIII-lea de a se întocmì legi scrise, curent care s'a întins și asupra țărilor noastre, datorită în parte și Fanarioților. In Țara-Românească, Constantin Mavrocordat a voit să tipărească legi în românește; Ștefan Racoviță a luat măsuri să se alcătuească o condică politicească; Alexandru Calimach a încercat deasemenea să facă o legiuire.

In Moldova, Paharnicul Toma Carra, însărcinat de Domnul Alexandru Moruzi, a tradus la 1804 în limba grecească ordinară manualul lui Armenopol. Lucrarea totuș n'a putut folosì mult pentrucă — ne spune un cunoscător — nu după ea ci după Basilicale urmà a se căutà judecățile [4]). Adăugăm pe lângă aceasta că nu toți puteau să-i înțeleagă cuprinsul, chiar când cunoșteau limba. Față de acestea, Moruzi a dispus ca tot Carra să adune din Basilicale și din celelalte coduri de legi primite

[1]) Erau Alecu, supus rus, pentru care erà chemat dragomanul, Spătar Andronachi, Stolnic Constantin Donici, postelnic Andronachi și orfanii răposatului Gh. Donici (*Documente din Basarabia* pp. 145—148).

[2]) *Documente din Basarabia*, pp. 145—148. Hotărîrea e dată la 13 Maiu 1841 de Panaiotachi Balș ca Prezident, cons. Iacovachi Rosăt și Mihăiță Danu, asesori. Director (grefier) Stolnic Ilie Pisovschi.

[3]) *Ibid.*, pp. 148—149. Hotărîrea Divanului apelativ e dată la 1844, Noemvrie 7, de Vornicul Iordachi Beldiman, Stolnicul Emanoil Drăghici, Aga Emanoil Manu, Aga Alecu Mavrocordat, Spătar Teodor Aslan.

[4]) C. Negruzzi, *Prefață la ediția II Manual Donici.*

în « România » și să alcătuească un cod civil și penal, după modelul Instituțiilor, precum este introducerea legilor de Teofil Antichinsor, arătându-se totodată izvoarele de unde au fost luate. Carra a murit în 1806, lăsând gata numai părţile referitoare la persoane [1]).

Se dovedește astfel că existà o vie dorință de a înlăturà neajunsurile dreptului nescris și de a pune, la îndemâna justițiabililor și a judecătorilor, legi scrise.

Dacă se simțià — cum am spus și altădată — nevoia unor legi sau cel puțin a unui manual, scris chiar în grecește, cum făcuse Carra, cu atât mai mult se simțià necesitatea unor astfel de lucrări scrise în românește.

Inţelegând această nevoie, Andronache Donici s'a gândit s'o satisfacă. La aceasta, probabil că a fost îndemnat, în orice caz ajutat, de Mitropolitul Veniamin Costache care își dădeà seama de cât folos va fi și pentru redeșteptarea națională și pentru propășirea culturii românești, o lege ori o carte de legi scrisă în românește. N'ar fi exclus ca însuș Mitropolitul să-l fi pus să lucreze încă din timpul ocupației rusești (1806—1812).

Intocmirea unei astfel de lucrări nu erà ușoară. Donici pășì însă cu curaj. Nu putem precizà când a început să lucreze; probabil că l-a ocupat destul timp. Constatăm numai că la 3 Decemvrie 1813 lucrarea erà gata în manuscris [2]). Ea aveà titlul: « *Adunare din pravilele împărătești sau aleagire cuprinzătoare foarte în scurt de cele mai trebuincioase pravile alcătuite cu mare lesnire spre înțelegerea și știința tuturor. Alcătuită de dumnealui boer A. D. s'au scris la anul dela Hristos 1813* ».

Prin stăruința Mitropolitului « unul singur sârguitor a o aduce la lumină spre a fi multora de folos » s'a început, în 1814, tipărirea în tipografia Mitropoliei.

După ce s'a tipărit un număr de file, Domnul Scarlat Calimach — căruia i-au fost supuse — a scris Mitropolitului, la 25 Maiu 1814, că titlul cărţii nu este potrivit cu cuprinsul şi a hotărît că toate filele ce se tipărise până atunci să se dea « dumisale biv vel Agăi Mihalachi Sturzăi și în locul acestora

[1]) C. Negruzzi, *l. c.*

[2]) Acad. Rom., ms. 444.

să-și puie această de mai jos epigrafi: « *Adunare cuprinzătoare în scurt de pravilele cărților împărătești spre înlesnire celor ce se îndeletnicesc întrun învățătura lor, cu trimirere către cărți, titlu și capul îpărăteștilor pravili. Intr'acest chip dar să dă voie a se tipărì acia carte* » [1]).

Autorul a trebuit să se supună și tipărindu-și lucrarea cu titlul indicat de Domn și-a pus pe copertă numele întreg.

Drept mulțumire pentru sprijinul și ajutorul dat a închinat-o Mitropolitului printr'o frumoasă dedicație care ar merità să fie mai cunoscută ca model de înălțare sufletească și de limbă a vremii.

Prima ediție, tipărită destul de bine, arată izvoarele lucrării în dreptul fiecărui paragraf.

A doua ediție, a fost tipărită, tot cu trimiteri la izvoare, peste 44 ani, la 1858, de Costache Negruzzi.

A treia ediție a fost scoasă în 1907 de d-l C. Hamangiu, dar cu oarecare greșeli de tipar și fără trimiteri [2]).

Lucrarea lui Donici are o mare însemnătate pentru dreptul românesc. Deșì nu erà o lege în adevăratul sens al cuvântului, ea a fost întrebuințată aproape ca atare în Moldova până la 1817 Octomvrie, când a fost pus în vigoare codul Calimach. Dar și după această dată a fost mult întrebuințată pentrucă acel cod erà scris în grecește și n'a fost tradus și publicat în românește decât la 1831. Și, în urmă, ea a fost utilizată. Alcătuitorul ediției a doua spuneà că « nu mai puțin e trebuitoare și ar ocupà un foarte onorabil loc pe masa oricărui tribunal ».

Influența ei și mai puternică s'a desfășurat însă — ceeace poate că ar trebuì să surprindă — pe pământul Basarabiei. Negruzzi arătà la 1858 că atunci erà busola judecătorilor în Basarabia. Când m'am ocupat de Donici, în 1906, mi se păreà că aceasta erà o simplă afirmație; erà însă o realitate. Cartea lui Donici a fost una din cele mai întrebuințate dacă nu cea mai întrebuințată din legiuirile aplicate în Basarabia. Ediția II a fost făcută de sigur și în vederea acestei aplicări și în special

---

1) *Ibid.*, docum. 148/LXXIV.

2) Andrei Rădulescu. *Recensie în «Curierul Judiciar»* No. 50/908

pentru cele trei judeţe, care ne fuseseră retrocedate în 1856 prin tratatul dela Paris.

Ştim azi — ceeace nu ştià mai nimeni la 1906 — că Ruşii au hotărît la începutul anexării să menţină legiuirile locale, satisfăcând astfel dorinţa exprimată de Moldoveni prin Mitropolitul Gavril Bănulescu-Bodoni. Pentru a cunoaşte starea de lucruri din noua provincie au trimis oameni speciali şi au format comisiuni, care însă nu s'au prea grăbit să termine lucrarea. S'a hotărît în 1816 să se codifice chiar normele de drept de acolo şi s'a şi făcut de juriştii moldoveni un *proiect de cod civil pentru Basarabia*, aşà zisul cod al lui Petru Manega, lucrare foarte interesantă. Peste câtva timp, sub Nicolae I, bunele intenţii faţă de Basarabia au fost părăsite; s'au luat măsuri de asimilare cu restul împărăţiei şi, la 1828 s'a dispus ca numai afacerile civile dintre particulari să fie judecate după legile locale. Ca legi de acest fel au fost socotite în urma informaţiilor căpătate: Manualul lui Armenopol, *Adunarea de legi a lui Donici*, Sobornicescul Hrisov al lui Alex. Mavrocordat din 1785 pe lângă care se adaugă, bine înţeles, şi Obiceiul pământului.

In subsidiar urmà să se aplice Basilicalele şi alte izvoare de Drept roman. Când în acestea nu vor fi găsite dispoziţii se va aplicà codul civil rus iar în judeţele Ackerman şi Ismail urmà să se aplice numai legile ruseşti, pentrucă spuneau că în acele părţi nu sunt Moldoveni.

Lucrarea lui Andronache Donici, deşì aprobată de Vodă Calimach să fie tipărită şi implicit admisă să fie folosită în Moldova, nu erà totuş decât un manual îndrumător, un fel de Institute. De altă parte ea n'a apărut decât la 1814, adică la aproape doi ani dela anexarea Basarabiei. Şi cu toate acestea Ruşilor li s'a raportat că este între legiuirile locale iar ei au admis-o ca atare, dându-i prin ucazurile imperiale ceeace ea n'a avut în Moldova.

Această rânduealǎ nu se poate explicà decât în felul următor. Fără îndoeală că lucrarea lui Donici a fost întrebuinţată şi în Basarabia îndată după apariţie şi erà întrebuinţată în tot cazul la data când Ruşii au cercetat care sunt legiuirile locale. Nu s'ar fi încercat să se spună oamenilor Impăratului inexactităţi.

Intrebuințarea numai a ei în Basarabia și nu și a codului Calimach, care erà o adevărată lege, nu are altă explicație decât că erà scrisă în românește.

Cum s'a făcut însă ca ea să fie folosită peste Prut, cum a pătruns acolo când la data anexării ea nici nu existà?

Aceasta se poate explicà numai prin împrejurarea că strașnica strajă rusească la hotar nu putuse rupe legăturile dintre cele 2 părți însângerate ale trupului moldovenesc. Cartea lui Donici, apărută la 1814, la Iași, a fost cerută, a fost căutată și de Moldovenii din Basarabia, cari voiau o lege românească, un ajutor în românește, care să-i călăuzească în împărăteștile pravile. Dregătorii și poporul au folosit-o tot mai mult, mai cu seamă că aici i 'a mai sosit, din porunca lui Vodă Calimach, pravila lui și n'aveà de ce să sosească fiindcă erà în grecește. Când Rușii au întrebat care sunt legiuirile locale, cei ce le-au dat răspunsuri au trecut cartea lui Donici între legiuirile locale, mai ales că atunci nu erà așà de precizată noțiunea despre lege, când nu ei erau cei chemați să facă asemenea distincții și când dealtfel, treceau între legiuiri și Manualul lui Armenopol.

Cu cât a trecut vremea cu atât lucrarea lui Donici a devenit tot mai utilă atât din cauza alcătuirii, potrivită cu înțelegerea și interesele populației cât mai ales pentru însușirea ei specială că erà în românește. Deși s'a menținut ca legiuire locală și Manualul lui Armenopol și se spune că s'a aplicat, am convingerea că locul prim — afară de Obiceiul pământului — l-a avut Donici. Dealtminteri Negruzzi, care știà ceva mai mult decât noi în această privință, n'ar fi spus fără temeiu serios că erà busola judecătorilor.

Deși s'a făcut un așà zis cod civil rusesc, manualul Donici nu și-a pierdut utilitatea pentru Basarabia pentrucă în art. 4 din introducerea acelui cod se prevede formal că în hotarele guberniei Basarabiei el este în vigoare în ținutul Akermanului și în partea Basarabiei întoarsă la 1878. In celelalte localități ale acelei gubernii, pentru judecarea afacerilor civile se aplicà legiuirile locale ale țării iar la caz de neîndestularea acestora se vor aplicà și legile generale ale Imperiului. Deci s'a păstrat sistemul din trecut, afară de partea reluată la 1878.

Aplicarea lucrării lui Donici s'a făcut — cu excepţiile de mai sus — în toată Basarabia. Ea a fost tradusă în ruseşte, e adevărat, cu multe omisiuni şi erori, spre a puteà fi folosită de judecătorii, cari nu cunoşteau limba românească şi cu care Ruşii, în ultimele decenii au umplut Basarabia spre a-i grăbì desnaţionalizarea. Din cauza relei traduceri, a necunoaşterii obiceiurilor, tradiţiei şi vechiului drept moldovenesc, aceşti judecători interpretau greşit ori nesocotiau rânduelile din legiuirile locale ceeace a făcut ca Senatul Ocârmuitor să hotărască prin decizii din 1909 şi 1911, că pentru interpretarea textelor din Donici şi Armenopol să se consulte izvoarele lor originale: Corpus juris civilis, Novelele şi Bazilicalele.

Aplicarea acestei cărţi de legi a încetat la 1 Decemvrie 1865 în cele trei judeţe: Cahul, Bolgrad şi Ismail, restituite Moldovei prin tratatul dela Paris din 1856, deoarece atunci s'a pus în aplicare în toată România, din care făceau parte, codul civil.

După reanexare, prin ucazul dela 24 Ianuarie 1879 — ziua unirii celor două principate — Ţarul a hotărît — odată «cu desfiinţarea aşezămintelor româneşti — că daraverile civile dintre particulari vor continuà, până la edictarea unei legiuri speciale, să fie rezolvate pe baza legilor sub care au luat fiinţă» text care a dat naştere la discuţii în privinţa aplicării codului civil sau a legiuirilor anterioare, între care şi a lui Donici. In tot cazul ea a rămas să fie aplicată pentru afacerile anterioare introducerii codului civil.

In restul Basarabiei ea a continuat neîntrerupt să fie aplicată după rânduiala arătată mai sus.

Astfel am găsit-o în viaţă când provincia răpită s'a unit cu patria-mumă. Mulţi au descoperit cu uimire o lege românească acolo; îi pierdusem urma, o uitasem, nu credeam să se fi păstrat aşà ceva, iar cele scrise de Negruzzi la 1858 şi de mine la 1906 — parcă un fel de presimţire a desrobirii — erau prea puţin cunoscute.

Dela 6 Octomvrie 1918 ne-a fost dat s'o vedem cercetată, analizată, aplicată de juriştii României mari. Cartea, care la 1906 — când am scris câteva rânduri despre ea — treceà ca un lucru din bătrâni, bun pentru amatorii de vechituri, ceva care nu deşteptà interes — din păcate chiar pentru jurişti — ne-a

fost scris s'o vedem trăind în lumea Dreptății, intrând în doctrina și jurisprudența română.

Ea și-a păstrat puterea și drepturile timp de 114 ani până la 1 Iunie 1928 când, urmând o dorință formulată expres prin Pactul Unirii votat de Sfatul Țării (la 27 Martie 1918), înțelegător adânc al unității naționale și luându-se în considerare urgenta nevoie a desăvârșirii acestei unități pe teren legislativ s'a extins legile României și în Basarabia, așà că locul acestei cărți l-a luat codul nostru civil.

Au rămas totuș în vigoare din legiuirile anterioare câteva dispoziții, care au fost socotite superioare celor din codul civil, de pildă dreptul de moștenire al soțului supraviețuitor. Pentru acestea lucrarea lui Donici va fi încă utilizată și aplicată până la reglementarea acestor materii în mod uniform pentru toată țara.

Vor trece încă destui ani, decenii și tot se vor mai aplicà paragrafe din manualul Logofătului Donici la procesele care erau în curs la 1 Iunie 1928 și la chestiunile întemeiate pe acte și fapte anterioare acelei date. In câte procese nu se aplică încă pravilele Caragea și Calimach, după 64 ani dela abrogarea lor!

Cele arătate dovedesc însemnătatea lucrării lui Donici. Ea a îndeplinit rolul unei legi pentru o mare parte a neamului. Alcătuită de un român, a fost recunoscută și aplicată de străini într'o provincie românească amenințată dela început de cotropirea dreptului rusesc. Ea a dat putința populației să folosească norme de drept în românește. In acest ținut, unde și slujba bisericii se făceà în rusește, ea a contribuit la păstrarea concepției juridice romane, baza dreptului nostru și la păstrarea unei conștiințe românești.

* * *

Afară de această însemnătate specială pentru neamul nostru lucrarea lui Donici este de valoare și *din punct de vedere științific*. O judecată dreaptă asupra ei trebuie — se înțelege — să țină seamă de vremea și de locul unde a apărut. Nu intră în cadrul acestei comunicări o cercetare amănunțită; încerc totuș să-i evidențiez calitățile fundamentale.

O mențiune deosebită se cuvine *precuvântării*, din care se desprind multe din principiile, de care autorul a fost călăuzit cunoștințele lui, izvoarele de care s'a servit și scopul urmărit.

Partea întâiu a acestei prefețe, unde se arată bazele unei adevărate pravile cuprinde referințe la Dreptul natural, concepție dominantă atunci în știința juridică, concepție pe care o găsim și în codul Calimach, o aflăm la Gh. Lazăr, la Flechtenmacher, mai târziu la Bărnuț și alții.

Citând un text din Cicerone, spune că « adevărata pravilă este dreapta cunoștință, care este înființată la toți oamenii, adecă mustrarea cugetului omenesc, înțelegerea cea cuvântătoare a omului ». Ea poruncește să facem binele, ea oprește să facem răul, ea îndeamnă să nu vătămăm pe nimeni, ea sfătuește a da lucrul străin celui ce i se cuvine, ea povățuește a face alegerea dreptății de strâmbătate.

« Dreapta cunoștință — spune el — este un dar al omului și nimeni nu i-l poate lua. Ea este cea mai bună pravilă și contra ei nu se poate face nici o pravilă. Puterea ei există dintr'un început și deapururi iar nu de când s'a scris ca a celorlalte pravile.

Ea, fiind cea mai bună, n'are nevoie de interpretare, deoarece « nu poate fi mai iscusit judecător decât mustrarea cugetului omenesc nici mai bun pravilist decât lumina cea înființată a cugetului ».

Oricine vrea să facă o pravilă trebuie să-i caute planul în dreapta cunoștință căci acolo se află planul tuturor pravilelor. O pravilă trebuie să fie făcută « după fireștile și obșteștile dreptăți ale neamurilor și după sfătuirea cuvântului înțelegătoriu ce este înființat omului ». « Fireasca dreptate spune că este aceea, care nu numai omului ci și păsărilor cerului și dobitoacelor este înființată de fire ». Pentru a se urmà această obștească dreptate au fost întocmite pravile, care rânduesc pedepse pentru « contenirea faptelor împotriva răutății și neomenirii ».

Pentru a explicà ce este firească dreptate dă mai multe exemple, interesante spre a vedeà concepția lui.

După aceste considerațiuni face o expunere destul de bună a Istoriei Dreptului roman, utilă mai cu seamă spre a vedeà

cum înțelegeau juriștii noștri acest istoric precum și originea dreptului roman. Dintre monumentele dreptului roman îi plac mult Institutele lui Iustinian.

Despre «prea înțeleptul C. Armenopol» care se utilizà la noi, spune că folosindu-se de pravilele lui Leon și Constantin și Vasile Machedoneanul precum și de cartea împărăteștilor pravile, a făcut o adunare de legi, care e bună în latinește și grecește dar că traducâudu-se în limbă «proastă grecească cu totul s'au întunecat slova cărții, neglăsuind cu textul și abătându-se dela noima cea adevărată».

Deosebit de interesant este că după el evoluția Dreptului roman nu s'a oprit acì. «Și mai pe urmă s'au făcut hrisoave și așezăminturi și hotărîri asupra multor pricini și novele, care toate acele următoare sunt cele mai cu dreptate».

Din aceste izvoare și cărți — arată — că și-a făcut cartea. Ea cuprindeà, prin urmare, dreapta cunoștință, căci aceasta se aflà în legile romane. Totodată ea erà în legătură cu Dreptul roman — pe care și el ca și alți contemporani — îl socotiau — că deșì uitat câtăva vreme — a fost totdeauna și Dreptul neamului românesc.

Continuând în a arătà *cum trebuie să fie o pravilă* — spune — că oricât de bune i-ar fi izvoarele, ea nu va fi utilă dacă nu va fi expusă pe înțelesul tuturor fiindcă pravilele trebuie să fie «cu cea mai lămurită glăsuire, lesne spre înțelegere și fără a lăsà cea mai mică îndoeală nimăruia».

Cu privile la *interpretarea unei pravile* el crede că dacă este făcută cu observarea acestei reguli nu mai este nevoie s'o tălmăcești pentru că ea trebuie să cuprindă dreapta cunoștință, care n'are nevoie de tâlcuire și pentrucă «un cuvânt de prisos sau nepotrivit la tâlcuire sau un cuvânt de îndoeală sau o noimă neînțeleasă precum se cade și acoperită cu podoaba cuvintelor, poate să aducă prihană pravilelor».

Scopul pentru care a făcut această adunare de legi a fost — ne-o spune tot în prefață — pentru a asigurà o mai bună dare a dreptății în țara sa și pentru a înlesnì — celor ce vor voì s'o dobânească — învățarea Științii Pravilelor. Această știință nu se poate dobândì — după părerea lui — decât prin profesor pentrucă în Canoanele Pandectelor, în Codice și în

cele adunate din aceste pravile împărăteşti sunt foarte multe capete, privitoare la aceeaş pricină, sunt împrăştiate fără bună rânduială, nedeosebindu-se unele de altele decât prin altă « rostire şi ritoricească împodobire a cuvintelor» şi uneori nu glăsuesc toate într'un fel. Ca să le poată întrebuinţà, acela care vrea « să se împodobească «cu această ştiinţă, trebuie să aibă «povăţuirea instituţiilor adică a elementurilor dintru care se alcătueşte atâta mulţime a capetelor pravilei ». Odată cunoscute principiile « începuturile cele obşteşti, singur se îndeletniceşte cu cele mai desăvârşite şi va puteà cu lesnire a potrivì pricinile către obşteştile canoane ».

« Pentru acestea — zice Donici — şi pentru datoria cea către Patrie şi dragostea cea către ai mei patrioţi am jărtvit ostenelele mele; căci a slujì cineva Patriei sale şi a păzì dreptăţile ei şi a iubì pre patrioţii săi este una din datoriile cele neapărate; pentru aceasta n'am cruţat ostenelele întru îndelungă citire ».

« Pentru acestea eu m'am sârguit cu multă străşnicie a alcătuì această carte pe cât au fost prin putinţă spre a se înţelege mai cu înlesnirea tâlcuirea pravilelor şi spre a aflà puse în rânduială toate pricinile, adăogând şi obiceiurile cele aprobăluite a pământului Moldovii ».

El crede că lucrarea sa va folosì mult tinerilor « cari o vor cetì cu luare aminte », deoarece le va înlesnì cetirea şi înţelegerea Impărăteştilor pravile în latineşte şi elineşte ».

Ea va fi « de mare întrebuinţare pentru un judecător fără de preget pentrucă va aveà toată înlesnirea la pricinile de judecăţi fiind ca o « povăţuire cu trimiterea către cartea, titlul, capul şi paragraful împărăteştilor pravile ». Mai vârtos va folosì fiindcă se întâmplă de multe ori ca şi cel mai iscusit judecător « să nu poată » să-şi aducă bine aminte cum hotărăşte pravila, în care caz condica lui îi va înlesnì sarcina.

Intrebuinţarea ei în acest chip va face ca şi celor ce se judecă să nu le mai « rămână îndoială şi cuvânt de nemulţumire asupra judecătorului ». Prin arătarea temeiurilor hotărîrii se va înălţà, astfel, şi demnitatea judecătorilor, cari nu mai apar că judecă în mod arbitrar.

Condica va servì şi « spre a se apărà omul în vieaţa sa de strâmbătăţile întâmplătoare şi spre a întâmpinà vicleşugurile prin ştiinţa ce va câştigà ».

Cetitorul însă « trebuie s'o cetească cu mare luare aminte și fără grăbire fiindcă este în puține cuvinte mult cuprinzătoare şi a o petrece de multe ori ».

Acestea sunt ideile principale cuprinse în precuvântarea destul de lungă, un fel de expunere de motive, care ar puteà servì juriștilor și ca fond și ca formă.

* * *

Lucrarea are 43 capitole în care intră 509 paragrafe. Aproape toată cuprinde materii de drept civil; un singur capitol « despre vinovății » conține rândueli penale iar la început sunt cinci capitole în care s'au înscris principii asupra pravilelor în genere şi interpretarea lor, asupra judecătorilor şi datoriilor lor, ceva despre organizarea judecătorească, câteva norme asupra judecăților, jăluitor, pârît, asupra formei jălbilor și asupra reprezentării prin vechil.

Izvoarele din care și-a alcătuit lucrarea ne sunt cunoscute și din prefață şi din faptul că sunt arătate în dreptul fiecărui articol.

Ediția primă are trei coloane: una în stânga paginei unde e trecută numerotarea articolelor, alta, cea principală, cuprinde textul iar cealaltă margine o coloană, în care sunt notate izvoarele. La unele paragrafe, pentru care au fost folosite mai multe izvoare, acestea sunt indicate în dreptul aliniatului ori rândurilor respective astfel că dintr'o simplă privire poți află izvorul, ceeace ajută mult pentru cercetări și interpretări.

Din aceste trimiteri se stabilește, fără umbră de îndoială, că Donici, pentru cartea lui, s'a servit, în prim rând, de Dreptul roman luat în înțelesul cel mai larg, adică și de cel grecoroman, și în special de opera lui Iustinian. A mai întrebuințat apoi, Obiceiul pământului, despre care spune formal în paragr. 5 că « Obiceiul aprobăluit se socotește ca o pravilă ». A folosit deasemenea și hrisoavele domnești, ca de pildă Sobornicescul Hrisov al lui Mavrocordat. Unele texte par înfluențate de codul francez.

Pentru redacție, urmând cele expuse în precuvântare, a întrebuințat o formă clară, precisă dar nu prea succintă, care să aibă nevoie de interpretare, ci mai desvoltată însă mai lesne de înțeles și de cei fără multă pregătire juridică.

De remarcat este și *planul lucrării*. Donici n'a întrebuințat planul codurilor cunoscute și lăudate atunci: francez ori austriac cum s'a făcut la codul Calimach, ci a făcut unul, care poate fi socotit original și care pare a se fi inspirat întrucâtva din Institutele lui Iustinian, pe care le aprecià în mod deosebit. Opera sa nu cuprinde aranjarea clasică: persoane, bunuri, obligațiuni și contracte, la care se mai adăugà ceva despre acțiuni.

Urmărindu-și scopul de a face un manual, care să ajute pe justițiabili și pe judecători, a început — cum am văzut — cu o parte introductivă în materia Dreptului, cu indicațiuni despre organizarea judecătorească, cu norme după care cineva trebuie să-și valorifice dreptul și după acestea a intrat în materia dreptului civil propriu zis. Și acì s'a ocupat pe scurt de drepturile reale și accesoriile lor, de obligațiuni și, mai pe larg, despre contracte; urmează, apoi, materia persoanelor, a legăturilor de familie, a contractului de zestre, a testamentelor și a succesiunilor. In unele capitole, dela mijloc, s'a ocupat și de probe.

Se știe că astăzi este tendința să se părăsească ordinea clasică și după o introducere în materia Dreptului să se aranjeze materiile în alt mod mai logic, tratând de ex. mai întâiu obligațiile și apoi drepturile de familie, succesiuni, donațiuni, testamente.

Vedem că Donici în chip imperfect, realizează dela 1814 ceva din preocupările actuale. Planul lucrării are multe defecte, atât ca totalitate cât și ca mod de întocmire a capitolelor. Trebuie, cu toate astea, să se recunoască că reprezintă o notă originală și interesantă față de celelalte legiuiri apărute la noi în aceà vreme și chiar și față de multe din cele străine.

Dacă analizăm — cât de sumar — conținutul, găsim *idei foarte înaintate*, care se înscriau pentru prima dată într'o lege din Moldova.

Astfel, *pentru interpretarea legilor*, scrie că « la cele ce sunt cu îndoială a se înțelege în pravilă, trebuie să se tălmăcească cu bunătatea și iubirea de oameni, cum și în pricinile de judecăți ce sunt cu îndoială să biruească iubirea de oameni; și iarăș la cele ce pot dovedì să se socotească cele ce sunt prin putință a se întâmplà și cu acest chip să se poată judecà adevărul » (§ 17, cap. I).

Cu privire la judecători este adevărat că a prevăzut în cap. II, § 4 că «judecătorul să nu primească pescheș decât un puțin lucru care este spre mâncare sau spre băutură», dar nu trebuie uitat mediul și mentalitatea vremii și nu Donici, care moare aproape sărac le-a primit.

In schimb a înscris o serie de dispoziții menite să înalțe pe judecător, să apere pe justițiabili și să asigure biruința sfintei dreptăți nu a literii legii.

«Judecătorul este dator să primească cu blândețe pre aceia cari cer să se mai cerceteze de iznoavă pricina lor» (§ 3).

La pricina pe care o cercetează «judecătorul să nu caute cum au hotărît alții asemenea pricini, și însuș să socotească cu luare aminte cum urmează pravila și să dea hotărîre» (§ 5). *Ce povață mai bună s'ar puteà da, în toate timpurile, acelor cari se închină prea mult la ce au zis, au scris sau la cum au judecat alții?*

«Judecătorul la toate pricinile să nu se grăbească a da hotărîre iar mai cu deadinsul la pricini de vinovății la care nu trebuie lesne să crează nici zisele, nici scrisele» (§ 7). In altă parte prevede însă că judecătorul să se sârguească a da sfârșit pricinilor și a nu prelungì» (§ 11).

La judecată trebuie să fie pusă pe masă Sfânta Evanghelie, ca să jure părțile și judecătorii s'o aibă în fața lor (§ 14).

Donici vorbește pentru prima dată într'o lege de advocați și prescrie că «judecătorii sunt datori să rânduească deopotrivă advocați pentru amândouă părțile, adecă să nu fie la o parte procopsiți și ispitiți în limbuție iar la ceailată parte nepricopsiți; și de va cutezà cineva prin vicleșug a face alcătuire între advocați spre împilarea dreptății să se pedepsească» (cap. V, § 22).

El înscrie *autoritatea lucrului judecat* (cap. XLII) ceeace nu erà, cum știm, prevăzut în pravila Caragea sau în altele anterioare.

In capitolul referitor la pricinile de vinovații condamnă bătăile, casnele întrebuințate pentru descoperirea lor.

Destul de bine reglementate sunt mai toate materiile de care s'a ocupat dar îndeosebi părțile privitoare la căsătorie, zestre, daruri dinaintea nunții, ipovolare, cum și acelea despre succesiuni cu și fără diată.

Cercetări de amănunt, spre care s'ar puteà îndreptà mai ales tinerii juriști, ar pune și mai bine în relief adevărata valoare științifică a operei lui Donici.

Deșì ea cuprinde unele părți incomplete și altele puțin sistematizate totuș *în totalitate se înfățișează ca o lucrare de seamă față de timpul și de țara în care vedeà lumina zilei.*

Nu trebuie să uităm că erà opera unui singur om, din Moldova dela începutul sec. XIX, care nu învățase ca alții în școlile din Apus, care nu erà în situația juriștilor cari făcuseră codurile apusene

Această condică este în fond o adevărată lege — îi lipsea numai forma de întărire întrebuințată pentru facerea legilor—este un cod ieșit dintr'o singură minte, adânc înțelegătoare a nevoilor țării și dornică de a făurì ceva util și mai ales potrivit stărilor dela noi. Dacă lăsăm la o parte pravilele lui Vasile Lupu și Matei Basarab, care sunt în alt gen și despre care nu se știe exact în ce măsură au fost aplicate, *lucrarea lui Donici mai are și meritul că a fost prima legiuire mai mare scrisă în românește.*

Dovedind astfel oricui că se pot face legi și în românește de un român, ea a contribuit de sigur, mult la mărirea încrederii în însușirile neamului și a servit la propășirea națională. Ea trebuie amintită măcar — ceeace nu se face — între manifestările acestei redeșteptări naționale, alături de producțiile literare, de începuturile presei și de alte manifestări care dovediau viața nouă a țărilor române. O carte de legi în românește, cunoscută și folosită într'un cerc mai larg decât încercările literare, a fost probabil o contribuție mai puternică pentru trezirea conștiințelor românești și un viguros îndemn pentru noui rândueli în țările noastre.

Dacă neamurile străine cercetează, pun în valoare, laudă fel de fel de frânturi de legi sau de obiceiuri de ale lor — pentru care trebuie să le stimăm — neamul nostru poate înfățișà cu mândrie opera lui Donici, care fără de a fi un model, a fost o lucrare de valoare, demnă de a fi comparată cu multe altele, mai ales din vremea apariției sale.

* * *

Și dacă el n'ar fi făcut decât condica sa de legi, cred că tot merità să nu fi fost uitat; în tot cazul trebuià să fie mai

mult pomenit, cel puţin la 100 de ani dela móartea sa. Cu atât mai mult se impuneà cu cât aţi văzut complexa lui fiinţă şi activitate, din care se desprinde şi mai interesantă icoana acestei personalităţii. *Mare jurisconsult, om de cultură întinsă şi felurită, ocupând cele mai înalte dregătorii în Stat, părtaş la sbuciumatele mişcării politice şi sociale ale timpului. fruntaş dacă nu şef al grupării care urmărià reînvierea naţională, principal colaborator la legiurile şi la mai toate lucrările juridice ale vremii, autor al unei valoroase condici civile, sortită să vieţuească tocmai acolo unde nu mai erà pajura românească, judecător integru, suflet plin de avânt şi încălzit de un înalt patriotism*, iată cine a fost Andronache Donici, acest ales fiu al Moldovei, căruia Patria şi ai lui patrioţi pentru care şi-a jertfit ostenelile *are datoria* să-i aducă o pioasă închinăciune.

Este drept, dar, să-l aşezăm în rândul marilor figuri, care s'au străduit din tot sufletul să asigure neamului un viitor cât strălucit.

Semnătura lui *Andronache Donici Vel Vornic*

RÉSUMÉ

Le 4 novembre (vieux style) 1929 un siècle s'est accompli depuis la mort du *juriste moldave Andronache Donici*, une des grandes figures de ce pays et qui par conséquent, mérite d'être commémoré.

La famille Donici a donné à la Moldavie de grands dignitaires dès le XVII-e siècle. Il paraît qu'elle avait ses principaux établissements en Bessarabie, où quelques-uns de ses membres sont restés y occupant même de hautes fonctions, après que cette province a été ravie par les Russes. Il paraît, aussi, que plusieurs des Donici se sont occupés des lois, devenant fonctionnaires au Divan du Prince et même des Grands-Logothètes.

Andronache Donici est né entre 1760—65. Elevé près d'un parent, le métropolite Gavril Calimach, il a réussi, par un travail ardu et assidu et de longues études à avoir une riche culture. Outre de profondes connaissances dans le domaine du Droit, il savait le grec, le latin, le français, l'allemand. peut-être l'italien, le turc et il essayait d'apprendre l'arabe, De sa *vie privée* nous avons mentionné entre autres choses son mariage avec Zamfiritza, une de ses parentes, la fille du Ban Darie Donici, un boyard riche, mais qui n'a pas tenu ses engagements à propos de la dot promise et c'est à cause de cela qu'il a eu des plaintes très suggestives.

Après la mort de sa première femme Donici a épousé Smaranda Vârnav, avec laquelle il a vécu jusqu'à sa mort.

De sa *vie privée* on a trouvé encore autres choses, parmi lesquelles un contrat de bail qui laisse voir comment on faisait alors de tels actes et surtout quel était le genre de vie d'un personnage comme ce juriste.

Nous avons des informations plus nombreuses encore sur sa *vie publique*.

Andronache Donici a monté tous les degrés des boyaries, en commençant par celle de Medelnicer. Il a été Paharnic, Serdar, Ban, Ispravnic de Hârlău, de Dorohoi et de Suceava, puis en 1812 Vornic et bientôt Vel Aga.

Au commencement du règne de Charles Calimach il avait une importante situation parmi les boyards et il a encore occupé des dignités toujours plus hautes. En 1816 il était grand Postelnic et puis Président du Département des affaires étrangères, instance destinée à résoudre les procès entre les étrangers et dans laquelle on a nommé les meilleurs juristes pour prouver aux Consuls étrangers qu'il n'est pas juste d'exiger l'application du régime des Capitulations. Il a occupé longtemps cette fonction et il a réussi — ce qui était difficile — à être très apprécié par ces Consuls, qui, presque toujours, critiquaient sans motif, les hommes et les institutions du pays.

Donici a été aussi — plus tard — Vel Vornic.

Sous le règne de Ioniță Sandu Sturza, comme il était parmi les intimes du Prince il a eu un rôle important. Celui-ci l'a maintenu au Département déjà indiqué et l'a nommé *Grand-Logothète* du Bas-Pays et puis du Haut-Pays poste où il est resté jusqu'à la fin de ce règne.

Au temps de l'occupation de 1828, les Russes, l'ont gardé quelques mois dans cette dignité, mais bientôt il était Grand-Vornic (Vel Vornic). Après quelque temps nous le trouvons sérieusement malade et le 4 novembre 1829, il meurt.

* * *

Son activité s'est manifestée aussi par *la participation aux différents mouvements politiques et sociaux*. Il était tout animé de l'esprit réformateur du temps et voulait diriger son pays dans une voie nouvelle pour l'élever au rang des pays civilisés de l'Occident.

Le Consul français l'appelait « un des personnages les plus remarquables du pays ».

A la suite des évènements de 1821 — surtout — il a eu une activité très féconde en résultats.

Donici a été dans le parti nommé « Carvunari » (Carbonari), considéré comme révolutionnaire, qui réclamait le respect des droits du pays dans les rapports avec la Turquie et qui voulait aussi des transformations intérieures dans un sens de liberté et de progrès occidental, en adaptant — toutefois — ces idées aux états de choses de la Moldavie. Il était parmi les chefs des « Carvunari » et même d'après certaines sources, « le premier des Carvunari ».

De son activité il faut encore relever spécialement, *la participation aux divers travaux juridiques*. Entre autres *chrisobulles* et actes on peut citer une anaphorà (rapport) de 1817 sur le régime de la propriété de Vrancea, anaphorà, redigée par lui-même.

Il a grandement contribué *à la formation du Code Calimach*; il a fait — avec d'autres Carvunari — *le projet de Constitution de 1822*, qui est une des premières de l'Europe et certainement la première de chez nous. Pour toute une série de considérations et jusqù'à preuve contraire il faut admettre que Andronache Donici, — le mieux préparé pour une telle oeuvre — *a été le principal auteur de cette Constitution*.

Il a contribué *à l'élaboration du code pénal de 1826*.

Donici a donné aussi de nombreuses consultations juridiques.

Il a utilisé ses connaissances dans les différentes dignités où il a passé, il a motivé par des textes les décisions rendues en sa qualité de juge, chose presque inaccoutumée et surprenante pour ses contemporains, qui ont répandu sur son compte des vers devenus célèbres:

« Si tu as quelque procès
Va le montrer à Donici
Car même dans le pilaf (riz)
Il trouvera un paragraphe (article). »

La manière dont il accomplissait ses devoirs lui ont valu des éloges du public, des boyards, du Prince et même des Consuls, chose qui n'arrivait pas souvent.

Donici meurt sans enfants, quand on entrevoyait les lueurs de la vie nouvelle pour laquelle il avait tant travaillé. Il a été enterré à Iassy à l'église Buna-Vestire. Il n'a pas laissé d'autre fortune — comme on pourrait le croire — que ce qu'il a acquis par donation de ses parents. Pour arranger sa succession il a fait un *testament* — investi des formes légales — par lequel il a légué à sa femme tout ce qu'il avait. Quand celle-ci mourut, onze ans après, les neveux du juriste firent un procès, demandant l'annulation du testament, mais ce fut en vain; le testament est resté valable.

* * *

De son activité si diverse, il est resté sa *Collection de lois*, publiée en 1814 avec l'appui du Métropolite Veniamin Costache. C'est un Manuel destiné à faciliter l'enseignement du Droit, l'utilisation des sources romaines et byzantines applicables dans les pays roumains et même à servir aux juges et à ses compatriotes pour résoudre les différends.

Ce manuel a été employé comme une vraie loi, en Moldavie, jusqu'à la mise en vigueur du Code Calimach (1 oct. 1817). Même après cette date cet ouvrage a eu une grande importance parce qu'il était en roumain, tandis que le Code ci-nommé, promulgué en grec, n'a été traduit qu'en 1833. Plus tard il fut encore employé. Mais il a été plus utile encore pour le peuple roumain de Bessarabie. Quoique ce Manuel fut apparu deux ans après le rapt de cette province il a été employé comme loi. Les Russes ont respecté les lois locales et parmi celles-ci ils ont reconnu comme telle le Manuel de Donici. D'après un témoin digne de foi, en 1858, il était « la bussole des juges en Bessarabie». Il a eu force de loi jusqu'au 1 juin 1928 quand on a fait l'unification et l'introduction du code civil roumain. Il sera — toutefois — encore longtemps utilisé pour certaines affaires concernant le passé.

En dehors de cette importance spéciale pour nous, l'oeuvre de Donici a aussi *une valeur scientifique*.

Comme preuve on a d'abord analysé l'intéressante préface qui montre les riches connaissances, les idées directrices, la méthode, le but si élevé et enfin un admirable patriotisme.

Puis on a fait une exposition sommaire du contenu, des qualités fondamentales; on a mis en évidence diverses parties qui prouvent que c'est une oeuvre remarquable surtout pour le temps et le pays où elle parua.

Si Donici n'eût fait que cela, il mériterait déjà d'être regardé comme une des grandes figures du Droit roumain. Mais, — comme on l'a vu — il a eu une riche activité sous tous les rapports.

La caractéristique générale de sa personnalité peut être résumée ainsi: grand jurisconsulte, personnage d'une culture étendue et diverse, occupant les plus hautes dignités, participant aux mouvements politiques et sociaux de son temps, parmi les premiers, — s'il n'a pas été le chef même — du parti dont le but était la resurrection nationale, le principal collaborateur de toutes les lois et de presque tous les travaux juridiques du temps, l'auteur d'une espèce de Code civil indiqué par le Destin de vivre surtout dans la province arrachée, juge intègre, âme généreuse et enflammée de haut patriotisme.

CUPRINSUL

EVOLUŢIA MIJLOACELOR ŞI A CHIPULUI DE FĂPTUIRE A RĂZBOIULUI DE LA MOARTEA LUI ŞTEFAN - CEL - MARE PÂNĂ LA ACEA A LUI MATEI BASARAB

DE

GENERALUL R. ROSETTI
MEMBRU CORESPONDENT AL ACADEMIEI ROMÂNE

Şedinţa dela 13 Iunie 1930

II

ORGANIZAREA

Evoluţia organizării militare, în decursul celor cincisprezece decenii de cari ne ocupăm acum, a fost, ca îndeobşte, consecinţa evoluţiei, mai cu seamă, a doi factori: proprietatea şi folosinţa solului, şi organizarea social-politică. Pentru a ne da seamă, deci, de evoluţia organizării militare a forţelor noastre armate, trebuie să aruncăm mai întâiu o privire asupra evoluţiei acestor doi factori.

In epoca precedentă celei de care ne ocupăm, dacă terenul cultivabil nu aparţineà în propriu ţărănimii care-l lucrà, această ţărănime aveà însă un drept de uzufruct nestânjenit asupra părţii din pământul roditor ce reveneà fiecărui locuitor, în cuprinsul întregului moşiei satului respectiv. Ea aveà, deasemenea, un drept de folosinţă asupra fâneţelor, păşunilor şi pădurilor ce aparţineau, în devălmăşie, obştei săteşti[1]). Ţărănimea, liberă de persoana sa şi stăpână atât pe produsul

[1]) C. Giurescu, *Despre Boeri*, pag. 32.

muncii sale, cât și pe bunurile ce le moștenise sau le cumpărase, aveà cu ce să-și îndeplinească nevoile și erà interesată să ieie parte la apărarea alcătuirii politice, care-i asigurà această stare — mulțumitoare atunci pentru ea [1]).

Dela începutul secolului al XVI-lea, țărănimea, deși continuă în fapt a se folosì de pământul de cultură, sărăcește cu totul. Sărăcirea ei este datorită întru câtva războaielor, atât a celor cu vecinii cât și a celor interne [2]). Dar această cauză mai existase și în trecut și totuși țările își reveniseră în fire. De data asta se adăugaseră noui cauze de sărăcire a țărănimii, cauze foarte puternice. Prima erà de ordin economic. Până la începutul secolului al XVI-lea, țăranul își satisfăcuse nevoile prin produsul muncii sale și prin acel al muncii nevestei sale [3]), iar puținele lucruri ce-i erau trebuincioase și pe cari nu le fabricà în casa lui, el le obținea în schimbul produselor sale. Nevoite fiind acum țările românești a plătì Turcului un haraciu în bani, din ce în ce mai mare, țăranul a fost nevoit a-și procurà bani, și, neavând alt mijloc, a fost silit să înstrăineze, către: mânăstiri, boeri, etc., cari aveau bani, dreptul său asupra solului din care-și agonisià hrana, precum și acel asupra muncii sale [4]).

A doua cauză a fost că, cu trecerea vremii, se născuse o nouă concepție a dreptului asupra pământului, concepție care transformà pe șefii comunităților sătești — socotiți până atunci ca *primi inter pares* — în stăpânitori ai solului [5]).

---

[1]) Academia Română, *Memoriile Secțiurii Istorice*. Seria III. Tom. IV, pp. 19, sqq; Tom. VI, pp. 66—68.

[2]) R. Rosetti, *Pământul, sătenii și stăpânii în Moldova*, pp. 206, 207.

[3]) N. Iorga, *Scrisori și zapise de meșteri români*, pp. III, IV.

[4]) I. C. Filitti, *Evoluția claselor sociale în trecutul Principatelor Române*. («Arhiva pentru Știința și reforma socială», V, pag. 338).

C. Giurescu, *Vechimea Rumâniei în Țara Românească și legătura lui Mihai Viteazul*, (Academia Română, *Memoriile secției istorice*, XXXVII, pag. 495).

N. Iorga, *Geschichte des Rumänischen Volkes*, II, pag. 84; Id. *Scrisori de boeri*, pag. 5; Id. *Studii și Documente*, V, pag. 353, VI, pp. 583, 585; Id. *Le caractère commun des institutions du Sud-Est de l'Europe*, pag. 135.

A. Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, V, pag. 139.

[5]) «Am văzut în capitolul precedent că faptul perpetuării judeciei în acelaș neam, întăririle repetate asupra urmașilor lui de către Domni după întemeierea Statului moldovenesc, nu putuse decât să dea naștere concepțiunii, greșite în drept, că județul unui sat se bucurà de un feliu de *stăpânire superioară* peste hotarul acelui sat...

«In paragrafele precedente am constatat că împărțirile necontenite au avut ca urmare nașterea unei clase de *țărani* (R. Rosetti, *o. c.* pag. 206).

Cum erà și firesc, schimbarea, în fapt și în concepție, a dreptului de proprietate și de folosință a pământului roditor, a avut, drept urmare, o schimbare în alcătuirea social-politică a țărilor noastre.

De unde, până la sfârșitul veacului al XV-lea, la noi se deosebiau:

Domnitorul,

Proprietarii de pământ, din cari unii îndeplinind și slujbe, alcătuiau clasa conducătoare iar majoritatea, ocupându-se de cultura pământului (cu brațele proprii și eventual și cu altele

---

Proprietari, adică, pe hotarele astfel împărțite din cuprinsul vechii judecii, s'a alcătuit o mulțime de mici *alode*.

« Tendința judeciilor de a degenerà și a se transformà în *alode* a mai fost încă favorizată de două împrejurări. Una din ele este pustiirile suferite de țară dela Turci, Poloni și Tătari în veacurile XV și XVI, iar cealaltă numeroasele *slobozii* înființate în toate unghiurile țării, chiar dela începuturile Domniei. (*Id.* pag. 207).

« Dreptul săteanului de a se folosì de hotarul pe care *ședeà* nu erà tăgăduit de nime. . . Dar peste dreptul lui crescuse, în urma împrejurărilor politice, pe nesimțite, un drept de stăpânire mai înaltă al fostului județ. Cu încetul, în curs de două veacuri, din ocârmuitor sătesc, cu parte în hotarul satului, el devenise stăpânul întregului hotar, înălțând noul său drept asupra celui din veci al sătenilor.

« Această transformare a mai fost fără îndoială înlesnită de împrejurarea că stăpânirea stăpânului erà întemeiată pe titluri scrise, pe când aceà a săteanului, deșì mai veche, nu erà sprijinită de nici o scrisoare. (*Id.* pag. 210.)

« Transformarea ce se operase foarte încet, în curs de două veacuri, nu știrbise încă întru nimic (Sec. XVII), dreptul de fapt al țăranului asupra pământului. El urmà să se bucure de ocinile lui în aceleași condițiuni ca și în trecut: a zecea din roade, câteva zile de corvadă, îndatorirea de a măcinà la moara stăpânului și de a bea numai la crâșma lui. Dreptul săteanului fusese însă vătămat în teorie prin faptul creșterii și a transformării drepturilor județului. In curând erà să simtă efectele schimbării săvârșite și în fapt.

« Odată cu această creștere a drepturilor stăpânului constatăm că dijma se transformă. De unde în vechime săteanul dădeà a zecea ca o remunerare a serviciilor ocârmuitorului sătesc, în veacul al XVII-lea el dă a zecea ca *cens* al *ocinilor* lui. (*Id.* pag. 217).

« Deosebirea cu starea din epoca în care dreptul românesc erà în floare, consistă în faptul că dijma ce o dădeau județului lor nu mai erà acuma dată spre răsplata serviciilor lui de ocârmuitor sătesc, ci ca cens pentru pământul ocupat de ei. Aceasta în urma credinții greșite ce cu încetul se stabilise că județul devenit stăpân aveà asupra întregului hotar al satului un drept de stăpânire mai înalt. (*Id.* pag. 222).

« Despoierea țăranilor de proprietățile lor nu fu urmarea unor împrejurări politice, precum se întâmplase lucrul în Anglia, pe timpul cuceririi normande sau în Irlanda după cea engleză, ci a unora economice, care apăsând tot mai mult pe locuitori, îi făcură să-și piardă ocinile și să rămâie în mare parte ca muncitori pe moșiile marilor proprietari. Numai cât mai târziu, când cu trecerea timpului țăranii supuși ajunseseră într'o atârnare tot mai deplină de stăpânii lor, autoritatea dobândită de aceștia asupra libertății și muncei lor se resfrânse tot mai mult asupra proprietății lor ». (A Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, (Ed. Șaraga), pag. 139).

năimite sau robite), alcătuià clasa țărănimii [1]), dispunând liber de avutul și de persoana sa.

O clasă, puțin numeroasă, formată din robi (țigani și prinși din războaie) și din persoane cu o libertate mărginită [2]).

Cu începere din secolul al XVI-lea, și mai cu seamă sub influența cauzelor arătate mai sus, pentru schimbarea în concepție și în realitatea proprietății și folosinții solului, se produce o adâncă schimbare în alcătuirea social-politică a țărilor românești, prin aceea că:

Dacă domnitorul rămâne cu drepturile, privilegiile și starea sa socială anterioară [3]);

Dacă clasa conducătoare își mărește și puterea și averea și vaza, prin faptul că e considerată din ce în ce mai mult ca având drept de proprietate integrală asupra moșiilor, pe cari le stăpânește prin cumpărări și prin abuzuri [4]);

In schimb proprietarul țăran mijlociu și mic, dispare, și clasa celor lipsiți de dreptul de proprietate (dar încă nu de cel de folosință) și de acel al libertății lor personale, crește nemăsurat [5]).

Rezultatul este o rupere a judiciosului echilibru social și economic din trecut: atotputernicie economică, politică, socială la minoritatea de sus, mizerie fizică și morală și neputință la majoritatea covârșitoare dela baza scării sociale.

---

[1]) I. C. Filitti, *o. c.* V, pp. 348, 349.

[2]) R. Rosetti, *o. c.*, pp. 32, 40, 259, 262.

C. Giurescu, *Despre Boeri*, pp. 32, 33, 56, 61, 62, 99; Id. *Vechimea Rumâniei în Țara Românească și legătura lui Mihai Viteazul*, pp. 487, 492, 495.

N. Iorga, *Scrisori de boeri*, pp. II—IV; Id. *Studii și Documente*, XVII, pag. 16; Id. *Le caractère commun des institutions de Sud-est de l'Europe*, pp. 134, 136.

[3]) Raportul lui Ioan de Marini Pauli, 1594—1596 (Hurmuzachi, III_1, pag. 205).

[4]) C. Giurescu, *Despre Boeri*, pag. 128; Xenopol, *o. c.*, V, pp. 137—150.

Că diferențierea boerimei de restul proprietarilor s'a făcut târziu, o arată următorul pasagiu din discursul lui Hieronim Ossolinski, în dieta de la Cracovia (24 Fevruarie 1553), când se pronunță contra acceptării protectoratului Moldovei: « dans ce pays il n'y a presque plus de noblesse; tous sont égaux ». (Necunoscând trecutul Ossolinski crede că nu mai erà nobleță fiind toți egali pe când adevărul erà că erau *încă* egali). (Hurmuzachi, Supl. II. Vol. I, pag. 197).

[5]) « Arhiva », organul societății științifice și literare din Iași, 1902, pag. 574.

T. G. Bulat, *Contribuțiuni documentare la istoria Olteniei*, pp. 14—16; I. C. Filitti, *o. c.*, pp. 349, 350; Gh. Ghibănescu, *Surete și Izvoade*, XXII, pp. 158, 159, 174; C. Giurescu, *Despre Boeri*, pag. 128; C. Giurescu, *Vechimea Rumâniei în Țara Românească și legătura lui Mihai Viteazul*, pag. 495. R. Rosetti, *o. c.*. pp. 258, 259. A. Xenopol, *o. c.*, V, pag. 150.

Acelaş dezechilibru, cu urmări importante, se produce în organizarea militară. Clasa conducătoare — comandamentul (în toate treptele sale) — puternică, dar cu din ce în ce mai mari interese economice de cari este din ce în ce mai legată[1]). Ea are interese opuse marei masse a populaţei[2]), a cărei înălţare nu poate să o dorească, cum nici nu poate vedeà, cu ochi buni, a ei înarmare. Clasa de jos, în sărăcie, neputând a-şi fabricà sau a cumpărà armamentul modern de atunci — puşti — şi neavând acelaş interes, ca în trecut, de a apărà organizarea social-politică — Statul — din care făceà parte[3]).

Ridicarea în massă, care îngăduise apărarea fiinţării Statelor româneşti în trecut, nu atât că nu mai erà cu putinţă, căci avem pilda masselor de ţărani strânşi în jurul lui Ion Vodă-cel-Cumplit[4]), dar nu mai puteà da un instrument de războiu aşà de desăvârşit ca în trecut.

Nevoia unei armate a continuat însă a se simţì, dacă nu pentru apărarea neatârnării ţărilor, dar pentru a satisface cererile de cooperare ale puterii suzerane[5]), pentru a face faţă incursiilor vecinilor şi pentru a susţine pe diferiţi pretendenţi la tron.

Pentru satisfacerea acestei nevoi s'a recurs nu la noui mijloace, ci la folosirea, pe o scară mai mare, a unor mijloace folosite mai puţin în trecut.

Aceste mijloace erau: mai întâi lefegiii. Dispunându-se de mai mult numerar ca în trecut, se puteau năimì mai mulţi lefegii, din cari existà atunci şi în ţările noastre şi în toată Europa, un mare număr, gata a se pune în serviciul oricărei cauze şi neavând vreo revendicaţiune socială.

---

1) R. Rosetti, *o. c.*, pag. 236.

2) R. Rosetti, *o. c.*, pag. 237.

3) «ţara pizmuind lui Alexandru Vodă n'au vrut să sae la oaste» (*Letopiseţul Ţării Moldovei până la Aron Vodă* (Ed. Giurescu), pag. 175).

Aceleaşi cauze produc aceleaşi efecte la Unguri şi vedem că dieta ungară, întrunită la Poşon în 1556, e nevoită a acordà iobagilor dreptul de strămutare — spre a-i interesà la apărarea ţării. (Hurmuzachi, II, 5, pp. 333, sqq. 349, sqq). Turcii cunoscând situaţia rea a iobagilor făgăduesc liberarea celor din Banat. (Raport a lui G. Martinuzzi din 1551 în Hurmuzachi, II 4, pag. 605).

4) A. D. Xenopol, *o. c.*, V, pp. 127 sqq., unde se indică documentarea.

5) Hajdău, *Arhiva istorică a României*, I, pag. 10. Kogâlniceanu, *Letopiseţi*, I, pp. 290, 299, 358. *Letopiseţul Ţării Moldovei până la Aron Vodă*, pp. 141, 159, 160, 173, 242. A. Veress, *Documente privitoare la Istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării Româneşti*, I, pp. 47, 61, 74, 125, 159, 167, 260.

Apoi erau acele categorii sociale cari datorau serviciul militar în schimbul unor privilegii. Menținerea privilegiilor din trecut și acordarea de noui privilegii, a întărit și desvoltat aceste clase de luptători.

In rezumat, sub influența schimbărilor aduse în posesiunea solului cultivabil și în alcătuirea social-politică, armatele române au evoluat dela armatele naționale, formate prin scularea în massă a întregii populațiuni valide, la armate alcătuite mai ales din mercenari și din anume categorii privilegiate, cărora se adăugà, câte odată, un număr de țărani rău înarmați [1]).

Să examinăm mai deaproape aceste armate.

Lefegiii. Toate isvoarele arată prezența din ce în ce mai numeroasă a lefegiilor în armatele românești din secolele XVI și XVII [2]). Pe lângă folosul ce-l prezentau lefegii de a fi — mai cu seamă cei străini — mai meșteri în mânuirea armelor de foc ca țărănimea, acești ostași mai prezentau avantajul de a constituì pentru domn o pază sigură, precum explică Gheorghe Ștefan Voevod, în scrisoarea sa din 12 Iunie 1657: «Oastea cu simbrie nu o putem trimete de lângă noi, căci o ținem pentru apărarea noastră. Dacă nici aceasta n'ar fi lângă noi, atunci prostimea ne-ar alungà din scaun pentru dările multe, pe care de nevoi le aruncăm asupra ei» [3]).

Cum recrutau domnii lefegiii de cari aveau nevoie? Indicațiunile documentare ce avem în această privință sunt puțin numeroase. O bună parte din acești ostași pe plată erau trimiși de cei cu cari domnii erau aliați momentan [4]). Cât despre

---

[1]) N. Iorga, *Istoria armatei române*, I, pag. 359.

Următorul pasaj din cronica lui Ureche arată bine categoriile de luptători din cari se compuneau, la finele secolului al XVI-lea, oștirile românești: «(1592) Aron Vodă, dacă au înțeles de aceasta (răscoala Orheienilor și Sorocenilor), au dat știre alții țări să se strângă, și el fără zăbavă au eșit cu curtea și cu lefecii săi». (*Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă*, pag. 263).

[2]) N. Bălcescu, *Puterea armată*, pp. 590—592. I. Bogdan, *Documente și regeste privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și Ungaria*. (Ed. 2-a), pag. 171. N. Iorga, *Documente relative la Petru Schiopul și Mihai Viteazul*, pag. 34. Id. *Manuscripte din biblioteci străine*, II, pag. 42. Id. *Răscoala Seimenilor împotriva lui Matei Basarab*, pag. 12. *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă*, pp. 55, 195, 197, 208, 236, 262, 263. *Magazin istoric pentru Dacia*, IV, pp. 305, 324, 337, 338. A. Papiu Ilarian, *Tezaur de Monumente Istorice*, I, pag. 14; III, pag. 68.

[3]) *Revista Istorică*, Oct.—Dec. 1926, pag. 318.

Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă, pag. 262.

[4]) Hurmuzachi, II, 5, pag. 43; A. D. Xenopol, *o. c.*, IV, pag. 192.

cei pe cari îi angajau pe socoteala proprie, pe cei din țară îi « strigau în leafă »[1]), adică anunțau prin strigări publice că aveau nevoie de lefegii. Pentru cei străini se trimiteau agenți în locurile unde se știà că se găseau asemeni ostași[2]), după ce se cereà suveranului respectiv voia de a « năimì » ostași în țara sa[3]), sau se cereà autorităților străine a vestì pe cei ce voiau a se angajà[4]). Mulți însă veneau de se angajau singuri, cum se făceà și în restul Europei[5]). Uneori recrutarea se făceà prin încorporarea silnică a celor luați prizonieri[6]).

De unde, sau mai bine zis, de ce naționalitate erau acești mercenari? Dintâiu erau însăși moldoveni[7]) și munteni[8]) (cari se numiau dărăbani)[9]), apoi cazaci[10]), poloni[11]),

---

1) Miron Costin, (Ed. V. A. Urechiă), pag. 264.

2) « trimese la Cazaci, de i-au poftit să vie cu leafă într'ajutoriu ». (*Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă*, pag. 222). Hurmuzachi, XII, pag. 44.

3) Hurmuzachi, Supl. II, Vol. I, pag. 379.

4) Scrisoarea lui Radu dela Afumați (1521) către Brașoveni (I. Bogdan, *o. c.*, pag. 170).

5) « leșilor și rușilor și ungurilor și bulgarilor cari vin din dorul lor de a slujì în țara noastră la oaste » (Hrisov dela Ștefan Voevod, 20 Septemvrie, 1526. *Uricariul*, I, pag. 14).

« Moldoveni, acolo merși în leafă » (Kogălniceanu, *Letopiseți*, I, pag. 278).

Ostașii francezi, burgunzi și ceilalți veniți din vestul Europei.

Hurmuzachi, III$_1$, pag, 471; IV 2, pag. 173.

6 Cum a fost cazul cu un anumit Cocrișel, luat prizonier de Mihai Viteazul la Hotin, încorporat de dânsul și apoi făcut prizonier de Sași, după bătălia dela Mirăslău. (Hurmuzachi XV1, pag. 773).

7) Kogălniceanu, *Letopiseți*, I, pp. 278, 327; N. Iorga, *Documente noui relative la Petru Șchiopul și Mihai Viteazul*, pag. 34. Hurmuzachi III 1, pag. 431, XV, pag. 499, XV$_2$ pag. 821; *Letopisețul Țării Moldovei de la Istrati Dabija până la domnia a doua a lui A. Cantemir.* (Ed. Giurescu, pag. 81).

8) A. Veress, *Campania creștinilor contra lui Sinan Pașa din 1595*, pag. 48.

9) Miron Costin (ed. Urechiă), I, pp. 463, 464, 507; II, pag. 385. Iorga *Studii și Documente*, IV, pag. 263 sqq. Iorga, *Istoria Armatei*, I, pag. 351. A. D. Xenopol, *o. c.*, IV pp. 199—201.

Acești dărăbani au devenit, încetul cu încetul, ereditari și alcătuiau, în orașele de scaun, o populație neastâmpărată și nesigură care-și aveà case de veci și trăià din soldă. (N. Iorga, *Răscoala Seimenilor împotriva lui Mateiu Basarab*, pp. 5, 14).

« Acest neam dorobănțesc » (*Magazin istoric pentru Dacia*, IV, pag. 337—38).

D. Fotino, *Istoria generală a Daciei* (ed. Sion), III, pag. 208 nota 1.

Dărăbanii erau pedeștri. Tot ei serviau ca tunari (D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, pag. 97; D. Fotino, *l. c.*).

10) *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă*, pag. 175; Hurmuzachi, IV$_2$, pag. 202; Iorga, *Documente nouă relative la Petru Șchiopul și M. Viteazul*, pag. 34.

11) *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă*, pag. 195; Kogălniceanu, *Letopiseți*, I, pag. 327; Hurmuzachi, IV$_2$, pag. 202; A. Mesrobeanu, *Contribuții la istoria catolicismului din Moldova*, pag. 87; V. Motogna, *Războaiele lui Radu Șerban*, pag. 42.

unguri [1]), secui [2]), sași [3]), germani [4]), (socotiți ca cei mai credincioși dintre lefegii) [5]), italieni [6]), francezi [7]), burgunzi [8]), turci [9]), sârbi [10]), ruși [11]), bulgari [12]), albanezi [13]), walloni [14]).

Numărul lefegiilor pe cari i-au ținut domnitorii noștri a variat mult, fiind în funcțiune de nevoi și de mijloacele de cari dispuneau. Un mic număr există, mai cu seamă dela mijlocul secolului al XVI-lea înainte, în mod permanent, în jurul domnitorilor, ca gărzi personale [15]). Efectivul acestora a fost numai de câteva sute [16]). In caz de războiu, numărul mercenarilor creșteà mult, dar nu întreceà câteva mii [17]) și nu pare a fi trecut de 12.000, cifră pe care a atins-o, după unele isvoare sub Mihai Viteazul [18]).

---

[1]) *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă*, pp. 189, 195, 196, 262, 267; Hurmuzachi, III_1, pag. 297; IV_2, pag. 202; Iorga, *Documente nouă relative la Petru Schiopul și Mihai Viteazul*, pag. 34; Șincai, *Cronica Românilor*, II, pag. 333; *Uricariul* (Codrescu), I, pag. 141.

[2]) S. Dragomir, *Documente nouă privitoare la relațiile Țării Românești cu Sibiul*, pag. 41; V. Motogna, *o. c.*, pag. 42; A. D. Xenopol, *o. c.*, V, pag. 377.

[3]) Hurmuzachi, XII, pag. 44.

[4]) *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă*, pp. 175, 189, 195, 198, 203, 204; Kogălniceanu, *Letopiseți*, I, pp. 327, 441; K. K. Klein, *Geschichte der Jassyer Deutsch-evangelischen Gemeinde*, pag. 8; Hurmuzachi, III_1, pag. 297; XV_2, pag. 421.

[5]) *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă*, pag. 197.

[6]) Hurmuzachi, III_1, pag. 297; Kogălniceanu, *Letopiseți*, I, pag. 442.

[7]) Hurmuzachi, III_1, pag. 297; A. Papiu Ilarian, *o.c.*, II, pag. 49; Istvanfi, *Historia regni Hungariae*, lib. 20, pag. 400 sqq; Kogălniceanu, *Letopiseți*, I, pp. 434, 435; Șincai, *o. c.*, II, pag. 333.

[8]) Istvanfi, *l. c.*; Kogălniceanu, *Letopiseți*, I, pag. 434.

[9]) Garda turcească a lui Petru Rareș (sau paza lui) Hâjdău, *Arh. Istorică*, I_1, pag. 157; D. Cantemir, *o. c.*, pag. 94; Kogălniceanu, *Letopiseți*, I, pag. 442.

[10]) Iorga, *Documente nouă relativ la P. Schiopul și M. Viteazul*, *l. c.*; Id. *Răscoala Seimenilor*, pag. 12; Miron Costin, I, pag. 609; Hurmuzachi, XV_2, pag. 821.

[11]) *Uricariul* (Codrescu), I, pag. 141.

[12]) *Ibidem*; Hurmuzachi, IV_2, pag. 202; D. Cantemir, *o. c.*, pag. 115.

[13]) Hurmuzachi, III, pag. 513; D. Cantemir, *o. c.*, pag. 115.

[14]) Hurmuzachi, III_1, pag. 297.

[15]) A. Veress. *Compania creștinilor în contra lui Sinan pașa, din 1595* pag. 81.

[16]) 550 în Moldova la finele sec. XVI (I. C. Filitti, *Din arhivele Vaticanului*, II, pag. 46).

[17]) 3200 sub Gheorghe Ștefan (Kogălniceanu, *o. c.*, I, pag. 327; *Arhiva* (dela Iași) dă 4000 (V, pag. 119); Motogna, *o. c.*, pag. 12; Xenopol, *o. c.*, V, pag. 124.

[18]) N. Iorga, *Documente nouă relative la P. Schiopul și M. Viteazul*, pp. 34, 68.
Un izvor afirmă chiar că Mihai Viteazul ar fi avut 23.000 lefegii (Hurmuzachi, III, pag. 431).

Lefile ce se plăteau acestor ostași variau. Călăreții se plăteau mai scump, infanteriștii mai ieftin [1]). Străinii erau mai scumpi ca cei din țară [2]).

Pe lângă leafă se dădeà acestor ostași și (ori sau) îmbrăcăminte [3]), hrană [4]) și locuință [5]) și — uneori — scutiri de dări [6]). In general lefile erau considerate ca neîndestulătoare [7]) și oștenii nu erau mulțumiți cu ceeace li se dădeà. Deaceea li se tolerà [8]), sau își luau ei singuri permisiunea, de a jefuì pe locuitori. Foarte dese ori dezertau [9]). Cronicile și documentele

---

[1]) Iată câteva date asupra lefurilor ce se plătiau:

Data	Cât se plăteà un pedestraș	Cât se plăteà un călăreț	Naționalitatea	Isvorul documentar
·1550	2-3 galbeni lunar	3,20-6 guld. lunar	Unguri	Fessler; Die Geschichte der Ungern, p. 150.
1553	2 f. p. an, hrană și vin	20 f. pe an, hrană și vin		Hurmuzachi, II_5 p. 149
1555	2 fl. pe lună			Hurmuzachi, XV^1, p. 499
10 Apr. 1595	3 tal. pe lună, hrană, haine, dobândă	5 tal. pe lună, hrană, haine, dob.	Transil.	Hurmuzachi, XII, p. 44
25 Iulie 1595	—	6 taleri pe lună	Cazaci	Iorga, Acte și Frag., I p. 143
19 Oct. 1595	—	3 taleri pe lună	—	Veress, Campania Creșt. 48
7 Apr. 1598	—	30 fl. ungari	Polonii	Hurmuzachi, XII, p. 340
1600	—	25 f.trim. și hrană	»	Muntenia } Hurmuzachi Supl. II, vol. I, pag. 647
1600	—	18 » » » »	»	Moldova
1600	—	20 » » » »	Cazacii	Muntenia
1600	—	15 » » » »	»	Moldova
Sec. XVII	—	3 taleri pe lună	—	«Arhiva», V, p. 119.

[2]) Veress, *o. c.*, pag. 48.

[3]) Hurmuzachi, XII, pag. 505; Supl. II, vol. II, pag. 209; Kogălniceanu, *o. c.*, I, pag. 265. Matei Basarab cumpără cincizeci valuri postav dela Brașov (Hurmuzachi, XV_2,pag. 1131).

[4]) *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă*, pag. 23.

[5]) Aron Vodă clădì, în 1591, o cazarmă pentru lefegiii unguri din garda sa pedestră (*Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă*, pp. 262, 267).
Iarna erau trimiși să steie la locuitori (Kogălniceanu, *Letopiseți*, I, pag. 438).

[6]) M. C(arra), *Histoire de la Moldavie et de la Valachie*, pag. 267.
Raicevich, *Observazioni intorno la Valachia et Moldavia*, pag. 219.

[7]) G. Basta, *Le gouvernement de la cavallerie légère*, Rouen, 1627, pag. 13.

[8]) Mihai Viteazul, trimețând la Bistrița pentru a angajà lefegii, zice că, pe lângă leafă, îmbrăcăminte și hrană, le va îngăduì și dobândă slobodă (Hurmuzachi, XII, pag. 44). Tot el trimite lefegiii peste Dunăre spre a nu prădà țara (A. Papiu Ilarian, *o. c.*, I, pag. 37).

[9]) Hurmuzachi, XII, pp. 939, 951, 954; Kogălniceanu, *Letopiseți*, I, pag. 330; G. Basta, *o. c.*, pag. 14.

sunt pline de povestiri despre nelegiuirile comise de ostașii năimiți [1]), cari aveau adesea scuză de a nu-și fi primit lefurile [2]). Nu rare ori se răsculau [3]).

Breslele privilegiate. Scumpetea mercenarilor pe de o parte, iar pe de alta sărăcirea țărănimii, au silit pe Domni, nevoiți a aveà ostași, să deie o deosebită desvoltare unei categorii de luptători, care se găsià atât la noi, în trecutul anterior epocii de care ne ocupăm, cât și la alte popoare.

Am arătat [4]) că în trecut orice proprietar sau uzufructuar al pământului de hrană aveà îndatorirea de a luà parte la apărarea țării. Numărul acelor cari dispuneau de pământ scăzând însă mult, iar micii proprietari tinzând să dispară cu totul, Domnitorii au fost siliți ca, în schimbul serviciului militar, să ajute anumite categorii dintr'acești proprietari [5]). Ajutorul a constat mai ales în scutirea de impozit sau în micșorarea lui, grelele impozite fiind cauza de căpetenie a sărăcirii clasei micilor proprietari, care alcătuià oștirile noastre.

Asupra diferitelor categorii de asemeni ostași și a drepturilor și îndatoririlor lor, istoricii noștri au discutat mult. Și mai sunt chestiuni de discutat. Se poate stabilì însă în chip cert:

a) Că acești ostași erau oameni liberi și că rumânii, vecinii și robii nu puteau face parte din rândurile lor [6]);

b) Că erau socotiți ca nobili [7]);

---

[1]) *Letopisețul Țării Moldovei dela Istrate Dabija până la domnia a doua a lui Cantemir* (ed. Giurescu), pag. 82, 83. Hurmuzachi, IV, pp. 31, 104; VIII, pag. 219; XII, pp. 677, 752, 830, 838; Supl., II, vol. II, pag. 16. V. Motogna, *o. c.*, pp. 21, 22.

[2]) Hurmuzachi, XII, pp. 500, 939, 949, 951; Supl. II, vol. I, pag. 631. A. P. Ilarian, *o. c.*, I, pag. 14. I. Bogdan, *Documente și regeste*, pag. 172. *Magazin istoric pentru Dacia*, IV, pag. 308. V. Motogna, *o. c.*, pp. 13, 21, 42. S. Dragomir, *o. c.*, pag. 41.

[3]) N. Iorga, *Răscoala Seimenilor*. Kogălniceanu, *Letopiseți*, I, pp. 348, 349, 350.

[4] Academia Română, *Memoriile Secției Istorice*, Seria III, Tom IV, pag. 20.

[5] I. C. Filitti, *Evoluția claselor sociale*, pp. 350, 351.

[6]) D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, pag. 132; I. C. Filitti, *o. c.*, pag. 360; C. Giurescu, *Despre Rumâni*, pp. 21, 48; Iorga, *Studii și Documente*, V, pag. 33; *Revista Istorică*, X, pag. 120; R. Rosetti, *o. c.*, pag. 267; A. D. Xenopol, *o. c.*, IV, pag. 204, nota 35.

[7]) « Pus-au (Ștefan-cel-Mare) și pe trii boierănași de au tras: pre vătavul de copii și pre doi copii din casă » (I. Neculce, *O seamă de cuvinte* în: Kogălniceanu, *Letopiseți*, II, pag. 179). « Curteni, cari sunt ca la noi *dwozane* » (I. Bogdan,

c) Că nobilimea lor proveneà din proprietatea sau folosința solului [1]. Stăpânirea lor asupra solului rezultând, fie prin moștenire, fie prin danii domnești de moșii aparținând Domniei sau a căror folosință o aveà Domnia [2]. Stăpânirea se atribuià, fie ca recompensă individuală [3], fie prin colonizare [4]. Cei astfel înzestrați cu pământ erau îndatorați în schimb a sta pe pământurile date de Domnie [5];

d) Că ei erau scutiți de dări [6], sau plătiau, cel puțin o parte din ei, o dajdie redusă, numită dajdie călărășească [7];

e) Că erau îndatorați a sluji călări [8] și cu armamentul lor propriu [9];

f) Că în timp de pace serviciul lor nu erà continuu, ci se făceà cu schimbul [10];

Vechile cronice. Cronica moldopolonă, pag. 233). D. Cantemir, *o. c.*, pp. 64, 123, 132; I. Filitti, *o. c.*, pp. 349, 350, 351. C. Giurescu, *Despre boieri*, pp. 9, 10; *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă*, pag. 22; I. Neculce, *Letopiseți*, I, pp. 163, 164.

[1] « O frunte de oameni de țară ce sunt curteni » (*Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă*, pag. 22).

[2] I. Bogdan, *Organizarea armatei moldovene în secolul XV* («Analele Academiei Române», Seria II, Tom XXX, pag. 403); R. Rosetti, *o. c.*, pag. 230.

[3] Iorga, *Geschichte des Rumänischen Volkes*, I, pag. 331.

[4] I. C. Filitti, *o. c.*, pag. 351.

[5] « şi oarecine den curteni, de nevoie, ar hi răsărit den ocinele sale la sat boeresc, la sat Domnesc pre toți 'i-au adus la breslele sale şi la locurile sale » (M. Costin apud Kogălniceanu, *Letopiseți*, I, pag. 290).

[6] I. C. Filitti, *o. c.*, pp. 351, 357; Hurmuzachi, VIII, pag. 391; Kogălniceanu, *Letopiseți*, I, pag. 232; A. Pessiacov, *Acte şi Notițe istorice*, pag. 52. L. T. Boga *Documente basarabene XI* p. p. 6, 26.

[7] G. Ghibănescu, *Surete şi Izvoade*, XXII, pag. 45; R. Rosetti, *o. c.*, pag. 230. In secolul XVII pare a fi devenit mai grea (G. Ghibănescu, *Ispisoace şi Zapise*, I_2, pp. 171, 172, 233), căci unii curteni se lasă de curtenie, fie că dajdea erà prea grea (I. Bogdan, *o. c.* în «Analele Academiei Române», Seria II, Tom. XXX, pp. 399, 400; R. Rosetti, *o. c.*, pp. 231, 289), fie că serviciul erà prea greu.

[8] Roşii plătiau bir de fiecare cal, deci aveau cai (document dela Leon Vodă (1631) apud Pessiacov, *o. c.*, pag. 51). Atât ei cât şi călăraşii din Moldova erau călări (D. Cantemir, *o. c.*, pag. 123).

[9] « Călăraşi cari pentru uzufructul moşiei lor, ce sunt date lor de domni, trebuie să-i urmeze în expediţiuni bellice, totdeauna cu spesele proprii » (Cantemir, *o. c.*, pag. 123).

[10] I. C. Filitti, *Despre vechea organizare administrativă a Principatelor române* (în « Revista de drept public », an. IV, No. 2, pag. 21).

« Arhiva », organul societății ştiinţifice şi literare din Iaşi, V, pag. 118.

Raicevich (*Osservazioni intorno la Valachia et Moldavia* Ed. 1781) arată că făceau, pe vremea lui, serviciul o săptămână din două.

g) Că erau îndatorați a se prezentà la reviste de efectiv [1]) și că se ținea un registru în care erau înscriși [2]);

h) Că numărul lor nu erà mare, numai câteva mii [3]).

Numele lor a fost acel de curtean (ulterior călăraș) în Moldova și de roș în Țara Românească [4]).

In afară de aceștia, o sumă de locuitori mărginași se bucurau de anumite scutiri sau reduceri de impozite, în schimbul serviciului de pază al graniței. Printre aceștia găsim: curtenii de Orheiu, cari păzeau granița spre Tătari [5]), locuitorii dela Comănești [6]), cei dela Dărmănești [7]), cei dela Bârlești [8]), cei dela Rucăr și împrejurimi [9]) și cei din Câmpulungul Bucovinei [10]), cari străjuiau la granițele în preajma cărora trăiau.

Vorbind de *curtenie* d-l Iorga spune că: «erà asămănătoare cu legătura între pământuri și datorii de oaste ce aveau spahii călări ai Turcilor, de nu erà chiar înrăurită de aceasta» [11]).

Știm că timarioții turci erau soldați călări cari primeau în uzufruct, pe viață, loturi numite «timar». La moartea titularului, aceste loturi se dedeàu unui nou timariot, de obiceiu *nu* fiului decedatului [12]).

Dacă se poate presupune că organizația timarioților a avut vreo influență asupra organizării breslelor militare dela noi,

---

[1]) *Invățăturile lui Neagoie Basarab* (ed. Iorga), pag. 236; *Magazin istoric pentru Dacia*, I, pag. 317; Miron Costin (ed. Urechiă), pag. 264.

Tot așà și nobilimea polonă erà îndatorată a se prezintà la reviste de efectiv (Lelevel, *Histoire de la Pologne*, II, pag. 136).

Cu ocazia acestor reviste se constatà în Transilvania și gradul de instrucție al oamenilor, precum și ce armament posedau (Hurmuzachi, II_5, pag. 147).

[2]) «Domnia mea l'am căutat la catastiv și nu l'am aflat călăraș» (Iorga, *Studii și Documente*, V, pag. 33). Și în Transilvania oamenii erau trecuți în «Regesto Lustrationis» (ordin din 29 Decemvrie 1553 în Hurmuzachi, II_5, pag. 147).

[3]) 2500 (A. Papiu Ilarian, *o. c.*, II, pag. 21); 10.000 în Moldova (Hurmuzachi, VIII, pag. 391); 4948 în Moldova sub Petru Schiopul (Hurmuzachi, XI, pag. 220).

[4]) I. Bogdan, *o. c.*, pag. 406; I. C. Filitti, *Evol. claselor*, pp. 350, 351; Kogălniceanu, *o. c.*, I, pp. 335, 336.

[5]) I. Bogdan, *o. c.*, pp. 365, 367, 368; I. C. Filitti, *o. c.*, pag. 353.

[6]) R. Rosetti, *o. c.*, pp. 190, 229, 230; Codrescu, *Uricariu*, VII, pp. 294 sqq.

[7]) Hăjdău, *Arhiva istorică a României*, I_1, pag. 107.

[8]) G. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, II, pag. 256.

[9]) Iorga, *Studii și documente*, VI pag. 209; X, pp. 76, 133.

[10]) Stefaneli, *Istoricul luptei pentru drept în ținutul Câmpulungului moldovenesc*, pag. 43.

[11]) *Istoria armatei românești*, I, pag. 319.

[12]) Marsigli, *L'état militaire de l'empire ottoman*, La Haye-Amsterdam, 1732, pp. 95, 96.

Sir. C. Oman, *A history of the art of war in the middle ages*, II, pp. 340, 342.

cred că nu e singura influență și că și organizarea cu care se aseamănă a noastră, a «copiilor boieri», *dieti boiarskie*, a Rușilor, poate să fi avut și ea influență.

In adevăr «copiii boieri» ruși erau oameni liberi, nobili[1]), cari, în schimbul pământului dat fiecăruia în chip vremelnic [2]), erau îndatorați la serviciul militar, călare [3]) (alcătuind — ca și în Moldova — cavaleria, partea de seamă a armatei [4]) pe spesele lor [5]). Ei erau datori să se prezinte la reviste de efectiv [6]).

Indată ce beneficiarul nu mai puteà servì, sau după moartea sa, lotul său erà atribuit fiului său mai mare sau, în lipsa unui fiu, altcuiva capabil de a servì ca ostaș [7]). Văduva aveà folosința, pe viață, a unei părticele a lotului, iar fiicele orfane beneficiau de dânsul până la vârsta de 15 ani [8]).

Există asemănare între acești copii boieri ruși cu ce știm despre o parte din curtenii noștri. Intâiu de numire: *copii boerii* la Ruși și *copii de casă* la noi. *Copiii de casă* la noi nu erau copii și nu pot fi socotiți ca ceeace numeau Francezii «pages»[9]). Ei erau ostași. In adevăr, I. Neculce, spune că Ștefan-cel-Mare îi pune să tragă cu arcul și că unul dintre ei trage mai departe ca Domnul, ceeace o puteà face un bărbat mai vânjos dar nu un copil[10]). D. Cantemir arată[11]) că copiii de casă erau întrebuințați pentru paza cămarei cu arme (arsenalului), ceeace înseamnă iarăș că erau oameni de nădejde.

---

[1]) M. Kovalevski, *Modern customs and ancient laws of Russia*, pp. 102, 158, 160, 166; Lavisse et Rambaud, *Histoire générale*, V, pp. 730, 757; P. Milioukov, *Essai sur l'histoire de la civilisation russe*, traduit par P. Dramas et D. Soskice, pp. 159, 222; A Presneakov, *Kneajoe pravo v drevnei Rusi* (Memoriile facultății istorico-filologică a Universității din Petersburg, XC, 1909), pag. 242 (traducerea românească o datoresc d-lui colonel A. Potocki, căruia îi mulțumesc și pe această cale).

[2]) Sub forma de *pomiestie* (P. Milioukov, *o. c.*, pp. 159, 222).

[3]) Karamsin, *Histoire de l'Empire de Russie*, Paris, 1820, pag. 251; Lavisse et Rambaud, *o. c.*, V, pag. 758.

[4]) A. Presneakov, *o. c.*, pp. 165, 261.

[5]) Karamsin, *o. c.*, pag. 251; Milioukov, *o. c.*, pag. 159.

[6]) Milioukov, *o. c.*, pag. 159.

[7]) Milioukov, *o. c.*, pag. 222.

[8]) *Ibidem.*

[9]) Interpretare dată de *Dicționarul Limbei Române* (ed. Academiei Române) prin exemple cari nu sunt hotărîtoare și de *Dicționarul Româno-German* al d-lui Tiktin, ale cărui exemple iarăș nu sunt convingătoare. Cantemir (*o. c.*, pp. 90, 91) face deosebirea între copiii de casă și paici arătând că erà câte un «vatav» (șef) deosebit pentru fiecare din aceste categorii.

[10]) I. Neculce, *O seamă de cuvinte* (Kogălniceanu, *o. c.*, II, pag. 179).

[11]) *O. c.*, pag. 90.

M. Costin zice[1]) că Alexandru Vodă a avut mare spaimă pentrucă l-au părăsit: « și seimenii și copiii din casă toți » (deci ostașii cu simbrie și ostașii breslași) și că boierii au strâns pe « seimeni și pre copiii cei din casă » și i-au dat ca escortă lui Alexandru Vodă. N. Costin, la rândul său, spune că[2]) Dimitrie Cantemir a pus copiii din casă ca să escorteze un boier. In fine D. Fotino zice că copiii de casă erau ceea ce numiau Turcii: icconoglani[3]), cari știm că erau ostași și nu copii.

Apoi și copiii boieri și copiii de casă erau boierănași[4]).

In sfârșit D. Cantemir[5]) spune: «*Calarașii*, cari pentru uzufructul moșiilor, ce sunt date lor de Domni, trebuie să-i urmeze în expedițiuni belice, totdeauna cu spesele proprii ». I. Bogdan, admite că curtenii (călărașii lui Cantemir) aveau numai folosința pe viață a pământurilor pe cari se hrăniau[6]). Nu se cunoaște, pentru Moldova, decât un singur document, și acesta din 1437, prin care Ilie și Ștefan Voevozi, conferă o proprietate pe viață (jivotje) și nu perpetuu[7]). Dacă existența acestui document unic, arătând ființa uzufructului viager al pământului, în Moldova, nu ne indritueește a generalizà ființarea acestui soiu de legătură între uzufructuari și sol, pentru tot trecutul Moldovei și încă mai puțin a afirmà că aceasta erà legătura dintre pământ și serviciul militar al curtenilor — căci Ilie și Ștefan Voevozi nu vorbesc de curtenie — nu ne este oare îngăduit, pe baza celorlalte asemănări dintre curteni, pe de o parte, și copiii boieri și timarioții, pe de alta, și pe baza acestui document și a spuselor lui D. Cantemir, a presupune că curtenii (călărașii, roșii, copii de casă, etc.)

---

1) Kogălniceanu, *o. c.*, I, pag. 294.

2) Kogălniceanu, *o. c.*, II, pag. 91.

3) *Istoria Daciei* III. pag. 208.

4) Presneakov, *o. c.*, pag. 242. I. Neculce, *O seamă de cuvinte, l. c.*; I. Bogdan, *o. c.*, pag. 404.

5) *O. c.*, pag. 122

6) «și unii (boerii) și alții (curtenii) făceau slujbă militară în schimbul veniturilor ce aveau dela funcțiunile pe care le ocupau sau dela moșiile pe care le aveau dela domn, fie cu drept ereditar, fie numai pe vieață: boerii cad în categoria întâia curtenii într'a doua » (*o. c.*, pag. 373)... « curtenii... pământurile ce li se dădeau în stăpânire ca soldă, nu li se dedeau în deplină proprietate și cu drept nelimitat de moștenire » (*o. c.*, pag. 405).

7) Wickenhauser, *Geschichte der Klöster Woronetz und Putna*, pag. 151. Acelaș, *Geschichte der Klöster Homor, Sct. Onufrei, Horodnik und Petrautz*, pp. 173—175.

aveau numai folosința vremelnică, viageră, a pământului de pe care se hrăneau, așà cum am văzut că o admite d-l Iorga?

Oastea de țară. Deși oștirile românești au evoluat spre oștiri alcătuite din lefegii și din anume categorii de proprietari sau uzufructuari ai solului, datoria legală a serviciului militar, în caz de nevoie obștească, rămăsese, și aceasta ne este dovedit și de cele spuse de Cantemir [1]) și de fapte, cari ne arată că, în repetate rânduri, țăranii, chemați, au alergat sub steagurile Domnilor [2]). Așà vedem țărănimea dela hotare, atât în vremea lui Mihai Viteazul [3]), cât și în aceà a lui Matei Basarab [4]), sărind spre a face față unui atac inamic și mai vedem țărănimea moldovenească din toată țara alergând, în mari masse, sub steagurile lui Ion Vodă cel Cumplit [5]), a cărui cauză îi erà simpatică.

Insă cu cât timpul trece, chemarea lor se face mai rar, dar, atunci când se chiamă, sunt chemați călări [6]).

Cauzele nechemării sunt multiple, dar provin mai cu seamă din neîncrederea Domnilor și a boierilor în țărănime, pe care o exploatau din ce în ce mai mult, din nevoia ce o aveau boierii ca țărănimea să steie locului și să lucreze pământul [7]) și din faptul că armamentul țărănesc rămăsese mult inferior celui ce se întrebuințà acum.

Țăranii chemați veneau așà cum erau, ademeniți fiind de făgăduința « dobândei » adică a jafului [8]). Uneori urmarea steagului domnesc îi duceà departe, în țări străine [9]).

---

[1]) « Când vre-o putere inamică provoca pe principe, la ordinea lui tot poporul erà dator să apuce armele și să-și isbândească asupra inamicului » (*o. c.*, pag. 36).

[2]) *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă*, pp. 116, 127, 131, 218, 222, 232. Hâjdău, *Arhiva Istorică*, I₁, pag. 9; A. Papiu Ilarian, *o. c.*, III, pag. 240.

[3]) A. Papiu Ilarian, *o. c.*, I, pag. 39.

[4]) N. Iorga, *Răscoala Seimenilor*, pag. 4, nota 3.

[5]) A. Papiu Ilarian, *o. c.*, III, pag. 240; *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă*, pp. 218, 222, 232.

[6]) Iorga, *Istoria armatei românești*, I, pag. 313; Kogălniceanu, *Letopiseți*, I, pag. 331.

[7]) A. D. Xenopol, *o. c.*, IV, pp. 204, 205.

[8]) Kogălniceanu, *o. c.*, I, pag. 318; *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă*, pp. 232, 255; Xenopol, *o. c.*, IV, pag. 206.

[9]) « datoriu am fost și eu a faci după cuvântul mai marilor noștri și a oști și a sluji împreună cu alți lăcuitori a țărâi... și am oștit doi ani în țara niamțască cu măriea sa Dabije Vod. și cu toț lăcuitorii țării». (Testamentul comisului Tălmaciu, Ruscani 5 Septemvrie 1644 apud *Ion Neculce*, VII, pag. 201).

Cadre și comandamente. Arătat fiind din ce elemente se alcătuiau armatele, este nevoie a se cercetà cum se grupau ostașii în unități și acestea în unități mai mari.

Două teorii au fost emise până acum, în această privință, de istoriografia română, una, ai cărei adepți au fost Cantemir și Bălcescu, susține că această grupare a fost zecimală [1]), cealaltă, emisă de I. Bogdan [2]), arată că gruparea s'a făcut pe localități și că a fost deci locală. O examinare a documentelor pe cari se bazează și unii și celalt ne duce la următoarele concluzii:

Gruparea se făceà separat pe arme (infanterie și cavalerie) [3]) și servicii (artileria și serviciile propriu zise) [4]). Infanteria, care la noi fusese totdeauna arma principală [5]), începe, grație armei de foc, a dominà pe toate câmpurile de luptă [6]).

Nu existau unități de arme combinate. Gruparea armelor în unități anumite se făceà, și la noi, cum s'a făcut în toate armatele, până la începutul secolului al XIX-lea, în fiecare zi — după cum erà vorba de marș, staționare sau luptă — și câte odată de mai multe ori pe zi [7]).

Oastea de țară a fost totdeauna grupată în unități locale, așà precum a arătat-o prea bine I. Bogdan, pentru epoca lui Ștefan-cel-Mare și aceà a predecesorilor lui [8]). Cum oastea

---

[1]) Bălcescu, *o. c.*, pag. 590; Cantemir, *o. c.*, pp. 93, 94.

[2]) *O. c.*, pp. 372 sqq.

[3]) Cantemir, *o. c.*, pp. 64, 81; *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă*, pp. 39, 205.

[4]) Artileria erà sub ordinele marelui șetrar, care îngrijià de corturile și de bagajele domnitorului (Cantemir, *o. c.*, pag. 84); ea mergeà în coada coloanei cu bagajele (*id. id.*, pag. 97); *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă*, pag. 23.

[5]) Dacă în trecut armatele moldovenești erau mai cu seamă călări, nu trebuie uitat că ele se serviau de cal numai ca mijloc de locomoțiune și că luptau totdeauna pe jos (Academia Română, « Memoriile Secțiunii Istorice », Seria III, Tom IV, pag. 62).

[6]) Max Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*, pag. 699.

[7]) Cel mai tipic exemplu din istoria noastră este acel a lui Ion Vodă-cel-Cumplit în ziua bătăliei dela Cahul: « Ion Vodă au împărțit oastea sa în 30 de pâlcuri și la tot pâlcul au dat câte o pușcă » (*Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă*, pag. 230).

[8]) « Analele Academiei Române », Seria II, Tom. XXX.

In studiul *Ioan Bogdan și studiile de istorie slavă la Români* (« Buletinul Comisiei istorice a României », vol. VII, pag. XIV), d-l P. P. Panaitescu arată că studiul lui Bogdan asupra organizării armatei moldovene e bazat pe un singur document și că, ca atare, nu se poate deduce că armata erà formată din cete conduse de boieri și că nobilitatea erà legată de slujba militară.

de ţară erà partea cea mai de seamă a oştirilor româneşti din secolul al XV-lea şi din cele premergătoare, se poate spune că gruparea ostaşilor erà în acele vremuri locală. Cu începere din secolul al XVI-lea, oastea de ţară încetând a fi chemată aşà de des sub arme şi nedându-i-se în bătălie, decât excepţional, rolul de căpetenie, ci mai ales acel de auxiliari, documentele nu se mai ocupă de ea şi nu ne mai arată cum erà grupată, deşì totul face să se creadă că a continuat a fi grupată în unităţi locale [1]).

In ceeace priveşte însă ostaşii cu leafă şi cei în baza unui privilegiu, izvoarele contimporane ne arată că se grupau la un loc, cei de aceeaş naţionalitate sau de aceeaş specialitate, sau de acelaş soiu [2]) (nemţii [3]), cazacii [4]), călăraşii, roşii, curtenii, dărăbanii, lefegiii [5]).

Teoria grupării zecimale a ostaşilor în subunităţi şi a acestora în unităţi mai mari mi se pare greşită pentru armatele noastre din trecut şi mi se pare eronată pe următoarele consideraţiuni:

1. Precum a demonstrat-o I. Bogdan [6]), funcţiunile de căpitani de sute şi de mii, cari ar îndreptăţì această teorie şi de

---

D-l N. Iorga (*Le caractère commun des institutions du Sud-Est de l'Europe*, pag. 105) se întreabă dacă boierii, cari comandau cetele în secolul XV, erau simpli comandanţi (voevozi-şefi de răsboiu) sau erau un soiu de boieri cu o autoritate quasisuverană faţă de cei cari le constituiau ceata.

D-l I. C. Filitti (*o. c.*, V, pp. 79, 80), reluând chestiunea conchide că armatele româneşti erau compuse din: nobili cu suitele lor călări şi ţărani pe jos.

Toate aceste ipoteze se ocupă de natura legăturii dintre şef şi cetaşi dar nu infirmă ci din contra întăresc afirmarea lui Bogdan că grupările erau locale.

[1]) I. Bogdan, *o. c.*, pag. 375. Că în Ţara Românească gruparea se făceà pe judeţe o demonstrează I. Bogdan (*l. c.* şi nota 59) pe baza analizei textului învăţămintelor lui Neagoie. N. Bălcescu (*Puterea armată*, pag. 593) enumeră un şir de documente cari arată că cetele olteneşti se grupau în oştiri olteneşti, în tot cursul secolului XVI şi la începutul secolului XVII.

Pentru Moldova cronica moldo-polonă (I. Bogdan, *Vechile Cronice*, pag. 229) ne arată: «(1518) au mai trimes pe Carabăţ, marele vornic al ţării de jos, să treacă Prutul cu toată ţara de jos».

Chiar ulterior dărăbanii, călăraşii, se grupau pe localităţi şi pe judeţe (I. C. Filitti, *o. c.*, V, pag. 355 şi notele de pe aceà pagină).

[2]) Cantemir, *o. c.*, pp. 83, 93—96; D. Fotino, *Istoria generală a Daciei* (ed. Sion) III, pag. 208, nota 1.

[3]) Cantemir, *o. c.*, pag. 93.

[4]) *Ibidem.*

[5]) Toţi lefegiii erau grupaţi sub comanda hatmanului (Cantemir, *o. c.*, pag. 81).

[6]) *O. c.*, pag. 377.

cari vorbește Cantemir [1]), nu se găsesc nici în analele noastre, nici în documentele noastre anterioare lui Cantemir. Bogdan susține că au fost introduse posterior, probabil dela Slavi [2]). Ori la aceștia unitățile de o sută și de o mie nu aveau acest efectiv numeric, ci erau simple denumiri [3]). Și de altfel chiar Cantemir observă că, pe vremea lui, efectivele unităților erau inferioare denumirilor lor [4]).

2. Ca regulă generală, popoarele stabilizate și cari aveau de dus războaie de apărare, au avut organizări locale, grupându-și luptătorii pe sate, văi, etc. [5]). Aceleași popoare, în faza migrațiunilor lor, s'au organizat pe baza zecimală [6]). La Tătari, cari erau nomazi și aveau o oaste esențialmente alcătuită, în vederea ofensivei, organizarea erà zecimală [7]).

---

1) *O. c.*, pp. 93, 94.

2) *O. c.*, pp. 420, 421. Bogdan susține că Rușii au împrumutat această organizare dela Germani, înainte de secolul VI.

3) « The hundred was not a numerical but a local division » (M. Kowalewski, *o. c.*, pag. 166).

« Nu trebuie înțeles *Tâseacea* ca un număr de 1000 oameni. Aceasta nu este decât întrunirea a 10 sotnii, dar nici sotnia la rândul ei nu trebuie să fie înțeleasă ca un număr de 100 ostași.

« In Novgorod *sotskii* și *deseatkii* nu sunt șefii micilor unități militare ci demnitari importanți ai administrației orașului » (Presniakov, *o. c.*, pag. 177).

« Sotnia este o unitate administrativă » (*Id.*, pag. 180).

« Sotniile au fost în Novgorod organizarea de bază juridico-administrativă pentru populația orașului și în acelaș timp forma organizației populațiunii comerciale și industriale. Sotniile sunt organizațiunea pentru strângerea impozitelor de pe la comercianți și garanția reciprocă pentru paza ordinei în limitele sotniei » (*Idem*, pag. 185).

« Totul ne duce la concluzia următoare: nu există nici o justificare pentru a vorbì despre organizarea în sotnii (sute) și mii, ca despre o formă veche a organizațiunei militare » (*Idem*, pag. 188).

4) *O. c.*, pp. 93, 94.

5) « Unter dem Feldherrn wurde der Befehl über die Krieger eines ganzen Gaues von dem durch Volkswahl Gerufenen Gaufürsten... » (Meynert, *Geschichte des Kriegswesens und der Heerverfassungen in Europa*, I, pag. 7).

Longobarzii după așezarea lor în Italia au o organizare militară și o grupare locală » (Sir C. Oman, *A history of the art of war in the midd'e ages*, I, pag. 50), tot așà Francii după stabilirea în Franța (*Idem*, I, pag. 59) și Anglii și Saxonii în Anglia (*Idem*, I, pag. 65).

6) «... Späterhin, als bei den grossen Völkerbewegungen ganze Volksstämme zu wandernde Heeren wurden, in welchen die Gauverfassung nicht aufrecht zu erhalten war, sehen wir, in Folge einer veränderten Gliederung des Heeres, aufwärts... die Führer von Tausendschaften... und Zehntschaften ». (Meynert, *o. c.*, I, pag. 7).

7) *The texts and versions of John de Plano Carpino and William de Rubruquis*, ed. Beazley, pp. 62, 63; Cahun, *Introduction à l'histoire de l'Asie*, pp. 224, 346; Sir C. Oman, *A history of the art of war in the middle ages*, II, pp. 318 sqq.

Armatele noastre naționale, provenind din ridicarea în massă a populației, aveau caracterul forțelor de apărare ale unui popor așezat. Este firesc ca gruparea elementelor lor să fi fost făcută după norma locală. Numai grupele de lefegii sau de privilegiați, ostași de meserie, puteau aveà o grupare pe bază numerică, zecimală sau alta. Textul lui Cantemir se referă de altfel numai la aceste soiuri de luptători.

Asupra numirilor ce se dădeau diferitelor unități, datele ce avem nu sunt îndestulătoare, pentru a se puteà deduce, cari erau anume și care le erà scara erarhică [1]).

Numirile cele mai vechi pe cari le găsim sunt: ceată [2]), pâlc [3]), roată [4]) și steag [5]).

Numirea cea din urmă — aceà de steag — ne duce la o altă cestiune și anume la cercetarea obiectului — steagul — după care a luat numire unitatea.

In toate timpurile s'a simțit nevoia unui însemn vizibil, care, în acelaș timp, să înfățișeze, în ochii luptătorului, persoana sau cauza în serviciul căreia slujeà [6]) și să servească și de semn de adunare [7]).

După datele pe cari le avem, la început, toate însemnele de acest soiu, oricari le-ar fi fost menirea, se numiau, la noi steaguri, pe când la Ruși, de pildă, ele se numiau: *steag* [8]),

---

[1]) De pildă azi un regiment cuprinde un număr de batalioane, acestea sunt împărțite în companii, companiile în plotoane, etc.

[2]) I. Bogdan, *o. c.*, pag. 372 sqq.; Cantemir, *o. c.*, pag. 50; tot Cantemir numeşte (*o. c.*, pag. 60) corpul enicerilor: ceata enicerilor. Aceasta ne arată cât de largă erà noțiunea de ceată care cuprindeà şi o grupă mică (ceata celor dela Răzeni) şi un corp de zeci de mii de oameni.

[3]) I. Bogdan, *o. c.*, pag. 377; *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă*, pp. 133, 198, 199, 225, 230.

[4]) *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă*, pag. 239.

[5]) I. Bogdan, *Documente privitoare la relațiile..*, pag. 42; Iorga, *Istoria armatei*, I, pag. 71; Kogălniceanu, *o. c.*, I, pag. 365, II, pag. 143; *Letopisețul Țării Moldovei dela Istratie Dabija Voevod până la a doua domnie a lui A. Cantemir*, pp. 64, 76, 77, 88.

[6]) Că steagurile înfățişau — atât cele ale țării cât şi cele ale unităților — puterea domnească, publică, o arată faptul că după moartea unui domnitor trupele îşi purtau « steagurile întoarse » adică aplecate în jos (Cantemir, *o. c.*, pp. 50, 105).

[7]) *Invățăturile lui Neagoie Vodă Basarab* (ed. Iorga), pag. 240.

[8]) I. Bogdan a arătat (Academia Română, « Memoriile Secțiunii Istorice », Seria II, Tom XXIV, pp. 90 sqq.) că pentru secolul XV şi începutul secolului XVI nu se poate face deosebire între denumirea de prapure şi aceà de steag. Aceasta este adevărat chiar pentru mai târziu căci, vorbind de steagurile ce s'au împărțit în 1672, breslelor militare, cronica zice că s'au dat: « prapuri fealuri-fealuri, fieştecare după breasla lor » (*Istoria domnilor Țării Româneşti*, ed. Iorga, pag. 174).

când erà vorba de însemnul suveranului, *znamia* pentru steagurile unităților și *prapor* pentru steagurile personale ale nobililor [1]) sau șefilor (al căror hierb (armoiries) îl aveau) [2]).

In epoca de care ne ocupăm se deosebesc dejà două soiuri de drapele: acel al Domnului numit *steagul țării* [3]) sau *steagul domniei* [4]), care erà aproape totdeauna de culoare roșie [5]), cu broderii în fir sau picturi în aur și care erà făcut din ștofă prețioasă [6]). Acest steag se conferea dela o vreme de către

---

[1]) Şi la noi se pare că boierii au avut steaguri personale, căci în descrierea ceremoniei omagiale dela Colomea (1485) se zice că: « Sui vero omnes terrigenae bona haereditaria, in Moldavia habentes, et alii omnes curienses notabiliores, Banderia parua, quilibet suum equum insequendo, manu tenebant » (Hâjdău, *Arhiva Istorică*, I_2, pag. 23). Ele se numiau « steaguri boiereşti »; (*Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă*, pag. 19).

[2]) A. Waldmann, *Le trésor de Moscou (Oroujeynaia Palata)*, pag. 131.

[3]) Spontoni, *Historia della Transilvania* (ed. Venezzia, 1638), pp. 245 sqq.

[4]) D. Fotino, *Istoria generală a Daciei* (ed. Sion), III, pag. 251.

[5]) Roş este steagul lui Ştefan-cel-Mare, aflat în Muzeul Militar Naţional; de mătasă roşie erà steagul închinat de Ştefan-cel-Mare la Colomea (Hâjdău, *Arhiva Istorică*, I_2, pag. 23).

Un raport din 12 Martie 1532, din Cracovia, zice că Polonii au luat Moldovenilor steaguri de aur (stendardi d'oro), din care unul ar fi fost steagul de domnie dat de Sultan (Hurmuzachi, VIII, pag. 52). Ştim (vezi mai jos) că Sultanul dedeà steag roş deci probabil că aceste steaguri nu erau de aur ci cusute cu fir de aur.

In luptele din 1572 o incursie polonă în tabăra moldovenească răpeşte « stindardul cel roş » (A. Papiu Ilarian, *o. c.*, III, pag. 267).

Sultanul trimete lui Mihai Viteazul steagul roş de domnie (Fessler, *Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen* (ed. 1823), VII, pag. 436).

Steagul lui Eremia Movilă, luat de Mihai Viteazul (a cărui ilustraţie se găseşte în cartea lui Mika Sandor, *Weiss Mihály*) şi trimes împăratului Rudolf II la Praga, erà roş. Pe dânsul se aflà capul de bou alb, înconjurat cu un cerc cu o cruce tot albă şi cu o inscripţie. In vârful lăncii este un glob auriu cu un smoc albastru dedesupt.

Unul roş, unul alb sub Radu Şerban (Spontoni, *l. c.*); steagul alb ar puteà fi acel purtat în alaiul domnesc ca semn al păcii şi al supunerii domnului către Sultan (Cantemir, *o. c.*, pag. 63). In acest cortegiu se duceau şi trei steaguri roşii, din cari unul aveà o semi-lună în vârf iar celelalte globuleţe rotunde şi aurii *(Ibidem)*.

Roş şi având pe dânsul bourul erà steagul lui Tomşa în 1622 (P. P. Panaitescu, *Călători poloni în Țările române*, pag. 17).

Roş este steagul lui Mihnea Vodă Radu aflat la Belgrad, a cărui còpie este la Muzeul Militar Naţional (Academia Română, « Memoriile Secţiunii Istorice », Seria II, Tom XXXVI, pag. 532). Are inscripţia lui Mihnea Radu şi ca arme o acvilă bicefală.

Roş erà steagul lui Antonie Vodă Ruset în 1677 (P. P. Panaitescu, *o. c.*, pag. 72).

[6]) La 11 Iulie 1556 Braşovenii trimit lui Alexandru Lăpuşneanu două steaguri « ex villosa purpura » făcute după cererea lui (Hurmuzachi, XI, pag. 794).

Spontoni zice că erau de damasc *(l. c.)*.

In 1524 Sibienii trimit domnului muntean postav *panyer* pentru steagul rupt (Hurmuzachi, XI, pag. 847).

De mătasă erà steagul închinat de Ştefan-cel-Mare la Colomea (vezi mai sus), de catifea, e acel aflat la Muzeul Militar Naţional.

De damasc erà steagul lui Antonie Vodă Ruset (P. P. Panaitescu, *o. c.*, pag. 72).

Sultan[1]), și purtà pe el fie armele țării[2]), fie chipul unui sfânt[3]).

Apoi erau steagurile diferitelor unități, mari[4]) și mici[5]), ale căror colori, precum și materialul din cari erau făcute[6]), sau însemnele ce se puneau pe dânsele, nu au fost totdeauna aceleași[7]), nici n'au fost alese după o normă constantă. Ele par a fi fost schimbate la fiecare schimbare de Domnie[8]). Este sigur că, de cele mai multe ori, ele purtau imaginea unui sfânt[9]), adeseori a Domnului Iisus Christos[10]), sau a Maicei Domnului[11]) și multe ori și câte o inscripție[12]). In Moldova culoarea roșie pare a fi fost cea mai obișnuită pentru fond[13]), precum chipul sfântului Gheorghe a fi fost cel ce a figurat mai des pe fețele sale. Pentru Țara-Românească puținele știri ce avem arată o mai mare variațiune[14]).

Știind acum, aproximativ, cum se grupau oamenii în unități și cari erau însemnele în jurul cărora se strângeau, să

---

[1]) Cantemir, *o. c.*, pp. 58, 59; Fessler, *l. c.*; Hurmuzachi, Supl. II, vol. I pag. 38.

[2]) Spontoni, *l. c.*; Hâjdău, *Arhiva Istorică*, I_2, pag. 23; P. P. Panaitescu, *o. c.*, pag. 17.

[3]) Spontoni, *l. c.*

[4]) Când Petru Rareș și-a împărțit armata în trei corpuri spre a atacà Ardealul, a dat fiecărui corp un steag (Hurmuzachi, Supl. II, vol. I, pag. 38).

[5]) Că fiecare unitate își aveà steagul o spune Cantemir (*o. c.*, pag. 96).

[6]) La 24 Iulie 1556 Brașovenii trimit treizeci coți « taffet » pentru steagurile cele noui (Hurmuzachi, XI, pag. 794).

[7]) P. P. Panaitescu, *o. c.*, pp. 24, 26.

[8]) Hurmuzachi, XI, pag. 794; *Istoria domnilor Țării Românești* (ed. Iorga), pag. 174; *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă*, pag. 44.

[9]) De pildă arhanghelul Mihail cu sabia goală întinsă, pe steagul lui Matei Basarab în lupta dela Plumbuita, 25 Octomvrie 1633 (Fotino, *o. c.*, II, pag. 90); Hurmuzachi, XI_1, pag. 221.

[10]) Cum e steagul aflat la Gewehr-Gallerie din Dresda. Acest steag poartă inscripția românească « vitejia dreaptă să biruiască » și este de mătasă de coloare galben-aurie. Deși în inventarul făcut între 1680 și 1684 se menționează că acest steag este « von der Moldauern erbeutet », un autor (*Zeitschrift für historische Waffenkunde*, I, pag. 36), care arată această mențiune, susține că steagul ar fi bulgăresc și-l atribuie epocii lui Șișman! ? Asemenea fantezii nici nu au nevoie de o desmințire.
Colonel P. V. Năsturel, *Steagul, Stema, Insemnele domnești, Trofee*, pp. 17—21.

[11]) Iorga, *Acte și Fragmente*, I, pag. 260; Spontoni, *l. c.*

[12]) Steagul lui Ștefan-cel-Mare, steagul dela Praga, steagul dela Belgrad, steagul dela Dresda; Spontoni, *l. c.*

[13]) Steagul dela Praga; Hurmuzachi, XI, pag. 794.

[14]) In 1672 se dă breslelor militare « prapuri fealuri-fealuri, fieștecare după breasla lor » (*Istoria domnilor Țării Românești*, ed. Iorga, *l. c.*).
Marsigli arată (*L'état militaire de l'Empire Ottoman*, II, pag. 51 și pl. XVII) că la Turci fiecare soiu de trupă aveà anumite însemne pe steaguri, așà topcii un tun, etc.

ne oprim puțin asupra cadrelor cari conduceau unitățile mari și mici.

Cel puțin în prima jumătate a secolului XVI-lea cadrele par a continuà să fi fost constituite, cu ocazia fiecărui războiu, atât din boierii în funcție, cât și din alți boieri. Cu timpul însă și în cadre începe a se face o diferențiere între cadrele alcătuite din boieri, având anume comandamente în baza funcțiunii lor, ca: banul, care comandà oștirea în Țara-Românească, când nu o comandà Domnul însuș[1]), marii vornici, cari comandau, în Moldova, contingentele locale respective[2]), marele logofăt care comandà, în Moldova, curtenii[3]), hatmanul, ministru de războiu[4]), comandant de armate[5]), și comandant al ostașilor breslași și al lefegiilor[6]), marele spătar care comandà în Muntenia aceiași ostași[7]), marele serdar care comandà călărașii din Orhei, Lăpușna și Soroca[8]), pârcălabii cari comandau cetățile și cetele respective[9]), pe de o parte și între cadrele de meserie, ofițerii am zice azi, cari nu erau decât șefi militari[10]) și cari erau plătiți ca atari. Numirile acestora erau: căpitani[11]) sau bulucbași[12]), hotnogi[13]) sau iuzbași (sutași)[14]), vătavi[15]), chihai[16]), stegari[17]), căușei[18]).

---

1) Stoica Nicolaescu, *Documente slavo-române*, pag. 38.

2) I. Bogdan, *Vechile Cronice*, pp. 219, 220, 229; Hâjdău, *Arhiva istorică*, I_1, pag. 170; *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă*, pp. 127, 134, 171, 224, 225, 248.

3) Cantemir, *o.c.*, pag. 64; Miron Costin, II, pag. 131; *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă*, pag. 22.

4) « ispravnic pre toate oştile ţării » (*Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă*, pag. 22).

5) *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă*, pag. 134.

6) Cantemir, *o. c.*, pag. 81; Miron Costin (ed. Ureche), II, pag. 131.

7) M. Costin (ed. Ureche), II, pag. 31; *Magazin istoric*, V, pp. 44, 58.

8) Cantemir, *o. c.*, pag. 83; M. Costin, I, pag. 587; II, pag. 135.

9) *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă*, pag. 22.

10) Cantemir face deosebire între boieri şi « ofiţerii militari » (*o. c.*, pag. 64).

11) Cantemir, *o. c.*, pp. 93, 94; *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă*, pag. 44; Kogălniceanu, *Letopiseți*, I, pp. 328, 348, 349.

12) Cantemir, *o. c.*, pag. 93.

13) Miron Costin, II, pag. 137; *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă*, pag. 44.

14) I. C. Filitti, *o. c.*, V, pag. 355.

15) Vătav de hânsari (Iorga, *Studii și documente*, V, pag. 17); vătav de sineţari (Ioan Neculcea, IV, pag. 181, *Revista istorică*, 1928, pag. 342); vătavi de stolnicei, păharnicei, paici, aprozi (Cantemir, *o. c.*, pp. 89, 90, 91).

16) *Arhiva Românească* (Kogălniceanu), I, pag. 56.

17) *Ibidem*; Xenopol, *o. c.*, IV, pag. 215.

18) Xenopol, *l. c.*

Apoi de unde în trecut șefii erau aproape exclusiv români sau străini boieriți acì, dela finele secolului XVI-lea găsim din ce în ce mai mulți străini, fie angajați odată cu unitățile lor de mercenari [1]), fie angajați individual [2]). Și din acest punct de vedere deci oștirile românești difereau, din ce în ce mai mult, de ceeace fuseseră în trecut, ridicarea în massă a țării, deci a țărănimii cu șefii ei normali: funcționarii și șefii locali.

Șefii străini erau plătiți. Cât? Nu avem indicațiuni.

Serviciile, adică partea armatei a cărei menire este procurarea și transportarea celor trebuincioase pentru traiu și luptă, precum și pentru îngrijirea bolnavilor și răniților și procurarea știrilor, par a fi căpătat, în vremea de care ne ocupăm, cel puțin un rudiment de organizare. Dovezi temeinice că așà a fost, găsim atât în cronica lui Ureche [3]), cât și în scrierile lui Cantemir [4]), cari, și unul și celalt, vorbind de diferitele dregătorii, înșiră o sumă de boierii, al căror meniri erau de a îngrijì, în chip permanent, de anumite servicii ale armatei.

Așà Ureche arată că: [5])

Hatmanul erà ispravnic — deci administrator — pre toate oștile țării.

Marele sulger și marele jitnicer îngrijeau respectiv de procurarea cărnii și a pâinii.

Marele șetrariu îngrijià de tunuri și de campament.

Marele comis erà mai mare peste grajduri și peste personalul acestora.

---

[1]) Cantemir, *o. c.*, pag. 93; I. Sîrbul, *Istoria lui Mihai Viteazul*, I, pag. 424.

[2]) « Convorbiri Literare », XXXVII, pag. 454; Fessler, *o. c.*, VII, pag. 437. Hurmuzachi, XII, pag. 44; XV_1, pag. 681; Supl. II, vol. I, pag. 441; V. Motogna *Războaiele lui Radu Șerban*, pp. 21, 23, 25, 27; G. Șincai, *Cronica Românilor*, II, pp. 484, 498; I. Sîrbul, *o. c.*, I, pag. 294; A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, I, pag. 244.

[3]) *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă*, pp. 22, 23. Deșì Ureche atribuie organizarea întregului Stat moldovenesc lui Alexandru-cel-Bun, este stabilit azi (I. Tanoviceanu, *Probe noui de falșitatea izvodului lui Clănău* («Arhiva », III, pp. 482—83) și *Contribuțiuni la biografiile unora din Cronicarii moldoveni* (« Analele Academiei Române », XXVII, pag. 232 sqq.); I. Bogdan, *Documentul Răzenilor* (« Analele Academiei Române », XXX, pp. 387, 388) că organizațiunea pe care o dă el ca alcătuită de Alexandru-cel-Bun, este aceea ce s'a desvoltat încetul cu încetul și *a existat pe vremea lui*.

[4]) *O. c.*, pp. 81, 82.

[5]) *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă, l. c.*

Şi Cantemir confirmă întru totul spusele lui Ureche[1]) şi adaugă că serdarul erà: *campidux*, adică însărcinat cu poliţia taberilor[2]), lucru care este confirmat de M. Costin[3]).

Dacă existau şefi cari să se ocupe de servicii, şefi cari, împreună cu subalternii lor[4]), alcătuiau cadrele acestor servicii, personalul de execuţie şi mijloacele de transport au continuat a fi alcătuiţi din oameni de specialitate[5]), din cărăuşi, din trăsuri şi animale de tracţiune[6]), luaţi cu sila[7]) (rechiziţie am zice astăzi) sau, mai rar, cu plată. Şi aceasta atât la noi, cât şi la vecinii noştri[8]), precum a fost de altfel regula generală pentru toate armatele europene, până la finele secolului XVIII-lea.

Totuş dacă, în quasi unanimitatea cazurilor, serviciile au fost improvizate, se pare că trebuie să fi existat, în chip permanent, cel puţin sâmburele unor servicii. Indicaţiuni în acest sens ne dau atât pictura murală dela mănăstirea Suceviţa, cât şi Cantemir[9]), care zice că marele comis erà ispravnic peste caii domneşti şi personalul aferent (grăjdari, fierari, rotari). In patrulaterul în care se arată pe pereţii mănăstirei Suceviţa pe Faraon, îl vedem înconjurat de ostaşi călări, cari evident că sunt îmbrăcaţi, după ideile vremii, în chipul cum se îmbrăcau şi echipau ostaşii contimporani datei picturii (1595). In acelaş patrulater se văd însă care, bine acoperite şi trase de câte doi sau patru cai, conduşi de conducători călări. Aceştia au căciuli în cap şi sunt îmbrăcaţi cu tunici, cu câte un singur rând de nasturi. Carele sunt precedate de un grup de călăreţi înzăuaţi şi au ca escortă ostaşi pedeştri, având aceeaş uniformă ca a conducătorilor călări ai trăsurilor. Dintre soldaţii de escortă, unii poartă arme, iar alţii unelte (topoare, casmale). Avem evident de a face cu ceeace am numì azi fie

---

1) *L. c.*
2) *O. c.*, pag. 83.
3) « Serdarul este ca Hetman Polny » (hatmanul taberii) (Miron Costin (ed. Ureche), II, pag. 135).
4) *Letopiseţul Ţării Moldovei până la Aron Vodă, l. c.*; Cantemir, *l. c.*
5) Hurmuzachi, XII, pag. 986.
6) Hurmuzachi, XII, pag. 1011.
7) Hurmuzachi, XII, pp. 986, 1011.
8) *Monumenta Hungariae Historica*, Diplom. vol. XXXIV, pp. 345, 389, 392, 521, 644.
9) *O. c.*, pag. 83.

un tren regimentar sau de luptă, fie un convoiu. Detaliile sunt prea reale pentru a se puteà admite că pictorul a închipuit acest convoiu. Pictura e trăită. Văzut-o-a pictorul la vecini sau la noi? Nu știm, deșì căciulile purtate de personal par a indicà că ostașii și conducătorii sunt români.

Am arătat, într'un memoriu precedent, chipul cum se procurà armamentul și munițiunile de către domnitori. Tot domnitorii procurau uniformele lefegiilor[1]) și a oștenilor din breslele privilegiate, cumpărând postavul necesar la vecini sau impunând să li se dea[2]). Uneltele necesare se procurau fie prin rechiziție[3]) fie, mai rar, prin cumpărare[4]).

Hrănirea oamenilor și a animalelor ne mai fiind lăsată în seama fiecăruia și incumbând serviciului respectiv, erà nevoie să se constitue aprovizionamente. Acestea au continuat a fi strânse mai cu seamă din regiunea în care se operà sau din țara ce se ocupà[5]) dar au fost aduse și din urmă prin convoiuri cari urmau armatele[6]). In această privință mult au învățat ai noștri — și boierii și cărăușii — din faptul că au fost siliți să parcurgă distanțe mari, spre a duce aprovizionări pentru armatele și cetățile turcești[7]).

Serviciul sanitar a continuat a fi improvizat[8]). Deșì se aflau la noi medici[9]) și vraci[10]) a fost nevoie, și s'a recurs mult,

---

[1]) Hurmuzachi, XII, pag. 505; XV_2, pag. 1131; Supl. II, vol. II, pag. 209; Kogălniceanu, *Letopiseți*, I, pag. 265.

[2]) Mihai Viteazul ordonă Bistrițenilor a-i trimite 100 bucăți taftă sârbească. (Hurmuzachi, XII, pag. 534).

[3]) Hurmuzachi, XII, pp. 534, 543.

[4]) Se cumpărau trompetele (Iorga, *Studii și Documente*, I, pag. 15).

[5]) Hurmuzachi, XII, pag. 544; Iorga, *Studii și Documente*, IV, pag. 115.

[6]) La Obertin Polonii iau Moldovenilor « cum commeatu quadrigae multae » (*Hurmuzachi*, Supl. II, vol. I, pag. 38).

[7]) Cantemir, *o. c.*, pag. 120; *Letopisețul Țării Moldovei dela Istrate Dabija până la Domnia a doua a lui Antioh Cantemir*, pp. 62, 70, 71.

[8]) Mihai Viteazul ordonă Bistrițenilor, la 2 August 1600, a-i trimite în tabără la Sas-Sebeș, între alții: bărbieri (chirurgi) (Hurmuzachi, XII, pag. 986).

[9]) « Despot... carele, dacă s'au priceput într'aceasta că-i otrăvit, s'au dat la doftor de l'au păzit și nimica nu-i a fost... Iar Despot dacă au eșit dela doftor... » (*Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă*, pag. 185).

Scrisoarea Doamnei Elena, soția lui Mateiu Basarab, din 18 Maiu 1653, prin care cere « un hirurgus bun... că aici la noi sunt oameni proști, nu sunt meșteri cum ar trebuì » (« Luceafărul », XI (1912), pag. 406).

[10]) Pentru identitatea termenilor de *vraci* și de *dohtor* vezi I. Bogdan, *Documente și regeste*... (ed. 1902, pp. 193, 280, 283) unde se pomenește de un medic Gheorghe când ca *vraci* când ca *dohtor*.

la medici și chirurgi străini[1]), în privința cărora s'a schimbat o corespondență intensă, mai cu seamă cu orașele săsești din Transilvania[2]).

Medicamentele se procurau tot din străinătate[3]).

Din cauza lipsei de personal medical și a caracterului de improvizație a serviciului, puțini, dintre cei răniți mai greu, se vindecau[4]). Numeroase victime printre oșteni făceàu deasemeni bolile molipsitoare cari bântuiau des pe atunci[5]).

In veacul al XVI-lea se ivesc la noi primele spitale (bolnițe) cari nu erau însă destinate în special militarilor, ci în genere tuturor celor lipsiți de mijloace[6]). In toată Europa de altfel lumea care dispuneà de cât de puține mijloace, se îngrijià acasă.

Serviciul de informațiuni a continuat a fi organizat ca în trecut, adică Domnitorii noștri au avut observatori stabiliți în țările și orașele vecine[7]), au trimis soli cari trebuiau să afle

---

[1]) « Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge, XX, pag. 16; « Arhiva », organul societății științifice și literare din Iași, IX, pag. 67; Hurmuzachi, VIII, pag. 89; XI, pag. 688; XV, pp. 304, 427, 502, 553, 762, 925, 1258, 1259; N. Iorga, *Medicii și medicina în trecutul românesc*, pp. 19, 20, 21, 22, 23, 27, 29; Kogălniceanu, *Letopiseți*, I, pag. 444. *Monumenta Hungariae Historica Diplom.*, XXXIV, pag. 383.

[2]) I. Bogdan, *Documente și regeste privitoare...*, pp. 193, 280, 283, 294; Dr. V. L. Bologa, *Contribuțiuni la istoria medicinei în Ardeal*, pp. 13, 42, 43; Dr. I. Gellner, *Medicii sași ai secolului XVI și XVII din Brașov și Sibiu*, pag. 28. Hurmuzachi, XI, pp. 804, 812, 814, 815, 818, 834, 868; XV$_1$, pp. 180, 427, 533, 553, 562, 697; Iorga, *Documente românești din Arhivele Bistriței*, I, pp. LII, LIV, LVIII, LIX, LXIX, LXX; « Luceafărul » (Sibiu), XI, pag. 406.

[3]) I. Bogdan, *Documente și regeste...*, pag. 283; Stoica Nicolaescu, *o. c.*, pag. 72.

[4]) Răniții munteni și poloni căzuți în bătălia dela Brașov, la 6 Iulie 1611, s'au adus la bărbierii (chirurgii) din Brașov. Fiind numeroși nu au putut a fi îngrijiți toți și mulți au murit (*Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen*, V, pag. 440).

[5] Hurmuzachi, IV$_2$, pag. 97; Supl. II, vol. II, pag. 297; Școala Română din Roma, *Diplomatarium*, I, pag. 364; Spontoni, *o. c.*, pag. 204; Veress, *Fontes rerum Transylvanicarum*, IV, pag. 209. Ciuma a bântuit în Brașov în anii 1338, 1454, 1480, 1495, 1530, 1553, 1556, 1572, 1586, 1588, 1603, 1633, 1646... (Dr. E. Gusbeth, *Zur Geschichte der Sanitäts-Verhältnisse in Kronstadt*, pp. 24—26).

[6]) Document din 1524 dela Vladislav V.V. (Hâjdău, *Arhiva istorică*, I$_1$, pag. 104); Bolnița dela Cozia făcută sub Radu Paisie (1542—43) (« Buletinul Comisiunei Monumentelor Istorice », XX, pp. 49—51). La 16 Maiu 1619 Gaspar Gratiani V.V. dărueşte mitropolitului Anastasie Crimcovici « un loc în mijlocul târgului nostru Suceava... ca să facă pe acel loc « spital » (Ghibănescu, *Surete și Izvoade*, XXII, pag. 138).

[7]) I. Bogdan, *Documente moldovenești din sec. XV și XVI în Arhivul Brașovului*, pag. 52; Hâjdău, *Arhiva Istorică*, I$_1$, pag. 11; Hurmuzachi, II$_1$, pag. 117, Supl. II, vol. I, pag. 343; Veress, *Fontes rerum Transylvanicarum*, IV, pag. 151.

și știri[1]), au trimis spioni[2]) și în fine au întreținut relații cu vecinii, cu cari au schimbat informațiile ce aveau unii și alții[3]). Serviciul a funcționat bine dar a costat bani[4]).

Știrile căpătate se trimiteau prin olăcari[5]), cari au fost grupați mai târziu în anumite bresle[6]).

Se pare deasemenea că au existat anume linii de releuri poștale, fie permanente, fie organizate ad-hoc, numite meziluri (sau manziluri)[7]), atât în Moldova[8]), cât și în Muntenia[9]); în felul celor din Ardeal[10]).

Un mijloc de transmitere al știrilor și în special a celei relative la intrarea unei oaste dușmane în țară, pare a fi fost așezarea de observatori pe înălțimile prielnice, lucru despre care se păstrează și azi tradiția în unele părți ale țării[11]). Paznicii vesteau populația prin buciume și prin aprindere de focuri[12]).

Pentru a împiedicà pe adversari să capete știri se luau măsuri de pază[13]) și se recurgeà adesea la închiderea

Și orașele vecine trimiteau oameni spre a culege informații la noi, de preferință Români, pe cari-i plătiau cu patru aspri pe zi (J. Gross und E. Kühlbrandt, *Die Rosenauer Burg*, pag. 16). Tot Români întrebuințau și Polonii (Claudio Isopescu, *Documenti ineditti della fine del cinquecento*, pag. 77).

1) Hurmuzachi, Supl. II, vol. I, pag. 377; Supl. II, vol. II, pag. 20; A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, I, pp. 76, 77, 129. Tot așà făceau și vecinii (Kogălniceanu, *Letopiseți*, I, pag. 276).

2) Hâjdău, *Arhiva Istorică*, II_1, pag. 77; Hurmuzachi, XII, pp. 775, 807; Supl. II, vol. I, pp. 328, 388, 394, 395, 400, 420, 437.

3) Colecția de documente Hurmuzachi e plină de corespondență în această privință. Așà volumele XV_1 și XV_2, apoi vol. II, pag. 634; II_3, pp. 11, 17, 26, 39, 219, 357, 390; Supl. II, vol. I, pp. 329, 333.

I. Bogdan, *Documente și regeste*... pp. 191, 193, 197; Idem, *Documente moldovenești din sec. XV și XVI în Arhivul Brașovului*, pag. 49; N. Iorga, *Documente române din Arhiva Bistriței*, I, pp. 14, 30, 32, 33, 34, 37, 39, 46, 47, 50, 53, 58, 59, 61; Claudiu Isopescu, *o. c.*, pp. 397, 400, 401; Stoica Nicolaescu, *o. c.*, pp. 23, 25, 32, 175, 320; *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen*, II, pag. 102; Școala română din Roma, *Diplomatarium*, I, pag. 394.

4) Ștefan Răsvan V. V. cere bani cancelarului polon spre a puteà trimite «spioni» (Cl. Isopescu, *o. c.*, pag. 390).

5) Hâjdău, *Arhiva istorică*, I_1, pag. 10; *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă*, pp. 60, 188, 206.

6) Cantemir, *o. c.*, pag. 95.

7) Gheorgaki al doilea logofăt apud Kogălniceanu, *Letopiseți*, III, pag. 299.

8) *Letopisețul Țării Moldovei dela Istrate Dabija până la domnia a doua a lui Antioh Cantemir*, pag. 71.

9) Hurmuzachi, II, pag. 146.

10) *Ibidem*.

11) « Arhiva pentru știința și reforma socială », VIII, pag. 583.

12) Iorga, *Istoria Românilor prin călători*, I, pp. 26, 54.

13) Hurmuzachi, II, pag. 122.

graniţelor, cum a făcut Mihai Viteazul în 1600, înainte de a intrà în Moldova şi pe timpul campaniei sale acolo[1]).

Justiţia militară. Dacă în ceeace priveşte dreptul civil toate textele vechi, ne arată că existau norme tradiţionale alcătuind aşà zisul obiceiu al pământului şi dacă în ceeace priveşte dreptul personal, pare sigur că principiile dreptului canonic bizantin erau acele ce se aplicau, în ceeace priveşte dreptul penal este sigur că nu existau norme fixe şi că hotărà numai arbitrarul voevodului[2]).

Găsim numai foarte puţine indicaţiuni, în ceeace priveşte justiţia militară. Un lucru este cert: nu existà un cod de justiţie militară scris. Dealtfel un asemenea cod nu existà atunci nici la vecinii noştri şi nici la alte popoare mult mai înaintate ca noi. Pe acele vremuri erà obiceiul ca, cu ocazia unei campanii, să se edicteze, de către şefi sau de către acei cari angajau soldaţii, anumite regule, numite regule de războiu, sau articole de războiu, cari nu erau aplicabile decât în cuprinsul comandamentului respectiv[3]).

Examinarea celor câteva ştiri ce posedăm în privinţa serviciului de justiţie în armată ne îngăduesc a stabilì următoarele:

Judecătorii erau:

Domnitorul, mai ales în ce priveşte crimele de trădare (viclenie, hiclenie, vicleşug), de dezertare la inamic, de fugire de pe câmpul de luptă, când vinele erau făptuite de boieri [4]).

Boerii, cari judecau, fie întruniţi în divan, fie singuri, în baza funcţiunii lor (marele logofăt, marii vornici, părcălabii) sau în baza unei delegaţiuni speciale[5]).

---

[1]) *Monumenta Hungariae Historica*, Diplom. XXXIV, pag. 383.

[2]) Dinou C. Arion, *Le Νομοσ γεωργικοσ et le régime de la terre dans l'ancien droit roumain jusqu'à la réforme de Constantin Mavrocordat*, pag. 55.

[3]) *Encyclopaedia Britanica* (ed. XI), XVI, pp. 295, 296; *Mitteilungen des k. u. k. Heeresmuseums*, I (1902), pp. 1—74; III (1907), pp. 96—120; L. Fronsperger, *Von Kaiserlichen Kriegs-Rechten*, Frankfurt a/Main 1573, filele I—XXIII; Hurmuzachi, Supl. II, vol. I, pp. 93, 94; Max Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*, I, pp. 759—771; Lelevel, *Histoire de Pologne*, II, pag. 67; « The Times Literary Supplement », 31. I. 1929, pag. 80.

[4]) Cantemir, *o. c.*, pp. 110,111. Textele cronicelor.

[5]) Cantemir, *o. c.*, pp. 109—114.

Pentru micile greșeli în contra disciplinei, sau în serviciu, este probabil că se aplicau pedepsele — *stante pede* — de către șefii erarchici, cum se făceà la Turci [1]).

Pedepsele ce se aplicau erau:

Moartea (prin decapitare, spânzurare sau tragere în țeapă) și confiscarea averilor, pentru trădare sau dezertare la inamic [2]).

Moartea pentru fuga de pe câmpul de luptă [3]). Dezertorii din timp de pace se extrădau, dar nu se știe ce pedeapsă li se aplicà [4]).

Moartea pentru cei ce se dedeau la jafuri și omoruri [5]); pedeapsa se reduceà la confiscarea bunurilor, dacă vinovatul erà soldat bun [6]).

Moartea pentru cei ce veneau fără arme [7]).

Pentru predarea unei cetăți, pedeapsa erà grea dar nefixată [8]).

Pedeapsa ce se dădeà celor cari nu se prezentau la chemare erà sechestrarea bunurilor și pierderea drepturilor [9]). Tot aspră

---

[1]) Marsigli, *De l'Etat militaire de l'Empire ottoman*, I, pag. 74. La Turci pedepsele disciplinare erau arestul și bătaia.

[2]) La 14 Noemvrie 1533 Petru Rareș cere Bistrițenilor să decapiteze pe unul care l-a trădat (Hurmuzachi, XV[1], pag. 367). Cantemir, *o. c.*, pag. 111; A. P. Ilarian, *o. c.*, pag. 38; Kogălniceanu, *Letopiseți*, I, pp. 308, 474; *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă*, pp. 128, 130, 156, 208, 263.

Confiscări de bunuri pentru vicleșug se găsesc în documentele citate de: Antonovici (*Documente de ale foastelor schituri Orzoești, Bogdănești*, etc., pp. 70—72); L. T. Boga (*Documente basarabene*, V, pp. 15, 16); Gh. Ghibănescu (*Surete și Izvoade*, XXI, pp. 34, 201; Hăjdău (*Arhiva istorică*, I, pp. 132, 133); Iorga (*Studii și documente*, V, pag. 212); Oreste Popescu (*Câteva documente moldovenești*, pag. 31); R. Rosetti (*o. c.*, pag. 139, nota 1); *Uricariul* (V, pag. 381; XVIII, pp. 112—119).

[3]) « Haec est Valachorum consuetudo, ut eos omnes, qui ex pugna evadentes domus reverterunt, suppliciis gravioribus, quam si in bello cecidissent, officiant » (Hurmuzachi, Supl. II, vol. I, pag. 29); Iorga, *Acte și fragmente*, I, pag. 11.

[4]) Tratatele regelui Poloniei, din 20 Fevruarie 1539 cu Petru Rareș și din 1539 cu Ștefan Lăcustă, prevedeau: « Les déserteurs des deux cotés ne seront pas accueillis mais ils devront être livrés à ceux de chez qui ils se sont enfuis » (Hurmuzachi, Supl. II, vol. I, pp. 118, 124).

[5]) *Cartea românească de învățătură*, 1646, cap. 63, § 1; Hurmuzachi, XII, pag. 951.

[6]) *Cartea românească de învățătură, l. c.*

[7]) Dlugosz, XIV, pag. 495.

[8]) « Oare cine va da o cetate altui împărat sau (l)a boiari și va face nedreptate și sminteală și răsboiu spre creștini în aceia cetate unii ca aceia n'au a dobândi dela Dumnezeu milă în veci. Iară de se va tunde acela foarte să se pocăiască și la moarte să se pricestuiască ». (*Pravila bisericéscă numită cea mică* (1640, Govora), ed. Academiei române § 139).

[9]) « Carele din boiari sau dintr'alte cete și breslași nu va veni la oaste asupra păgânilor și-a pierde și moșiile și va fi poddan » (I. Neculce apud Kogălniceanu, *o. c.*, II, pag. 112).

erà pedeapsa ce se dădeà în asemeni cazuri în Ardeal: moartea sau sechestrarea bunurilor [1]).

Pedeapsa erà certarea de către judecător (fără a se arătà în ce constà această certare), pentru cei ce ar vătămà pe duşmanul învins, pe care-l urmăreşte şi care cade jos [2]), cum şi pentru cei ce ar luà copii la oaste [3]).

Pedeapsa erà « aspră » pentru soldaţii cari recurgeau la arme când se certau [4]).

In schimb, acei cari se purtau cu deosebire bine, erau răsplătiţi cu dăruiri sau întăriri de moşii [5]) ce se făceau, cel puţin sub Ştefăniţă Vodă, cu ocazia unor întruniri solemne ca aceà dela 26 Octomvrie 1518 [6]). Invăţămintele lui Neagoie Basarab recomandă a se răsplătì şi înaintà, pe acei cari s'au distins prin slujba lor, cu ocazia căutării (revistei) anuale de efectiv [7]).

Efective. Am văzut, când am vorbit de lefegii, efectivele acestora, în genere foarte mici. Cât despre efectivul total al oştirilor, datele, culese din diferite izvoare, arată:

a) Că efectivele totale disponibile au mers scăzând, ceeace este explicat de faptul sărăcirii ţării şi de reducerea ţărănimii la starea de rumâni sau vecini;

b) Că efectivele au fost mai mari în Moldova, unde au variat între 50.000 şi 20.000, decât în Muntenia unde dela circa 35.000 s'au coborît la 12.000 [8]).

---

[1]) Benkö, *Transilvania* (ed. Viena 1778), I_2, pag. 87.
[2]) *Cartea românească de învăţătură*, cap. 12, § 28.
[3]) *Idem*, cap. 32, § 19.
[4]) Cantemir, *o. c.*, pp. 136, 137.
[5]) Hăjdău, *Arhiva istorică*, I_1, pp. 39, 49.
[6]) *Letopiseţul Ţării Moldovei până la Aron Vodă*, pp. 127, 128.
[7]) Ediţia Iorga, pag. 236.
[8])

Anul	Efective Moldoveneşti	Efective Munteneşti	Izvoarele
1514	30.000	—	Hurmuzachi, II^1 p. 170
1536	25.000	—	» II^1 p. 117
1536	30.-40.000 contra lui Zapolia, sau 60.000 contra Turcilor	—	Hâjdău, *Arhiva Istorică a Rom.* I^1,48
1561	40.000	—	*Letopiseţul Ţării Moldovei până la Aron Vodă*, p. 186.

Valoarea ostașilor. O întrebare ce se pune acum este: care erà valoarea tehnică și morală a oștirilor noastre. Pentru a ne puteà pronunțà în această chestiune trebuie:

1. Să nu uităm că: *a)* In traiul de toate zilele omul erà expus în acele vremuri a-și vedeà viața periclitată în ori și ce clipă. El erà deci nevoit să poarte mereu o armă cu dânsul și nu numai să o poarte, dar să știe să o mânuiască cu destoinicie. Orice oștean erà deci un bun mânuitor al armei pe care o purtà în chip obișnuelnic; *b)* Vitejia în luptă și mai ales în cea individuală erà considerată ca cea mai înaltă și mai folositoare [1]) însușire [2]); *c)* Această vitejie aveà o influență mult mai mare asupra isbândei ca mai târziu; *d)* De ce soiu de armament dispuneà fiecare.

Anul	Efective Moldovenești	Efective Muntenești	Izvoarele
1568	10.000 călăreți	—	*Mon. Hung. Hist.*, Dipl. XXXIV, 117
1573	30.000 fără prostime	50.000 (pentru ambele rânduri din 1573)	*Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă*, p. 230.
1573	20.000 pedestrași, moldoveni în dob.		*Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă*, p. 232.
1590	4.000 archebuzieri 10.000 călăreți	—	I. C. Filitti, *Din Arhivele Vaticanului* II, p. 46.
1594	10.000 călăreți	—	Hurmuzache, IV[2] p. 178.
1594	30.000 (ambele)		» III[1] p. 55.
1594	—	10.000 Munteni 2.000 trab. ardel. 700 călări	A. D. Xenopol, *Istoria Românilor*, (Ed. II), p. 430, not. 8.
1595	25.000	35.000	Hurmuzache, III, p. 205.
1595	15.000	—	Cl. Isopescu, *Alcuni documenti inediti* p. 443.
1595	—	16.000	A. P. Ilarian, *Tezaur de Mon. Ist.*, III, p. 28.
1598	3.000 archebuzieri 25.000 călăreți	1.000 pedeștri 10.000 călăreți	G. Botero, *Relationi universali* (Brescia 1598), p. 188.
1599	—	31.000	Hurmuzache, III, p. 431. I. Sîrbu, *Istoria lui Mihai Vodă Viteazul*, II, pp. 292—297.
1600	—	20.000 pusc. pedeș. 8.000 pușc. călări	Hurmuzache, XII, p. 870.
1600	—	20.000	A. P. Ilarian, *o. c.*, III, p. 68.
1653	37.000	40.000	I. Sîrbu, *Mateiu Vodă Băsărabă's auswärtige Beziehungen*, p. 333, n. 2.
1657	20.000	30.000	Hurmuzache, Supl. I, vol. I, p. 243.

[1]) *Invățăturile lui Neagoie Vodă Basarab* (ed. Iorga), pag. 218.

[2]) Slăvirea vitejiei se găsește și în cronici (I. Bogdan, *Vechile Cronici*, pp. 199,

2. Să studiem deosebit cadrele naționale de șefii și soldații lefegii și de oastea de țară.

Izvoarele contimporane arată că întru nimic nu scăzuse valoarea combativă a cadrelor naționale. Boerimea, mai cultă, învățată prin practica continuă a luptelor [1]) să se bată și să conducă [2]), a dat luptători de seamă, viteji și pricepuți [3]). Este adevărat că știința lor militară erà pur practică, dar așà erà pregătirea tuturor șefilor militari de pe atunci. Practicând războiul, mai cu seamă în țara lor, cu mijloacele de cari se dispuneà acì, știința lor militară erà o știință militară locală, care nu se potriveà întocmai cu aceà a armatelor de meserie din centrul și din vestul Europei. Totuș se aflau și boieri și oameni de rând pe cari nevoia sau dorul aventurilor îi duseră să lupte în țări străine [4]).

Cât despre cadrele străine și trupa de lefegii, este evident că ele aveau o mai desăvârșită cunoștință a meseriei lor și, în special, o mai bună practică a întrebuințării armelor de foc. Nu există însă nici o dovadă ca ei să fi luptat altfel de cum au luptat lefegii în general, adică fără un interes deosebit pentru cauza pe care o serviau și, omenește vorbind, nu li se poate face o deosebită vină din aceasta.

In ceeace privește oastea de țară, lipsa de arme de foc îi scăzuse mult puterea de acțiune pe câmpul de luptă. Rămăsese însă fără pereche în serviciul de cercetare (iscoade) și de

206, 218, 219, 228; *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă*, pp. 20, 52, 65) dar este mai cu seamă motivul unei mari părți a literaturei atât a celei venită de aiurea (*Biblia (Cartea Regilor)* (vezi Iorga, *Istoria literaturii românești. Introducere sintetică*, pag. 34); Alexandria, Istoria Troadei) cât și a literaturii populare autohtone și a unor scrieri inspirate de evenimentele dela noi (Poema lui Stavrinos apud A. P. Ilarian, *o. c.*, I, pag. 285 sqq.).

[1]) Pe piatra de mormânt a lui Radu dela Afumați (Curtea de Argeș, 4 Ianuarie 1529) se înșiră numirile celor douăzeci lupte la cari a luat parte (« Revista pentru istorie, archeologie și filologie » X, pag. 80).

Inscripția de pe mormântul lui Stroe Buzescu (schitul Stănești-Vâlcea) arată că a luat parte la toate răsboaiele lui Mihai Viteazul (General P. V. Năsturel, *Luptele dela Ogretin și Teișani*, pp. 2—4).

[2]) *Cercetări istorice*, an IV_2, pag. 197.

[3]) Radu, Preda și Stroe Buzescu, banul Manta Mihalcea, Carabăț vornicul, Moțoc vornicul, Mihul hatmanul, Diicul spătarul, Tomșa hatmanul, Ivașcu și Albu Golescu și câți alții!

[4]) De pildă Miron Costin a servit în armata polonă (Kogălniceanu, *Letopiseți*, I, pag. 321).

acoperire [1]), grație și calității cailor [2]) și deșteptăciunii, îndrăsnelii, vitejii ostașilor [3]), cari s'au arătat și în bătălie luptători vrednici. O recunosc toți acei cari i-au văzut în luptă, precum și străinii cari au călătorit prin țările noastre.

In general se socotește Moldovanul ca mai bun și mai destoinic luptător decât Munteanul [4]).

* * *

Rezumând cele arătate, putem zice că decăderea continuă a țărilor românești a adus și decăderea oștirilor lor. Deși Românii își păstrează calitățile lor de luptători, oștirile românești deveniseră mai puțin omogene, erau mai slab înarmate ca acele ale vecinilor și trăgeau deci, pentru războiu, mai puțin în cumpănă.

---

[1]) La finele secolului XVII și începutul secolului XVIII, când valoarea oștirilor noastre erà mult scăzută, Turcii întrebuințau cavaleriile moldovenești și muntenești pentru acoperire și pentru cercetare (Marsigli, *De l'Etat militaire de l'Empire ottoman*, Amsterdam 1732, planșa XXIV și pag. 132).

[2]) Marsigli, *o. c.*, II, pag. 41; Hâjdău, *Arhiva istorică*, I_2, pag. 168.

[3]) Cantemir, *o. c.*,pag. 136—138; Reichersdorf *Chorographia Moldaviae* apud A. P. Ilarian, III, pag. 137; Hâjdău, *Arhiva Istorică*, I_2, pag. 168; Hâjdău, *Ion Vodă-cel-Cumplit*, pag. 80; E. Legrand. *Deux vies de Jacques Basilicos*, pag. 172.

[4]) Hurmuzachi, II_3, pp. 170, 171; A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, I, pp. 252, 253; I. Ursu, *Petru Rareș*, pag. 108; Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, ed. II, IV, pp. 217—220.

D-l Iorga (*Revista Istorică*, XI, No. 7—9, pag. 169) zice: « Moldovenii aduc o mare tradiție militară, care lipsește Muntenilor. Aceștia pot adunà cete, dar nu fac și o armată ».

ÉVOLUTION DE L'ORGANISATION DES ARMÉES ROUMAINES DE 1504 À 1654

RÉSUMÉ

Une des conséquences de la décadence générale des principautés roumaines et surtout de la décadence de la classe paysanne a été la transformation de l'organisation des forces armées. Ces forces armées étaient formées, pendant les années précedant l'époque envisagée, par la levée en masse de toute la population valide des pays. À partir du XVI-e siècle ces armées évoluent vers des armées formées de mercenaires et de certaines classes privilégiées, lesquelles devaient le service militaire en échange de l'usufruit de terres arrables ou d'autres privilèges. De l'étude des conditions dans lesquelles servaient ces privilégiés il ressort une analogie avec les *timariotes* turcs et les *dieti boïarskie* russes. A ces éléments, soldats de métiers, s'adjoignaient souvent des levées locales, dont la valeur militaire était amoindrie à cause de l'infériorité de leur armement.

Le groupement des forces militaires était local pour la levée en masse et local ou par spécialité ou nationalité pour les privilégiés et les mercenaires.

Chaque unité ainsi formée avait une enseigne (drapeau, étendart) dont l'auteur montre les caractéristiques.

Aux boïars qui continuèrent a commander les différentes unités formées ad-hoc au moment d'une guerre, s'adjoignaient, à partir de la fin du XVI-e siècle, des officiers de métier, presque toujours des étrangers.

Les services continuèrent a être improvisés selon les besoins; l'obligation de faire pour les Turcs, très souvent, des transports à grandes distances, habituèrent les Roumains à ce service. Le service d'informations continua à fonctionner de façon efficace.

La valeur individuelle du combatant roumain ne diminua pas et il continua a être surtout un excellent cavalier léger.

DECORAREA LUI AVRAM IANCU ŞI A CAMARAZILOR SĂI

DE

ION I. NISTOR

MEMBRU AL ACADEMIEI ROMÂNE

Şedinţa dela 24 Ianuarie 1930

Faptele războinice, săvârşite în anii 1848—1849 de Avram Iancu şi de camarazii săi de arme, aparţin domeniului istoriei. In vremurile grele ale revoluţiei maghiare, când trupele imperiale, lovite de generalul Bem şi respinse, unele sub colonelul Urban în Bucovina, iar altele sub generalul Wardener în Muntenia, singur Avram Iancu cu prefecţii, tribunii şi centurionii săi, rezemându-se pe legionarii şi glotaşii români, izbutì să apere autoritatea împăratului în munţii apuseni şi să împiedice căderea cetăţii Alba-Iulia în mâinile insurgenţilor maghiari. Lupta pentru apărarea autorităţii şi a drepturilor Casei de Habsburg a putut fi susţinută de Români numai cu grele jertfe de sânge şi cu mari pagube materiale. Românii din Ardeal plătiră scump credinţa lor pentru patrie şi dinastie, pierzând 40.000 de conaţionali de ai lor şi suferind pagube materiale în valoare de 29.260.000 florini argint.

Un corespondent din Alba-Iulia trimiteà la 8 Decemvrie 1849 gazetei « Bucovina » din Cernăuţi un raport amănunţit asupra acestor jertfe, din care reţinem următoarele date foarte preţioase cari merită să fie reproduse:

« Noi — zice martorul ocular al acestor sângeroase frământări — nu ne aflăm în stare de a puteà da o însemnare acurată a tuturor Românilor ucişi în războiul civil şi a tuturor satelor arse şi prădate. Ce ştim până acuma din istorie sigură este: 4 prefecţi: Bătrâneanul fu spânzurat la Cluj, Constantin

Romanul tăiat în bucăţi la Mureş-Oşorheiu, Dobra împuşcat la Baia-Abrudului, Ion Buteanu spânzurat la Zarand. Doi vice-prefecţi: Simonis spânzurat la Cluj, lui Tudoranu îi trase pielea de pe el de viu la Sâncraiu. 10 tribuni: V. Papiu spânzurat la Mureş-Oşorheiu, Gregorean şi Pauleti împuşcaţi la Sibiu, Cândea şi Terlecki cu alţi cinci, spânzuraţi la Zarand. Numărul centurionilor şi al decurionilor omorîţi este necunoscut, totuş se poate socotì uşor la o sută, fără temere de exagerare. Intre preoţi: Protopopul Turcu fu spânzurat la Cluj, protopopul Moldovan tăiat în bucăţi la Oşorheiu, preotul I. Papiu din Budgiu spânzurat la Turda, preotul Alpini împuşcat la Mănărade, preotul Gregorian din Gigeasa-de-Sus, tatăl tribunului, împreună cu fiul său, fu împuşcat la Sibiu; preotul Ţiple din Teiuş fu împuşcat la Gherla înaintea altor 7 fii ai săi; în comitatul Zarand fuseră spânzuraţi 6 preoţi; la Hosusău fu împuşcat un preot şi 12 ţărani deodată; în Câmpie fuseră ucişi la 40 de preoţi. Afară de aceia, la Blaj 11 Români, parte împuşcaţi, parte tocaţi; în jurul Sibiului fuseră împuşcaţi 18; în Cornăţel, prin uneltirile lui Ciongradi, fură împuşcaţi 23; în Jernut, la ordinul baronului G. Apor, fuseră spânzuraţi 26; pe drumul dela Dej către Baia-Mare, din ordinul comitelui Telecki Sandor şi al lui Cotana Miclos, fuseră spânzuraţi 32; la Sighişoara şi în jurul ei s'au împuşcat la 40; în comitatul Szolnoc într'o casă au fost 50 fripţi de vii; la Daleş, din ordinul comitelui Haller, s'au împuşcat 50 de oameni, dintre cari 38 Români şi 12 Saşi; la Odorhei la 60 ucişi în felurite chipuri; la Turda 70, parte împuşcaţi, parte spânzuraţi, parte tăiaţi în bucăţi; la Mezö-Săngheli, din ordinul lui Betek Gabor, fură împuşcaţi odată 100; la Mureş-Oşorhei mai mult de 100 ucişi în felurite chipuri; la Cluj 150 împuşcaţi, 50 spânzuraţi; la Uioara, juzii sângiurilor (membri curţii marţiale) Kemeny Istvan, Pogan Ghiury, Pogan Karoly şi amândoi Micşa au judecat 300 de Români la moarte şi i-au împuşcat. Numai într'o zi împuşcară 150, la fiecare împuşcătură strigau Ungurii către Români: Cântaţi «Deşteaptă-te Române»!

Săcuii sub comanda lui Jenö Iosef, Szabo Lajos, Saison Moses, Kovacz Szigmond, Cazony şi alţii în satele: Hudac, Libanfalva, Rus, Morăreni, Dumbrava, Monori, Iclandul-Mare

şi Mic, Sâncraiu, Mező-Szengheli, Sântioana, Şieul-Mic au tăiat în bucăţi pe toţi Românii din partea bărbătească, muierile şi copii au fost alungaţi din sat, averea lor au răpit-o, vitele lor le-au vândut în Sasz-Reghin şi Oşorhei, iar pământurile le-au împărţit între ei. De se mai adaugă la acestea, că mai nici un sat românesc, cari sunt 2.400, nu se află din care să nu fie ucis 10—20 de oameni, apoi cei ce au căzut în deosebitele lupte, cari nu sunt mai puţin de 8—10.000, atunci putem luà pe uşor numărul Românilor omorîţi la 35—40.000, aşadar a 40-a parte din totalul numărului de 1.600.000 al Românilor transilvăneni, pentrucă, cam atâta e numărul lor în Transilvania după datele bisericeşti.

Sate sunt arse cu totul cam la 100, adică aproape de Sibiu 2, în jurul Năsăudului 6, în Sălaj 7, pe drum dela Deva către Sasz-Sebeş 7, în ţinutul dela Merişel 8, pe Mureş şi pe amândouă Târnavele 9, în comitatul Szolnocului 10, în jurul Clujului 12, în comitatul Zarand 15, în districtul Cetăţii de Piatră (Kiour) 24; arse în parte şi ruinate sunt la 230, adică în Salaj 18, în ţinutul Merişel şi Arieş 18, în comitatul Szolnoc la 30, pe Murăş şi amândouă Târnavele 40, în districtul Cetatea de Piatră 50, în comitatul Zarand 75.

Intre acestea sunt săseşti: oraşul Reghin şi satul Petele, arse de tot; apoi unele sate în Ţara Bârsei cam vătămate; ungureşti sunt: Vinţul de Sus şi Aiudul; erariale Zalatna; mesticate: Baia-Abrudului şi Baia-Crişului carĭ sunt în parte arse.

Deci de se vor computà peste tot de fiecare sat ars câte 80 de case, iar în satele arse în parte câte 20 de case, şi fiecare casă câte 100 fl. argint; pentrucă atâta face şi cea mai săracă casă cu uneltele şi cu victualele ce se află în ea: aşà preţul lor este 1.260.000 fl. argint. Apoi de se socoteşte şi aceia, că dela fiecare familie română, care sunt 360.000, s'au stors cel puţin câte 50 fl. argint, parte în bani gata, parte în natură, parte în vite, de aici mai iese suma de 18.000.000.

După computarea de mai sus au căzut în războiul civil 40.000 de Români, dintre aceştia au fost mai tot al patrulea tată de familie, cari, ca şi Saşii, au drept a cere dela stat ajutor; fiindcă după teoria învăţăturii de stat această cerere ar fi cea mai mică care s'ar puteà face către stat sau către guberniu;

cum că statul a recumpărat această îndatorire, a dovedit-o prin ajutorul care l-a dat Saşilor; deci cum că familiile orfane române au drept să ceară dela stat ajutor, este întemeiat prin teorie, şi acum se lucră numai despre aceia, că această cerere să se împlinească şi în faptă.

Aici se ridică întrebarea despre măsura ajutorului care să se dea din partea statului: această întrebare şi necăutând la aceia, că aceşti oameni au căzut pentru guberniul, atârnă dela împrejurările locale mai de aproape; şi socotind puterea lucrativă a taţilor de familie, la capital, precum fac legile pozitive, atunci, fiind că spre ţinerea unei familii se cer neapărat cel puţin 50 fl., puterea lucrativă a unui tată de familie trebuie socotită ca un capital de 1.000 fl.; aşadar Românii în această privinţă au suferit o pagubă de 10.000.000. Această sumă, adausă la cea mai de sus, dă suma totală de 29.260.000 fl., la care se urcă dauna totală a Românilor» [1]).

Jertfele aceste, extrem de mari şi simţitoare pentru vremurile acelea, cereau imperios o recompensă, dacă nu chiar materială, ca pentru Saşi, atunci cel puţin una morală pentru cei ce le aduseră cu atâta curaj şi lepădare de sine. Or, împrejurările vitrege în cari Românii trăiau atunci în Ardeal, aduseră cu sine că nu li se contestă numai dreptul la despăgubiri morale şi materiale, la care aveau cuvânt să se aştepte, ci dimpotrivă, dânşii erau sortiţi să deşarte până în fund păharul amărăciunilor şi să îndure din partea autorităţii habsburgice umiliri şi persecuţiuni.

Este adevărat că forurile autorizate din Ardeal, în frunte cu generalul Wohlgemuth, comandantul civil şi militar al acestei provincii, precum şi comandanţii de unităţi din subordine, păreau dispuşi să recunoască meritele considerabile, pe cari Românii le dobândiseră pentru apărararea prestigiului casei imperiale şi pentru înfrângerea definitivă a rebelilor. Până şi cercurile conducătoare din Viena, în frunte cu ministrul de interne Alexandru Bach, ba chiar întreg guvernul austriac, arătară la început pricepere pentru chestiunea românească şi

[1]) « Bucovina », gazetă românească pentru politică, religie şi literatură, anul III, No. 1, Cernăuţi, 6 Ianuarie 1850.

manifestară oarecare bunăvoinţă şi atenţiune faţă de eroii, cari îşi vărsaseră sângele pentru ţară şi împărat, în nădejdea unei îmbunătăţiri a soartei lor politice şi sociale. Aceasta se vede din faptul că în consiliul de miniştri din 18 August 1849 Bach, sesizat probabil de autorităţile locale din Transilvania, aduse în discuţie chestiunea decorării lui Avram Iancu şi a camarazilor săi, motivând această propunere şi prin faptul că chiar Ruşii, cari ştiură să aprecieze după merit faptele războinice ale Românilor, găsiră de cuviinţă să onoreze vitejia eroilor români şi să-i distingă prin decoraţii mari trimise de însuş ţarul Nicolai lui Avram Iancu şi camarazilor săi [1]).

In consiliul de miniştri dela Viena din 20 August acelaş an, ministrul de interne insistă din nou asupra meritelor pe cari Iancu, comandantul gărzilor naţionale române şi le dobândise pentru cauza împăratului, propunând ca acest erou împreună cu camarazii săi să fie distinşi cu decoraţiuni preaînalte şi pe lângă aceea, Avram Iancu să mai fie primit şi în armata imperială cu gradul de căpitan. Intru susţinerea acestei propuneri, pe care întreg consiliul de miniştri şi-o însuşise, Bach demonstră în faţa colegilor săi că şi luptătorul sârb Stratimirovich, la repetatele şi stăruitoarele intervenţii din partea generalului Jellacich, ar fi obţinut rangul de căpitan în armata cezaro-crăiască [2]).

Propunerea pentru primirea lui Avram Iancu în armata imperială cu rangul de căpitan pare să fi pornit dela episcopul Andrei Şaguna, care într'o adresă înaintată ministrului de interne la 3 Iulie 1849, cereà ca din legionarii şi glotaşii Români ce luptaseră victorioşi pentru cauza habsburgică, să se formeze un corp de voluntari, « sub conducerea excelentului lor comandant Iancu », pentru apărarea locuitorilor contra resturilor de oştire maghiară ce se organizaseră în bande rătăcitoare şi jefuiau fără milă populaţia Ardealului [3]). Acest corp de pază şi de siguranţă urmà să fie pus, la propunerea lui Bach, sub comanda lui Avram Iancu, ridicat la gradul de căpitan.

---

[1]) Protocolul consiliului de miniştri din 18 August 1849, No. 2809.
[2]) Protocolul consiliului de miniştri din 20 August 1849, No. 20.2840.
[3]) N. Popeia, *Memorialul lui Şaguna*, pp. 352—353, Sibiu, 1889.

Incheierea consiliului de miniştri cu privire la decorarea lui Avram Iancu şi la primirea sa în armata imperială ajunse în faţa împăratului Franz Iosef, care la 12 Septemvrie 1849 dispuse ca generalul Wohlgemuth să culeagă informaţiuni autentice asupra faptelor şi isprăvilor războinice, săvârşite de Avram Iancu şi de camarazii săi, şi în baza acestor informaţiuni să facă cuvenitele propuneri pentru decorarea eroilor români[1]).

In schimb însă chestia primirii lui Avram Iancu în armata cezaro-crăiască precum şi a înaintării lui la gradul de căpitan, nu o mai găsim atinsă în nici unul din actele şi rapoartele ulterioare. Se pare deci că împăratul Franz Iosef a respins din capul locului această propunere ce fusese făcută de ministerul de interne şi aprobată de întreg guvernul austriac. Refuzul imperial nu surprinde de loc, dat fiind că pe vremea aceea Românii ardeleni nu aveau, afară de episcopul Şaguna, şi pe un Jellacich, cari să stăruie şi să *impună* curţii din Viena revendicările drepte ale conaţionalilor săi. Din întâmplarea aceasta şi din cele ce urmară mai apoi, se poate observà că în jurul tânărului împărat Franz Iosef planà o atmosferă prea puţin favorabilă Românilor, dacă nu chiar ostilă lor.

* * *

Dintr'un raport asupra chestiunii române din Transilvania cu data de 2 Noemvrie 1849, putem vedeà că fruntaşii Românilor din Ardeal îşi dedeau bine seamă de această atmosferă duşmănoasă, căci în acest raport din Alba-Iulia se arată că dictonul latin: « calomniare audacter, semper aliquid haeret » n'a lipsit să producă efectul său până în sferile cele mai înalte [2]). Cu alte cuvinte, duşmanii Românilor şi ai cauzei lor din Ardeal nu dormiau, ci se siliau mereu să informeze tendenţios curtea din Viena asupra justelor revendicări politice şi naţionale ale Românilor şi să răspândească acolo cele mai uricioase calomnii împotriva lor. După cât se vede informaţiunile acestea porniau în bună parte dela Saşii din Ardeal. Aceştia nu vedeau cu ochi

[1]) Protocolul consiliului de miniştri din 12 Septemvrie 1849, No. 3364.
[2]) « Bucovina », II, No. 39, p. 238.

buni revendicările naţionale ale iobagilor români cari, în ciuda tuturor necazurilor şi suferinţelor milenare, se ridicaseră ca un singur om împotriva insurgenţilor maghiari şi apărară cu bărbăţie şi credinţă cauza împăratului. In vremea ce gărzile naţionale româneşti se străduiau să ţintuiască cu lăncile lor izbânda steagului imperial de piscurile stâncoase ale munţilor apuseni, Saşii, şi indeosebi conducătorii lor, avură în timpul revoluţiei faţă de Casa de Habsburg şi în genere faţă de cauza austriacă o atitudine mai mult decât dubioasă.

O mărturie contemporană arată cum în vremea când naţiunea română erà părăsită de scutul armatei împărăteşti şi se găsià, fără conducător, lipsită de orice mângăiere sufletească ca uitată de însuşi Dumnezeu, un Iancu, un Axente, Balint, Buteanu şi alţii nu pierdură nădejdea, ci sorbind nou curaj din ameninţarea primejdiei şi reculegându-se, adunară atâţia glotaşi câţi găsiră şi fără arme, fără muniţii şi fără proviziuni, bătură de două ori pe Hatvany, pe Vasváry şi pe însuşi Kemény, care tăbărîse cu mare purere asupra lor, lovindu-i simultan din trei părţi... In mai mult de 12 lupte mai mari şi mai mici, ei scoaseră afară din luptă 12.000 de Unguri. Legiunea aşà numită «cap de mort»; compania compusă din făcători de rele scoşi din temniţele ungureşti — oamenii cei mai disperaţi şi fanatici — comandantul Vasváry cu 20 de ofiţeri îşi găsì moartea în munţi [1]). Inseşi buletinele şi rapoartele oficiale maghiare recunosc că Românii au susţinut în vremea aceea 10 bătălii mai mari şi mai mici, în intervalul dela 23 Aprilie până la 17 Iunie, bătălii parte foarte sângeroase, căci numai la 9 Mai căzură la Abrud şi Roşia în unitatea de sub comanda lui Hatvany 5.000 de Maghiari [2]).

Dar în vremea ce Românii luptau cu atâta elan şi sălbatică vitejie, sângerând pentru cauza împăratului şi apărând steagul habsburgic în munţi până la reîntoarcerea trupelor imperiale din Muntenia, unde fuseseră evacuate la înaintarea generalului Bem, «magistratualii saşi afară de prea puţini mai greu compromişi, cari îşi cercau mântuirea în Muntenia, nu numai că rămaseră în deregătoriile lor, nu numai că se supuseră la noile

[1]) «Bucovina», II, No. 39, p. 238.
[2]) Gazeta «Honvéd», din Cluj, No. 78, 82, 99, 138, 141, 145 şi 146.

alegeri publicate de guberniul insurgenților, nu numai că competiră ca să se aleagă iarăși; ci dânșii călcară direct jurământul de credință față de împăratul Austriei, grăbindu-se să depună jurământ pe noua constituție maghiară, recunoscând totodată și unirea Transilvaniei cu Ungaria» [1]). Când la 14 Aprilie dieta maghiară din Debrețin declară detronată Casa de Habsburg și proclamă republica, aceste înoiri politice fură sărbătorite de magistratele săsești și anume de cele din Sibiu, Brașov, Sighișoara și de altele cu mare pompă; preoțimea săsească le salută cu amăsurată laudă, invocând harul ceresc asupra lor; iar la Sibiu în ziua de 9 Mai până și portretele domnitorilor de Austria fură aruncate în camera de vechituri [2]). Ba chiar mulți ofițeri și ostași sași luptară în batalioanele gardei unguresti [3]). Iar pe vremea când Românii refuzară net să plătească dări Maghiarilor și să li dea recruți, Sașii făcură recrutări de bună voie pentru armata ungurească [4]). Pentru orice postulat al puternicilor zilei Sașii credincioși aveau totdeauna gata o adresă omagială de supunere și un grup de ostași pe care să-l trimită oricând și oriunde ar fi nevoie de ei; în schimb însă Românii erau aspru criticați că nu vor să se supună Maghiarilor, ci luptă cu îndârjire pentru « *despoții alungați* » [5]).

Prea-înțelepții și prea-circumspecții conducători ai Sașilor, prin organul lor oportunist de atuncea « Siebenbuerger Bote » făceau cap de acuzație Românilor că apără cauza împăratului și înfierau armata imperială pentrucă ceruse ajutor străin și că s'a retras în Muntenia, evacuând Ardealul [6]). Tot aceiași Sași extrem de circumspecți trimiseră chiar o delegație la Debrețin pentru a aduce lui Kossuth omagiile de supunere ale națiunii săsești [7]). Tot atunci presa săsească făceà apel la conaționalii ei să lupte umăr la umăr cu Ungurii contra trupelor austro-ruse cari năvăliseră în Transilvania [8]).

---

1) « Kronstädter-Zeitung », No. 8 din 19 Aprilie 1849.
2) « Siebenbürger Bote », No. 49, 53, 64; « Kronstädter Zeitung », No. 17.
3) *Ibid.*, No. 49.
4) *Ibid.*, No. 64.
5) *Ibid.*, No. 64; cfr. « Bucovina », II, No. 36, p. 208 urm.
6) *Ibid.*, No. 35 din 30 Martie 1849.
7) *Ibid.*, No. 51, din 7 Maiu 1849.
8) « Siebenbürger Bote », No. 79, din 27 Iunie 1849.

In fața acestui vădit contrast de atitudine, Sașii nu puteau vedeà cu ochi buni, nici pe Românii ce luptară în mod așà de eroic pentru cauza imperială, și nici revendicările lor politice și naționale. Deaceea dânșii căutară chip și fel de a-i discredità la Viena și de a-i înfățișà acolo ca pe un element primejdios statului și dușmănos dinastiei. « La Blaj, la consacrarea actului de unire — zice un poet săsesc — pornește amețit de izbândă noul *Dac* și te silește să-ți pleci genunchiul în fața noului *Decebal*. Voești să te măsuri cu acest *Dac*, care prin legăturile de credință se întinde până la Newa? Voești să te închini celui ce subt vicleana ființă nordică își arată dinții la București și Iași? » [1]) Astfel Sașii vedeau în Avram Iancu pe Decebal rediviv, iar în luptele sale pentru Casa de Austria un nou « *avânt dacic* », care lesne ar puteà « *preface Ardealul într'o Valachie* » [2]).

Ura mergeà așà de departe, încât cei torturați de ea nu se sfiau a născocì cele mai absurde calomnii contra Românilor. Un corespondent din Ardeal informà la 3 Ianuarie 1850 pe cei dela Cernăuți că « de câteva săptămâni se murmură ici-colea despre un complot care s'ar țese între Români și Maghiaro-Săcui cu scopul de a produce o *vesperă siculică*, adică de a ucide la un semn dat și la o zi prefiptă pe toți Sașii și Nemții din Transilvania » [3]). Spiritul acesta de neîncredere și ură față de Români găsià firește ecoul său și în presa vieneză unde găsim refrenul:

« O mitropolie daco-română în Ardeal — și atunci Răsăritul este pierdut pentru Austria ! » [4]).

* * *

Aceasta erà atmosfera ce se crease în jurul lui Avram Iancu și al camarazilor săi, care atmosferă pătrunse până în cercurile

---

[1]) N. Butea, *Avram Iancu și epoca lui*, Cluj, 1924, p. 41.

[2]) « Siebenbürger Bote », No. 141: « Siebenbürgen könne nicht in eine Walahei verwandelt werden? » Cfr. « Bucovina », II, No. 40, p. 249.

[3]) « Bucovina », II, No. 45, p. 289.

[4]) « Der Wanderer », 1850, No. 128; cfr. « Bucovina », III, No. 33—34, p. 134: « Eine dako-romanische Metropolie in Siebenbürgen — und der Osten ist für Österreich verloren ».

cele mai înalte dela Curtea din Viena. Deşteptarea iobagilor români şi prima lor afirmare războinică nu erà de loc după placul asupritorilor şi impilatorilor lor milenari, şi de aceea aceştia căutau să întunece în ochii puternicilor zilei răsăritul zorilor libertăţii. Pus în faţa acestui vespar de intrigi şi calomnii, Avram Iancu, crescut în atmosfera curată şi senină a munţilor, nu putù rezistà multă vreme şi aşà se explică soarta tragică pe care i-o rezervase viitorul.

Purtarea sa eroică şi demnă în timpul războiului şi atitudinea sa loială şi corectă după mobilizare, fu recunoscută şi apreciată de toţi oamenii de bine. In genere ţinuta Românilor după potolirea revoluţiei erà ireproşabilă. Fruntaşii lor nu cereau decât dreptate pentru conaţionalii lor, dreptate dobândită prin statornicie şi credinţă faţă de împărat şi cumpărată scump cu viaţa a zeci de mii de eroi şi cu imense jertfe morale şi materiale. Intr'o adresă a patriarhului sârb *Raiacich* din 25 Septemvrie 1849, înaintată guvernului din Viena, găsim un foarte impresionant pasaj privitor la Români: « Poporul român — zice patriarhul — stând subt arme pentru împărat şi pentru integritatea monarhiei până la capătul dramei sângeroase, şi-a găsit mormântul în nobila sa jertfire. Poporul român e fiziceşte şi moraliceşte mort, pe când unele din organele guvernului se silesc în tot chipul a-l aţâţà, a-l compromite şi a-l ponegrì în ochii înaltului guvern, a plăsmuì planul de răscoală şi a i-l aruncà în spinare, şi la orice manifestaţie de viaţă naţională, a-i ameninţà cu curtea marţială, — sute de mii de familii ale acestei naţiuni vegetează sub ceriul liber fără casă, fără hrană, fără îmbrăcăminte şi fără mângăiere creştinească, asemenea unor triburi sălbatice în centrul Europei civilizate » [1]). Cât de tristă trebuie să fi fost soarta bieţilor Români, dacă chiar patriarhul *sârb* găsià cuvinte aşà de duioase pentru apărarea lor!

Dar nimic nu ajută la împrăştierea atmosferii duşmănoase ce se închegase la Curte contra lor. Avram Iancu se supuse ordinului de demobilizare din 2 Septemvrie 1849, concediind gloatele la vetrele lor. Cu acest prilej generalul Wohlgemuth mulţumì tuturor comandanţilor pentru vitejia şi osteneala lor,

[1]) « Bucovina », II, No. 39, p .240.

observând că « despre meritele ce şi le-a câştigat fiecare se va informà, iar pe cei mai vrednici îi va recomandà graţiei prea-înalte a Majestăţii Sale Impăratului spre a fi decoraţi » [1]). Cu ocazia desconcentrării glotaşilor săi « bravul nostru Iancu — zice un raport contemporan din 22 Octomvrie — şi camarazii săi comandanţi nu numai că au depus armele de bună voie, ci ei totodată au şi predat guberniului 7 tunuri şi o haubiţă şi mai multe mii de cartuşe, pe cari toate le cuceriră dela insurgenţi în toiul luptelor susţinute de ei cu tăria braţelor româneşti. Muniţiunea trebuià să şi-o procure Iancu singur, fiindcă generalii imperiali, când evacuară ţara în Martie 1849, nu-i lăsară pulbere nici pentru o singură încărcătură de armă » [2]).

In combaterea revendicărilor româneşti şi în acţiunea de ponegrire a fruntaşilor cari au sângerat pentru Austria, unii merseră aşà de departe, încât nu se sfiiră să împroaşte cu noroi în figura măreaţă a lui Avram Iancu. O gazetă vieneză publicà un articol infam contra lui Avram Iancu, în care viteazul comandant al legiunilor române erà numit « *hoţ* şi *tâciunar* », ce nu încetà de a-şi continuà meseria nici după războì » [3]). Strânsă cu uşa gazeta vieneză trebuì să retracteze infamia proferată contra lui Iancu şi să declare că numai din eroare corespondentul ei din Bistriţa ar fi confundat pe faimosul haiduc « *Ianc* » din munţii Rodnei cu eroul român Avram Iancu [4]). Un comandant al cetăţii Alba-Iulia, pe care Iancu o apărase contra rebelilor, zădărnicind cucerirea ei, nu pomeneà numele eroului român fără să-l gratifice mereu: « *căpitan de hoţi* » [5]).

Scurtă vreme după declaraţia sa că se va informà asupra meritelor celor mai viteji şi-i va recomandà împăratului pentru a fi decoraţi, generalul Wohlgemuth primì dela cabinetul imperial ordinul să înainteze tabloul celor vrednici pentru decoraţie. In scopul acesta comandantul civil şi militar al Transilvaniei cerù organelor din subordine să întocmească tabloul celor vrednici cu indicarea meritelor fiecăruia, ce şi le-ar fi

---

[1]) « Bucovina », II, No. 28, p. 158.
[2]) *Ibid.*, II, No. 36, p. 216.
[3]) « Der Oesterreichische Volksbote », No. 25, din 29 Ianuarie 1850; cfr. « Bucovina », III, No. 57, p. 181.
[4]) *Ibid.*, No. 183, din 4 August 1850; cfr. « Bucovina », III, No. 57, p. 182.
[5]) « Bucovina », II, No. 31, p. 175.

câștigat în timpul războiului. După câteva vreme rapoartele cerute incurseră la comandamentul general și anume dela colonelul Urban, dela maiorul conte Alberti, dela căpitanul Gratze [1]), dela locotenenții: Mânzat [2]), Ivanovich și Novak [3]), cari în timpul revoluției fuseseră detașați ca experți tehnici și militari pe lângă prefecții români și dela alții. Astfel de rapoarte au fost cerute și dela comandanții legiunilor române Avram Iancu, Axente Severu și Balint, cari se grăbiră a le înaintà [4]). In baza acestor rapoarte generalul Wohlgemuth întocmì raportul său general către ministerul de interne în sensul preaînaltei rezoluții imperiale din 12 Septemvrie 1849. La aprecierea meritelor celor propuși pentru decorații, Wohlgemuth se referă adese la rapoartele informatorilor săi Gratze, Mânzat, Novak și alții.

* * *

Dar între timp generalul Lueders, comandantul trupelor rusești din Transilvania, se grăbì, îndată după înfrângerea Maghiarilor la Siria, să răsplătească vitejia, de care Românii pravoslavnici dădură dovezi așà de strălucite în timpul crâncenului războiu. Rușii se sileau să fie cât se poate de amabili și prevenitori față de Români pentru a câștigà simpatia lor. Ion cav. de Pușcariu susține că « la prima întâlnire a Rușilor cu Iancu și cu ceilalți prefecți și tribuni dimprejurul lui, comandanții ruși îi umplură cu decorații și cu remunerațiuni în bani » [5]).

Un fost camarad de arme al lui Avram Iancu afirmă că generalul Lueders ar fi chemat la sine la Sibiu pe Iancu și i-ar fi mulțumit pentru bravura sa și i-ar fi promis decorații [6]). Un raport din Sibiu către gazeta « Bucovina » din Cernăuți arată că « generalul Lueders laudă foarte brava purtare a comandanților români Iancu, Axenti și Balintu (nu Szent Ivan, cum

---

[1]) V. Popescu-Râmniceanu, *Luptele Românilor din 1848—1849*, București, 1891, p. 205 urm.

[2]) *Ibid.*, p. 221 urm.

[3]) *Ibid.*, p. 211 urm.

[4]) *Ibid.*, pp. 81 urm., 135 urm., 178 urm.

[5]) Ion cav. de Pușcariu, *Notițe despre întâmplările contemporane*, Sibiu, p. 30 urm.

[6]) I. Lupaș, *Avram Iancu*, în « Anuarul de Istorie Națională » din Cluj, III, p. 25.

arată gazetele din greşeală). Aceştia, precum se zice în al 24-lea buletin, adauseră mult la înfrângerea insurgenţilor » [1]).

In timpul când glotaşii români din munţii apuseni sufereau greu din cauza lipsei de muniţie şi provizii, generalul Lueders trimisese lui Iancu pentru cetele sale 20.000 de ruble spre a le astâmpărà lipsa şi foamea de cari erau torturaţi [2]). Un alt corespondent al aceleiaşi gazete relatează la 2 Noemvrie din Alba-Iulia că « generalul Lueders a dat lui Iancu 3.000 galbeni şi lui Axenti 300 galbeni, câtă vreme din partea guberniului austriac, care a împărţit cu aşà mare liberalitate decoraţii la toate celelalte neamuri, nu ştiu să se fi recunoscut măcar cu un cuvânt meritul acestor bravi sau al altuia din naţiunea noastră, necumva să le fi dat vreo decoraţie » [3]). Din rapoartele acestea nu reiese clar dacă suma aceasta este identică cu cele 20.000 de ruble, sau este un dar nou deosebit de cel de mai sus pe care Lueders l-ar fi făcut comandanţilor români. Dintr'un alt raport contemporan aflăm că Severu ar mai fi primit dela comandantul rus şi o sabie de onoare pentru faptele sale militare [4]). Este mai mult ca probabil că o distincţie de acest fel va fi fost cinstită şi lui Avram Iancu. O confirmare a acestei presupuneri poate să vină în urma cercetărilor viitoare.

Pe lângă subsidiile băneşti generalul rus grijì ca şi vitejia eroilor români să fie recunoscută în mod cuvenit prin conferirea de ordine şi decoraţii. Un raport din Sibiu, cu data de 14 Aprilie 1850, aduce, cu privire la aceste decoraţiuni, următoarele informaţii: « Vei fi aflat acum că încă în iarna trecută au sosit aici dela Petersburg un număr de ordine şi de medalii cari le-au trimis împăratorul Rusiei pentru acei mădulari ai gloatelor române, cari s'au distins în timpul revoluţiei, atât prin alipirea către dinastia domninte împărătească-austriacă, cât şi prin vitejie, înţelepciune şi îndrăzneală. Pentru A. Iancu, Axentiu Severu şi S. Balint s'au trimis *ordinul S. Anei a II-a clasă*; de aceea suntem cam îngrijaţi, ce poate să fie cauza pentru care numitele decoraţiuni, cari, cum se spune, zac mai de multe

[1]) « Bucovina », II, No. 28, p. 158.
[2]) *Ibid.*, II, No. 36, p. 216.
[3]) « Bucovina », II, No. 39, p. 241.
[4]) *Ibid.*, II, No. 39, p. 241.

luni la guvernământul de aici, încă nici până astăzi nu s'au dat acelora, pentru cari sunt trimese. Unii dau cu socoteala că această amânare ar venì numai de acolo, că adică din partea guberniului austriac până acum nici numiților trei conducători ai gloatelor române, nici națiunii române nu i s'ar fi dat nici cea mai mică recunoștință pentru aplecarea și curajoasa consăcrăciune probată faptic în revoluțiune; și apoi guberniul nostru austriac nu poate fi nici decum cu nepăsare întru aceea că cumpănitoarele și nenegabilele merite ale propriilor săi cetățeni pentru sine, să fie mai curând recunoscute și remunerate de către un împărat străin, decât de către sine însuși. Alții din contră vor a ștì, că acest temeiu ar fi încetat din clipa, în care s'a făcut cunoscut că imperatorul rusesc au trimis acele ordine numiților bărbați și prin aceea și-au arătat recunoștința, mai înainte de ce guberniul austriac ar fi apucat să le dea și din parte-și. Unii dușmani ai Românilor au scornit faima, că acele ordine nu se vor da, ci s'au trimis înapoi la Petersburg, aceasta însă nu o putem crede chiar pentru respectul guberniului nostru, căruia ne sfiim a-i scrie nedreptățirea unei națiuni întregi; chiar pentru aceea am dorì că acele ordine să ajungă odată la locul menirei lor. Dintr'aceea ne promitem cel puțin acel folos că atunci gazetele cele bine și rău cugetătoare de aici și din Viena ar încetà odată de a numì *răpitor* pe bravul nostru Iancu și pe consoții lui de arme » [1]).

Potrivit cu cele relatate în acest raport, Avram Iancu ar fi fost decorat de țarul Rusiei cu ordinul *Sf. Ana cl. II-a*. Or, o altă informație arată că Avram Iancu ar fi primit din partea țarului *crucea Sf. Stanislav*. Dintr'o scrisoare a lui N. Bălășescu din 7/19 Martie 1850 aflăm că dânsul ar fi văzut cu ochii săi și ar fi avut în mână decorațiunile rusești pentru Românii din Transilvania. Acestea ar fi fost: « 4 cruci, 2 de ale S. Stanislav, al doilea clas la gât, și 2 de ale S. Anei la piept. Cele două dintâiu pentru Iancu și N. B., iar cele două din urmă pentru Axenti și Szent-Ivany (?); apoi 6 medalii de aur pentru oficialii acestora și 24 de argint tot așà formă de mari pentru bravii Români, cei vor ștì acești șefi că s'au purtat bine, tot în număr de 34 » [2]).

[1]) « Bucovina » III, p. 114.
[2]) « Convorbiri Literare », 1899, p. 556; cfr. N. Buta, o. c., p. 86.

Bălăşescu repetă greşeala pe care o găsim amintită şi corectată în raportul din Sibiu către gazeta cernăuţeană, cu privire la « Szent-Ivany » care nu este altul decât S. Balintu. Aceeaş greşeală de transcriere, poate, o găsim de altfel şi în raportul oficial a lui Wohlgemuth, unde se vorbeşte de « Szent-Ivany » care este identic cu Simion Balint [1]).

Din raportul din Sibiu se vede că guvernul austriac nu prea vedeà cu ochi buni distincţia fruntaşilor români din partea ţarului tuturor Ruşilor ortodocşi şi aceasta cu atâta mai mult, cu cât aflăm că fruntaşii Românilor din Ardeal nu pierdură ocazia de a pune pe generalul Lueders în curent cu revendicările lor politice şi naţionlae. Ţinând seamă de aceste plângeri şi revendicări, generalul Lueders alcătuì chiar un memoriu în chestia aceasta şi-l înaintă ţarului Nicolae. Scurtă vreme după aceea, generalul primì răspunsul dela Petrograd, prin care i se aduse la cunştinţă că ţarul nu poate intervenì direct într'o chestiune internă a imperiului habsburgic, dară că, din dragostea sa pentru Români, ar fi trimis memoriul curţii imperiale dela Viena [2]). Intervenţia aceasta însă n'a produs bună impresie la curte, ci din contră ea trebuie să fi contribuit la sporirea atmosferei de neîncredere faţă de Români, şi aşà destul de încărcată în urma lucrăturilor săseşti şi ale presei inspirate de Saşi.

Această atmosferă n'a putut fi îndulcită nici prin repetatele intervenţiuni ale episcopului Şaguna şi nici chiar prin audienţa lui Iancu la împăratul Franz Iosef. Din mărturia lui Laurian aflăm că Iancu, însoţit de Balint şi Maior, fusese primit în audienţă de împăratul Franz Iosif în ziua de 8 Martie 1850. Împăratul îl primì bine şi răspunse la alocuţiunea latinească a lui Iancu cu următoarele cuvinte: « *Libenter accipio et gratulor, multa fecerunt, valde multa fecerunt* », apoi adresându-se către ceilalţi le-ar fi zis în limba germană: « *Mă bucur foarte mult, domnia-voastră aţi făcut mult*, Iancu a prestat mult » [3]). Ne-am fi aşteptat poate la cuvinte mai elogioase din partea împăratului faţă de un erou, care singur a ţinut sus steagul

[1]) Protocolul consiliului de miniştri din Viena, din 12 Septemvrie 1849, No. 3264.
[2]) Poujade, *Chrétiens et Turcs*, Paris ,1859, pp. 304—305; relevat de N. Bănescu şi N. Iorga; cfr. N. Buta, *l. c.*, p. 86.
[3]) N. Buta, *l c.*, p. 94.

împărătesc în luptele crâncene contra insurgenților maghiari ce detronaseră Casa de Habsburg. Dară se vede că în atmosfera ostilă Românilor ce se creiase la curtea din Viena, o primire mai cordială acolo pentru ei nu erà posibilă. Și așà se explică că împăratul Franz Iosef nu s'a arătat prea grațios față de Români și cu atâta mai puțin față de Iancu, despre care auzise atâtea lucruri bune și atâtea fapte eroice. Simion Barnuțiu prinde în însemnările sale dintr'o convorbire cu principele Schwarzenberg următoarea observație a acestuia: «*Da, da, intelectualii voștri sunt intelectuali primejdioși*» [1]. După însemnările aceluiași Barnuțiu, împăratul Franz Iosef ar fi rostit la 27 Ianuarie 1851 următoarele cuvinte, privitoare la Români: «*D.D. Intre d-v. se află oameni pernicioși*» adică: «Domnilor, între d-v. se găsesc oameni pernicioși» [2]. Afirmațiunile acestea arată îndeajuns că cercurile conducătoare din Viena erau preocupate față de Români și că însuș împăratul căzuse prada acestei neîncrederi prin nimic motivată. Atitudinea aceasta rezervată ieși la iveală în mod clar și lămurit din însăș atitudinea împăratului față de eroii români: Iancu, Axente și Balintu, ce-i fuseseră prezentați împreună cu mulți alții pe tabloul de decorații.

* * *

In Iulie 1850 generalul Wohlgemuth terminase raportul său cu privirea la decorarea persoanelor ce s'au distins în timpul revoluției maghiare, și-l înaintase ministrului de interne Bach. In baza acestui raport, ministrul întocmì tabloul său cu arătarea meritelor celor propuși pentru decorație, luă aprobarea consiliului de miniștri și îl înaintă împăratului Franz Iosef. Acest raport se păstrează în arhivele statului din Viena și are următorul cuprins:

Raportul ministrului Bach către consiliul de miniștri din 4 Iulie 1930, asupra persoanelor civile care s'au distins prin devotamentul lor față de guvernul imperial, aducându-i servicii importante.

---

[1]) G. Bogdan-Duică, *Notes-ul de însemnări al lui Simeon Barnuțiu*, în «Anuarul Institutului de Istorie Națională», Cluj, II, 1923, p. 212.
[2]) *Ibid.*

In anii 1848—1849, aşà de fatali pentru istoria Austriei, ţara de coroană Transilvania fusese expusă celor mai grele strâmtori. Aproape un an întreg bântuì acolo un războí pustiitor; o parte din populaţiune aderă la revoluţia sângeroasă; capitala şi provincia întreagă căzură succesive în mâinile rebelilor, iar acea parte din populaţiune, ce rămăsese credincioasă cauzei drepte a monarhului, trebuì să se plece sub jugul teroarei, suportând soartea cea mai aspră sau refugiindu-se în ţară străină cu pierderea întregului avut.

Merită deci o recunoştinţă cu atâta mai mare, cu cât în ciuda atâtor suferinţe şi persecuţiuni, o bună parte din populaţiune nu se clatină în credinţa ei faţă de stăpânirea legitimă, ci cu rară abnegaţie şi spirit de jertfă, unii apucară, din imbold propriu, armele pentru a luptà contra rebeliunii şi a sprijinì operaţiunile trupelor imperiale ruseşti şi austriace, iar alţii se siliră să edifice poporul prin înrâurinţa lor asupra lui şi prin pilda lor proprie, şi să-l îndemne la rezistenţă curajoasă.

Guvernatorul civil şi militar al Ardealului, Feldmareşalul Locotenent Baronul Wohlgemuth a arătat, în prezentul său raport, numele bărbaţilor de stare civilă, cari în perioada sus menţionată s'au distins în mod deosebit prin prestaţiunile lor şi prin atitudinea lor patriotică, recomandându-i pentru o prea-înaltă distincţiune.

Ministrul de Interne îşi îngăduie deci să supună Majestăţii Voastre tabloul alcătuit pe baza acestui raport, care cuprinde o expunere exactă a meritelor, de care s'au învrednicit persoanele consemnate în acest tablou, şi alese din toate naţionalităţile locuitoare în Ardeal, cu rugămintea prea-supusă şi aprobată de Consiliul de Miniştri, de a li se acordà prea-graţios decoraţiunile prea-înalte pentru care sunt propuse.

Potrivit cu propunerile cuprinse în acest tablou ar urmà să se acorde prea-graţios următoarele prea-înalte decoraţiuni şi anume persoanelor ce urmează, în număr de 137:

1. *Crucea de comandor al ordinului Leopold:* Iosef Salmen, Schaguna, Bedeus von Scharberg.

2. *Crucea de cavaler al ordinului Leopold:* Contele Iosef Kemény de Magyar-Gyerö-Monostor, superintendentul Binder, consilierul ministerial al Săcuilor Iosef Flor, Glanz, primarul Sibiului Ziegler, (şterşi de mâna împăratului Franz Iosef Kemény şi Glanz; la Kemény împăratul observă: « nimic », iar la Glanz face observaţia: « s'a hotărît în consiliul de miniştri că nu capătă nimic »).

3. *Coroana de fier clasa II-a:* Contele Iosef Banffy, şambelan cesaro-crăiesc şi consilier gubernial în retragere (« anulat, ad acta », observaţie din partea împăratului).

4. *Coroana de fier clasa III-a:* Honnamon şi comandanţii glotaşilor români Axenti Severu, Avram Iancu şi Simion Balint. (Şterşi cei trei din urmă de mâna împăratului Franz Iosef cu adaosul de aceiaş mână: « Crucea de aur pentru merite cu coroana ».

5. *Crucea de cavaler a ordinului Franz Iosef:* Kirchner, Waechter, Sterka-Suluţiu, Schlauff, Schmied, Lange, Dindal şi Mueller (şters de mâna împăratului: Waechter).

6. *Crucea de aur pentru merite cu coroana:* Friedrich von Sachsenheim, Petru Popescu, Iacob Rannicher, Iosif Igian, Iosif Malin, Aiben, Vasile Fodoru, Gottfried Marzloff, profesor Barnuţiu, G. Filkeny, Kaspar von Ugron, Iosef Schutz, I. Raymund, Popovici din Răşinari, Friedrich Wagner, D. Graeser, Nicolai Corcesiu, M. Kraeger, Ladislau Papp, Ad. Dietrich, Kaylich, Simion Groza, Ambrosius Horniay, Nicolai Vladuţiu, Lud. Salkay, Lud. Bodnar, K. Leitzken, Michael Andreica, Clementie Adjudeanu, I. Ludwig (şterşi de mâna împăratului: Friedrich von Sachsenheim, Rannicher, Fodor, Papp, Andreica, Adjudeanu; adăogaţi de mâna împăratului: Axenti Severu, Avram Iancu, Simion Balintu şi Waechter).

7. *Crucea de aur pentru merite (fără coroană):* Czarnoz, Boros, Friedrich Wolf, Ion Procopiu, Michael Brandsch, I. Gelei, G. Matei, Gavril Neagu, Karl Schnell, Andreas Rosin, Karl Gebauer, Ion Ciurileanu, Daniil Stebrizer, Knall, Karl Simovics, Karl Bock, S. Doerr, K. Neuborn, Alexandru Amos Tobias, Ion Bezerellu, Ion Munteanu, Karl Pfaffenhuber, Ladislaus Boer, D. Czekelius, Binder, Pavel Vaida, Mathias Mathiac, Emanuil Szeben, Franz Kolbauer, Alexandru Szillassy, Petru Eltoto, Vincenz Kalcher, P. Mark, Haupt, Gottlieb Leutscha şi Ion Lazăr (adăogaţi la aceştia: Friedrich von Sachsenheim, Fodoru, Papp, Andreica şi Adjudeanu).

8. *Crucea de argint pentru merite cu coroană:* David Nicolai, Alexandru Ilazia Popea, Amos Frâncu, Toader Iulian, George Matei, Dumitru Corvin, Ion Daniil, Partenie Raţiu, Ion Balint, Vasile Balint, Samuil Simonis, Macarie Moldovan, Ion Bătteanu, Vasile Rasu, Ioachim Olteanu şi Pinciu.

9. *Crucea de argint pentru merite (fără coroană):* Gross, Lang, Schuner, Teil, Lipphardt, Schmidt, Hann, Schieb, Kiesch, Steiner, Hartmann,

Kisch, Schoger, Muncaciu, Majoreanu, Bogăţeanu, Arieşanu, Săngereanu, Antonelli, Alexi Todea, George Todea, Pfeiffer, Onea, Barlutin, Sixtin, Chira, Nicolau, Petruţă, Maior, Barbu, Ion Popp, Nicolai Popp, Plebs, I. Sztenille şi G. Sârbu.

Viena, 4 Iulie 1850.

(ss) Bach.

Tabloul prezentat cuprindeà 137 de persoane, dintre cari 65 erau Români, 60 Saşi, 11 Maghiari şi 1 Armean, despre care se zice în raport că făceà excepţie lăudabilă faţă de atitudinea maghiaro-filă a conaţionalilor săi. In dreptul fiecărei persoane se găsesc arătate meritele ce şi le-a câştigat în timpul revoluţiei. Isprăvile lui Avram Iancu, ale lui Axente şi Balintu sunt înşirate pe mai multe pagini din raport. In baza acestor incontestabile merite eroii români fuseseră găsiţi vrednici de guvernul austriac pentru a fi decoraţi cu ordinul: *coroana de fier clasa III-a*, o decoraţie relativ destul de înaltă care dedeà purtătorului dreptul la titlul de nobleţă.

Impăratul Franz Iosef primì raportul sfetnicului său, îl cetì cu atenţiune şi ajungând la eroii români Iancu, Severu şi Balint, ce fuseseră propuşi pentru ordinul: coroana de fier cl. III-a, şterse cu propria sa mână decoraţia coroana de fier cl. III-a şi scrise cu creionul: « *Crucea de aur pentru merite cu coroană* ». Reduceri de felul acesta suferiră şi alţi Români ca Fodoru, Papp, Andreica şi Adjudeanu, cari fuseseră recomandaţi pentru *Crucea de aur pentru merite cu coroană*, câtă vreme împăratul găsì de bine să le confere numai: *Crucea de aur pentru merite fără coroană.*

Intervenţia acesta personală a împăratului care se simţì îndemnat să modifice propunerea guvernului său şi să dispună revizuirea tabloului cu decoraţii în sensul corecturilor pe care le făcuse cu propria sa mână, dovedeşte cu prisosinţă că hotărîrea lui fusese influenţată de alţi factori decât de cei direct responsabili ai guvernului său, şi acei factori străini nu puteau fi alţii, decât cei ce stăteau în strânsă legătură cu propaganda săsească din Ardeal şi decât toţi aceia cari nu vedeau cu ochi buni deşteptarea Românilor şi realizarea revendicărilor lor naţionale şi politice. Se prea poate că asupra hotărîrii împăratului

27*

să fi influențat și memoriul țarului rusesc, care de bună seamă că nu puteà fi privit cu ochi buni de împăratul Franz Iosef și de camarila sa arhicatolică. Din tabloul acesta se mai vede clar că îndeosebi fruntașii sași, pentru meritele lor prea puțin însemnate, primiră decorațiuni foarte înalte, câtă vreme fruntașii români, al căror tablou de merite cuprinde pagini întregi, se învredniciră de decorațiuni cu mult mai mici, pentru ca să se adeverească fățărnicia faimoasei inscripții de pe portalul « Burgului » din Viena: « Justitia fundamentum regnorum ».

Ministrul Bach, ținând seamă de corecturile pe care împăratul Franz Iosef cu mâna sa proprie le făcù în tabloul prezentat, alcătuì un nou tablou în sensul prea-înaltei hotărîri a împăratului, ștergând două persoane și anume pe Kemény și Glanz din tablou și așezând pe Avram Iancu, Axente Severu și Simion Balintu la locurile dorite de împărat. Noul tablou, cuprinzând numai 135 de persoane, fu prezentat din nou împăratului spre semnătură. La 21 August 1850, Franz Iosef, aflându-se în reședința sa de vară la Ischl, aprobă tabloul astfel refăcut prin următoarea *decizie prea-înaltă*:

« M'am simțit determinat să confer persoanelor menționate în alăturatul tablou decorațiunile propuse acolo pentru credința și ținuta patriotică pe care ele au manifestat-o în timpul revoluției din anii 1848—1849. Pentru aducerea la îndeplinire a acestei deciziuni, veți dispune cele necesare, grijind ca decorațiunile să fie remise ministrului meu de interne ».

(ss) *Franz Iosef* (ss) *Blatter*

Blatter, șeful cancelariei imperiale, remise ministrului de interne tabloul cu decorațiunile conferite de împărat. Iată « *tabloul acelor bărbați din starea civilă care s'au distins în mod special prin deosebită credință, prin eminentă abnegație, prin tăria sentimentului lor și prin atitudine hotărîtă sau și prin îndrăzneală și intrepiditate în lupta contra rebelilor* ».

In tabloul acesta găsim consemnat: numărul curent, numele și domiciliul, decorația propusă și meritele persoanelor recomandate pentru distincție. El cuprinde, precum am arătat mai sus, 135 de persoane, dintre care:

a) *Români* 65, şi anume:

Andrei Şagună,
Axente Severu
Avram Iancu
Simion Balintu
Sterca Suluţiu
Petru Popescu
Iosif Igean
Vasile Fodoru
Simion Barnuţiu
Protopop Popovici
Nicolae Corchesiu
Ladislau Papp
Simion Groza
Nicolai Vlăduţiu
Ladislau Bodnar
Michail Andreica
Clementie Adjudeanu
Ion Procopiu
Iosif Gelei
George Matei Ghica
Gavril Neaga
Andrei Rosin
Ion Ciurileanu
Alexandru Amos Tobias
Ion Berecelu
Ion Munteanu
Ladislau Boer
Paul Vaida
Petru Marc sau Kekes Petru din Marculy
David Nicolai
Alexandru Ileaza Popea
Amos Frâncu
Teodor Iulian
George Matias
Dumitru Corvin
Ion Daniil
Partenie Raţiu
Ion Balintu
Vasile Balintu
Macarie Moldovanu
Ion Botteanu
Vasile Rasu
Iacob Olteanu
Pinci
Gavril Muncaciu
Adam Majorean
Ion Bogăţeanu
Ion Arieşeanu
Petru Sângereanu
Ion Antonelli
Alexie Todea
George Todea
Ştefan Oanea
S. Barnuţiu
Gavril Sixtin
Simion Chira
Nicolau
Ariton Petruzză
Ion Maior
Barbu
Ion Popp
Nicolai Popp
Ion Plebs
Ion Stenilă şi
Gavril Sârbu.

b) *Saşi* 59, şi anume:

Franz Iosef Salmen
Iosef Bedeus von Scharberg
Georg Binder
Iohann Daniel Ziegler

Otto von Konnamon
Friedrich Kirchner
Iosef Waechter
Ignatz Schlauf
Heinrich Schmiedt
Peter Lange
Friedrich Mueller
Friedrich von Sachsenheim
Iacob Rannicher
Iosef Martin
Aiben
Gottfried Matzloff
Georg Filkeny
Iosef Schutz
Iohann Raymund
Friedrich Wagern
Daniel Graeser
Michael Traeger
Adolf Dietrich
Kailich
Karl Litzken
Iohann Ludwig
Friedrich Wolf
Daniel Stebriger
Knall
Karl Szimonics
Karl Beck
Samuil Doerr
Karl Neugeborn
Karl Pfaffenhuber
Daniel Czekelius
Traugott Binder
Mathias Mathiac
Franz Kolbauer
Vinzenz Kalcher
Haupt
Gottlieb Leutschaft
Samuel Simionis
Laurent Gross
Michael Lang
Iohann Schuner
Iohann Teill
Thomas Lipphardt
Iohann Schmidt
Iohann Hann
Michael Schieb
Georg Kiesch
Andreas Steiner
Andreas Hartmann
Michael Brandsch
Iosef Schnell
Karl Gebauer
Mathias Schoger
Franz Pfeiffer
Iosef Boross

c) *Unguri* 10, şi anume:

Contele Iosef Bánffy
Anton Dindar
Kaspar Ugron
Ambrosius Hornyai
Ludwig Zalkay
Peter Kisch
Emmerich Szebeny
Alexander Szilássy
Peter Eltoto
Iohann Lazar.

d) *Armeni* 1, şi anume:

Eremias Czanosz.

In rubricele corespunzătoare din acest tablou sunt arătate meritele pe care şi le-a câştigat fiecare pentru patrie şi împărat. In anexă se va publicà *tabloul întreg în textul original german* precum se păstrează în *arhivele de Stat din Viena* [1]. Pentru publicul românesc însă vom reproduce în *traducere românească tabloul de merite al celor 65 de Români* cuprinşi în acest tablou, pentru ca să se vadă cum erau priviţi şi apreciaţi de oficialitatea habsburgică. Lăsăm să urmeze deci acele «*merite*» Numărul din paranteză este numărul curent din tabloul original.

1. (2) *Andrei Şaguna*, episcop greco-neunit al Transilvaniei, decorat cu: Crucea de comandor al ordinului Leopold:

« In adunarea naţională a Românilor dela Blaj, Şaguna a îndemnat poporul să rămână statornic în credinţă faţă de prea-înalta dinastie. Adunarea naţională s'a pronunţat contra *Uniunei* cu Ungaria. Că adunarea a decurs fără cea mai mică încălcare, este a se mulţumì perspicacităţii, iscusinţii şi popularităţii de care Şaguna se bucurà la fii săi sufleteşti şi în genere la Români. Prin decorarea sa va fi răsplătită deopotrivă şi întreaga naţiune română pentru devotamentul ei statornic faţă de prea-înalta dinastie ».

2. (8) *Axenti Severu* din Cinade, decorat cu: Crucea de aur pentru merite cu coroană.

« Indată ce fusese numit prefect al gloatelor blăjene, Axenti Severu zorì cu organizarea şi înarmarea glotaşilor, terminând până la finele lui Octomvrie 1848 opera aceasta şi lucrând cu mare sârguinţă şi multă energie. Totodată dânsul duse la bun sfârşit şi dezarmarea Maghiarilor ce fusese ordonată în cele 120 de localităţi din prefectura sa; cu această ocazie fură ucişi 6 nobili care se împotriviră la depunerea armelor; pe de altă parte un număr însemnat de nobili găsiră în Blaj primire şi adăpost, ceeace dânşii răsplătiră mai târziu prin devastări şi omoruri faţă de Români.

La începutul lui Noemvrie, Severu ocupă, din ordin mai înalt, cu gloatele sale linia Ciumbrud-Asinip-Târnava până la Mediaş pentru a oprì înaintarea Săcuilor spre Alba-Iulia şi Aiud, precum şi unirea lor cu rebelii ce se găseau în această localitate; între timp dânsul dezarmă localităţile Mureş-Uioara, iar după 10 Decemvrie pornì contra Huedinului.

[1] *Ministerrats-Akten, ad 2730, vom 4. Juli 1850.*

După retragerea generalului Wardener din Cluj, Severu ocupă malul stâng al Mureşului, dădù ordin de patrulare pe linia Aiud-Turda şi izgonì la 6 Ianuarie pe inamic din Mureş-Uioara, iar la 17 Ianuarie împrăştie de tot dintr'un ascunziş dela Vinţul-de-Sus o trupă de recunoaştere inamică, rămânând apoi în regiunea aceasta şi în părţile Sibiului până la retragerea trupelor cezaro-crăeşti în Muntenia. Spre finele lui Martie, Severu se retrase în valea Ampoiului, unde susţinù în cursul lunei Aprilie mai multe lupte cu inamicul la Zlatna, pentru care fu lăudat de comandantul cetăţii Alba-Iulia. La 10 Maiu dânsul ajunse, ce-i drept, prea târziu la Abrud pentru a luà parte la respingerea lui Hatvany, dar totuş încă destul de vreme, pentru a scutì oraşul ce fusese incendiat de o distrugere completă prin flăcări şi pentru a salvà viaţa multor locuitori maghiari. Păstrarea acestui oraş se datoreşte în prima linie locotenentului Mânzat şi apoi înainte de toate lui Severu.

La 17 Maiu, când 800 de legionari intrară în cetatea Alba-Iulia, şi mai vârtos la 26 Maiu, când legionarii părăsiră cetatea pentru a înfrânge poziţia inamică, Severu se distinse totdeauna prin vitejia şi îndrăzneala sa. La 30 Maiu, el luă parte cu glotaşii săi la încercarea de despresurare a cetăţii. Severu luptă alături de locotenentul Mânzat şi de Balint, respinge pe inamic din Hondal şi Boiţa, transportă în munţi un întreg magazin cu proviant din Gioagiu, bătù pe inamic la 1 Iulie şi-l izgonì din Zlatna; iar la 25 Iulie luptă din nou la despresurarea cetăţii Alba-Iulia.

Meritele sale principale sunt: organizarea rapidă a gloatelor, de a căror încerdere se bucură în aşà măsură, încât aceste, cu toate că erau recrutate din părţile Blajului, după ieşirea trupelor cezaro-crăeşti din ţară, îl urmară în număr de 1200 în munţi şi ţinură cu credinţă şi încredere la el până la sfârşitul războiului;

menţinerea ordinei şi disciplinei în rândurile gloatelor, aşà că dezamarea numeroşilor nobili maghiari din părţile Blajului se putu face fără excese şi că multe familii nobile putură găsì primire bună şi siguranţa la Blaj;

întrepiditatea şi curajul cu care luptà în fruntea legionarilor săi şi că prin manevrările sale în valea Ampoiului oprì în loc progresele asedierii cetăţii Alba-Iulia şi însfârşit salvarea Abrudului la 10 Maiu.

Invinuirea, că glotaşii săi ar fi aprins Aiudul la 5 Ianuarie 1849, rămâne să fie încă dovedită, fiindcă pe vremea aceea Severu se găseà la Ciumbrud, la o distanţă de aproape 2 ceasuri de drum de Aiud ».

3. (9) *Avram Iancu* din Câmpeni, advocat, decorat cu: Crucea de aur pentru merite cu coroana.

« Bucurându-se de o mare popularitate la Români, s'a folosit de ea în largă măsură pentru a determinà pe conaţionalii săi să se împotrivească tendinţelor maghiare, să ţină strâns la Austria şi la domnitorul ei legitim, iar conduita sa la prima adunare din Blaj în Maiu 1848, în fruntea unei cete mari de oameni din regiunea sa, a contribuit foarte mult la încurajarea poporului ce erà atunci încă sfios şi nehotărît; el l-a determinat să facă declaraţia ce era evident îndreptată contra acelor tendinţe şi care cuprindea şi jurământul de credinţă pentru împărat, că adică va rămâne veşnic credincioasă împăratului Ferdinand I şi prea-luminatei casei domnitoare a Austriei; amicul Majestăţii Sale şi al patriei îi va fi amic, iar inamicul acestora îi va fi şi lui inamic.

Guvernul ţării, care încă de pe atunci lucrà în spiritul revoluţiei, încearcă să-l aresteze, dar el izbutì să se sustragă acestei arestări numai prin aceea, că se retrase în munţi şi se ţineà ascuns acolo. După a doua adunare dela Blaj din Septemvrie 1848, Iancu începù să formeze şi să organizeze în munţii săi garda naţională, iar la începutul lui Noemvrie dânsul conduse, sub comanda căpitanului Gratze din regimentul I de grăniceri români, multe mii de glotaşi la Aiud şi Turda şi de acolo la Huedin, unde, în legătură cu armata cezaro-crăiască, susţinù lupta împotriva rebelilor.

Indată ce trupele imperiale evacuară Clujul la finele lui Decemvrie, se retrase şi Iancu în munţii apuseni, pe care el de atunci încoace, în unire cu Balint şi Severu, timp de 8 luni continuă să-i apere şi după ce armata imperială părăsise ţara, luptând cu îndârjire şi statornicie cu gloatele sale împotriva atacurilor inamice, cu toate că foarte adesea duceà lipsă de provizii şi muniţiuni; inamicul care înaintase de 3 ori, la 6 şi 18 Maiu, apoi la 11 Iunie 1849, cu forţe însemnate şi cu tunuri până la Abrud, fu de două ori complect nimicit, iar a treia oară, în urma întreruperei accesului de provizii şi a marei pierderi de oameni, după o bătălie de 9 zile, fiind silit să se retragă, n'a fost în stare să subjuge această regiune, aşà că acolo ca şi la Alba-Iulia autoritatea împăratului se menţinù necontenit şi fără nici o întrerupere. Dacă şi aceste rezultate au putut fi obţinute numai prin statornicia vrednică de laudă şi prin bravura uimitoare a gloatelor, rămâne totuş necontestată şi popularitatea lui Iancu, care înţelese să ridice moralul, să sporească rezistenţa şi să o prelungească chiar într'o vreme, când şansele de izbândă pentru trupele imperiale erau încă nesigure, iar apărătorii munţilor erau izolaţi de regiunea dela şes şi suferiau nevoi simţitoare de provizii.

Iancu şi-a dobândit deci pentru cauza bună a Ardealului merite esenţiale, aşà că dreptul la prea-înalta recunoştinţă a acestui bărbat, a cărui ţinută, după mărturia căpitanului Gratze a fost ireproşabilă, nu poate fi diminuat. Dacă şi în toiul luptelor susţinute de glotaşii săi, căzù ici-colea şi câte un Ungur nevinovat sau fără apărare, Iancu personal n'a comis nici o dată nici o crimă şi nici un exces; pentru aceasta pledează certificatul pe care îl dă căpitanul Gratze adeverind că « din ordinul lui Iancu şi cu ştiinţa lui nu s'a făcut nimănui nici o nedreptate.

Dimpotrivă, Iancu a sprijinit străduinţele căpitanului de a menţine ordinea în aşà măsură, încât din partea glotaşilor români la Aiud şi la Turda nu s'a comis nici un act de violenţă, cu toate că, scurtă vreme mai înainte, gardele naţionale ale acestor oraşe, mai ales cele din Aiud, întreprinseră expediţii de jaf şi pradă împotriva satelor româneşti, din care cauză domneà la Români mare amărăciune. Chiar în munţi Ungurii din Abrud şi Roşia-Montană, rămaseră neatinşi şi cruţaţi, până ce dânşii prin trecerea lor de partea rebelilor ce intraseră cu Hatvany, şi prin deschiderea luptei contra glotaşilor, se făcură înşişi vinovaţi de pierderea acestui scut ».

4. (10) *Simion Balintu*, paroh greco-catolic din Roşia, decorat cu: Crucea de aur pentru merite cu coroană.

« Acest preot fusese arestat îndată după prima adunare a Românilor la Blaj, în Maiu 1848, din ordinul guvernului ţării, care lucrà încă de pe atunci în spiritul revoluţiei, şi fu pus în libertate numai după a doua adunare dela Blaj. Drept cauză pentru această arestare servea activitatea acestui preot în interesul cauzei bune şi lămurirea poporului asupra scopurilor partidului revoluţionar, precum şi prin îndemnul său de a rămâne credincios domnitorului legitim, ceeace dânsul continuă să propovăduiască şi după punerea sa în libertate. După catastrofa dela Zlatna, din 23 Octomvrie 1848, Balint îşi făcù apariţia acolo, la 28 Octomvrie, şi izbutì, prin alocuţiunea sa către popor, să-l determine să libereze pe slujbaşii camerali ce erau arestaţi şi să restituie o cantitate considerabilă de argint şi aramă bătută în monetă, două mii de galbeni şi mai multe puduri de aur nebătut, ce fusese furată din casieria camerală.

Indată ce fusese numit prefect al legiunei române din Turda, căzù, la începutul lui Ianuarie 1849, asupra sa însărcinarea de a apărà valea superioară a Arieşului înspre Turda şi Cluj, o însărcinare, de care dânsul s'a achitat nu numai prin bună chibzuinţă şi descernământ, ci şi cu mare curaj personal şi neîntrecută iscusinţă.

Pe inamic, ce intreprinse ceva mai înainte expediţii de pradă din Al-Jara şi împrejurime, dânsul îl atacă încă la 14 Ianuarie în propriul său cuib şi-l puse pe fugă cu mari pierderi, după o luptă destul de crâncenă. Atunci inamicul încearcă să pătrundă la Ofen-Baia, pentru a pune mâna pe minele de aur ale statului, dar şi această încercare fu zădărnicită de Balintu prin luptele dela 17 şi 22 Ianuarie, 20 şi 27 Februarie, 1 şi 22 Martie, şi din 13 Aprilie, cu care ocazie inamicul suferì totdeauna pierderi simţitoare, aşà că în valea Arieşului el nu putù pătrunde mai sus decât până la Solciţa.

Balint luă parte glorioasă cu 1500 oameni din legiunea sa şi la atacul din 31 Maiu, ce se făcuse pentru despresurarea cetăţii Alba-Iulia, precum şi la luptele de 9 zile, pe care le susţineà Iancu contra lui Kemény-Farkas.

In calitatea sa de comandant al flancului stâng al gloatelor, dânsul puse pe fugă la 13 Iunie, cu 18 vânători, 240 de honvezi; la 15 Iunie el respinse la Şesul Montarilor atacul inamic cu o aşà vigoare, încât acesta către seară fusese forţat să se retragă spre Abrud, atât la centru cât şi pe flancul drept; fiind bătut complet în acea zi, se văzù silit să se retragă la 16 Iunie spre Zlatna.

După reîntoarcerea sa la Solciţa, el bătù din nou pe inamic în zilele de 23, 25, 27 şi 29 Iunie, ce voià să străbată din nou la Ofen-Baia şi îl respinse cu mari pierderi. In urma acestor eşecuri, inamicul se mărginì, ca şi în Ianuarie, să facă expediţii de jaf şi pradă contra satelor româneşti, ce rămaseră fără apărare, şi aceste jafuri continuară până la înfrângerea rebelilor.

Meritele lui Balint şi activitatea sa pentru cauza bună, pentru care dânsul a îndurat şi o captivitate de 4 luni, consistă deci în apărarea bunului cameral din Ofen-Baia şi apoi în asigurarea flancului drept a poziţiei glotaşilor în munţi contra rebelilor ce invadau dinspre Cluj.

Ca şi Iancu, aşà este şi Balintu liber de orice reproş că ar fi comis cruzimi sau devastări ».

5. (13) *Sterca Suluţ*, vicar greco-unit în Şimlăul-Silvaniei, decorat cu: Crucea de cavaler a ordinului Franz Iosef.

« Este unul dintre preoţii cei mai venerabili şi cucernici din dieceza greco-catolică, iar în timpul stăpânirii insurgenţilor şi-a împlinit în mod conştiincios datoriile ce incumbă unui supus credincios; în deosebi lui este a se mulţumì că, în părţile Şimlăului-Silvaniei, nu s'au comis devastări şi omoruri. Prin decorarea sa ar fi onorată preoţimea greco-unită, a cărei căpitenie, ***episcopul Lemeny***, se arătă, din păcate, a fi necredincios ».

6. (20) *Petru Popescu*, protopop greco-unit, decorat cu: Crucea de aur pentru merite cu coroană.

« S'a distins încă în anii 1839 şi 1840 cu ocazia încorporării *colibaşilor* din Bran în linia de cordon, prin cuvântări potrivite către popor; dânsul fusese încă atunci recomandat pentru prea-înalta laudă de generalul baron Wernhardt. In perioada revoluţiei a lucrat cu succes în popor prin purtarea sa adevărat patriotică şi prin cuvântările sale potrivite cu spiritul vremii ».

7. (22) *Iosif Igean*, protopop greco-neunit în Ofen-Baia, decorat cu: Crucea de aur pentru merite cu coroană:

« Acesta a împiedicat prin trecerea pe care o aveà la glotaşii români, devastarea comunei Ofen-Baia, salvând prin aceasta topitoarele cezaro-crăieşti precum mărturisesc locuitorii şi slujbaşii dela minele erariale ».

8. (25) *Vasile Fodoru*, practicant la tezaurariatul cezaro-crăiesc, fost tribun, decorat cu: Crucea de aur pentru merite.

«In calitatea sa de comandant de sine stătător, a bătut pe rebeli la 23 Martie 1849 la Giomal, la 10 Aprilie la Hat-Háza, la 15 Aprilie la Piatra-Tăiată, la 24 Aprilie la Piatra-Lungă, la 10 şi 12 Iunie la Remete lângă Teiuş, la 13 Iunie nu departe de Bedeleu, la 3 Iulie la Ponor şi Vlad-Háza, la 4 Iulie la Tarcău, iar la 22 Iulie la Bedeleu, repunând în aceste 10 lupte peste 400 de oameni.

Lui îi revine, după Balint, cel mai mare merit pentru oprirea inamicului de a năvăli în munţi şi în minele erariale dela Ofen-Baia ».

9. (27) *Profesorul Barnuţiu*, decorat cu: Crucea de aur pentru merite cu coroană.

« Cu privire la meritele sale să se vadă la poziţiunea 14 din acest tablou » [1]).

10. (32) *Popovici*, asesor consistorial greco-neunit în Răşinari, decorat cu: Crucea de aur pentru merite cu coroană:

---

[1]) La poziţiunea 14 este vorba de meritele lui Ignatz Schlauff, protopop catolic din Sibiu, unde se zice:

« Este un apărător fidel al credincioşilor germani ai bisericii romano-catolice în rândurile preoţimii mai înalte şi mai de jos, care se pleacă în faţa tendinţelor maghiare. In timpul guvernării insurgenţilor nu s'a clătinat cu credinţa sa faţă de prea înalta casă împărătească, cu toate că fusese ameninţat cu maltratări şi cu moartea. N'a celebrat Te-Deum-ul ce fusese ordonat de comisarul rebelilor Csanyi în urma rezoluţiunii criminale a conventului din Debreţin, privitor la smulgerea Ungariei din monarhia Austriei. Este un talent eminent şi chemat să ocupe demnităţi bisericeşti mai înalte ».

« Comandantul lancierilor români călări ce se găseau sub ascultarea maiorului Conte Alberti dela chevaux légers Arhiducele Ferdinand Max; prin cuvântările şi prin pilda sa a contribuit la menţinerea ordinei şi disciplinei în această unitate de voluntari.

Este recomandat în mod excepţional de numitul maior ».

11. (35) *Nicolai Corchesiu* din Câmpeni, decorat cu: Crucea de aur pentru merite cu coroană.

« A luat parte la 10 Maiu 1849 la lupta contra lui Hatvany pe flancul drept, capturând, cu acel prilej, un steag şi un furgon. In lupta din 6 Iulie Corchesiu bătù la Fântânele cu 440 oameni pe comandantul rebelilor Vasváry (numit şi micul Kossuth), a cărui trupă numără 3000 oameni, aşà de cumplit, încât împreună cu Vasváry şi cu cea mai mare parte din ofiţeri, căzură şi 850 de oameni, capturând cu acea ocazie un tun cu muniţiune şi cu atelaj, arme de foc şi altele ».

12. (37) *Ladislau Papp*, fost perceptor regal în districtul Kövár, decorat cu: Crucea de aur pentru merite.

« Voià să salveze 10.000 fl. bani din impozite în faţa insurgenţilor la Năsăud, în drum însă fu arestat la Reteg şi excortat la Cluj, unde fu ţinut ca prizonier până la intrarea trupelor imperiale la 18 Noemvrie 1848 ».

13. (30) *Simion Groza*, paroh în Valea-Rovinei în fostul comitat al Zarandului, decorat cu: Crucea de aur pentru merite cu coroană:

« El a înţeles să apere şi după ce întreg comitatul fusese ocupat de rebeli, cele 7 sate care formau tribunatul său şi le-a apărat aşà de iscusit şi curajos, încât ele n'au putut fi călcate de inamic. El a luat parte şi la ambele lupte cu Hatvany şi a izbutit să-şi apere poziţia pe flancul drept, aruncând, în deosebi la 18 Maiu, pe inamic, după o încăerare de corp la corp cu mari pierderi înapoi în oraş. La 6 Iunie câteva companii de honvezi dădură foc satelor dintre Bucureşti şi Boica, devastându-le şi răpind animalele oamenilor şi ucigând 8 dintre ei. Groza atacă trupa de rebeli, ucise 12 oameni şi restituì proprietarilor vitele răpite. Apoi pătrunse în defileul dela Bucşa, unde atacă la 8 Iulie un transport de proviant al inamicului, capturând 2 furgoane. La 12 Iunie dânsul atacă, în acelaş defileu, un transport de proviant ce erà excortat de 2 companii de Săcui, din care izbutì să captureze 40 de furgoane încărcate cu pâine şi slănină; restul scapă la Brad; din escortă căzură 15 oameni. Consecinţele acestei înfrângeri se resimţiră la trupa lui Kemény-Farkas, care dela 10 Iunie se găseà la Abrud; lipsa extrem de simţitoare de proviant

înăsprită şi prin pierderi de oameni, îl determină să se retragă din Abrud. Pe lângă acestea, Groza mai luă parte şi la luptele din 15 şi 16 Iulie ».

14. (42) *Nicolai Vladuţiu*, paroh greco-catolic la Bogata-Mureşului, decorat cu: Crucea de aur pentru merite cu coroană.

« In lupta contra lui Hatvany dela 9 Maiu 1849, Vladuţiu determină isbânda în paguba inamicului ce fu respins de tot spre Abrud, prin atacul cu sabia goală pe care-l execută în fruntea trupei principale ce erà compusă de lancieri. Iancul zice: « Viteazul vice-prefect se puse cu sabia în mână în fruntea lancierilor şi se aruncă în 2 coloane asupra forţelor principale ale inamicului ».

La 17, 18, 19 Maiu, Vladuțiu aveà comanda pe flancul stâng. Pe acest flanc dânsul respinse, în ziua de 17 Maiu, în fața comunei Roşia, repetatele atacuri ale inamicului. La 18 Maiu respinse pe inamic la Abrud. La 19 Maiu comandà pe Buciumani la Gura-Cornei; el a avut cea mai mare parte de merit la zdrobirea desăvârşită a lui Hatvany.

Iancu atestă că după prima respingere a lui Hatvany la Abrud, Vladuţiu, cu trecerea de care se bucurà la glotaşi, a salvat viața multor nenorociți ».

15. (44) *Ludovic Bodnar*, paroh romano-catolic în Zlatna, decorat cu ordinul: Coroana de aur pentru merite cu coroană.

« Despre Bodnar se spune că a salvat mai mulți oameni dela moarte și că a împiedicat pe insurgenții, ce umblau să aprindă casele din Zlatna, ce mai rămăseseră cruțate de foc ».

16. (46) *Mihail Andreica* din Câmpeni, decorat cu: Crucea de aur pentru merite:

« In prima bătălie cu Hatvany erà comandantul unei coloane pe flancul stâng; la 8 Maiu a respins din poziția dela Roşia un atac inamic ce se făceà cu 650 de oameni; mai apoi, trecând însuşi la atac, a nimicit aproape de tot o companie inamică, apoi a alungat-o din localitate şi a lovit-o aşà de cumplit, încât lăsă pe teren aproape 300 de morți. In ziua următoare, la 9 Maiu, tot Andreica erà acela care prin un atac năprasnic aruncă pe inamic spre Abrud, după o luptă ce dură mai mult decât o oră. De pe o colină din apropierea acestei localităţi, el servià personal un tun, pe care i-l trimise Iancu, îndemnând mereu grosul trupei la atac care, intervenind sub Vlăduțiu, determină lupta în favorul glotaşilor români.

In lupta a doua cu Hatvany, Andreica comandà din nou pe flancul stâng şi aruncă, în zilele de 17 și 18 Maiu, pe inamic, după luptă crâncenă, asupra oraşului.

In lupta de 9 zile cu Kemény-Farkas, Andreica a luptat sub comanda vice-prefectului Vlăduţiu ».

17. (47) *Clementie Adjudeanu* din Câmpeni, decorat cu: Crucea de aur pentru merite.

« A luat parte activă la ambele lupte cu Hatvany şi la cea cu Kemény-Farkas. In prima bătălie cu Hatvany, flancul drept de sub comanda lui Adjudeanu, a fost acela care a respins atacul, prin care inamicul căutà să-şi deschidă drumul dela Cernita la Brad, aruncându-l spre Abrud. La prima retragere a lui Hatvany, Adjudeanu a fost acela care împreună cu Corchesiu a atacat trupele inamice aşà de straşnic, încât comandantul acestora putù ajunge la Brad numai cu puţini oameni, câtă vreme grosul trupei fusese împrăştiat şi aruncat asupra Abrudului, unde fu complect nimicit de glotaşii români ».

18. (52) *Ion Procopiu*, fost profesor, decorat cu: Crucea de aur pentru merite.

« Fiind comandant împreună cu centurionul Dinca, a atras o coloană inamică, ce se întorceà dela Aiud, într'o cursă bine aleasă, din care, prin o singură şarjă, 70 de honvezi îşi găsiră moartea; în urma acestui dezastru, trupa s'a risipit fugind pe căi laterale la Turda. In lupta dela Zlatna, din 18 Aprilie, Procopiu s'a distins prin vitejie personală, împuşcând cu mâna sa proprie trei insurgenţi; la 10 Maiu a sprijinit din răsputeri ostenelele locotenentului Mânzat şi ale prefectului Severu, de a stinge focul din Abrud şi de a salvà de furia legionarilor pe locuitorii maghiari ».

19. (54) *Iosif Gelei*, senator din Abrud, decorat cu: Crucea de aur pentru merite.

« A salvat viaţa la mai multe persoane ce erau ameninţate cu moartea din partea insurgenţilor şi a împiedecat incendiarea din nou a Abrudului ».

20. (55) *George Matei Ghica* din Albac,

21. (56) *Gavriil Neagu* din Albac,

ambii decoraţi cu: Crucea de aur pentru merite.

« Când la 3 Ianuarie 1849 inamicul, în număr de peste 1.000 de oameni, atacă satul Valcău-Călăţele, ei opriră cu 80 de oameni pe inamic şi-l ţinură pe loc timp de 4 ceasuri, pentru ca locuitorii satului să găsească timpul necesar pentru a-şi salvà avutul în munţi ».

22. (58) *Andrei Rosin* din Mărucel, decorat cu: Crucea de aur pentru merite.

« Când la 12 Maiu 1849 inamicul cu 1.200 oameni atacă satul, Rosin a condus pe locuitori aşà de bine şi fericit, că inamicul pierdù 30 de

oameni şi fu pus pe fugă. Cu acest prilej au demonstrat şi femeile satului, contribuind şi ele la rezultatul fericit al luptei; aducerea la îndeplinire în mod exact a ordinelor date este a se mulţumi energiei mamei centurionului care erà comandanta grupului de femei ».

23. (60) *Ioan Ciurileanu* din Ciurilea, de prezent dragon districtual, decorat cu: Crucea de aur pentru merite:

« In bătălia contra lui Kemény-Farkas din 18 Iunie 1849, Ciurileanu restabilì poziţia de luptă, prin apariţia sa, la vreme, cu 400 de oameni pe flancul drept al glotăşimii ce fusese respinsă de inamic la Lacul Cornei; prin atacul său furtunos contra flancului stâng al inamicului, acesta fu silit să-şi reià cu pierderi însemnate, vechile sale poziţii pe şesul Muntarilor.

Prin aceasta s'a dat glotaşilor putinţa de a apăsà asupra inamicului tot mai mult în punctul acesta şi a-l împinge îndărăt până la Abrud. De altfel prefectul Balint confirmă că acest tribun a luptat pretutindeni şi la orice ocazie cu hotărîre şi curaj ».

24. (67) *Alexandru Amos Tobias*, paroh greco-neunit în Abrud, decorat cu ordinul: Crucea de aur pentru merite:

« A salvat mai multe persoane dela moarte sigură, primindu-le în casa sa. Iar după o chitanţă înaintată de prefectul Iancu, Tobias a oferit 50 de galbeni din averea sa pentru acoperirea cheltuelilor cu întreţinerea legionarilor ».

25. (68) *Ion Borerelu* din Valea-Luxei, decorat cu: Crucea de aur pentru merite:

« La atacul asupra Al-Jara din 14 Ianuarie 1849, a luat cu asalt, în fruntea unui grup de 50 de oameni, turnul bisericii unitare, făcând ca inamicul, ce se ascundeà acolo, parte să se arunce singur jos şi să fugă, iar parte să fie răpus. Consecinţele acestei isprăvi au fost că inamicul, ajuns în debandadă, o luă la fugă, făcând posibil ca localitatea să fie cucerită ».

26. (69) *Ion Munteanu*, decorat cu: Crucea de aur pentru merite.

« A transportat stocuri de provizii din Blaj procurând repede 50 de furgoane; în lupta dela Zlatna, din ziua din 1 Iulie, a făcut posibil, împreună cu centurionul Teodor Julian şi cu prefectul Severu, apărarea unui pisc de munte numai cu 20 de oameni, distingându-se prin vitejia lor personală. Iar mai apoi a izbutit să stângă, cu ajutorul legionarilor din Buciuman, focul ce fusese pus la Zlatna şi să oprească devastările ce începuseră acolo. El este deopotrivă recomandat de locotenentul Mânzat pentru vitejia sa personală ».

27. (71) *Ladislau Boer*, doctor în medicină şi fizic cameral în Abrud, decorat cu: Crucea de aur pentru merite:

« El a îngrijit ostaşii cezaro-crăieşti şi i-a tratat fără plată după certificatul liberat de locotenentul cezaro-crăiesc Ivanovich cu data din 19 Iulie 1849 ».

28. (74) *Paul Vaida*, maestru postal cezaro-crăiesc în Dej, decorat cu: Crucea de aur pentru merite:

« S'a purtat lăudabil în perioada din urmă, după raportul colonelului Urban ».

29. (81) *Petru Marc*, zis Kekes-Petru de Marculi, locuitor din Câmpeni, decorat cu: Crucea de aur pentru merite:

« Potrivit certificatului şefului de ocol silvic von Lerchenfeld, al adjunctului de administraţie Samuil Mico şi al maestrului de topitorie Scharschmied, omul acesta a salvat viaţa lui Samuil Mico şi a lui Scharschmied cu primejduirea propriei sale vieţi, ascunzându-i în locuinţa sa şi dându-le cele de trebuinţă ».

30. (85) *David Nicolai*, decorat cu: Crucea de argint pentru merite cu coroană:

« Locuitor din Bucium care a salvat dela moarte mai multe persoane ».

31. (86) *Alexandru Ilazia Popia* din Budacul de Câmpie, decorat cu: Crucea de argint pentru merite cu coroană:

« A îndemnat poporul în adunarea dela Blaj la credinţă nestrămutată, pentru care a fost condamnat la moarte. Pentru că a reuşit să fugă, trebui tatăl său să ispăşească cu moartea, fiind totodată şi devastat ».

32. (87) *Amos Frâncu*, decorat cu: Crucea de argint pentru merite cu coroană:

« A împuşcat, la 8 Aprilie 1849, în lupta dela Zlatna, 3 rebeli, iar într'un defileu a ţinut pe loc cu un grup de numai 25 de oameni întreaga armată inamică, oprind-o pentru un timp oarecare dela înaintare ».

33. (88) *Teodor Julian*, decorat cu: Crucea de argint pentru merite cu coroană:

« A intervenit energic la 10 Maiu 1849, împreună cu Procopiu, pentru restabilirea ordinei şi siguranţei la Abrud, iar în lupta dela Zlatna, la 1 Iulie 1849, a susţinut cu Munteanu pe prefectul Severu ».

34. (89) *George Matei* din Albac, decorat cu: Crucea de argint pentru merite cu coroană:

« La 26 Aprilie 1844 a respins atacul şefului de rebeli Buego asupra satului Iurcuţa, răpunând 45 de inamici ».

35. (90) *Dumitru Corvin* din Abrud, decorat cu: Crucea de argint pentru merite cu coroană:

« La 6 Maiu 1849, cu ocazia invaziei lui Hatvany în Abrud, a adunat garda națională românească și a străbătut cu ea prin avant-posturile inamice până la Câmpeni, unde se găsià Iancu; s'a distins în luptele contra lui Hatvany ».

36. (91) *Ion Daniil;*
37. (92) *Partenie Rațiu;*
38. (93) *Ion Balintu;*
39. (94) *Vasile Balintu;*

decorați cu: Crucea de argint pentru merite cu coroană:

« Pentru curajul, intrepeditatea și pilduitoarea lor statornicie în lupta de 8 ore dela Teiuș din ziua de 31 Maiu 1849 ».

40. (96) *Macarie Moldovan;*
41. (97) *Ion Bătteanu*, avocat din Cluj;
42. (98) *Vasile Rasu*, din Poiana-Turdei și
43. (99) *Iacob Olteanu* din Mar-Uifalău;

decorați cu: Crucea de argint pentru merite cu coroană:

« Au comandat în lupta contra lui Hatvany și Kemény-Farkas, contribuind mult la izbândă prin priceputa conducere a unității lor ».

44. (100) *Pinci*, notar sătesc în Rășinar, decorat cu: Crucea de argint pentru merite cu coroană:

« A fost cu Popovici comandantul unui grup de lancieri-călări sub maiorul Conte Alberti, s'a distins prin vitejie personală și prin încurajare în lupta dela Sânmiclăușul-Mic din apropierea Aradului ».

45. (114) *George Muncaciu*, decorat cu: Crucea de argint pentru merite:

« Pentru prezența sa de spirit și pentru curajul său în lupta dela Bedeleu din 27 Februarie 1849. In timpul atacului general asupra poziției inamicului, a străbătut cu vitejie înainte și a ucis cu propria sa mână 3 inamici. In clipa când o unitate inamică îi aruncă în față o șarjă, el se aruncă la pământ pentru a nu fi nimerit, iar ridicându-se, văzù cum se apropiau 10 honvezi pentru a-l devalizà, atunci dânsul se ridică și răpuse încă 2 dintre ei, iar ceilalți o luară la fugă ».

46. (115) *Adam Maioreanu* din Buzas-Boceard;
47. (116) *Ion Bogățeanu;*
48. (117) *Ion Arieșeanu;*
49. (118) *Petru Săngereanu;*

decorați cu: Crucea de argint pentru merite:

«La 25 Iulie 1849 după lupta dela Şard, când gloatele strâmtorate de cavaleria inamică se abătură dela şosea pierzându-se în podgorii şi tufişuri şi când locotenentul Mânzat şi prefectul Severu se găsiau în primejdie de a fi făcuţi prizonieri, aceştia au oprit pe loc cavaleria prin împuşcături bine ochite, salvând astfel viaţa comandanţilor lor. S'au mai distins şi în diferite alte lupte prin vitejia lor».

50. (119) *Ion Antonelli*, decorat cu: Crucea de argint pentru merite.

«A adunat cu ocazia celor amintite la numerile curente (115—118) când retragerea gloatelor degenerase într'o complectă fugă, repede mai mulţi oameni în jurul său şi a încercat să acopere retragerea luptând».

51. (120) *Alexie Todea*
52. (121) *George Todea*
ambii din Albac.

53. (123) *Ştefan Onea* din Ponor;
54. (124) *Clementie Barlutiu* din Disd;
55. (125) *Gavril Sextin* din Neagra;
56. (126) *Simion Chira* din Vidra de Sus;
decoraţi cu: Crucea de argint pentru merite:

«Pentru bravura şi curajul lor personal în luptele gloatelor ţărăneşti».

57. (127) *Nicolau* din Sălişte lângă Sibiu, decorat cu: Crucea de argint pentru merite:

«In toate luptele lancierilor călări a stat la îndemâna maiorului Conte Alberti, a rămas pe lângă dânsul şi după disolvarea acestei unităţi şi s'a distins la asaltul prin surprindere dela Sebeş».

58. (128) *Anton Petruţă* din Turda, corporal demobilizat din regimentul Arhiducele Karl Ferdinand No. 51, decorat cu: Crucea de argint pentru merite:

«Cu toate că rebelii îi oferise un onorar considerabil ca să intre în serviciul lor, el părăsì femeie şi copil pentru a servì cauza bună şi se supuse muncii obositoare de a dresà gloatele dela Blaj fără nici o pretenţie la remuneraţie, desvoltând un devotament şi o încordare, pentru care el fu recomandat de locotenentul Novak pentru a fi luat în considerare».

59. (129) *Ion Maior;*
60. (130) *Barbu;*
61. (131) *Ioan Popp;*
62. (132) *Nicolai Popp;*
decoraţi cu: Crucea de argint pentru merite:

«La stângerea focului din Abrud şi la salvarea locuitorilor maghiari cari după lupta şi învălmăşala de stradă din 10 Maiu 1849 erau expuşi urgiei glotaşilor, oamenii aceştia au sprijinit din răsputeri străduinţele locotenentului Mânzat şi ale prefectului Severu, contribuind prin aceasta foarte mult la restabilirea ordinei şi la conservarea părţii celei mai mari din acest oraş de munte».

63. (134) *Ion Stenilă* şi

64. (135) *George Sârbu*, juraţi din Fredel, decoraţi cu: Crucea de argint pentru merite:

«S'au distins prin deosebită credinţă şi spirit de jertfă pentru preaînaltul guvern în tot timpul revoluţiei, fiind din pricina aceasta expuşi la multe persecuţii din partea insurgenţilor».

Tabloul acesta este extrem de interesant, fiindcă istoricul poate găsì în el inserate faptele de arme ale comandanţilor români din Ardeal din anii 1848—1849, fapte stabilite oficial de autorităţile habsburgice şi recunoscute şi confirmate de însuş împăratul Franz Iosef. In faţa acestei importante mărturii istorice cad dela sine toate celelalte versiuni cu privire la decoraţiunile lui Avram Iancu şi ale camarazilor săi de arme, ca bunăoară versiunea că eroului român i s'a fi conferit «*ordinul austriac Francisc Iosefin*» [1]. Singur Eugen Friedenfels nimereşte, când susţine că lui Avram Iancu i s'a conferit «*Crucea de aur cu coroană*» [2].

* * *

Dela cancelaria imperială tabloul de merite împreună cu insignele decoraţiunilor conferite, trecură în toamna anului 1850, la ministerul de interne din Viena şi de acolo la autorităţile locale din Transilvania, pentru a fi remise celor în drept. In Ianuarie 1851, Avram Iancu a primit înştiinţarea oficială că i-a sosit decoraţia la Alba-Iulia şi că este invitat să se prezinte acolo pentru a o luà în primire [3]. Dar eroul român nu se prezentă la Alba-Iulia pentru a primì decoraţia, poate şi din motivul că aflase că împăratul nu l-a găsit vrednic de decoraţia pentru

[1] N. Buta, *o. c.*, p. 97.

[2] E. Friedenfels şi Josef Bedeus von Scharberg, *Beiträge zur Zeitgeschichte Siebenbürgens im 19. Jahrhundert*, vol. II, p. 404 urm.; cfr. N. Buta, *o. c.*, p. 109.

[3] *Ibid.*

care fusese propus de generalul Wohlgemuth şi de guvernul din Viena. Eroul din munţii apuseni nu puteà primì o jignire de acest fel, şi aceasta cu atâta mai mult, cu cât intrigile şi calomniile împotriva sa merseră aşà de departe, încât în Decemvrie 1849, Iancu fusese arestat şi pus în libertate cu scuza, că arestarea lui se făcuse numai din greşeală. Un corespondent din Sibiu ne dă, la 24 Decemvrie 1849, următoarele informaţiuni cu privire la « *Arestarea lui Iancu* »: Nu ştiu dacă până la primirea acestei scrisori a mele vei căpătà ştire despre un lucru foarte neplăcut ce s'a întâmplat înainte cu vreo 9 zile eroului nostru Iancu, — deci mă grăbesc a-ţi face cunoscut după cum am aflat din izvor autentic. Inainte cu o săptămână şi cevà mai bine s'a dus bravul nostru Iancu la Halmagiu la târg unde, ajungând şi preumblându-se pe uliţi, poporul român ce se aflà acolo la târg, se luă după dânsul, care de care întrebându-se de a puteà vedeà şi salutà pe vrednicul fiu al naţiunii sale. Intr'aceea, iată o patrulă de polaci vine, întreabă de Iancu şi voeşte să prindă pe un Român, anume Fodor, care încă se aflà la târg — socotind că acesta ar fi Iancu. Dar Fodor nu se lăsă să-l aresteze; când deodată sosì şi Iancu acolo şi, aflând că soldaţii voesc să-l aresteze, a răspuns că merge el şi de bună voie. Intr'aceea, înţelegând poporul că Iancu este prins, îndată se aruncă asupra gardurilor, rupse pari, merse la vardă şi năvălì asupra soldaţilor, cerând afară pe Iancu. Atunci căpitanul cel ce comandà miliţia de acolo, se duse îndată la locul unde se aflà Iancu şi-l rugă ca să domolească furia poporului, căci arestarea lui s'a întâmplat *din greşeală*. Aşà Iancu îndată ţinù cuvântare la norod, dojenindu-l ca să fie liniştit, căci dânsul nu se află în nici un pericol, apoi încălecă pe cal şi pornì către casă. Guvernatorul îndată ce a înţeles lucrul acesta, au trimis comisiune cercetătoare, spuind că soldaţii cei vinovaţi îi va pedepsì cu toată străşnicia » [1]).

Aceeaş soartă, dacă nu poate şi mai tragică, lovì şi pe Axente Severu care şi dânsul fu arestat de autorităţile, ce-i datoreau recunoştinţă, ţinut mai multă vreme în închisoare şi pus mai târziu în libertate. Dintr'un raport din Sibiu, cu data de 7

[1]) « Bucovina », II, No. 44, p. 282.

Noemvrie 1849, deținem următoarele informațiuni cu privire la această arestare: « Mă grăbesc a-ți comunicà o faptă care a produs între nefericiții Români din Transilvania o mare consternare. Prefectul român Axenti Severu, care asemenea lui Iancu, în fruntea gloatelor române purtă armele pentru Austria timp de zece luni, această luptă o susținù în contra precumpănitoarei puteri a insurgenților încă și pe când Transilvania erà părăsită de toți ostașii împărătești, și care — orice ar zice dușmanii contra — la ținerea fortăreței Alba-Iulia au conferit foarte mult, în zilele acestea fu prins pe neașteptate, și are să se înfățișeze înaintea judecatei de război. Nimeni nu-și puteà explicà întru început acest eveniment prea surprinzător; eu însumi încă nu puteam da crezământ acestei faime, ce se lățì ca fulgerul prin toate ținuturile Românilor. Acum nu mai este nici o îndoială despre aceea, căci într'adevăr Axenti fu adus aici dela țară între excortă militărească, și acum zace subt o strânsă veghiare în spitalul de aici; deoarece strapațele și lipsele luptei celei de zece luni, care a purtat-o pentru legalul guberniu și pentru dinastie, i-au dărîmat sănătatea cu totul. Noi sperăm că dreapta provedință ne va înfățoșà spectacolul, ca înainte de ar fi judecați toți Ungurii insurgenți, să vedem deodată cu aceia pe Axenti înaintea judecatei de război ca să răspundă pentru niște arme care se zice că le-ar fi ascuns. El ca și Iancu dealmintre — precum știți — după ce a părăsit neocupabilii munți, au dat de voe bună tribunalului ostășesc mai multe mii de puști luate dela rebeli și mai multe tunuri » [1]).

Un alt raport din Transilvania, și anume din Alba-Iulia, cu data de 2 Noemvrie 1849, ne dă cu privire la această arestare următoarele amănunte:

« Eri la 1 Noemvrie, Axenti a fost dus între baionete și arestat în cazarmele din Sibiu. Ce a făcut, nu știm; știm numai că el după dizolvarea « Landsturmului » prin vestirea dela 2 Septemvrie a generalului civil și militar de Wohlgemuth, s'a tras în satul Cinadia, de curând încorporat la districtul Sibiului, unde beteag de un picior, vătămat prin strapațele de astă iarnă și astă vară, a petrecut în fapt, până când s'a pomenit

[1]) « Bucovina », II, No. 37, p. 224.

înconjurat de un «zug» de miliţie. El biet a scris şi s'a rugat, unde s'a cuvenit, ca să nu i se facă ruşinea de a fi tărît ca un criminal între puşti, că el, însănătoşindu-se, se va înfăţişà de sine înaintea tribunalului militar. Axenti a comandat şi a condus în luptă, mai un an întreg, mai multe mii de Români; el de bună voie a descins cu bravii săi din nepătrunzibilii munţi şi a depus armele dobândite cu însăşi bravura lor; el uşor s'ar fi putut ascunde, dacă vreo vină a cugetului său l-ar fi îndemnat spre aceasta. Şi totuş rugămintea lui nu fu ascultată, ci, drept graţie, s'a pomenit că ofiţerul, orânduit ca să-l străjuiască, i-a poruncit prin stafetă, să ia din casă *sabia primită în dar dela Ruşi* şi pe aceea cu care a fost în deosebite lupte pentru împăratul, pe care amândouă le ţineà la sine, având voie chiar dela gubernatorul. O precauţiune părintească, ca nu cumva criminalul, în despărăciunea sa, să se sinucidă şi astfel să se lipsească «*die treuen Hermannstaedter*», de un frumos şi dorit spectacol! Se vorbeşte că s'a dat porunca ca să fie prins şi Iancu. Că Ungurii au persecutat, au împuşcat şi au spânzurat pe înţelepţii Români, o înţelegem; căci crima lor erà pentru ce ţin şi au ţinut cu împăratul: că mai toţi inteligenţii români, când după căderea Sibiului au emigrat în vecina Valachie, cari afară de câţiva n'au mai fost călcat în acea ţară, s'au arestat de diregătoriile române — iar înţelegem, căci intrigile fraţilor saşi nu au găsit cu înţelepciune, ca să se poată strecurà la Viena vr'un inteligínte român, spre a apărà pe ticăloasa naţiune română de calomniile săseşti, arătând adevărata stare a lucrurilor. Dar că şi acum se persecutează inteligenţa română şi se arestează, — aceasta nu înţelegem. Nu cumva aceste întărtări sunt pentru ca să cadă Românii în cursa de a fi trataţi rebeli? De o fi asemenea cazuri, apoi e cel mai greşit; Românii ştiu să sufere şi nedreptăţile cele mai neomenoase. Ce ne pare rău din adâncul sufletului, nouă cari cunoaştem pe Români, este că prin asemenea nedreptăţiri, prin nebăgarea în seamă a cererilor celor drepte, precum şi prin aceea că dela egala îndreptăţire sărbătoreşte proclamata de repeţite ori pentru toate noroadele Austriei, se eschid Românii atât aici cât şi în Banat, care cum se spune, se va dăruì sârbilor drept zestre pentru voevodatul lor, prin aceasta, zic, ne temem tare că credinţa cea fără margini pentru împăratul se va desabuzà în Români şi vor pierde toată nădejdea de a se îmbunătăţì şi soarta lor aici pe pământ! Şi cum nu, când văd că în vremea ce bărbaţii lor de încredere sunt batjocuriţi şi aceia ale căror merite s'au cunoscut şi de Unguri şi s'au răsplătit de Ruşi, sunt arestaţi: pe atunci unii din alte naţiuni, cari au ţinut cu rebelii au

şezut la tribunalul revoluţional-criminal, au judecat la moarte pe Români pentru credinţa lor către împăratul, au dat proclamaţiuni în contra Majestăţii, nu numai se purifică, ci — cum ştim de unul — se ridică şi în fruntea trebilor [1]».

Menţinerea în închisoare a lui Axenti se prelungì. Un raport din Blaj cu data de 24 Noemvrie 1849 cuprinde următoarele amănunte cu privire la continuarea acestei arestări:

« Viteazul Axenti Sever, eroul român, de care atât se temeau Ungurii rebeli, el, ca unul din apărătorii Bălgradului, şade încă în cazarmele din Sibiu, şi, precum se vede, nu mai şade încă mult, din cauză că până acum nu se putù aflà un bărbat cu încredere, care să poată traduce şi judecà, fără părtinire, scrisorile lui. Din prevedere firească în această privinţă, nu se crede nimărui, şi cu tot dreptul, pentrucă un Român chiar aşà i-ar părtinì; precum l-ar asuprì un Sas sau un Ungur. Uneltitorii prinderii lui sperează că i se va întâmplà cel mai înfiorător lucru, dar, Doamne! cum o să se mai înşele, deoarece scrisorile lui, după opiniunea celor ce ştiu bine lucrul, conţin numai nişte nevinovate însemnări din trecut şi delineeri despre luptele purtate. Pe Iancu încă au de cuget să-l prindă, fiindcă se tem de însemnata sa înrâurinţă asupra poporului.

Aceşti ambi Români parcurg acum o a doua şcoală militară: dacă mai înainte au învăţat dela *inamic măiestria răsboiului*, acum învaţă *dela amic dreptul de răsboiu*, ce pentru ei este un mare câştig pentru orice întâmplare. Aşà de puţin se ia acuma aminte de învăţătura istoriei, care mai pe toată pagina ne arată, că prin prigoniri se fac numai martiri, iar din sângele martirilor se nasc apărătorii dreptăţii » [2]).

Indignarea Românilor pe urma acestei arestări erà extrem de mare precum se vede clar şi din rapoartele menţionate mai sus. Ţinând seamă de această indignare, şi poate şi la intervenţia lui Şaguna, Axente Severu, negăsindu-i-se nici o vină, fu pus în libertate, ca şi Iancu la vremea sa, cu scuza ipocrită, că arestarea nu s'a făcut decât din greşeală. O corespondenţă din Sibiu dela sfârşitul lui Noemvrie vesteşte următoarele: « Din Sibiu ne vine îmbucărătoarea înştiinţare că prefectul Axente Severu, soţul de arme a lui Iancu, este eliberat, fără însă de a se spune ceva

---

[1]) « Bucovina », II, No. 39, p. 240 urm.
[2]) « Bucovina », II, No. 40, p. 251.

mai de aproape despre adevărata cauză a prinderei şi despre rezultatul cercetării lui» [1]).

* * *

Persecuţiuni de acest fel şi şicanări la tot pasul avură să îndure aproape toţi aceia, cari în anii de restrişte ai revoluţiei maghiare avură curajul să lupte pentru cauza habsburgică, o cauză pe care dânşii o considerau identică cu cea a neamului lor fără însă ca ea să fie identică [2]). Acest tratament neaşteptat a impresionat adânc neamul românesc din Ardeal şi în deosebi pe foştii comandanţi militari din munţii apuseni, pe Iancu, Severu şi Balint. Amărăciunea lor merse aşà de departe, încât dânşii, şi în deosebi Iancu, se simţì îndemnat *să reacţioneze* împotriva ingratitudinei habsburgice, manifestând acest protest, pe lângă altele, şi prin faptul că refuză decoraţiunea pe care împăratul Franz Iosef i-o conferise, după atâta *tocmeală şi târguială cu înşişi sfetnicii tronului său*. Ştirea despre decorarea luptătorilor români ajunse, precum aminteam mai sus, la cunoştinţa autorităţilor din Transilvania la finele anului 1850 şi Iancu fusese invitat să se prezinte la autoritatea administrativă din Alba-Iulia pentru a-şi ridicà decoraţiunea. Iancu însă refuză net să se prezinte şi să primească decoraţiunea, diminuată de împărat şi scăzută în valoarea ei morală şi prin şicanele şi persecuţiile îndurate de dânsul şi camarazii săi de luptă.

Refuzul acesta erà de natură să impresioneze încâtva oficialitatea habsburgică şi deaceea avem ştire că în repetate rânduri se pusese stăruinţe pe lângă Iancu, pentru a-l determinà să primească decoraţia. Dânsul însă se menţinù până la capăt în atitudinea sa deamnă de protest şi refuz hotărît.

La începutul anului 1851 Avram Iancu petreceà în Viena. Atunci Simion Barnuţiu notà în însemnările sale următoarele întâmplări foarte caracteristice în legătură cu refuzul lui Iancu de a primì decoraţia ce-i fusese conferită de împăratul Franz Iosef. Iată ce notează Barnuţiu:

[1]) « Bucovina », II, No. 42, p. 269.
[2]) « Bucovina », II, No. 45, p. 285 urm.

« In ... 1851, căpitanul l-a chemat pe Iancu şi pe Fodor. După ce au compăruit, l-a întrebat pe Iancu dacă vrea să accepte crucea sau ba; Iancu şi-au dat dechiarăciunea şi motivele pentru care nu poate să accepte decoraţiunea austriacă, iar pe cea rusească s'a dechiarat că o acceptă ».

« In ...., iar l-au chemat poliţia, poftindu-l să se dechiară numai în scurt, fără de a înşirà multe motive, dacă primeşte decoraţiunea sau ba; iară au răspuns că nu o primeşte ».

« In ...., s'au dus Iancu nechemat la poliţie, arătând că stă lângă dechiarăciunea cea cu motivele, iar nu lângă cea scurtă, reflectând la poliţie *ca să o trimită acea la minister*, ca să nu mai socotească cineva că el nu acceptă crucea pentru că nu s'ar zice onorat pe sine şi contemptoriu a donului împărătesc, ci numai din cauza că *vrea ca mai întâiu să se decoreze naţiunea cu împlinirea promisiunilor* » [1]).

Avram Iancu a aşteptat înzadar împlinirea promisiunilor împărăteşti până la tragicul sfârşit al întunecatei sale vieţi. El a murit de dorul acesta neîmplinit, refuzând cu indignare decoraţiunea lui Franz Iosef, în semn de protest contra făgăduinţelor neîmplinite ale împăratului. In viziunea sa clară, Avram Iancu simbolizà prin acest protest hotărîrea eroică a neamului său de a-şi recucerì drepturile înstrăinate cu arma în mână ca în munţii apuseni, şi a nu le mai obţine din mila împăratului ingrat, adeverind prin aceasta odată mai mult că drepturile unei naţiuni conştiente nu se cerşesc, ci se iau.

[1]) G. Bogdan-Duică, *Notes-ul de însemnări al lui Simeon Bărnuţiu*, l. c., p. 213.

A N E X E

ÜBERSICHT

jener Männer, welche sich aus dem Zivilstande durch hervorragende Treue, vorzügliche Hingebung, Gesinnungstüchtigkeit und entschlossene Haltung, oder auch durch Kühnheit und Unerschrockenheit im Kampfe mit den Rebellen besonders ausgezeichnet haben.

1. FRANZ JOSEF v. SALMEN, k. k. Gubernialrath u. Graf der sächsischen Nation. *Kommandeurkreuz des Leopold-Ordens.*

Verdienste: Als nach den Ereignissen in Wien zu Anfang des J. 1848 die Union Siebenbürgens mit Ungarn und deshalb die Abhaltung des Siebenbürger Landtages zur Sprache kam, hat Salmen Vertrauensmänner aus allen sächsischen Gauen nach Hermannstadt berufen und alle Kreise zum Widerstreben bewogen.

In die Union haben die Deputierten der Sachsen auf dem klausenburger Landtag theils gar nicht, theils nur bedingungsweise eingewilligt; die Bedingungen wurden in Pest verworfen und so hielt Salmen eine Volksversammlung in Hermannstadt ab, wo sich die Sachsen von der Union lossagten, den damaligen kommandirenden Generalen Freih. v. Puchner vor und nach Herausgabe der bekannten entscheidenden Proklamation von 18. Oktober 1848 kräftig unterstützten, die Einfügung in den österr. Staat ansuchten, ein Jägerbataillon aus eigenen Mitteln errichteten und überhaupt nahmhafte Opfer brachten. Salmen hat diesen guten Geist im Volke genährt; er selbst ist oft mit dem Tode bedroht worden und hat grossen Verlust am Vermögen erlitten. In der ihm zu Theil werdenden Auszeichnung wird auch die Nation belohnt.

2. ANDREAS SCHAGUNA, gr. or. Bischof in Siebenbürgen. *Kommandeurkreuz des Leopold-Ordens.*

Verdienste: In der Volksversammlung der Romanen in Blasendorf hat Schaguna das Volk zur standhaften Treue gegen die a. h. Dynastie angefeuert; die Volks-Versammlung hat sich gegen die Union ausgesprochen: Dass diese Versammlung ohne den geringsten Übergriff abgehalten wurde, ist seiner Umsicht, Gewandtheit u. Popularität bei seinen Kirchenkindern und überhaupt bei den Romanen zu danken; in ihm wird gleichfalls die ganze romanische Nation für ihre standhafte Anhänglichkeit an die a. h. Dynastie belohnt.

3. JOSEF BEDEUS v. SCHARBERG, k. k. wirkl. geh. Rath, Hofrath u. königl. siebenb. Oberlandes-Kommissär. *Kommandeurkreuz des Leopold-Ordens.*

Verdienste: Hat als Oberlandes-Kommissär für die Verpflegung und Approvisionirung der kais. Truppen unter dem Befehle des F. Z. M. B. Puchner mit rastloser Thätigkeit und dem besten Erfolge gewirkt; er besorgte gleichzeitig die Leitung des Steuereinhebungs-Geschäftes und seinen Bemühungen ist es grösstentheils zu danken, dass die direkten Steuern in Siebenbürgen selbst während der Kriegs-Epoche so lange es nur möglich war, in die Staatskasse einflossen.

Nach der Einnahme von Hermannstadt durch die Rebellen, sah er sich gezwungen, sich mit den kais. Truppen in die Wallachei zurückzuziehen. Dort leitete er das Unterstützungs-Komité für die geflüchteten, ihrer Habe beraubten Siebenbürger mit hingebendem Eifer und grösster Unparteilichkeit und leistete jedem Nothleidenden Hilfe und Beistand. Er ist ein Mann von ausgezeichneter Rechtschaffenheit und von der bewährtesten Treue und Ergebenheit für das a. h. Kaiserhaus und die kais. Regierung.

4. GRAF JOS. BÁNFFY, k. k. Kämmerer u. pers. Gub.-Rath. *Orden der eisernen Krone II. Klasse.*

Verdienste: Graf Bánffy war früher Gub-Rath, musste sich vor etlichen Jahren wegen einer unverdienten Kränkung und Zurücksetzung aus dem Staatsdienste zurückziehen, erhielt nach mehr als 20-jähriger treuer Dienstleistung eine karge Pension von 600 Fl.; trotz dieser erlittenem empflindlichen Kränkung war Bánffy in seiner Treue nicht einen Augenblick wankend, vielmehr sagt von ihm Oberst Urban, dass er in seinem Alter und bei seiner Kränklichkeit bis zum äussersten Momente der Treue gegen den Thron, zur Ruhe und Besonnenheit mit Erfolg gestimmt habe und beim Anrücken Bems' in der grössten Gefahr von Klausenburg in die Bukowina geflohen sei, und daselbst kümmerlich existirt habe.

Während seiner Abwesenheit hat er bedeutenden Schaden erlitten, namentlich ist sein Gestütt in Bontzida, eines der schönsten im Lande, so zu sagen vernichtet. In ihm wird der treu gebliebene h. Adel des Landes geehrt.

5. GEORG BINDER, Superintendant der evang.-luther. Glaubensverwandten in Siebenbürgen. *Ritterkreuz des kaiserlichen Leopold-Ordens.*

Verdienste: Steht wegen seiner Gelehrsamkeit und seinen Tugenden im ganzen Lande und zunächst bei der sächsischen Nation in grosser Achtung, hat stets eine unerschütterliche Treue offenbart, war am ah. Hoflager zu Innsbruck an der Spitze der sächs. Nation, welche der Union entgegenwirkte, hat manche Drangsale von den Insurgenten erlitten, in ihm wird die Nation ausgezeichnet.

6. JOHANN DANIEL ZIEGLER, Hermannstädter Bürgermeister. *Ritterkreuz des Leopold-Ordens.*

Dient bereits ein halbes Jahrhundert hat sich allen Drangsalen in des letzten Zeit mit Hingebung unterzogen, als erstes sächs. Beamtes nach dem Comes u. mir die Verdienste des schroer geprüften, unerschütterlich getremen Hermannstadt, dieser während der Revolution als Bein spiel dastehender, ganz makellosen Stadt anzuerkemen u. zu belhnen, verdient er diese Auszeichnung.

7. OTTO von HONNAMON, k. k. Thesaurariats-Rath. *Orden der eisernen Krone III. Klasse.*

Verdienste: War einer von den Wenigen beim Thesaurariate, welche fest an das oesterreichische Kaiserhaus hielten; er trat entschieden gegen die magyarische Tendenzen auf, mit denen diese Landesbehörde umstrickt war; Honnamön hat sich in die Walachei geflüchtet und seine ganze Habe preisgegeben. Er ist ein sehr fähiger und eifriger Beamter und seine Auszeichnung wäre eine lohnende Beruhigung für alle treu Gebliebenen.

8. AXENTIE SEVERU aus Szász-Csanád. *Goldenes Verdienstkreuz mit der Krone.*

Verdienste: Zum Präfekt des Blasendorfer Landsturmes ernannt, hat derselbe die Organisierung und Bewaffnung dieses Aufgebotes bis zu Ende Oktober 1848 mit allem Fleisse und Energie betrieben und vollendet, gleichzeitig aber auch die angeordnete Entwaffnung der Magyaren in den seine Präfektur bildenden 120 Ortschaften vollzogen, wobei zwar sechs Adelige, welche sich weigerten die Waffen abzugeben, umgebracht wurden; andererseits aber wieder eine bedeutende Zahl derselben gerade zu Blasendorf Aufnahme und Schutz erhielten, was sie später mit Plünderung und Mord belohnten.

Anfangs November besetzte Severu mit seinem Landsturm höheren Befehlen gemäss die Linie von Csombord Aszony népe, Kokelburg bis Medias, um den Szeklern das Vorrücken gegen Karlsburg und N. Enyed und die Vereinigung mit den in letzterem Orte stehenden Rebellen zu verhindern; entwaffnete inzwischen Maros-Ujvár und zog nach dem 10. Dezember gegen Banffy-Hunyad.

Nach dem Abzuge des Generalen Baron Wardener von Klausenburg, besetzte Severu das linke Maros-Ufer, liess auf dem Wege von Nagy-Enyed nach Thorda streifen und vertrieb am 6. Jänner den Feind aus Maros-Ujvár, am 17. Jänner zerstreute aus einem Hinterhalte bei Felvintz eine feindliche Recognoszierungstruppe gänzlich und blieb in dieser Gegend, dann bei Hermannstadt bis zum Rückzug der k. k. Truppen in die Walachei. Gegen Ende März in das Ampoly-Thal zurückgezogen, lieferte er dem Feinde im Laufe des Monates April bei Zalathna mehrere Gefechte, wofür ihn das Karlsburger Festungs-Kommando belobte. Am 10. Mai erschien er zwar zu spät bei Abrudbánya, um an der Vertreibung Hatvany's Theil zu nehmen, jedoch zeitlich genug, um die durch den Strassenkampf in Brand gerathene Stadt vor der völligen Zerstörung zu schützen und vielen magyarischen Einwohnern das Leben zu retten. Die Erhaltung dieses Ortes ist nebst dem Oberlieutenant Munzath vor Allem dem Severu zu verdanken.

Am 17. Mai bei dem Einzug von 800 Landstürmlern in die Festung Karlsburg, noch mehr aber am 26., als der Landsturm die Festung verliess, wobei er jedesmal die feindliche Stellung durchbrechen musste, hat sich Severu durch Muth und Kühnheit ausgezeichnet. Am 31. Mai nahm er mit seinem Landsturm an dem Versuch, die Festung zu entsetzen, mit Oberlieutenant Munzath und mit Balintu Theil, vertrieb später die Feinde aus Hondol und Boitza, führte ein bedeutendes Proviant-Magazin aus Al-Giozy in die Gebirge und schlug mit Oberlieutenant Munzath vereint, den Feind am 1. Juli aus Zalathna und kämpfte am 25. abermals für die Entsetzung der Festung.

Seine Hauptverdienste sind: schnelle Organisierung seines Landsturmes, dessen Vertrauen er sich in einem Masse erwarb, dass ihm derselbe — wenn gleich aus der Gegend von Blasendorf genommen nach dem Abzug des k. k. Truppen aus dem Lande 12.000 Mann stark in die Gebirge folgte und bis zum Ende des Krieges bei ihm aushielt; ferner die Erhaltung der Ordnung bei demselben, so dass die Entwaffnung des zahlreichen ungarischen Adels in der Gegend von Blasendorf ohne Excessen erfolgte und dass viele Adelige Aufnahme und Sicherheit in Blasendorf fanden, die Unerschrockenheit und der Muth, mit dem er in allen Gefechten seinem Landsturm voranging, dass er durch seine Bewegungen im Ampoly Thale jedenfalls die Fortschritte der Belagerung vom Karlsburg lähmte; endlich die Erhaltung Abrudbányás am 10. Mai.

Der Vorwurf, dass sein Landsturm am 5. Jänner 1849 N. Enyed in Brand steckte, bedarf noch der Begründung. Severu selbst hielt sich damals zu Csonbord auf, fast zwei Stunden von N. Enyed.

9. ABRAHAM JANCU aus Topánfalva, Advokat. *Goldenes Verdienstkreuz mit der Krone.*

Verdienste: Im Besitze einer grossen Popularität bei den Romanen, hat er diese auch im vollsten Maase dazu benützt, um seine Nationalen den magyarischen Tendenzen gegenüber in dem Festhalten an Österreich und dessen legitimen Herrscher zu bestärken und sein Auftreten bei der ersten Versammlung zu Blasendorf im Mai 1848 an der Spitze einer zahlreichen Schaar der Bewohner seiner Heimath hat das Meiste dazu beigetragen, das damals noch schüchterne Volk zu der unverkennbar gegen jene Tendenzen gerichteten in den Eid der Treue für den Kaiser enthaltenen Erklärung zu ermuthigen, dass es dem Kaiser Ferdinand I. und dem durchlauchtigsten Erzhause Österreich ewig treu, den Freunden S. Majestät und des Vaterlandes Freund — und den Feinden derselben Feind sein werde.

Durch die schon damals im Geiste der Revolution handelnde Landesregierung verfolgt, konnte er der Verhaftung nur dadurch entgehen, dass er sich verborgen hielt. Nach der zweiten Versammlung bei Blasendorf im September 1848 begann er in seiner Heimath die Nationalgarde zu errichten und zu organisieren und führte schon im Anfange November unter dem Befehl des Hauptmannes Gratze des 1. Rom. Grenzregiments mehrere Tausende seines Landsturmes nach N. Enyed und Thorda und von da nach Banffy-Hunyad, wo er in Verbindung mit den k. k. Truppen, gegen die Rebellen focht. Nach dem Abzug der k. k. Truppen aus Klausenburg zu Ende Dezember zog sich Jancu in die westlichen Gebirge des Landes zurück, die er fort an durch 8 Monate, auch nachdem die k. k. Truppen das Land verlassen hatten, im Verein mit Balintu und Severu gegen unausgesetzte feindliche Angriffe,

obschon sehr oft an Munition und Lebensmitteln Mangel leidend, mit dem Landsturm allein so nachdrücklich vertheidigte, dass der Feind, welcher 3 mal, am 6. und 16. Mai, dann am 10. Juni 1849 mit bedeutenden Streitkräften und mit Geschütz versehen bis Abrudbánya vorgedrungen war, zweimal vollständig vernichtet und beim dritten mal wegen abgeschnittener Zufuhr von Lebensmitteln und starken Verlust an Menschen nach 9 tägigem Kampfe zum Abzuge genöthiget wurde, diese Gegend nicht zu unterjochen vormochte, dort also die Autorität des Kaisers, wie zu Karlsburg ununterbrochen fortbestand. Waren auch diese Erfolge nur durch die rühmenswerthe Ausdauer und unverkennbare Bravour des Landsturmes möglich, so wars doch unstreitig auch Jancus Popularität, die in dem, der rechtmässigen Regierung ergebenen Volke diese Ausdauer zu erhalten, den Widerstand zu kräftigen und zu verlängern wusste; selbst zu einer Zeit, als die Aussicht auf den Sieg der k. k. Truppen noch ungewiss war, und die Gebirgsvertheidiger vom platten Lande abgeschnitten, empfindlichen Mangel an Lebensmitteln litten.

Jancu hat sich daher um die gute Sache in Siebenbürgen wesentliche Verdienste erworben, deren Anspruch auf a. h. Anerkennung durch den moralischen Charakter dieses Mannes nicht vermindert wird, welcher nach dem Zeugnisse des Hauptmanns Gratze frei von jedem Tadel ist. Wenn in den Kämpfen seines Landsturmes mancher unschuldige oder wehrlose Magyar gefallen ist, so hat Jancu selbst nie, weder eine Untat, noch einen Unfug begangen, wenigstens spricht dafür das Zeugniss des Hauptmanns Gratze: « dass mit Jancu's Wissen und auf seine Veranlassung Niemanden ein Unrecht geschah. Dagegen hat Jancu die Bemühungen des Hauptmanns: Ordnung zu erhalten in dem Masse unterstützt, dass vom romanischen Landsturm zu N. Enyed und Thorda nicht die geringste Gewalthat vorgekommen ist, obschon die Nationalgarden dieser Städtchen besonders des erstern häufige Raub- und Brandzüge gegen romanische Ortschaften noch kurz vorher unternommen hatten, worüber bei den Romanen grosse Erbitterung herrschte. Selbst im Gebirge sind die Magyaren zu Abrudbánya und Verespatak so lange unangefochten und geschützt geblieben, bis sie durch ihren Anschluss an die mit Hatvany eingerückte Rebellentruppe und den Kampf gegen den Landsturm sich selbst dieses Schutzes verlustig gemacht hatten.

10. SIMON BALINTU, griech.-kath. Pfarrer zu Verespatak. *Goldenes Verdienstkreuz mit der Krone.*

Verdienste: Dieser Priester ward nach der ersten Versammlung der Romanen zu Blasendorf im Mai 1848 auf Befehl der damals bereits im Geiste der Revolution handelnden Landesregierung verhaftet und erst nach der zweiten Versammlung zu Blasendorf entlassen. Veranlassung dazu war das Wirken desselben im Interesse der gerechten Sache durch Belehrung des Volkes über die Zwecke der Umsturzpartei und Ermahnung seinem rechtmässigen Herrscher treu zu bleiben, welches er auch nach seiner Freilassung fortsetzte.

Nach der Katastrophe zu Zalathna am 23. Oktober 1848 erschien Balintu am 28. daselbst, und bewirkte durch seine Ansprache bei dem Volke, dass es die gefangengehaltenen Kameralbeamten freigab und eine bedeutende Menge gemünzten Silbers und Kupfers, 2000 Dukaten und mehrere Pfunde ungemünzten Goldes zurückbrachte, die aus den Kameralkassen entwendet worden waren.

Zum Präfekten des romanischen Landsturmes von Thorda ernannt, fiel ihm Anfangs Jänner 1849 die Vertheidigung des oberen Aranyos-Thales gegen Thorda und Klausenburg zu, die er mit eben so viel Einsicht und Klugheit leitete, als er darin persönlichen Muth und Geschicklichkeit bewies.

Den Feind, der zunächst aus Al-Jara nur Raubzüge in die Umgegend unternahm, griff er schon am 14. Jänner in seinem Neste selbst an, und vertrieb ihn nach einem ziemlich heftigen Kampfe mit grossem Verluste. Nun suchte der Feind nach Offenbánya vorzudringen, um sich des dortigen Aerarial-Goldbergwerkes zu bemächtigen, aber auch dieser Versuch wurde durch Balintu in den Gefechten vom 17. und 22. Jänner, 20. und 21. Februar, 1. und 22. März und vom 13. April, wobei der Feind jedesmal bedeutende Verluste erlitt, vollkommen vereitelt, so dass der Feind im Aranyos-Thale nicht weiter als bis Szolcsa gelangen konnte.

Am Versuche vom 31. Mai, die Festung Karlsburg zu entsetzen, und den 9-tägigen Gefechte Jancus mit Kemény Farkas nahm Balintu mit 1500 Mann seines Landsturmes rühmlichen Antheil.

Als Kommandant des linken Landsturmflügels schlug er am 13. Juni mit 18 Jägern 240 Honvéd in die Flucht, am 15. wies er vom Sesu Montarilor den feindlichen Angriff mit solchem Nachdrucke zurück, dass gegen Abend der Feind sich wie vom Centrum und rechten Flügel, so auch von dieser Seite nach Abrudbánya hineingedrängt befand, und da er an diesem Tage vollständig geschlagen ward, sich am 16. nach Zalathna zurückziehen musste.

Nach seiner Rückkunft zu Szolcsa schlug er am 23., 25., 27. und 29. Juni den Feind, der abermal nach Offenbánya vordringen wollte, mit bedeutendem Verluste zurück, wonach dieser, wie im Jänner seine Unternehmungen wieder auf Mord- und Verheerungszüge gegen wehrlose roman. Ortschaften beschränkte und bis zur gänzlichen Bezwingung der Rebellen fortsetzte.

Balintu's Verdienste und seine Wirksamkeit im Interesse der guten Sache für die er eine 4 monatliche Haft erlitt, besteht demnach auch in der Erhaltung des Kameralgutes zu Offenbánya, dann in der Sicherung des rechten Flügels der damaligen Stellung des Landsturmes im Gebirge gegen die von Klausenburg und Thorda anrückenden Rebellen.

Wie Iancu, ist auch Balintu für seine Person frei von jedem Vorwurf.

11. FRIEDRICH KIRCHNER, Brooser Königsrichter. *Ritterkreuz des Franz Joseph Ordens.*

Verdienste: Hat dem tapferen Vertheidiger des Dévaer Schlosses, Hauptmann Kodich, obwohl er ihn nicht einmal persönlich kannte, durch 9 Wochen, wo jener Hauptmann von aller Verbindung mit den k. k. Truppen abgeschlossen war, mit eigener Lebensgefahr über die Bewegungen, Absichten und Stärke des Insurgentenheeres verlässliche Nachrichten mitgetheilt; die vom roman. Landsturm verfolgten und sich nach Broos geflüchteten ung. Edelleute in Schutz und in sein Haus mit eigener Lebensgefahr aufgenommen; hat 75 Brooser Gardisten zur Vertheidigung der Karlsburger Festung durch seinen Einfluss angeeifert, die theilweise dort ihren Tod gefunden haben. Ebenso hat derselbe kurz vor dem Einmarsche der Rebellen in Broos die daselbst zurückgelassenen Gewehre der Gardisten in das Dévaer Schloss gerettet,

wofür er von den Insurgenten mit einer anfänglich mit 5000 fl. CM. bemessenen, später durch Bém auf 3825 fl. CM. ermässigten Geldbusse belegt wurde.

Nach dem Falle von Hermannstadt hat Kirchner das im Hatzeger Thale befindliche Depot des E. H. Maximilian Chevauxlégers Regiments hievon in Kenntnis gesetzt und hiedurch 400 Mann mit ebenso viel Pferden und die in der Eile zurückgelassenen Vorposten gerettet.

Endlich hat derselbe das aus 16.000 Mann bestehende kais. russ. Hilfskorps bei dessen Einmarsch nach Siebenbürgen 14 Tage hindurch zur Zufriedenheit des Kommandanten und der Steuerträger verpflegt.

Schliesslich hat Kirchner auch den Hauptmann Czernoevich, wie aus dem mit hohen Ministerial-Erlass vom 5. Februar l. J. L. $\frac{662}{M.F.}$ herabgelangten Zeugniss hervorgeht, verlässliche Nachrichten über die Bewegungen der Insurgenten zukommen lassen, und hiedurch ein lobenswerthes Benehmen an den Tag gelegt.

Ist überhaupt einer der eifrigsten sächsischen Beamten.

12. JOSEPH WAECHTER, Dr. der Medizin und Hermannstädter Wahlbürger. *Goldenes Verdienstkreuz mit der Krone.*

Verdienste: Ist einer der ausgezeichnetsten Bürger von Hermannstadt, ein geschickter Arzt, voll Eifer und Gemeinsinn, hat sich an jedem nützlichen Unternehmen in Hermannstadt auf das Thätigste betheiliget, ist während der Wirren mit grosser Entschiedenheit gegen die ungarische Nation aufgetreten, hat mit Eugen Fridenfels und Jakob Rannicher die Hermannstädter Volksversammlung zur Lossagung vom ung. Ministerium bewogen, sowie sich überhaupt stets mit grosser Wärme für die kais. Sache ausgesprochen und seine Mitbürger in ihrer treuen Gesinnung bestärkt.

13. STERCA SULUTZ, gr.-un. Vikar zu Szilágy-Somlyó. *Ritterkreuz des Franz Joseph Ordens.*

Verdienste: Ist einer der ehrenwerthesten und frommsten Geistlichen der gr.-kath. Diöcese und hat während der Insurgenten-Herrschaft die Pflichten eines treuen Unterthans redlich erfüllt; besonders ist es ihm zu verdanken, dass in der Gegend um Szilágy-Somlyó keine Verwüstungen und Mordthaten ausgeübt wurden. In ihm würde die gr.-un. Geistlichkeit geehrt, deren Oberhaupt, der Bischof Lemény, leider sich abtrinnig zeigte.

14. IGNAZ SCHLAUFF, röm.-kath. Stadtpfarrer zu Hermannstadt und Erzdechant. *Ritterkreuz des Franz Joseph Ordens.*

Verdienste: Ist ein treuer Verfechter der deutschen Bekenner der röm.-kath. Kirche, in Mitten der magyarischen Tendenzen huldigenden höheren und niederen Geistlichkeit. Hat während der Insurgentenherrschaft, wie wohl mit Misshandlungen und dem Tode bedroht, in der Treue gegen das ah. Kaiserhaus nie gewankt, hat das vom Rebellenkommissär Csányi in Folge des vom Debrecziner Convent gefassten verbrecherischen Beschlusses über die Losreissung Ungarns von der österr. Monarchie angeordnete Te Deum nicht abgehalten. Ist ein eminentes Talent und zu höheren geistlichen Würden berufen.

15. HEINRICH SCHMIDT, Professor an der Rechtsakademie zu Hermannstadt. *Ritterkreuz des Franz Joseph Ordens.*

Verdienste: Auf dem ung. Landtag zu Pesth, als die Errichtung der ung. Armee zur Sprache kam, hatte er den Muth, mit Berufung auf die pragmatische Sanction, diesem Beschluss zu widersprechen, ja überhaupt zu erklären, dass der Landtag den legalen Weg verlassen habe und er demselben nicht länger beiwohnen könne; welcher Widerspruch eine grosse Aufregung daselbst verursachte. Er war es auch, welcher den Landtag in Pesth mit den Obgenannten verliess, worauf der Landtag, deren Fahndung beschloss; doch ohne Erfolg, da es ihnen allen gelang zu entkommen.

16. PETER LANGE, Kronstädter Senator und Mitglied des Verwaltungsausschusses von Seite der sächsischen Nation. *Ritterkreuz des Franz Joseph Ordens.*

Verdienste: Ist einer der besten Köpfe und ausgezeichnetsten Beamten im Sachsenlande; er war in Innsbruck mit der sächsischen Deputation, damit der Artikel über die Union die ah. Sanction nicht erhalten möge. Er hat den Muth gehabt, während der Insurgentenherrschaft sein Amt niederzulegen. Er ist der Gründer eines nützlichen Etablissements in Kronstadt, nämlich der Sparkasse, des Versatzamtes und der Pensionsanstalt.

Wegen seiner gemeinnützigen, unparteiischen, vor allem nationalen Vorurtheil entfernten Gesinnung steht er bei allen Wohlgesinnten ohne Rücksicht der Nationalität in hoher Achtung.

17. ANTON DINDAR, gewesener Oberkönigsrichter des Székler Stuhles Aranyos. *Ritterkreuz des Franz Joseph Ordens.*

Verdienste: Ist ein redlicher, biederer, allgemein geachteter Mann, welcher dem Staate durch 37 Jahre treu und redlich gedient hat, und welcher wegen seiner Anhänglichkeit an die gesetzliche Regierung und Verpflegung des romanischen Landsturmes beim Einzuge der Insurgenten in Siebenbürgen seine Dienstesstelle entsetzt, gefangen genommen und oft in Gefahr war, durch dieselben erschossen zu werden.

18. FRIEDRICH MÜLLER, pens. Thesaurariathsrath. *Ritterkreuz des Franz Joseph Ordens.*

Verdienste: Hat während seiner aktiven Dienstleistung unter den stattgehabten Revolutionswirren sich durch unerschütterliche Treue und standhafte Vertretung der gerechten Sache sich hervorgethan, sowie zu jeder Zeit vielfache Beweise seines regen Eifers für das öffentliche allgemeine Wohl gegeben und durch namhafte Geldspenden zur Beförderung des allgemeinen Besten beigetragen. Schon beim Beginne der revolutionären Umtriebe durch die vom ehemaligen ungarischen Ministerium nach Siebenbürgen geschickten Kommissäre hat er mit richtigem Blicke die gefährlichen Tendenzen desselben erkannt, und daher denselben im Vereine mit dem Thesaurariathsrath Honnamon

bei jeder sich darbietenden Gelegenheit nachdrücklichst entgegengewirkt. Als aber bei dem siebenb. Thesaurariat die revolutionären Elemente die Oberhand gewannen, und die anders Gesinnten öffentlich und geheim angefeindet und sogar insultirt wurden, wankte er dann keinen Augenblick und hielt sowohl in seinem Amte beim Rathstische als in allen übrigen Privatbeziehungen fest an der gerechten Sache des ah. Thrones, wodurch er auf das Selbstvertrauen und die Ausdauer der Hermannstädter treuen Bevölkerung wohlthätig eingewirkt hat. Bei dem Herannahen der Insurgenten musste er denselben seine Habe Preis geben und sich bei geschwächter Gesundheit in der rauhesten Jahreszeit in die Wallachei flüchten. Seit vielen Jahren hat er bedeutende Geldspenden zu öffentl. Zwecken und zur Vertheilung unter die Nothleidenden, sowie zu Kriegsbedürfnissen und der Invaliden-Versorgung gewidmet.

19. FRIEDRICH von SACHSENHEIM, früher siebenbürg. Hofagent, jetzt k. k. Oberdistrikts-Kommissariats-Referent. *Das goldene Verdienstkreuz.*

Verdienste: Er liess sich mit Eifer im Interesse des Thrones und der Monarchie verwenden, wirkte in Wien durch die Tagespresse mittelst zeitgemässer Erinnerungen und Aufforderungen, er brachte im strengsten Winter von Wien 6000 St. Gewehre auf Umwegen nach Siebenbürgen mit eigener Gefahr.

20. PETRU POPESZKU, gr. n. u. Erzpriester. *Goldenes Verdienstkreuz mit der Krone.*

Verdienste: Hat sich schon im Jahre 1839 und 1840 bei der Einbeziehung der Törzburger Kalibaschen in die Kordonslinie durch seine zeitgemässen Anreden an das Volk ausgezeichnet und wurde zur ah. Belobung vom kommandirenden Generalen Baron Wernhardt empfohlen; in der Revolutionsperiode hat er durch echt patriotische Haltung und zeitgemässe Reden an das Volk erfolgreich gewirkt.

21. JAKOB RANNICHER, gegenwärtig in Wien angestellt. *Das goldene Verdienstkreuz.*

Verdienste: War Mitredakteur des Siebenbürger Boten vor der Insurgentenherrschaft und hat bei der patriotischen Energie, mit welcher dieses Blatt sich vernehmen liess, viel Verdienst. Er war es, der Anfangs Mai 1848 im Theater zu Hermannstadt die Demonstration zu Gunsten eines einigen Österreichs gegenüber den von der magyarischen Partei laut gewordenen Tendenzen leitete. Durch seinen bedeutenden Einfluss auf die Bürgerschaft hat er wesentlich auf deren Geist gewirkt. Er verfasste die Erklärung der Bürgerversammlung im September 1848, womit das Benehmen der aus dem ungarischen Landtag ausgetretenen sechs sächsischen Deputierten gutgeheissen, und die Losreissung vom ungar. Ministerium ausgesprochen wurde.

22. JOSEF IGIAN, gr. n. u. Erzpriester in Offenbánya. *Goldenes Verdienstkreuz mit der Krone.*

Verdienste: Dieser hat durch seinen Einfluss auf den romanischen Landsturm den Untergang Offenbányá's verhindert und hiedurch die k. k. Schmelzwerke gerettet, worüber die dortigen Einwohner und Bergwerksbeamten Zeugniss geben.

23. JOSEF MARLIN, substituirt gewes. Provinzial-Kommissär im Dévaer Bezirk. *Goldenes Verdienstkreuz mit der Krone.*

Verdienste: Derselbe zog als Gardehauptmann ins Feld gegen die Rebellen und gab hiedurch nach dem Zeugniss des k. k. Hauptmanns Gratze seiner Garde das rühmlichste Beispiel. Er hat die Ungarn im Hunyader Komitat gegen die Ausartungen des rom. Landsturms geschützt und die Verpflegung der k. k. Truppen entsprechend besorgt; er wurde wegen seiner unverholen ausgesprochenen Gesinnungen vor das Standrecht der Insurgenten gestellt und blos seine bekannte Menschenfreundlichkeit gegen die ungarischen Familien hat ihn von sichern Tode errettet. In seiner Heimath zu Mühlbach wurde seine Wirtschaft zerstört.

24. EIBEN, röm.-kath. Pfarrer zu Szilágy-Somlyó. *Goldenes Verdienstkreuz mit der Krone.*

Verdienste: Ein sehr würdiger Priester, der seine Treue in mitten der schwierigsten Verhältnisse bewahrte. Er wäre zu belohnen, weil die röm.-kath. Geistlichkeit nicht viele Beispiele der Art aufzuweisen hat.

25. BASIL FODORU, k. k. Thesaurariaths-Praktikant, gewes. Tribun. *Goldenes Verdienstkreuz.*

Verdienste: Hat als selbständiger Kommandant am 23. März 1849 bei Diómál, am 10. April bei Uádháza, am 15. April bei Piatra tăiată, am 24. April bei Piatra lunga, am 10. und 12. Juni bei Remete nächst Tovös, am 13. Juni umweit Bedelö, am 3. Juli bei Ponor und Vladháza, am 4. Juli bei Tárkö, am 22. Juli bei Bedeló die Rebellen geschlagen und ihnen in diesen 10 Gefechten über 400 Mann getödtet. Er hat daher bei der Abwehr des Feindes von dem Gebirge und folglich auch von dem ärarischen Bergwerk zu Offenbánya nach Balintu das meiste Verdienst.

26. GOTTFRIED MARZLOFF, Dr. der Medizin, aus Sächsisch Reen. *Goldenes Verdienstkreuz mit der Krone.*

Verdienste: Dieser hat sowohl in Privatkreisen, als Volksversammlungen seine Mitbürger zur standhaften Treue für ihren gesetzlichen Herrscher ermuntert, wodurch sich die Gemeinde Szász Régen den Hass und die Rache der angrenzenden Székler zuzog, welche, wie bekannt, diesen blühenden Ort in Asche legten.

27. BARNUTIU, Professor. *Goldenes Verdienstkreuz mit der Krone.*

Verdienste: Hinsichtlich seiner Verdienstlichkeit wird sich auf Position 14 dieser Übersicht berufen.

28. GEORG FILKÉNY, *Goldenes Verdienstkreuz mit der Krone.*

Verdienste: Unter seinem Vorsitz hat der Bistritzer Magistrat und die Kommunität noch im Monat Oktober 1848 den Gehorsam dem ungar. Ministerium aufgekündigt und seine Deputirten von Pesth zurückberufen. In ihm wurde die Stadt Bistritz, die schon schwere Leiden tragen musste, geehrt.

29. KASPAR von UGRON, k. Steuer-Einnehmer im ehemaligen Udvarhelyer Stuhle. Ein Székler. *Goldenes Verdienstkreuz mit der Krone.*

Verdienste: Dieser gehörte von jeher zur konservativen Partei im Lande und hat auch während der Umwälzungsperiode seine nie kompromittirte Treue und Anhänglichkeit an die ah. Dynastie bewahrt und offen dargelegt.

30. JOSEF SCHÜTZ, Klausenburger Wahlbürger. *Goldenes Verdienstkreuz mit der Krone.*

Verdienste: Ein Mann, der sich schon seit vielen Jahren durch gemeinnütziges rastloses Wirken und patriotische Aufopferung ausgezeichnet hat und von Sr. Majestät mit der mittlern goldenen Civil-Ehren-Medaille allg. geziert wurde. In der letzten Revolutionszeit hat er seine Hilfe den k. k. Gefangenen mit eigener Lebensgefahr gewährt, und steht wegen seiner Uneigennützigkeit und Liberalität bei seinen Mitbürgern in hoher Achtung. Sein Charakter ist fleckenlos. Wäre auszuzeichnen, um auch den wenigen treu gebliebenen Klausenburger Bürgern eine Anerkennung zu geben.

31. JOHANN RAYMUND, r.-kath. Pfarrer und Dechant zu Udvarhely. *Goldenes Verdienstkreuz mit der Krone.*

Verdienste: Dieser hat in der grossen Gefahr seine unerschütterliche Treue gegen das ah. Herrscherhaus offen bewährt und deshalb sich die Ungnade der ungar. Autoritäten zugezogen.

32. POPOVICH, Consistorialbeisitzer und gr. n. u. Pfarrer in Resinár. *Goldenes Verdienstkreuz mit der Krone.*

Verdienste: Kommandant der unter dem Major Grafen Alberti von E. H. Ferdinand Max Chevaux légers gestandenen romanischen Lanzenreiter. Hat durch seine Ansprache und durch sein Beispiel beigetragen in diese Freischaar Ordnung und Mannszucht zu erhalten. Er wird vom genannten Major ausnehmend empfohlen.

33. FRIEDRICH WAGNER, Brooser-Senator. *Goldenes Verdienstkreuz mit der Krone.*

Verdienste: Ist dem Brooser Königrichter Kirchner stets treu an der Seite gestanden, hat im Jahre 1848 in Wien als einer der abgesandten sächsischen Deputisten die Losreissung der sächsischen Nation von dem ungarischen Ministerium erklärt, ferner die Errichtung berittener Vorposten beantragt, vollführt und aus dem Gardefond bestritten. Mittelst dieser Vorposten hat Kirchner die Kommandanten der kais. Truppen über die Bewegungen des Feindes verständigt. Als sich die Insurgenten Broos näherten, flüchtete sich Wagner mit 33 Garden in das Dévaer Schloss, stellte sich zur Verfügung des k. k. Hauptmanns Csernovich. Nach dem Falle Hermannstadts streiften die Brooser Garden bis in die Nähe der Stadt, wodurch über die Bewegungen des Feindes Kunde gegeben werden konnte. Am 29. März flüchtete sich Wagner nach Káránsebes, stellte sich zur Verfügung des damaligen dortigen Obersten Chavanne und ging am 6. April nach dem unglücklichen Gefechte bei Marga mit den kais. Truppen nach Orsowa und von dort in die Wallachei, kehrte von da nach der Besetzung Hermannstadts durch die Russen zurück und leistete dem Kirchner bei der Verpflegung der Truppen treffliche Dienste.

34. DANIEL GRASER, Mediascher Bürgermeister. *Goldenes Verdienstkreuz mit der Krone.*

Verdienste: Mediasch und seine Umgebung hat im Bürgerkriege vielgelitten, die Last der Geschäfte hat dort vorzüglich den Bürgermeister in Anspruch genommen. Er besitzt die volle Achtung und das Vertrauen der Bürgerschaft. Er ist ein fähiger, gesinnungstüchtiger Mann, in ihm würde die Stadt Mediasch geehrt.

35. NIKOLAUS CORCHESIN aus Topánfalva. *Goldenes Verdienstkreuz mit der Krone.*

Verdienste: Hat am 10. Mai 1849 an dem Kampfe gegen Hatvanyi auf dem rechten Flügel Theil genommen, und dabei von Feinde eine Fahne und einen Wagen erbeutet. In dem Gefechte am 6. Juli bei Fontanelle schlug derselbe mit 440 Mann den Rebellenführer Vasvári (auch der kleine Kossuth genannt), dessen Truppe aus 3000 Mann bestand, so vollständig, dass mit Vasváry und dem grössten Theil der Offiziere noch 850 Feinde fielen, und dabei eine Kanone sammt Munition und Bespannung, Gewehre etc. erbeutet wurden.

36. MICHAL KRAEGER, Mediascher Obernotär. *Goldenes Verdienstkreuz mit der Krone.*

Verdienste: War in dieser verhängnissvollen Zeit dem Bürgermeister stets zur Seite, wurde durch die Insurgenten misshandelt, und durch einen Schuss lebensgefährlich verwundet, in Folge dessen zwei Finger seiner rechten Hand steif geblieben sind. Er ist der tüchtigste Obernotär im ganzen Sachsenlande, ein Mann von tiefer juristischer Bildung, der sich der allgemeinen Achtung erfreut.

37. LADISLAUS POPP, ehemaliger k. Steuereinnehmer im Kővárer Distrikte. *Goldenes Verdienstkreuz.*

Verdienste: Er hat 10.000 fl. Steuergelder vor den Insurgenten nach Naszód retten wollen, wurde jedoch auf der Reise, und zwar in Retteg verhaftet und nach Klausenburg geführt, wo er bis zum Einrücken der k. k. Truppen am 18. November 1848 gefangen gehalten wurde.

38. ADOLF DIETRICH, Dreissigster Kontroller in Klausenburg. *Goldenes Verdienstkreuz mit der Krone.*

Verdienste: Ist während der Rebellenherrschaft vielfach verfolgt worden, und hat trotzdem die unerschütterliche Treue bewahrt. Oberst Urban sagt von ihm, dass er wegen der kaiserlichen Sache den Kopf oft riskiert, und mehreren kaiserlichen Soldaten Trost zugesprochen habe.

39. KAYLICH, Zollamts-Kontroller in Hermannstadt. *Goldenes Verdienstkreuz mit der Krone.*

Verdienste. Hat die von ihm durch den Thesaurariaths-Vorstand Grafen Béldi verlangte Eidesleistung der ungarischen Regierung verweigert, ebenso das Verlangen die Lottogelder abzuliefern, zurückgewiesen; sich hiedurch vom Vorstand des Thesaurariaths eine unbefugt ausgesprochene Suspension und Bedrohung mit Militär-Assistenz zugezogen; gleichwohl aber ausgeharrt im festen Widerstand gegen ein illegales Beginnen und die bedeutende Lottobarschaft aufbewahrt, oder nach Wien an die Lottodirektion gesendet. Am 11. März 1849 hat er bei der Einnahme von Hermannstadt sein Hab preisgegeben, um nur die Aerarialkassen und die Werthpapiere zu retten, was ihm auch gelang. Hat in jeder Beziehung das Beispiel eines seiner Pflicht unerschütterlich getreuen Beamten gegeben.

40. SIMEON GROZA, Pfarrer zu Vallea-Rovini im ehemaligen Zarander Komitat. *Goldenes Verdienstkreuz mit der Krone.*

Verdienste: Die sein Tribunat bildenden 7 Ortschaften wusste er auch nachdem das ganze Komitat von den Rebellen besetzt worden war, so gewandt und muthig zu vertheidigen, dass sie vom Feinde unbetreten blieben. Er hat an den beiden Kämpfen mit Hatvanyi Theil genommen und seine Stellung auf dem rechten Flügel stets zu behaupten gewusst, namentlich am 18. Mai den Feind nach einem heftigen Handgemenge mit Verlust zurück in die Stadt geworfen. Den 6. Juni hatten einige Kompagnien Honvéd die Dörfer zwischen Bucaresti und Boika angezündet, geplündert, das Hornvieh geraubt und acht Menschen erschlagen. Groza griff diese Rebellen-Truppe an, tödtete ihr 12 Mann und gab das abgenommene Vieh den Eigenthümern zurück. Dann zog er in das Defilée von Buecşu, wo er am 8. Juni einen Proviant-Transport des Feindes überfallen, und davon 2 Wagen erbeutet hat. Am 11. Juni griff er in demselben Defilée einen durch 2 Kampagnien Székler convoyirten Lebensmittel-Transporten, von welchen er 40 mit Brod und Speck beladene Wägen erbeutete, der Rest entkam nach Brád,

von der Eskorte wurden 15 Mann getödtet. Die Folge dieser Unternehmung war bei Kemény Farkas, der sich seit dem 10. in Abrudbánya befand, der empfindlichste Mangel an Lebensmitteln, welcher im Vereine mit dem Verlust an Leuten den Kemény nöthigte, sich von Abrudbánya zurückzuziehen. Überdiess hat Groza auch an den Kämpfen vom 15. und 16. Juni Theil genommen.

41. AMBROSIUS HORNYAI, Rektor des Piaristen-Kollegiums zu Klausenburg. *Goldenes Verdienstkreuz mit de Krone.*

Verdienste: Wegen seinen unverholen an den Tag gelegten Gesinnungen und seiner loyalen Handlungsweise wurde er während der Insurgentenherrschaft seines Amtes entsetzt.

42. NIKOLAUS VLADUTIU, gr.-kath. Pfarrer zu Maros-Bogata. *Goldenes Verdienstkreuz mit der Krone.*

Verdienste: In dem Gefechte gegen Hatvanyi am 9. Mai 1849 entschied derselbe durch den an der Spitze der aus Lanzemännern bestehenden Haupttruppen ausgeführten Angriff mit der blanken Waffe den Kampf zum Nachtheil des Feindes, der nun gänzlich nach Abrudbánya zurückgedrängt wurde. Janku sagt: Der tapfere Vice-Präfekt stellte sich, den Säbel in der Hand, an die Spitze der Lanzen und stürmte in 2 Kolonnen auf die Hauptmacht des Feindes los.

Am 17., 18., 19. Mai kommandirte Vladutiu auf dem linken Flügel. Mit diesem hat er am 17. vor Verespatak wiederholte Angriffe des Feindes zurückgewiesen; den 18. aber diesen nach Abrudbánya zurückgeworfen. Am 19. führte er an der Gura-Cornei die Bucsiumaner und hat an der völligen Vernichtung den Hatvanyi nebst den Motzen den grössten Theil.

Janku bestätiget, Vladutiu habe nach der ersten Vertreibung Hatvanyi's aus Abrudbánya durch sein Ansehen bei dem Landsturme vielen Unglücklichen das Leben gerettet.

43. LUDWIG ZALKAI, röm.-kath. Pfarrer zu Zilah. *Goldenes Verdienstkreuz mit der Krone.*

Verdienste: Eine grosse Anzahl der zum röm.-kath. Klerus in Siebenbürgen gehörigen Individuen hat der Schwindel der Revolution ergriffen, und so gehört es zum besonderen Verdienste auch in jener sturmbewegten Zeit die angestammte Treue nicht verletzt zu haben.

In diese Kategorie von leider wenigen Individuen gehört auch Zalkai.

44. LUDWIG BODNÁR, röm.-kath. Pfarrer zu Zalathna. *Goldenes Verdienstkreuz mit der Krone.*

Verdienste: Uiber Bodnár wird berichtet, dass er mehrere Personen vom Tode errettet, und den von Insurgenten beabsichtigten Brand der noch übrig gebliebenen Häuser in Zalathna verhindert habe.

45. KARL LITSKEN, Kronstädter Bürger. *Goldenes Verdienstkreuz mit der Krone.*

Verdienste: Derselbe war Kronstädter Garde-Artillerie-Offizier und hat zwei, dem Publikum gehörige Kanonen bedient. Nach dem Rückzuge der von den Insurgenten verfolgten k. k. Truppen ist er mit dem Geschütze und zwei Munitionskarren unter offenbarer Gefahr dem kaiserlichen Heere in die Wallachei nachgefolgt, wo er Alles dem k. k. Artillerie-Hauptmann Herle laut dessen Zeugniss übergeben hat, ohne eine Belohnung angesprochen oder erhalten zu haben.

Dieses hat er mit eigener Aufopferung und Preisgebung seiner Familie in Kronstadt bewerkstelliget.

46. MICHAEL ANDREIKA aus Topánfalva. *Goldenes Verdienstkreuz.*

Verdienste: Im ersten Kampfe mit Hatvanyi, Kommandant einer Kolonne des linken Flügels, hat derselbe am 8. Mai in der Aufstellung von Verespatak den Angriff des 650 Mann starken Feindes abgewiesen; später aber selbst zum Angriffe übergehend, zuerst eine feindliche Kompagnie fast ganz vernichtet und den Feind so dann auch aus dem Orte selbst geschlagen und dermassen aufgerieben, dass er auf diesem Punkte allein nahe an 300 Todte verlor. Am folgenden Tage, 9. Mai, war es wieder Andreika, der durch einen ungestümen Angriff den Feind in weniger als einer Stunde nach Abrudbánya zurückwarf. Auf einer Anhöhe von diesem Orte bediente er selbst eine, ihm von Jancu zugeschickte Kanone und drang wiederholt auf das Vorrücken der Hauptmacht, deren Angriff unter Vladutiu das Gefecht dann auch vollends zu Gunsten des Landsturmes entschied. Bei dem 2. Kampf mit Hatvanyi hat Andreika wieder auf dem linken Flügel kommandirt und am 17. und 18. Mai den Feind nach hartnäckigem Kampfe jedesmal ins Städtchen zurückgeworfen.

An dem neuntägigen Kampfe mit Kemény Farkas hat Andreika unter dem Vizepräfekt Vladutiu Theil genommen.

47. KLEMENS ADJUDEANU aus Topánfalva. *Goldenes Verdienstkreuz.*

Verdienste: Hat während der beiden Kämpfe mit Hatvanyi, und auch in jenen mit Kemény Farkas mitgewirkt. Im ersten mit Hatvanyi war es der von Adjudeanu befehligte rechte Flügel, der den Angriff durch welchen der Feind bei Cernita nach Brád durchzubrechen suchte, abgewiesen und den Feind nach Abrudbánya zurückgeworfen hat; beim ersten Rückzuge Hatvanyi's hat er im Vereine mit Chorchsin die feindliche Truppe mit solchem Nachdrucke angegriffen, dass ihr Kommandant nur mit wenigen Leuten nach Brád entkam; der grösste Theil der Truppe aber abgeschnitten und nach Abrudbánya zurückgeworfen wurde, wo sie der Landsturm vollständig vernichtete.

48. JOHANN LUDWIG, prov. k. k. Waisenhaus-Direktor in Hermannstadt. *Goldenes Verdienstkreuz mit der Krone.*

Verdienste: Beim Ausbruch der Revolutionswirren war er noch Kaplan des 2. Székler-Grenz-Regiments, wo er sich gleich Anfangs sowohl in Kanzelreden, als auch in Privatkreisen laut gegen alle

Revolutionstendenzen aussprach und eine Zeit hindurch auch mit Erfolg dagegen wirkte. Als aber später die Kossuth'schen Kommissäre das Volk fanatisirten und dasselbe durch mündliche Vorstellungen nicht mehr vom Aufruhre zurückgehalten werden konnte, hat er noch unter der Hand für die Sache des Kaisers fortgewirkt, bis er zuletzt wegen seiner treuen Gesinnung den heftigsten Verfolgungen ausgesetzt, über Kronstadt in die Wallachei zu fliehen genöthigt war. Dort schloss er sich der kais. Armee an und kehrte mit ihr wieder ins Vaterland zurück, wo er in Berücksichtigung seiner Fähigkeiten und Gesinnungstüchtigkeit an die Stelle des bei der Revolution mitbetheiligten und durch Urtheilsspruch beseitigten früheren Waisenhausdirektors Reinisch gesetzt wurde.

49. EREMIAS ERÁNOSZ, kath. Geistlicher von Gyergyo-Ditró, armenischen Ritus. *Das goldene Verdienstkreuz.*

Verdienste: Die Armenier in Siebenbürgen waren eifrige Anhänger der Revolution und so ist es in der That auffallend, dass ein Mann von dieser Nation eine entgegengesetzte Haltung an den Tag gelegt.

Dieses ist der Fall mit Eránosz. Der Mil. Distr. Kommandant, Freiherr von der Heydte sowohl, als der gewesene Distriktskommissär Daniel schlagen ihn zur ah. Anerkennung vor.

50. Dr. JOSEF BORSOS, Phisikus des ehemaligen Mittel Szolnoker Komitats. *Das goldene Verdienstkreuz.*

Verdienste: Dieser wurde wegen seiner unerschütterlichen Treue an die ah. Dynastie von den Insurgenten seines Dienstes entsetzt. Oberst Urban sagt von ihm, dass er der guten Sache sich angenommen und exponiert habe.

51. FRIEDRICH WOLF, Lederermeister und Bürger in Hermannstadt. *Das goldene Verdienstkreuz.*

Verdienste: Dieser hat mit seinem einzigen Sohn Wehrmännerdienste geleistet und durch Plünderung an seinem Vermögen namhaften Schaden erlitten. Wurde von den Rebellen misshandelt, hat aber auch selbst nach der Einnahme von Hermannstadt an der heiligen Sache des Thrones nie verzweifelt, vielmehr seine Mitbürger durch Wort und That ermuntert.

52. JOHANN PROCOPIU, ehemaliger Professor. *Das goldene Verdienstkreuz.*

Verdienste: Hat als Kommandant mit dem Centurio Dinca einer aus N.-Enyed zurückkehrenden feindlichen Kolonne vom 17. Jänner 1849 von Felvintz einen gut gewählten Hinterhalt gelegt, aus welchem durch eine einzige Decharge 70 Honvéd getödtet wurden, wornach sich diese Truppe zerstreute und auf Seitenwegen nach Torda flüchtete. Im Gefechte bei Zalathna am 18. April hat er sich durch persönlichen Muth ausgezeichnet und eigenhändig 3 Insurgenten erschossen; am 10. Mai die Bemühungen des Oberl. Munzath und des Präfekten Severu zur Löschung des Brandes in Abrudbánya und zur Rettung der, der Wuth des Landsturmes ausgesetzten ungarischen Einwohner kräftig unterstützt.

53. MICHAEL BRANTSCH, Leschkirchner Deputirter. *Das goldene Verdienstkreuz.*

Verdienste: War auf dem Pesther Landtag und verliess denselben mit den weiter obengenannten sächsischen Deputirten. Hat sich später bei Errichtung und Organisirung des Landsturmes im Leschkirchner Kreise hervorgethan.

54. JOSEF GELEI, Abrudbányaer Senator. *Das goldene Verdienstkreuz.*

Verdienste: Hat mehrere Personen gerettet, die von den Insurgenten am Leben bedroht waren, und den abermaligen Brand von Abrudbánya verhüthet.

55. GEORGIU MATEI GHICA aus Albaca. *Das goldene Verdienstkreuz.*
56. GABRIEL NEAGU aus Albaca. *Das goldene Verdienstkreuz.*

Verdienste: Als 1000 Feinde am 3. Jänner 1849 das Dorf Valko-Keleczel angegriffen hatten, hielten sie diese nur mit 80 Mann durch 4 Stunden auf und gaben so den Ortsbewohnern Zeit, ihre Habseligkeiten ins Gebirg zu retten.

57. JOSEF SCHNELL, Deputirter aus dem Mediascher Kreise. *Das goldene Verdienstkreuz.*

Verdienste: War auf dem Pesther Landtag und als dieser die gesetzliche Bahn verliess, entschloss er sich auch denselben zu verlassen, wurde aber auf der Flucht ereilt, und hiedurch sein Entkommen für längere Zeit unmöglich gemacht.

58. ANDREI ROSIN aus Maruczel. *Das goldene Verdienstkreuz.*

Verdienste: Als 1200 Feinde am 12. Mai 1849 dieses Dorf angriffen, hat er die Ortsbewohner so geschickt und glücklich geführt, dass der Feind 30 Todte verlor und die Flucht ergriff. Bei dieser Gelegenheit ward den Frauen der Ortes eine Demonstration überlassen, welche den günstigen Ausgang des Gefechtes bedingte und deren entsprechende Ausführung dem muthigen Auftreten der Mutter des Centurions als Führer in der Frauenschaar zugeschrieben wird.

59. KARL GEBAUER, Forstmeister zu Fogaras. *Das goldene Verdienstkreuz.*

Verdienste: Hat bei Errichtung der Nationalgarde in Fogaras nützliche Dienste geleistet, wurde Aktuar des Verwaltungs Comité daselbst. Als sich die Székler verheerend dem Kronstädter Distrikte näherten, verliess er Fogaras, übernahm die Führung des Landsturmes und focht an der Spitze desselben gegen den Feind, begleitete die kaiserlichen Truppen auf dem Rückzug in die Wallachei, kehrte später mit den Russen

zurück und leistete durch seine genaue Bekanntschaft mit den Lokalverhältnissen als Führer wichtige Dienste, worüber er das Zeugniss des russischen General-Lieutenants von Haisford und mehrerer k. k. österr. Militär-Kommandanten beibringt.

60. JOHANN CIURILEANU aus Csürillye, jetzt Distrikts-Dragoner. *Das goldene Verdienstkreuz.*

Verdienste: Im Gefechte gegen Kemény Farkas am 18. Juni 1849 hat derselbe durch sein rechtzeitiges Erscheinen auf dem, durch den Feind bereits geworfenen rechten Flügel des Landsturmes bei Lacul Cornei mit 400 Mann und durch den ungestümen Angriff auf den feindlichen linken Flügel das Gefecht hergestellt, und den Feind gezwungen mit bedeutendem Verlust in seine frühere Aufstellung auf den Seseu Muntarilor zurückzugehen.

Dadurch ward es dem Landsturm möglich, den Feind auf diesem Punkte immer weiter zu drücken, und endlich bis Abrudbánya zu drängen. Der Präfekt Balintu bestätiget übrigens, dass dieser Tribun sich bei jeder Gelegenheit muthig und entschlossen benommen habe.

61. DANIEL STEBRIGER, Distriktrichter in Bistritz. *Das goldene Verdienstkreuz.*

Verdienste: Hat mit dem Oberrichter Filkeni (Posit. 29) dazu mitgewirkt, dass sie Lossagung vom ungarischen Ministerium ausgesprochen wurde.

62. KNALL, Notär zu Stolzenburg. *Das goldene Verdienstkreuz.*

63. SIMONIS KARL, Leschkirchner Stuhlnotär. *Das goldene Verdienstkreuz.*

64. BOCK KARL, Fiskal. *Das goldene Verdienstkreuz.*

65. DÖRR SAMUEL, Stuhlkanzlist. *Das goldene Verdienstkreuz.*

66. NEUGEBORN KARL. *Das goldene Verdienstkreuz.*

Verdienste: Waren bei Einrichtung und Organisirung des dortigen Landsturmes durch den Feldkriegsadjunkten Frühbeck, nun Oberlieutenant im 23. Jägerbataillon, diesem sehr thätig an die Hand gegangen, haben sich freiwillig an den Landsturm angeschlossen und als Kompagnie-Kommandanten in dem Gefechte bei Maros-Vásárhely durch eigene Unerschrockenheit auf die Haltung des Landsturmes, wofür diesem das Lob des Herrn Feldmarschallieutenants von Gedeon zu Theil geworden ist ermuthigend gewirkt.

67. ALEXANDER AMOS TOBIAS, gr. n. u. Pfarrer zu Abrudbánya. *Das goldene Verdienstkreuz.*

Verdienste: Hat mehrere Personen durch Aufnahme in sein Haus vom sicheren Tode gerettet und nach der eingehendeten Quittung des Präfekten Jancu 50 Dukaten zur Bestreitung der vorkommenden Auslagen beim Landsturm aus eigenem Vermögen gegeben.

68. JOHANN BERORELLU aus Vallea-Lupsei. *Das goldene Verdienstkreuz.*

Verdienste: Hat beim Angriff auf Al-Jara den 14. Jänner 1849 mit einer Abtheilung von 50 Mann den Thurm der unitarischen Kirche erstürmt, wornach die darin befindlichen Feinde theils selbst sich herabgestürzt haben, theils überwältiget wurden. Die Folge davon war die allgemeine Entmuthigung des Feindes, in welcher er die Flucht ergriff und so dann die Einnahme des Ortes selbst.

69. MUNTEANU JOHANN. *Das goldene Verdienstkreuz.*

Verdienste: Hat die Stellung des Proviantvorrathes aus Blasendorf durch die schnelle Herbeischaffung der nöthigen 50 Fuhren befördert und im Gefechte bei Zalathna am 1. Juli mit dem Centurion Theodor Julian, dem Präfekt Severu mit ihrem persönlichen Muth es möglich gemacht, nur mit 20 Mann eine Bergspitze zu halten und später dem durch den Buciumaner Landsturm in Zalathna angelegten Brand und der vor eben demselben begonnenen Plünderung Einhalt zu thun. Auch wird er wegen persönlicher Tapferkeit vom Oberlieutenant Munzath selbst empfohlen.

70. KARL PFAFFENHUBER, k. k. Steuereinnehmer in Broos. *Das goldene Verdienstkreuz.*

Verdienste: Dieser hat aus glühender Anhänglichkeit an das ah. Kaiserhaus und an das Deutschthum seine Mitbürger mit Verachtung der Gefahr begeistert, daher wurde er auch ausgeraubt. Er wird über dies als derjenige gerühmt, der die Einberufung des Hauptmanns Csernovich mit 400—500 Mann zur Verstärkung der Karlsburger Besatzung veranlasst hat.

71. LADISLAUS BOÉR, Dr. der Medizin und Kameral-Phisiker in Abrudbánya. *Goldenes Verdienstkreuz.*

Verdienste: Er hat die erwundeten k. k. Krieger operiert und unentgeltlich ärztlich behandelt nach dem Zeugnisse des k. k. Lieutenants von Ivanovich, dd. 19. Juli 1849.

72. DANIEL CZEKELIUS. *Goldenes Verdienstkreuz.*

73. TRAUGOTT BINDER, Bürger aus Hermannstadt. *Goldenes Verdienstkreuz.*

Verdienste: Diese beiden haben nach die Einnahme Hermannstadts durch die Insurgenten ihre städtischen Ämter fortgesetzt und viel Unheil abgewendet, sowie sie auch früher ihre Mitbürger im treuen Ausharren in der Sache der Dynastie bestärkt haben. Sie sind angesehene Bürger von Hermannstadt.

74. PAUL VAJDA, k. k. Postmeister zu Dées. *Goldenes Verdienstkreuz.*

Verdienste: Hat nach dem Berichte des Obersten Urban sich während der letzten Periode ruhmlich benommen.

75. MATHIAS MATHIAC, Repser Obernotär. *Goldenes Verdienstkreuz.*

Verdienste: Hat während der Schreckens-Herrschaft, als alle Beamten in Reps sich zurückzogen, die Last der Vewaltung fast allein übernommen und getragen und ist der Vermittler der Bürgerschaft gewesen.

76. EMERICH von SZEBENI, ehemaliger Vice-Kapitän im Kővárer Distrikt. *Goldenes Verdienstkreuz.*

Verdienste: Dieser war lange Zeit hindurch an der Spitze der Verwaltung im vormaligen Distrikt Kövár, wurde jedoch wegen seiner loyalen Gesinnungen von den Rebellen verfolgt und des Amtes entsetzt.

77. FRANZ KOLBAUER, Wundarzt im ehemaligen Mittel Szolnoker Komitate. *Das goldene Verdienstkreuz.*

Verdienste: Hat unter den Stürmen nicht nur die Treue bewahrt, sondern auch andere, mit denen er im Verkehr stand, dazu bewogen.

78. ALEXANDER SZILASSY, k. k. Oberzehner zu Szilágy. *Das goldene Verdienstkreuz.*

Verdienste: Wurde wegen seiner Anhänglichkeit an die ah. Dynastie vom ungar. Regierungs-Kommissär Ladislaus Décsei nicht nur verfolgt, sondern auch mit dem Galgen bedroht.

79. PETER ÉLTETÖ, Ingenieur im ehemaligen Mittel Szolnoker Komitat, dann Stadtrichter in Zilah. *Das goldene Verdienstkreuz.*

Verdienste: Erlitt gleichfalls wegen seiner Treue Verfolgung, wurde des Amtes entsetzt, mit dem Galgen bedroht und beraubt.

80. VINCENZ KALCHER, Kameralarzt zu Topánfalva. *Das goldene Verdienstkreuz.*

Verdienste. Dieser hat lange Zeit die Tribunen und Präfekten der Romanen, da sie unbesoldet waren, mit Lebensmitteln versehen, und die in Schlachten verwundeten k. k. Soldaten mit eigenen Medikamenten unentgeltlich behandelt, überdiess ein elternloses Mädchen aufgenommen.

81. PETER MARK, sonst Kekes Petru von Markuliy. Topánfalvaer Insasser. *Das goldene Verdienstkreuz.*

Verdienste: Nach dem Zeugnisse des k. k. Zalathnaer Waldschaffers von Lerchenfeld und des Administrationsadjunkten Samuel Miko, wie auch des Schmelzmeisters Scharschmid hat dieser Mann sowohl den Samuel Miko, als auch den Georg Scharschmid mit eigener Lebensgefahr vom Brand und Mord gerettet, und in seine Wohnung aufgenommen und mit dem Nöthigen versehen.

82. HAUPT, Kirchenzimmer-Meister in Kronstadt. *Silbernes Verdienstkreuz.*

Verdienste: Hat den Rebellen-Chef Kis, der ihm befahl, die 95 Centner schwere Thurmglocke vom Thurme herabzuschaffen, um als Kammergut verwendet zu werden, durch allerlei Vorwände hinzuhalten gewusst, erst ein Gerüste aufgestellt und die Arbeiten nun in scheinbarer Thätigkeit erhalten, um Zeit zu gewinnen — und es auch erreicht, das die Glocke blieb, bis die russische Armee einrückte.

83. GOTTLIEB LEITSCHAFT, Hermannstädter Bürger und Nazionalgarde. *Das goldene Verdienstkreuz.*

Verdienste: Hat sich als Freiwilliger zur Bürger-Artillerie gemeldet und in diesem Dienste sofort Unterricht erhalten; dann gleich in der ersten Schlacht bei Hermannstadt am 21. Jänner 1849 bei dem Hauptpositionsgeschütze No. 1. im hitzigsten Kampfe mit unerschrockenem Muthe mitgewirkt. Hierauf über eigenes Ansuchen zur k. k. sechspfündigen Fussbatterie No. 1. eingetheilt, hat er unterm Kommando des k. k. Art. Oblts. Sichrowsky in der Schlacht bei Salzburg am 4. Februar 1849 sein Geschütz, ungeachtet des heftigsten feindlichen Feuers mit rühmlicher Besonnenheit und Entschlossenheit bedient, ja selbst seine Kaltblütigkeit beim Verfolgen des Feindes über Mühlbach und Broos bis Piski auch dann nicht verloren, als bereits mehrere Mann seiner Kanone verwundet worden waren und er im fortwährenden Feuer die Verrichtungen von zwei Nummern übernehmen musste. In der späteren Schlacht bei Hermannstadt am 11. März 1849 hat er wieder das Positionsgeschütz No. 1. bedient und seinen Posten auch ohne Bedeckung bis zum letzten Augenblicke muthvoll behauptet. In der Wallachei hat er sich jener Fussbatterie wieder angeschlossen und mit ihr die ganze Tour bis Orsowa und von da bis Csernetz zurück mitgemacht.

84. JOHANN LAZAR von Csik Valsarts, Stadtrichter von Maros-Vásárhely. *Das goldene Verdienstkreuz.*

Verdienste: Ist ein treuer Anhänger an die allerhöchste Dynastie welcher, obgleich von den Rebellen zur Vorlesung der Eidesformel auf die Konstitution gezwungen, doch stets in Verbindung mit dem General von August blieb und dessen umsichtiger Leitung es zu danken ist, dass in Maros-Vásárhely nach dem Abzuge des k. k. Militärs keine Unordnung vorgefallen ist.

Von den Rebellen sodann des Einverständnisses mit F.L.M., Freih. von Puchner beschuldigt, war er in grosser Gefahr als ein Opfer der Volkswuth zu fallen und wurde von den Kossuth Hussaren vor ein Blutgericht gestellt, bei welchem er die Rettung vom augenscheinlichen Tode nur seinem entschlossenen Karakter zu danken hatte.

85. DAVID NIKOLAJ. *Das silberne Verdienstkreuz.*

Verdienste: Insasse von Bucsum, hat mehrere Personen vom Tode gerettet.

86. ALEXANDER ILAZIA POPIA, aus Mező Budak. *Das silberne Verdienstkreuz mit der Krone.*

Verdienste: Hat in der Blasendorfer Versammlung das Volk zur unerschütterlichen Treue angeeifert, wofür er verfolgt, und zum Tode verurtheilt wurde. Weil es ihm jedoch gelang, sich durch die Flucht zu retten, so musste sein Vater dafür mit dem Tode büssen, wobei er zugleich ausgeplündert wurde.

87. AMOS FRANCU. *Das silberne Verdienstkreuz mit der Krone.*

Verdienste: Hat am 8. April 1849 in dem Gefechte bei Zalathna drei Rebellen erschossen und in einem Engweg nur mit 25 Mann die ganze feindliche Truppe durch einige Zeit am Vorrücken aufgehalten.

88. THEODOR JULIANU. *Das silberne Verdienstkreuz mit der Krone.*

Verdienste: Hat am 10. Mai 1849 wie Procopiu bei Feststellung der Ordnung und Sicherheit zu Abrudbánya kräftig mitgewirkt und während des Gefechtes bei Zalathna am 1. Juli 1849 mit Munteanu den Präfekt Severu unterstützt.

89. GEORG MATHIAS aus Albacu. *Das silberne Verdienstkreuz mit der Krone.*

Verdienste: Hat am 26. April 1849 den Angriff des Rebellenführers Buegó auf das Dorf Jurcuzza abgewiesen und dem Feinde 45 Mann getödtet.

90. DUMITRU CORVIN aus Abrudbánya. *Das silberne Verdienstkreuz mit der Krone.*

Verdienste: Am 6. Mai 1849 beim Einrücken Hatvanyi's zu Abrudbánya hat derselbe die dortigen romanischen National-Garden gesammelt und sich mit ihnen durch die feindlichen Vorposten zum Jancu nach Topánfalva geschlagen, sich auch in den Gefechten gegen Hatvanyi hervorgethan.

91. JOHANN DANIEL. *Das silberne Verdienstkreuz mit der Krone.*
92. PARTENIU RATIU. *Das silberne Verdienstkreuz mit der Krone.*
93. JOHANN BALINTU. *Das silberne Verdienstkreuz mit der Krone.*
94. BASIL BALINTU. *Das silberne Verdienstkreuz mit der Krone.*

Verdienste: Wegen ihres Muthes, ihrer Unerschrockenheit und beispielgebender Ausdauer in dem achtstündigen Gefechte bei Tövis am 31. Mai 1849.

95. SAMUEL SIMONIS, Diurnist aus Leschkirch. *Das silberne Verdienstkreuz mit der Krone.*

Verdienste: War beim Leschkirchner Landsturm; hinsichtlich seiner Verdienstlichkeit wird sich auf Position 63—67. berufen.

96. MAKARIU MOLDOVAN. *Das silberne Verdienstkreuz mit der Krone.*
97. JOHANN BOTTEANU, Advokat in Klausenburg. *Das silberne Verdienstkreuz mit der Krone.*
98. BASIL RASU, aus Pojana Turdei. *Das silberne Verdienstkreuz mit der Krone.*
99. JAKOB OTTEANU aus Mar-Ujfalu. *Das silberne Verdienstkreuz mit der Krone.*

Verdienste: Haben in den Gefechten gegen Hatvanyi und Kemény Farkas kommandirt und durch die gute Führung ihrer Abtheilung zu dem glücklichen Ausgang wesentlich beigetragen.

100. PINTSCH, Dorfnotar in Resinar. *Das silberne Verdienstkreuz mit der Krone.*

Verdienste: War mit Popovich (Position 33) Kommandant einer Lanzenreiterschaar unter dem k. k. Major Grafen Alberti; hat sich durch persönlichen Muth und Aneiferung im Gefechte bei St. Miklos nächst Arad hervorgethan.

101. LAURENZ GROSS, Vice-Notär aus Tartlan im Kronstädter Distrikte. *Das silberne Verdienstkreuz.*
102. MICHAEL LANG, Richter in Talmáts. *Das silberne Verdienstkreuz.*
103. JOHANN SCHUNN, Richter in Girelsau. *Das silberne Verdienstkreuz.*
104. JOHANN THEIL, Richter in Schellenberg. *Das silberne Verdienstkreuz.*

105. THOMAS LIPPHARD, Richter in Neppendorf. *Das silberne Verdienstkreuz.*
106. JOHANN SCHMIDT, Richter in Hammersdorf. *Das silberne Verdienstkreuz.*
107. JOHANN HANN, Richter in Heltau. *Das silberne Verdienstkreuz.*
108. MICHAEL SCHIELE, Richter in Stolzenburg. *Das silberne Verdienstkreuz.*
109. GEORG HIESCH, Richter in Grossscheuern. *Das silberne Verdienstkreuz.*
110. ANDREAS SCHEMER, Richter in Marktschelken. *Das silberne Verdienstkreuz.*
111. ANDREAS HARTMAN, Richter in Arbegen. *Das silberne Verdienstkreuz.*
112. PETER KISCH, Richter in Bogeschdorf (Bogats). *Das silberne Verdienstkreuz.*
113. MATHIAS SCHOGER, Richter in Frauendorf. *Das silberne Verdienstkreuz.*

Verdienste: Diese Dorfbeamten in Ortschaften, welche meistens an der Landstrasse gelegen sind, haben unter allen sie betroffenen Drangsalen des Krieges und erlittenen Ausplünderungen ihre Treue an Sr. Majestät unbefleckt erhalten.

Ihre Auszeichnung würde das treue sächsische Landvolk ehren.

114. GEORG MUNCACCIO. *Das silberne Verdienstkreuz.*

Verdienste: Wegen seiner Geistesgegenwart und seines Muthes im Gefechte Bedelő am 27. Februar 1849. Während des allgemeinen Angriffes auf die feindliche Stellung drang derselbe kühn vorwärts und streckte eigenhändig 3 Feinde nieder.

In dem Augenblicke, in welchem ihm eine feindliche Abtheilung eine volle Decharge entgegenschickt, wirft er sich auf die Erde nieder, um nicht getroffen zu werden, richtet sich aber wieder empor, als er bemerkt, dass 10 Honvéd heraneilen, um ihn zu plündern und erschoss noch 2 derselben; die anderen nahmen die Flucht.

115. ADAM MAJOREANU aus Buzás-Bocsárd. *Das silberne Verdienstkreuz.*
116. JOHANN BOGATIANU. *Das silberne Verdienstkreuz.*
117. JOHANN ARIESANU. *Das silberne Verdienstkreuz.*
118. PETER SĂNGEREANU. *Das silberne Verdienstkreuz.*

Verdienste: Haben am 25. Juli 1849 nach dem Gefechte bei Sáárd, als der Landsturm, durch die feindliche Kavallerie gedrängt, sich von der Landstrasse in die Weingärten im Gebüsche verlief, und Oberl.

Munzath und Präfekt Severu in Gefahr waren, gefangen zu werden, die Kavallerie durch gut gezielte Schüsse aufgehalten, und dadurch ihre Kommandanten gerettet. Auch haben sie sich in jedem Gefecht durch besonderen Muth hervorgethan.

119. JOHANN ANTONELLI. *Das silberne Verdienstkreuz.*

Verdienste: Hat bei der unter Position 115—118 erwähnten Gelegenheit, nachdem der Rückzug des Landsturmes in völliger Flucht ausgeartet war, schnell mehrere Leute um sich versammelt, und so fechtend den Rückzug zu decken gesucht.

120. ALEXIUS TODEA und
121. GEORGIU TODEA, beide aus Albaca. *Das silberne Verdienstkreuz.*
122. FRANZ PFEIFFER, aus Abrudbánya. *Das silberne Verdienstkreuz.*
123. STEFAN ONEA, aus Ponor. *Das silberne Verdienstkreuz.*
124. CLEMENS BARLUTIU, aus Disd. *Das silberne Verdienstkreuz*
125. GAVRIEL SIXTIU, aus Neagra. *Das silberne Verdienstkreuz.*
126. SIMON CHIRA, aus Ober-Vidra. *Das silberne Verdienstkreuz.*

Verdienste: Wegen Bravour und persönlichen Muthes in den Gefechten des Yancu'schen Landsturmes.

127. NIKOLAU, aus Szeliste bei Hermannstadt. *Das silberne Verdienstkreuz.*

Verdienste: Stand in allen Gefechten der Lanzenreiterschaar unter Major Grafen Alberti diesem zur Seite, blieb auch nach Auflösung dieser Schaar bei ihm und hat sich in dem glücklichen Handstreich bei Mühlbach ausgezeichnet.

128. ARITON PETRUZZA aus Thorda; verabschiedeter Korporal vom Regiment E. H. Karl Ferdinand No. 51. *Das silberne Verdienstkreuz.*

Verdienste: Obschon ihm die Rebellen zu Torda für den Eintritt in ihre Dienste ein ansehnliches Honorar versprachen, verliess er doch Weib und Kind, um der besseren Sache zu dienen und unterzog sich dem mühevollen Geschäfte der Abrichtung des Blasendorfer Landsturmes ohne Anspruch auf eine Belohnung mit anerkennungswürdiger Hingebung und Anstrengung, weshalb er vom Oberlieutenant v. Novak zur Berücksichtigung anempfohlen wurde.

129. JONANN MAJOR. *Das silberne Verdienstkreuz.*
130. BARBU. *Das silberne Verdienstkreuz.*
131. JOHANN POPP. *Das silberne Verdienstkreuz.*

132. NIKOLAUS POPP. *Das silberne Verdienstkreuz.*

Verdienste: Bei der Löschung des Brandes zu Abrudbánya und bei Rettung der, der Wuth des Landsturmes ausgesetzten ungarischen Einwohner nach dem Gefechte und dem Strassenkampf vom 10. Mai 1849 haben die Männer die Bemühung des Oberlieutenants Munzath und des Präfekten Severu kräftig unterstützt und dadurch zur Herstellung der Ordnung und zur Erhaltung des grössten Theils jener Bergstadt wesentlich beigetragen.

133. JOHANN PLEPS HANN in Marktschelken. *Das silberne Verdienstkreuz.*

134. JUON SZTENILLE und
135. GEORGY von SZIRBU } Geschworne in Fredl. *Das silberne Verdienstkreuz.*

Verdienste: Haben sich durch besondere Treue und Aufopferung für die a. h. Regierung während der ganzen Revolutionsperiode ausgezeichnet und waren desshalb vielen Verfolgungen von Seite der Insurgenten ausgesetzt.

Wien, am 4. Juli 1850.

BACH, m. p.

ASEMĂNĂRI INTRE IDEILE PRIMITIVE ALE POPORULUI DIN BRETANIA ŞI ALE POPORULUI ROMÂN

DE

ANDREI RĂDULESCU
CONSILIER LA INALTA CURTE DE CASAŢIE
MEMBRU AL ACADEMIEI ROMÂNE

Şedinţa dela 23 Ianuarie 1931

Folklorul, a cărui însemnătate este cunoscută, a început să atragă de mai mult timp şi atenţia juriştilor, cari au putut descoperì aci o sumă de elemente foarte folositoare pentru cunoaşterea şi reconstituirea dreptului de altă dată.

Unul dintre ţinuturile, care au fost stăruitor cercetate şi din acest punct de vedere, este provincia franceză *Bretagne*, căreia, între alţii, cunoscutul profesor d-l Jobbé-Duval i-a consacrat câteva studii. Rezultatele cercetărilor sale au fost publicate acum câţiva ani într'o lucrare intitulată: *Essais de folk-lore juridique et d'histoire générale du droit*.

In 1929 a publicat în *Revue historique de droit français et étranger* No. 3 şi 4 alte cercetări complimentare sub titlul: *Les idées primitives dans la Bretagne contemporaine*.

Ele prezintă un deosebit interes pentru istoria dreptului în genere dar în special şi pentru noi fiindcă am găsit multe asemănări cu ideile mai vechi ale poporului nostru; *mai ales din acest punct de privire am socotit necesar să fie semnalate*.

Pentru a da putinţă să fie uşor observate voiu urmà, în mare parte, ordinea în care sunt arătate rezultatele lui Jobbé-Duval, mărginindu-mă la o scurtă expunere a acestor asemănări şi a unor deosebiri.

* * *

Voiu începe prin a vorbì despre *Contracte*.

Cu privire la formarea acestora se știe că astăzi și la francezi și la noi — ca și în alte legislații — ele se desăvârșesc, se perfectează numai prin simplul consimțământ al părților; excepție se face pentru contractele solemne și cele reale.

Pentru epocile primitive — ni se spune — că în Franța pentru un om din popor un angajament verbal nu însemnà nimic dacă el nu erà legat prin jurământ, printr'un amanet sau dacă actul nu erà făcut la notar. Singura formulă care convine acestei concepții este: « *Promettre et tenir sont deux* ». In acest sens în proverbele bretone se spune: « Les paroles sont des femelles et les écrits des mâles » sau: « Qui prête argent sans garantie perd son ami et son argent; ce n'est pas avec des contes que se règlent les comptes; qui de caution servira, s'il ne perd point, ne gagnera; bruit d'argent et bonne odeur ne remplissent ni la bourse ni le ventre » sau, mai interesant, într'un litigiu se zice când se discută dovada: « parle papier, tais-toi langue ».

In vechiul drept francez găsim însă și concepția după care contractele se încheie și numai prin vorbele părților; oamenii sunt ținuți să-și respecte cuvântul. In acest sens se spune: « les boeufs se prennent par les cornes et les hommes par la langue » sau « par les paroles ». Sunt apoi proverbe bretone ca: « Noeud fait avec la langue ne se defait point avec les dents ». Deșì s'a susținut că acestea s'ar referì numai la caracterul formalist al procedurii [1]), că ar privì deci numai dovada iar nu însăș încheierea contractului, cu toate acestea un bun cunoscător al populațiilor agricole din aceste ținuturi, Baudrillart spune: « Dans les contrats, la parole était tellement sacrée qu'on n'écrivait presque rien » [2]).

La români concepția veche, curată a poporului este în acest din urmă sens. Odată ce învoiala a fost făcută, omul cinstit trebuie s'o respecte, independent de dovedirea ei. Zapisele, actele, hârtiile sunt pentru oamenii răi. Dacă te-ai înțeles și ți-ai dat cuvântul nu trebuie să-l calci, nu trebuie să-ți iei vorba înapoi. « Pe unde iese cuvântul iese și sufletul ». Asta am auzit-o

[1]) Jobbé-Duval, *o. c.*, pp. 435—6 în special notele.

[2]) H. Baudrillart. *Les populations agricoles de la France, Normandie et Bretagne*, p. 450.

de atâtea ori, până în ultimul timp. Am văzut oameni bătrâni — şi nu unul ori doi — care se învoiau, vindeau, se împrumutau, plătiau, fără nici o formalitate, fără acte, chitanţe, sau alte hârtii; şi când li se propuneà să facă acte — mai ales autentice — să meargă deci la o autoritate, « să-i mai ştie lumea », « să mai afle şi alţii ce au hotărît ei », am observat că se simţeau jigniţi de neîncrederea ce li se arătà.

Asemănări mai pronunţate găsim însă, cu ce-i la noi, în privinţa altor modalităţi privitoare la contracte.

In Bretania, după părerea cea mai răspândită, ca şi în alte părţi ale Franţei, contractele se încheiau definitiv prin « *la paumée* » darea palmei, a mâinii, strângerea palmei, lovirea ori bătaia palmei şi prin *băutură împreună.*

Cumpărătorul ia cu mâna stângă mâna dreaptă a vânzătorului aşà ca palma să rămână deschisă; cu mâna dreaptă loveşte, « tapează » în mâna deschisă a celuilalt. Dacă preţul convine vânzătorului acesta repetă gestul şi loveşte în acelaş fel în mâna cumpărătorului. Uneori cumpărătorul ezită, nu loveşte şi nu se socoteşte obligat decât la a treia lovitură.

După această operaţie contractul este încheiat iar părţile merg la cabaret unde beau împreună cidru şi în mod excepţional vin. Cumpărătorul plăteşte primul rând « la première tournée » iar vânzătorul se simte dator, din politeţă, să ofere al doilea rând. Se poate ca părţile să se ducă la cârciumă neînvoite, acolo să continue tratativele, să bată acolo palma şi să bea apoi cidrul. Obiceiul băuturii (vin du marché) se găseşte şi în alte părţi; el e întâlnit şi în Alsacia [1]).

Contractul e socotit încheiat din momentul ce a avut loc « la paumée »; băutura împreună este considerată ca un compliment al celei dintâiu. Nimic nu împiedică să se dea şi arvună.

La români — nu vorbim de sistemul codului ci de concepţia populară, mai ales de altă dată, — contractele se consideră încheiate prin simpla învoială manifestată prin vorbe. Ca semn vizibil, ca dovadă mai bună se întrebuinţează şi darea mâinii, bătutul palmei, « la paumée ».

---

[1]) E. Champeaux. L'ancien droit de l'Alsace, în *L'introduction du droit civil français en Alsace et en Lorraine*, pp. 18—20.

Această procedare se găsește dealtfel în dreptul mai al tuturor popoarelor: german, scandinav, englez, etc.; este ceva comun popoarelor indo-europene.

Nu putem afirmà însă că la noi darea mâinii trebuie să se facă cu formele din Bretania; cu stânga să iei dreapta, uneori să lovești de trei ori. La noi este destul să-și dea mâna dreaptă, să și-o lovească, cu oarecare putere, pronunțând mai totdeauna anumite expresiuni ca: « să fie cu noroc », ori: « cu noroc », « câștig », « să dea Dumnezeu câștig, să stăpânești sănătos », etc.

Darea mâinii, baterea palmei s'a întrebuințat mereu și se întrebuințează, chiar sub regimul legilor de azi. « Dă mâna încoa » e semnul că părțile au ajuns la acordul de voințe; sau: « întinde mâna », «hai! dă mâna, hai! dă palma », ori « bate palma ». Se aude și o expresie mai vulgară: « bate laba » care-i așà de asemănătoare cu una bretonă: « tendes la patte, qu'on tape » [1]).

Și poporul român are obiceiul băuturii împreună, după încheierea învoelii; libația comună din Bretania. Aceasta este cunoscutul nostru *aldămaș*, de azi și de altă dată, zis uneori *adălmaș* sau cu o altă expresie, care pare că începe a învinge pe cea dintâiu: *cinstea*. Oamenii când au terminat învoiala beau aldămașul sau se cinstesc.

In Bretania aceasta are loc totdeauna la cârciumă care joacă un rol foarte însemnat în viața țăranului de acolo; norocul este că bea cidru.

« La table du cabaret — zicea la 1830 un scriitor francez — est l'autel près duquel s'accomplissent les grands événements de la vie du paysan breton » [2]).

La noi cârciuma n'a jucat în trecut și nici chiar azi nu are un așà de important rol, nici pentru contracte nici pentru alte acte ori evenimente, cu toate că se crede altfel de orășenii care stau așà de des la aperitive, la baruri ori la petreceri.

Aldămașul nu trebuie să aibă loc numai decât la cârciumă. Foarte des are loc la casa vânzătorului, sau în genere la a unei părți contractante, afară de operațiile din târguri, la care în mod firesc băutura are loc la o cârciumă din târg. Dealtfel am

---

[1]) *L. c.*, p. 439 după Ch. Le Goffic: Contes de l'Armor et de l'Argoat. A la foire de Bré, p. 44.

[2]) *L. c.*, p. 439 după Em. Gilles. Le pays de de Pontivy en 1830, pp. 33—34.

impresia că în ţările noastre — cel puţin prin satele de deal şi munte — n'au prea existat cârciumi foarte multă vreme. Mai toţi aveau băutură pe acasă sau găseau la unul mai înstărit, care însă nu vindeà oricui şi oricând, care nu ţineà ceeace se chiamă cârciumă.

Şi la noi se duceau pentru aldămaş şi la cârciumă, în satele unde erà, dar nu aşà de des, nu în orice caz totdeauna, cum se spune că a fost şi este în Bretania.

La noi la aldămaş participă şi alte persoane, *aldămăşarii*; ei erau întrebuinţaţi, mai ales altădată, ca martori pentru dovedirea contractului dacă se iveà vreun proces.

La aldămaş se bea de obiceiu vin. Costul băuturii, chiar dacă o dedeà numai una din părţi, nu intrà în preţ; şi la noi e însă regula să dea fiecare cel puţin câte un rând iar când aldămaşul se făceà la cramă ori la beciu şi unde oala nouă, în care sfârâia vinul ori bărdacul ţineà loc de pahar, nu mai se prea gândeau la politeţa rândului.

Atât din documente, cât şi din cele aflate din popor, reiese că nici la noi aldămaşul nu erà absolut necesar pentru încheierea contractului. Aldămaşul erà mai mult o manifestare a bunei stări sufleteşti a părţilor, o arătare faţă de aldămăşari când erau, că părţile s'au învoit. Contractul însă erà juridiceşte încheiat când ajungeau la aldămaş. Acesta puteà servì pentru a dovedì că s'a încheiat contractul dar nu erà necesar pentru acea încheiere.

Şi la români, ca şi la bretoni, aldămaşul nu e legat de *arvună*, care puteà fi dată ori nu, după cum se înţelegeau părţile.

Incheierea contractelor, în modul arătat până acì, se făceà în Bretania în deosebi în târgurile de vite.

Constatăm şi *în privinţa târgurilor* oarecare asemănare. Şi la noi, ca şi acolo, se mai menţin bâlciurile prin sate. Acolo multe se ţin împrejurul unei capele, unde se face un pelerinaj. Şi la noi multe se ţineau în preajma unor mânăstiri sau chiar simple biserici, odată cu hramul acestora. Târgurile le aduceau şi însemnate venituri.

Interesant că în Bretania se ţin unele bâlciuri şi pe înălţimi, cum se mai ţin şi la noi în unele localităţi, mai ales din Ardeal.

In Bretania se întrebuinţează darea palmei şi pentru încheierea logodnei, cum vom arătà mai jos. La noi, chiar de se va fi

întrebuinţând undeva, n'are pentru logodnă însemnătatea de acolo.

Darea palmei se întrebuinţează, în Bretania şi *în luptele oficiale*, ca semn că au încheiat un contract spre a se abţine dela orice neloialitate şi să nu recurgă la vrăji sau la vreun talisman. Fiecare luptător îşi face şi semnul crucii.

Noi n'am avut astfel de lupte organizate dar se obişnueşte la ţară, când flăcăii se iau la luptă dreaptă, la trântă, înainte de a începe, să-şi bată palma dreaptă, să-şi dea astfel mâna tot ca semn că vor fi de bună credinţă şi nu se vor folosì de mijloace nepermise ca piedică, bătaie cu pumnii sau alte lovituri. Uneori fiecare scuipă în palma sa, ceeace pare că are altă însemnare.

Pentru încheierea contractelor solemne există şi forma *jurământului*, aşà zis *promisoriu*, care erà foarte întrebuinţat în dreptul vechiu francez încât s'a spus că în evul mediu aproape nu erà convenţiune, care să nu fie însoţită de un jurământ [1]).

In Bretania — şi în alte provincii franceze — se întrebuinţează şi azi acest fel de jurământ şi de către îndrăgostiţi, care-şi promit dragoste eternă şi că nu se vor căsătorì cu altcineva.

In trecutul nostru, jurământul n'a jucat un rol aşà de covârşitor. Totuş a fost folosit ca o garanţie că se vor ţine de cuvânt cei ce contractează. Aflăm şi la noi destule jurăminte de dragoste, poate prea destule. Deasemenea jurăminte de răzbunare: « îl va face el, o să-i dea el, lasă-l pe mine, poate să mor să nu-l fac, etc. » Nu găsim însă forma jurământului de răzbunare crudă, ca în Corsica (vendetta).

Se aude uneori de jurământ prin întrebuinţare de cuvinte cu dublu sens, sau de alte mijloace, care înlesnesc călcarea lui. De pildă jură pe nisipul pe care stă; el însă avusese grijă să-şi pue în cisme hârtie sau altceva aşà că nu steteà pe nisip. Se afirmă că în Bretania nu s'ar întâlnì asemenea forme.

Şi la noi, ca şi acolo, găsim că se încheie *contracte cu dracul*; şi e permis să-l tragi pe sfoară prin formule de jurământ

[1]) Esmein. *Le serment promissoire dans le droit canonique.* (Nouv. rev. hist. 1888, p. 248). Cfr. Jobbé-Duval, *o. c.*, p. 448.

frauduloase. Contractul este valabil; meşteşugul este însă să-l învârteşti prin viclenii şi să scapi de obligaţiile, care derivă din contract. In relaţiile cu necuratul este permisă orice înşelătorie. « Fă-te frate cu dracul, până treci puntea ». Ideia aceasta se află de altfel şi într'un proverb german [1]).

Semnalăm o asemănare şi în *caracterizarea Diavolului:* « le diable constructeur de ponts » iar la noi se spune: « dracul nu face poduri » sau: « ce? dracul face punţi? ». Deşi expresiile ar păreà contrarii, în realitate cuprind aceiaş ideie: dracul nu face decât neajunsuri, decât rele.

La amândouă popoarele, prin jurământ se ia Dumnezeu ca martor al angajamentelor şi ca o garanţie că vor fi îndeplinite.

In ambele părţi se fac *jurăminte şi pe sfinţi:* « jur pe sfântul Cutare ». Se jură şi pe unele obiecte. N'am aflat că la noi s'ar jurà *pe foc* sau pe *fierul roşu*, dar am auzit de *jurământ cu piciorul pe căldarea de aramă*, jurământ întrebuinţat spre a dovedì soţia ori soţul învinuit de adulter că nu este vinovat: « să i se usuce piciorul dacă n'o spune adevărul ». S'ar jurà — se spune — şi *cu piciorul pe piatră*, ca în Bretania, iar pedeapsa ar fi că rămâne de piatră dacă nu spune drept.

Acolo se întrebuinţează o formă de jurământ prin *scuiparea în palma dreaptă şi ridicarea ei spre cer*. Aruncarea salivei ar însemnà darea vieţii. Şi la noi, cel puţin în jocurile copiilor la ţară, înainte de a-şi face jurăminte scuipă în palma dreaptă, ca şi uneori în luptele drepte ale celor mai maturi, de care am pomenit.

Şi poporul român jură *pe viaţa unor fiinţe scumpe:* « pe viaţa copiilor, pe capul copiilor, pe copii, să n'aibă parte de, etc. ».

Ca modalitate de jurământ se întrebuinţează în Bretania şi acela *pe crucea făcută cu cele două degete arătătoare*. Şi aceasta se vede la noi, tot în jocurile copiilor; încrucişează cele 2 degete şi zic: « să juri », sau: « să fie a cutăruia » sau « să paţă aşà şi aşà ».

Acolo există şi *jurământul prin sânge*. Dracul mai ales cere să semnezi cu sângele vinelor tale hârtia şi târgul e făcut.

La noi există *frăţia de cruce*, care cuprinde un jurământ cu amestec de sânge.

---

[1]) J. Duv., *o. c.*, p. 450.

Sunt acolo și formule de jurământ prin care se atrage moartea asupra sperjurului. Și la noi este jurământul în forma: « să moară, să-l trăsnească Dumnezeu, să-l ia dracul, să n'apuce cutare zi... etc. ». Uneori se face jurământul *pe viața celui ce jură:* « pe viața mea » sau *pe părți din trupul lui:* « pe ochii mei, pe capul meu », ori: « să orbesc, să amuțesc, etc. », expresiuni foarte numeroase și variate în limba vulgară și mai ales țigănească dar care trebuie să se fi găsit odată la multe alte popoare, chiar în clasele mai ridicate.

S'a întrebuințat și *jurământul pe pământ*; se spune că azi ar fi dispărut. Cu toate acestea ni se menționează o urmă în imprecațiunea bretonă: « Que la terre s'ouvre pour m'engloutir ». Este « să mă'nghiță pământul dacă...» din limba poporului român.

Bretonii sunt foarte bogați și în *formule de blesteme și mai ales de înjurături.* In unele din aceste regiuni înjurăturile sunt numite: litaniile, ecteniile dracului [1]).

Necontestat că în mare parte și în această privință ne asemănăm.

Acolo s'a mers uneori mai departe, se jură și pe « *partea mea din paradis* ».

La noi găsim însă ceva care pare a se aseamănà cu ceeace este la Osseții din Caucas [2]); jură să devie ceva rău pe lumea cealaltă, să devie de pildă calul celeilalte părți, să fie măgar ori și mai rău.

Alt punct de asemănare aflăm într'un obiceiu al copiilor din Cambry. Aceștia când schimbă între ei bucăți de pământ, pe care le socotesc proprietatea lor suflă în vânt un fir de păr ca semn că nu se va mai revenì asupra celor încheiate pentru că firul a sburat. Acest obiceiu se întâlnește și la noi tot în jocurile copiilor; pentru a nu se mai strică învoiala, pun un fir de păr în palmă și-l suflă.

* * *

---

[1]) *L. c.*, p. 457 după Sauvé. *Formulettes et traditions diverses de la Basse-Bretagne* în Revue Celtique VI. 1881—1883, pp. 187—189: Le paysan breton est lent à se mettre en colère, il ne l'est pas moins à maitriser son emportement... il épuise les formules de quelque sauvage et mystèrieux rituel... Son répertoire de jurons n'est ni moins riche ni moins varié.

[2]) Max. Kovalewscky. *Coutume contemporaine et loi ancienne*, p. 433. Cfr. Duval, *o. c.*, p. 459.

In privința *executării contractelor*, după literatura populară din Bretania, cine nu poate plătì cu punga plătește cu pielea. Debitorul este la dispoziția creditorilor, cărora le aparține chiar corpul lui.

Asemănarea este deplină cu ce-i la noi. « Vai de pielea lui » este zicătoarea cunoscută. Intr'un proverb breton un creditor spuneà despre debitorul lui: « Je lui taillerai courroie » adică « o să-i tai o curea », sau « Je taillerai sur son corps une bande de peau » — « o să-i tai o fâșie de piele din corp ». Aceasta erà învoiala lui Păcală al nostru cu popa, dacă s'o supărà și pe care — cu toată răbdarea popii — tot a executat-o, până la urmă, pe spinarea acestuia.

La poporul român simpla învoire a părților a fost însă, după câte se pare, modul cel mai vechiu de încheiere a contractelor.

Au intervenit însă mai târziu, în urma cuceririi Romanilor ideile juridice ale acestora, în ceeace privește transferarea proprietății prin diferite formalități și mai ales prin tradiție. Contractul se încheià prin învoiala părților, dar el nu transferà proprietatea ci creià numai obligațiuni. Pentru transferarea proprietății trebuià să se predeà lucrurile, sau să se facă cel puțin o predare simbolică, prin anumite părți din el sau prin darea actelor. Deaceea, în dreptul nostru vechiu, deținerea, posesia actelor aveà așà de mare importanță; deaceea moșnenii le păzeau cu o deosebită grijă, le ascundeau și se plângeau că li s'au « spart », li s'au rupt actele de cutare dregător.

Poate că și în Bretania s'a ajuns la ideia că pentru încheierea contractului nu-i de ajuns simplul acord de voințe tot sub influența ideilor romane.

In tot cazul pare foarte probabil că și acolo în timpurile preromane încheierea contractelor se făceà numai prin cuvintele pronunțate după ce se învoiau părțile și mai târziu s'a cerut și altceva: jurământ, altă formalitate sau chiar acte.

In capitolele următoare Jobbé-Duval expune cercetările sale cu privire la *naștere*, *căsătorie și moarte*.

Voiu căutà în aceeaş ordine, să arăt asemănările, indicând şi unele deosebiri.

La noi, ca şi în Bretania, *sterilitatea femeii* este socotită o nenorocire.

Maica Domnului — ca şi Notre-Dame — este patroana femeilor însărcinate. La ea se roagă femeile să le uşureze naşterea şi-i aduc daruri; tot ei i se roagă la noi, spre a aveà copii. In Bretania sunt însă credinţe şi practici exagerate, în această privinţă.

Bretonii atribuie, mai totdeauna, sterilitatea unor defecte corporale ale femeii. Şi la noi, la ţară, se crede deasemenea aproape totdeauna că femeea este de vină. In tot cazul femeea stearpă este rău văzută şi uneori — din această cauză — este trimisă acasă la părinţi. « Ce să fac cu o stearpă? Nu-mi trebuie o femeie stearpă ». Acest defect e un motiv de dispreţ şi din partea altor femei: « Ce? Sterpătura asta să zică de mine? ». « Tu o stearpă să vorbeşti ? ».

La noi — ca şi la Bretoni — bărbaţii *preferă naşterea unui băiat* în loc de a unei fete.

Asemănarea există şi în privinţa credinţii că până la *botezul copilului* spiritele rele i-aduc mari primejdii; pentru a le împiedicà se fac diferite vrăji; între altele îl trec şi retrec pe sub masa de mâncare din casă.

Poporul român ca şi cel breton dau aceeaş importanţă *năşiei*, datorită de sigur şi influenţii bisericii. Năşia produce o legătură spirituală foarte puternică. Se ştie că la noi această legătură este recunoscută şi de legea civilă (art. 145 cod. civil) şi produce piedici la căsătorie.

La Bretoni există credinţa că o femeie însărcinată nu trebuie să boteze; se pare că e şi la noi această ideie; în orice caz nu este bine să cunune.

Naşul, în Bretania, face cadouri la botez, la anul copilului, la prima comuniune, la căsătoria lui. La noi cadoul se impune: la botez, la an, la 3 ani pentru băieţi, când li se taie moţul şi la căsătorie, când naşul are dreptul să-l cunune. Pentru acest drept se întâmplă uneori scandaluri dacă finul şi-ar găsì alt naş, fără voia celui care l-a botezat.

Botezul în Bretania se face chiar în ziua naşterii. In drumul spre biserică, acei care aduc pruncul şi formează un mic cortegiu

se opresc la cârciumă şi tatăl dă copilului să guste câteva picături de cidru; de obiceiu însă această vizită la cârciumă are loc după botez.

La români lucrurile se înfăţişează mai bine. Botezul n'are loc în aceeaş zi decât dacă viaţa copilului este în pericol, căci este tare rău să mori nebotezat, idee ce există şi în Bretania. Botezul trebuie — totuş — să se facă într'un timp scurt după naştere, de obiceiu cam la o săptămână; azi — după moda oraşelor — timpul se mai lungeşte. Poporul român n'are însă obiceiul să ducă copilul la cârciumă şi să-i dea să bea ceva. Dela biserică, unde are loc botezul, e dus acasă. Aci are loc masă la care iau parte pe lângă părinţi, naşii, rudele apropiate; pe vremuri se făceà masă mare, cu lume mai multă, uneori cu lăutari, mai ales când copilul erà băiat şi părinţii stau bine; asta erà « *cumetria* ».

Din credinţele asemănătoare, referitoare la botez, mai menţionăm că este semn rău când se stinge lumânarea în biserică la botez. Şi la noi se recomandă să se păstreze bonetul, căciuliţa dela botez, care aduce noroc şi să nu laşi copilul mic singur spre a-l ferì de vrăji, de spirite rele, de Joimăriţe, etc.

La bretoni mai găsim şi alte idei şi practici, cu privire la naştere şi botez dar ale noastre sunt relativ mai înaintate şi în orice caz deosebite, aşà că nu mai insist asupra lor.

Căsătoria — şi în Bretania — este precedată de *logodnă*. Până se ajunge la logodnă mai trebuesc anumite pregătiri.

Apropierea căsătoriei este prevestită prin anumite semne; de ex., dacă se întâmplă ca, în acelaş timp, să ardă 3 candele într'o casă este semn că se va face o nuntă acolo. Fetele se roagă la Maica Domnului şi la alţi sfinţi să le ajute să se mărite.

Căsătoriile sunt înlesnite mult şi prin târguri. A existat altădată la Pengé în Finistère un târg numit *târgul nunţilor* sau al căsătoriilor (la foire des mariages). Acì erà un pod pe parapetele căruia se aşezau fetele şi aşteptau ca un tânăr să le întindă mâna; dacă aceasta se întâmplà, începeau tratative între cele două familii. Azi nu mai există acest târg; cu toate acestea unul

din târgurile de peste an se numește « târgul tinerilor » (la foire des jeunes gens), al cărui scop principal a rămas alegerea logodnicei. In tot cazul este încă obiceiul ca să se folosească de târguri — mai ales de cele de iarnă — pentru ca tinerii să se aleagă [1]).

Situația dela noi este aproape aceeaș. Avem în Ardeal un târg, nu cu pod și parapet ca acolo, ci un târg special, vestit, care se face pe un loc ridicat, la Găina, numit *târgul fetelor*, unde se prepară în deosebi căsătoriile; și mi se afirmă de d-l Președinte, I. Bianu că sunt chiar mai multe târguri de acest fel. Aici, ca și acolo, greutățile de comunicație și împrejurările sociale și economice au dus la înfăptuirea aceluiași mod de a se întâlnì viitorii soți și de a înlesnì facerea căsătoriilor.

Dar, afară de asemenea târguri care probabil vor dispare și la noi, târgurile din satele românești au servit și servesc la fel ca locuri de întâlnire în vederea căsătoriilor. Cine cunoaște puțin din psihologia populațiilor, care se adună la astfel de bâlciuri, nu mai poate contestà rolul lor pentru căsătorii, mai ales între locuitorii din diferite sate.

Asemănarea între noi și bretoni, în această privință, este aproape deplină și fără îndoială foarte interesantă.

Pentru a înlesnì facerea unei căsătorii se întrebuințează, în Bretania, deseori un fel de samsar, de pețitor, numit *bazvalan* sau *atraktour*, un individ de obiceiu schiop, cocoșat, cum ar zice românul un om « însemnat » adică prevăzut de Dumnezeu cu un semn. El este de meserie croitor, știe toate cântecele noui, face și el altele, spune poveștile vechi, un fel de bard. El corespunde — zice Duval — individului numit *minasar* la Osseții din Caucas. Acest tip ar puteà fi comparat cu *baba*, obișnuita pețitoare dela noi, numai că rolul aceluia este mai mare. El e un personaj, care — în caz de reușită — merge în cortegiul nunții după tineri; el primește drept cadou un brâu de lână roșie și o pereche de ciorapi albi cu un colț galben. La noi baba primește o rochie și altă cinste; nu vorbim de pețitorul care încasează procent din dotă și care a ajuns, grație jurisprudenței, să-și valorifice dreptul în justiție.

[1]) Jobbé-Duval, o. c., pp. 684—685.

După ce a avut loc întâlnirea viitorilor soţi, cererea oficială în căsătorie — la români — este făcută de părintele ginerelui sau de un om al lui de credinţă şi cam de acelaş rang social, foarte rar de o babă peţitoare. Cel care vrea să facă propunerea vine la părinţii fetei, aproape totdeauna noaptea, ori seara târziu sau despre ziuă, poate pentru a nu fi văzut de oricine din sat, unde se cam bănueşte. Se întâmplă ca uneori să nu vină cu nimic, când mai mult face o încercare spre a vedeà cum stau lucrurile. Aproape totdeauna însă, şi în orice caz când face o propunere serioasă, vine cu rachiu. « S'a dus cu rachiu la cutare » înseamnă că a făcut propunerea de căsătorie. Dacă fata locueşte în aceiaşi odae cu părinţii, se înţelege că iese afară, dar ascultă pe la uşă. Vorbeşte tatăl, după ce a ascultat propunerea, întreabă şi pe mamă şi dacă, în principiu, convin beau rachiu; apoi cheamă şi pe fată şi după ce-i spun îi oferă şi ei din butoiaşul cu rachiu; se zice că dacă ea bea este semn că primeşte, deşì nu totdeauna aceasta este exact. După acestea urmează tratativele despre zestre şi când s'au terminat, fixează logodna. Este cevà urît ca după logodnă să se mai discute zestrea.

Pentru *logodnă*, la noi darea mâinii, « la paumée », n'are însemnătatea dela bretoni; ea este întrebuinţată pentru alte afaceri pur băneşti. Tratativele şi încheierea lor la noi se urmează acasă la părinţi, de obiceiu la ai fetei, nu la cârciumă ca la bretoni; rar de tot acolo şi de oamenii de jos; nu e bine privit a te ocupà de aşà ceva la cârciumă.

In mintea poporului român căsătoria trebuie considerată dintr'un punct de vedere înalt. Ea trebuie tratată cu oarecare discreţie şi cu menajamente mai cu seamă că se poate ajunge şi la un refuz.

In Bretania, după mărturia unui preşedinte de tribunal, în regiunea Côtes du Nord se găseşte o interesantă formă de tratative. După ce părţile s'au învoit, tânărul însoţit de rude şi amici se prezintă la logodnică, căreia una din rudele tânărului îi face cererea în numele acestuia. Fata, ruşinoasă, cu ochii în jos, îndoeşte şi iar îndoeşte şorţul şi răspunde: nu văd. Ca s'o lumineze logodnicul îi dă un număr de monede calculat după averea ei, iar fata răspunde: nu văd decât cu un ochiu. Când i s'a dat suma care-i pare potrivită cu obiceiul, desface şorţul şi răspunde: « văd limpede cum vor vreà tata şi mama ».

In alte părți din Franța, tinerii închid pumnul drept nelăsând deschis decât degetul cel mic; acestea se rotunjesc, apăsând unul pe altul ca 2 cârlige simbolice. Indrăgostita zice: « crochi », îndrăgostitul « crochette » și logodna este încheiată [1]).

In Bretania, ca și la noi, logodna se face cu preot dar este valabilă și fără preot.

In vechiul drept român logodna erà foarte bine reglementată și producea însemnate consecințe juridice.

Dealtfel cam așà erà și în vechiul drept francez sub influența dreptului canonic.

Desfacerea logodnei fără motiv erà și este astăzi în Bretania, ca și la noi, văzută rău. Cine se logodește a treia oară este socotită acolo « logodnica dracului ». Cine se logodește de 2—3 ori o să arză în Iad; cine se logodește de 3—4 ori îl ia dracul pentru totdeauna [2]).

Codul civil nu cunoaște logodna, pentru a lăsà — zisu-s'a — viitorilor soți toată libertatea de consimțământ până la celebrarea căsătoriei civile. Deaceea multă vreme desfacerea logodnei nu producea nici un efect juridic; azi jurisprudența a consacrat dreptul la daune pentru o desfacere care prejudiciază pe celălalt logodnic.

Logodna în Bretania este urmată de *libația comună*, de băutura împreună la cârciumă; la noi — cum am spus — logodna și ospățul, care o urmează au loc acasă, uneori cu mare petrecere. Nici vorbă de aldămaș care e rezervat pentru alte acte și în special pentru vânzări de mărfuri sau alte obiecte.

Ca și la bretoni *sărutarea* n'a jucat nici la noi rol pentru încheierea logodnei; sărutarea nu este ceva obligator; ea rămâne pe seama și la aprecierea logodiților.

După logodnă, în Bretania, tinerii merg împreună în lume, în public, ținându-se de degetul cel mic; asta-i o probă de dragoste și prin aceasta își fac curte.

La poporul nostru găsim deasemenea obiceiul ca îndrăgostiții — cu atât mai mult logodiții — să se țină de un deget — pare-se de degetul cel mic, dar mai ales de mână; deseori se țin de o batistă cusută cu rîuri, de fată, și numită giuvrea. Și la noi

1) Jobbé-Duval, o. c., p. 445—446.
2) *Ibid.*, p. 446 și 682.

acesta este un mod de a-şi face curte şi a-şi arătà dragostea; se întrebuinţează şi înainte dar mai ales după logodnă.

Nu găsim, însă, în obiceiurile noastre o practică bretonă care nu este prea elegantă. In împrejurimile oraşelor Rennes şi Dinand, îndrăgostitul invită pe fată să-i scuipe în gură spunându-i că-l iubeşte [1]). Aceasta seamănă cu ceeace s'a găsit la unele rase primitive la care, pentru a arătà că a luat asupra logodnicei un fel de posesiune, logodnicul o scuipă [2]).

Aşà ceva nu se întâlneşte în obiceiurile şi practica poporului român.

* * *

După ce s'a făcut logodna, aranjându-se şi chestia zestrei, se iau măsuri pentru *facerea căsătoriei, pentru nuntă.*

In Bretania există ideia că nu este bine să se facă *nunta în Maiu.* Ideia există şi la Romani, unde în special zilele de 9, 11 şi 13 Maiu erau nefaste. Explicaţiile acestei credinţe sunt diferite; una e că soţii vor trăì puţin timp fără ceartă.

Şi poporul român are această credinţă dar se pare că nu-i aşà de puternică la ţară; e mai răspândită la oraşe. Şi acì explicaţiile variază sau nu se poate da niciuna. După unii nu e bine să se căsătorească cineva în Maiu pentrucă se duce dragostea tot aşà de repede cum se scutură florile din Maiu.

De obiceiu în Bretania, ca şi în România, căsătoriile se fac mai cu seamă toamna sau în Carnaval când s'au terminat muncile câmpului şi — la noi — se adaugă — când se găsesc mai uşor sau are omul « de toate » adică mai ales de mâncare şi băutură.

Acolo merg la biserică pentru cununie Marţia, la noi numai Duminica, după liturghie. De câtva timp, sub influenţa oraşelor, au început şi la noi să se cunune şi după prânz. Ţăranilor noştri li se pare foarte curios o căsătorie Joia, cum se obişnueşte la oraşe.

Căsătoria civilă, la noi, are loc — în genere — numai în ajunul celei religioase, Sâmbăta.

[1]) Jobbé-Duval, *o. c.*, p. 445 după Paul Sébillot. Le paganisme contemporain chez les peuples celto-latins, 1908, p. 18.

[2]) *Ibid.*

La ambele popoare e semn rău să se stingă lumânarea de cununie în biserică; la noi și pe drum până acasă. Se mai spune la români că dintre soți va murì întâiu acela, a cărui lumânare a ars mai mult. O asemănare și în ideia că nu e bine ca părinții să asiste la cununie, idee care se găsește în unele părți și acolo și la noi.

După slujba religioasă urmează sărbătoarea nunții, care se face cu masă și petrecere. Ea se aseamănă cu a noastră în multe privinți. Și la bretoni se fac *invitații la nuntă* și la masă cu anumite forme. Ginerile, însoțit de naș, mireasa de nașă, fac invitațiile din casă în casă poftind pe toți ai casei. Când nu-i nimeni acasă, pun pe masă scaunele unele peste altele spre a se ștì că invitația s'a făcut iar când ușa e închisă, pun în broască câteva flori de câmp.

La noi invitațiile se fac de așà zișii *călțuni*, rude de ale ginerelui iar de *călțune* sau *călțunerese* pentru masa de Luni; se fac unele invitații de Sâmbăta seara de către ginere însoțit de un prieten ori rudă dar numai la un număr mai restrâns dintre fruntașii satului, cărora li se lasă la poartă și un brad..

Prioux ai bretonilor, corespunzător termenului galic *a rugà* se aseamănă mai ales cu călțunii și călțunăresele noastre.

La bretoni *lăutarii* sunt în fruntea nunții. Acolo e unul cu cimpoiul mai totdeauna sau cu clarinet, altul cu vioară sau un fel de chitară; nu lipsește toba, care deseori e dusă de cel cu cimpoiul sau clarinetul și care mai poartă și un covor din zestre.

La noi, unde nu se înțelege « nuntă fără lăutari » numărul acestora e de obiceiu mai mare; bande întregi « tarafuri » de țigani, cu toate instrumentele, fără tobă, — a pierit cimpoiul —, făceau să răsune — în copilăria mea — satele, la nunți. Lăutarii nu merg în frunte ci mai la urmă.

In Bretania, în fruntea nunții sosește, la casa miresii, ginerele cu bazvalanul după el. Acì găsind mireasa închisă într'o odae dă un simulacru de luptă, cu întrebări și răspunsuri dela ai familiei ei, cu luptă de cuvinte spuse ori cântate de bazvalan, la care răspunde unul din această familie.

La români, mândrii colăceri, 12, uneori 6, pe vremuri călări uneori și pe jos, cu brazi pe umeri, sosesc falnic; unul mai

isteţ în ale cărţii « zice oraţiile » noastre aşà de frumoase, pe care şi eu le-am zis de atâtea ori. Zicătorul oraţiilor este des întrerupt de ai casei; el trebuie să nu se oprească, altfel e pierdut. E şi acì o asemănare cu ceiace este în Bretania. In acest timp pistoale şi la noi şi pe malul Atlanticului, isbucnirea veseliei şi vestirea că o nouă familie se întrupează.

A doua zi de nuntă la noi « *zeama conciului* » când mireasa e legată la cap ca femeile măritate, masă şi petrecere numai de femei, cu fel de fel de cântece şi glume mai libere; la ei unele credinţe şi practice şi mai puţin decente şi îngăduite. Şi aici şi acolo acestea sunt menite să arate că s'a consumat căsătoria.

In zestre, la bretoni, găsim inevitabilul dulap (armoire), adus în ajun cu o mică sărbătoare « la fête de l'armoire »; la noi *lada* şi mai vechiu *tronul* lucrat simplu dar frumos şi plin cu pânze, cusături, etc., din zestre.

Potrivit celor anunţate nu pot arătà acì pe larg toată sărbătoarea nunţii ci am semnalat numai părţile principale cuprinse în studiul citat şi asemănarea lor cu ce este la noi.

Sunt mari asemănări, e adevărat, dar la români, nunta este mult mai bogată ca forme şi ca durată.

Vechea nuntă românească începeà cel puţin de Sâmbătă şi se desfăşurà până Miercuri la ziua jumătate, cu o bogăţie de forme, de strigături, de rituri, cu o voioşie la care participà aproape tot satul, cu un belşug, care nu cred să se fi întâlnit la multe alte popoare. Ea este de un deosebit interes din toate punctele de vedere; ea arată totdeodată înalta concepţie a poporului român despre instituţia căsătoriei.

Incetul cu încetul se reduce din această sărbătoare. Obiceiurile sunt părăsite cu vremea; belşugul de odinioară se împuţinează, iar banii care mai sunt se duc deseori pe obiectele de lux ale oraşelor. Rar — de când a sosit gramofonul, radio, pudra, mătasea şi altele, în curând poate şi jazzul — se mai poate face risipa cu mâncare, băutură şi lăutarii de altă dată, care duceau departe, departe vestea nunţii lui cutare.

* * *

Tot în legătură cu căsătoria mai menţionăm că şi în Bretania este văzută cu ochi răi *căsătoria unui văduv* sau a unei văduve.

Persoana, care a avut această nenorocire, trebuie să se jertfească spre a-și păstrà și după moarte pe soțul pierdut, idee cu origini foarte îndepărtate.

Ca și la noi, când se căsătorește, o persoană văduvă, se toarnă apă pe mormântul soțului mort; aceasta — se face la noi — ca să stingă focul ce arde, din astă cauză, pe cel mort. Ori câte scuze s'ar da pentru a explicà recăsătoria, poporul nostru mai ales la țară, ca și cel breton, privește rău pe cel ce se căsătorește a doua oară.

Se crede — ca și în Bretania — că soțul mort vine noaptea și reproșează celui recăsătorit necredința. Acesta îl aude bătând în ușă, în fereastră, uneori îl visează.

Țăranul breton murmură și când se recăsătorește cineva dar și când se face o căsătorie între un soț prea bătrân față de celalt sau când soția n'a fost fecioară; de acì blamul public sub formă de *charivari*, care duceà uneori la scandaluri, bătăi și care aproape [1]) au dispărut.

Se știe că și sătenii noștrii au aproape aceleaș idei, fără charivari.

Situația femeii măritată nu este prea bună. Femeea este supusă, pioasă, resemnată, făcută pentru a fi roabă bărbatului; s'ar spune că este un fel de servitoare fără leafă. Ea face menajul, servește pe bărbați la masă și mănâncă ceeace rămâne. Acestea scrise de H. Baudrillart în 1885 ni se arată că sunt exacte și azi [2]). O situație similară are și în dreptul normand [3]). Fie sub influența biblică, după care numai bărbatul e făcut după chipul lui Dumnezeu, fie sub influența romană, fie — după cum cred — sub o influență și mai veche, femeea erà aproape totdeauna sub tutelă, într'o stare de supunere.

Cu regret, asemănarea între noi și ei este și acì. Femeea dela țară a fost aproape în aceeaș stare: supusă, pioasă, superstițioasă, rabdă și muncește cu resemnare pentru copii, pentru

[1]) Charivari = sgomot confuz de vase de bucătărie, de oale și alte obiecte, de fluerături și huidueli; prin aceasta se desaprobă conduita unor persoane și, în deosebi, a văduvelor și văduvilor care se remărită; uneori sgomotul durà mai multe zile în șir.

[2]) Duval, *l. c.*, p. 708.

[3]) R. Genestal. *La femme mariée dans l'ancien droit normand.* (Revue historique de droit français et étranger, 1930, pp. 472 și urm.).

bărbat şi pentru casă; merge mai totdeauna după bărbat, îl serveşte, mănâncă pe urmă uneori. Totuş se pare că a fost ceva mai bine la noi şi de sigur că este un început spre mai bine, spre mai multă atenţie acestei tovarăşe.

* * *

Cu privire la *moarte* cercetătorii afirmă că pentru populaţia bretonă (bas-breton) moartea este, pur şi simplu, încetarea necazurilor, sfârşitul muncilor grele şi intrarea într'o viaţă viitoare unde va găsì, odată cu strămoşii, pe toţi aceia pe care i-a iubit pe pământ şi care au plecat înaintea lui din această lume. El nu se teme astfel de moarte [1]).

Aceeaş stare sufletească se găseşte şi la ţăranii români, care nu sunt prea temători de moarte.

Cimitirile la noi — e vorba de vechile cimitire — sunt aşezate în mijlocul satelor, înprejurul bisericii. Incercările de a le mutà, din motive de igienă, s'au izbit de rezistenţa sătenilor care nu vor să se despartă de morţii lor şi numai cu greu au fost mutate în unele localităţi; şi în acest caz tot nu şi-i părăsesc şi la anumite zile se fac slujbe şi la vechiul cimitir.

La fel este în Bretania.

Şi în poporul nostru este credinţa că moartea se anunţă prin semne celui ce o să moară, ori rudelor sau prietenilor lui. Intre diverse semne, de care se pomeneşte acolo, este şi acela că păsările bat în fereastră de trei ori.

La amândouă popoarele, înainte de moarte se aprinde lumânarea, îndată ce începe agonia, spre a împiedicà spiritele rele să ducă în iad pe cel ce moare; flacăra, în genere, apără de aceste duhuri rele. După ce a murit, se închid ochii mortului. Bretonii cred că dacă ochii se mai deschid, este semn că moartea va mai vizità în curând acea casă; la noi dacă mortul are o figură veselă e deasemenea semn că va mai murì cineva din neam.

In casa mortului se acopere oglinzile, tot de spaima duhurilor rele, se acoperă vasele cu apă ca să nu se înece sufletul, afară de

[1]) G. Le Calvery. *Rites et usages funéraires. La mort en Basse-Bretagne.* (Revue des traditions populaires III, 1888, pp. 45 şi urm.) în Jobbé-Duval, *l. c.*, p. 709.

cele cu lapte, care servește să-l albească. Acoperirea oglinzilor și a vaselor cu apă se întâlnește și la noi, fără a se puteà da totdeauna vreo explicație.

In unele părți din Bretania în noaptea, care urmează moartea cuiva, are loc masă bogată și cu dansuri, în cinstea mortului, obiceiu pe care cu greu au isbutit preoții să-l desființeze. Acesta este *priveghiul* care mai trăește și la noi în câteva locuri.

Și acolo se pune în cosciug un bănuț spre a plătì pe Caron, la noi vămile. Nu este voie, până la scoaterea cadavrului, să se dea nimic afară din casă. Nici la noi nu e voie nici să se mături și nici să se dea gunoiul afară ci se pune după ușă.

De teamă să nu revie sufletul ca strigoiu, convoiurile funebre urmau drumuri părăsite, cu speranța că dacă sufletul ar vrea să revie să nu mai găsească calea.

La noi mortul trebuie dus pe un drum direct la cimitir și nu trebuie să fie readus pe acelaș drum; din orice parte a satului ar fi, trebuie aranjat așà ca regula să fie observată, chiar dacă s'ar face un ocol cât de lung. Această credință, similară cu cea din Bretania, se explică probabil prin aceeaș grijă ca mortul să nu se rèîntoarcă acasă.

După înmormântare se face — acolo — pomană cu pâine la cerșetori; deasemenea la 8 zile. La noi pomana se dă nu numai la cerșetori care nu prea sunt la țară, ci la toți care vin și după puterile bănești ale familiei. Pomenile la noi sunt și mai numeroase și mai bogate: pâine, mâncare, băutură, oferite sub diverse forme.

In Bretania ni se spune că nu sunt, ca în alte părți ale Franței, candele la morminte, care îndepărtează de morți spiritele rele [1]) și care — probabil — că și la noi au aceeaș menire.

Relevăm — iarăș — că și acì cârciuma își are rolul ei. După înmormântare și după slujba de 8 zile, rudele și prietenii se adună la cârciumă la o masă de jale.

Poporul nostru face și pomana și masa pentru preoți, dascăli, familie și prieteni la casa mortului, de sigur într'o altă atmosferă decât la cârciumă.

* * *

[1]) Jobbé-Duval, *o. c.*, p. 715. Sunt desigur și excepții sub influența Bisericii.

Inainte de a încheià menţionez încă unele asemănări curioase.

In Bretania sunt constatate *urmele unei vechi organizaţii pe clanuri şi triburi*, organizaţii a căror menţinere se explică — după Duval — prin mulţimea obstacolelor care în Basse-Bretagne opresc pătrunderea dintr'o parte într'alta, anume: stânci tari, oarecare locuri sterpe, apoi *traon* (văi profunde) precum şi alte obstacole greu de trecut [1]).

Această organizaţie — cum se ştie — a existat aproape peste tot. La noi — deasemenea — am avut organizaţie pe familii, pe cete de moşneni şi de răzeşi. Şi la noi situaţia geografică a contribuit mult la formarea şi păstrarea acestui fel de organizaţie, din care cu vremea s'a desvoltat aceia pe voevodate şi pe ţări, cum a fost ţara Oltului, ţara Argeşului, ţara Moldovei, etc.

In legătură cu cele aflate în Bretania este de semnalat cuvântul: *traon* = vallées profondes [2]), pronunţat — se pare — *tran*. Nu ştiu dacă alt undeva pe teritoriul neamului român se găseşte vreun cuvânt apropiat. In comuna mea natală, *Chiojdeanca, judeţul Prahova*, există un sat vârît pe nişte văi adânci, lungi şi aproape închise încât la un moment dat nu ştii dacă mergând înainte mai găseşti ori nu aşezări omeneşti în apropiere. De jur împrejur vârfuri şi creste destul de înalte, 5—600 m., peste care nu se poate trece în mod obişnuit decât cu piciorul, rar şi foarte greu cu o căruţă mică.

Satul poartă numele de *Trevăi* sau *Trevoi*. Aceasta este prescurtarea vorbelor: *între văi*. Când întrebi pe cineva unde merge îţi răspunde: în Trevăi sau la Trevoi ori la Trevăi. Astăzi aproape nimeni din populaţia locală nu-şi mai dă seama de prescurtarea arătată şi că merge în satul aşezat între văi; azi este satul *Trevoi* mai rar *Trevăi* sau *Trevoiu*.

Curiozitatea mare este însă alta. Satul este numit şi *Trenu*. Numirea oficială este aceasta: Trenu. Nu este şi nu poate fi nici o legătură cu cuvântul: tren. Satul este departe de calea ferată la vreo 30 km., şi n'a fost nici odată pomeneală să se facă

[1]) Jobbé-Duval, *l. c.*, p. 433 după Camille Vaillaux. La *Basse-Bretagne*, étude de géographie humaine, 1907, p. 56.

[2]) *Ibid.* Cuvântul are şi forma trau, cetit trau. Sensul este: vale adâncă, vale, vâlceà. (Indicaţii date de d-l Al. Graur).

Intr'un dicţionar francez-breton pentru cuvântul *valée* găsim: *traouyen* şi *draouyenad*. El este probabil celtic.

p'acolo vreo linie ferată; nu poate fi nici vorbă că ar fi fost adus de cărturari după introducerea trenului la noi; nimic, absolut nimic nu îndreptățește a stabili vreun raport între numele satului și tren. Cuvântul este vechiu; cum spune poporul, de când lumea așà s'a pomenit. Documente scrise nu se prea găsesc decât din sec. XIX și în ele este trecut, mai totdeauna, satul Trenu. Așezarea, după alte date, trebuie să fie foarte veche. Se spune că într'o râpă s'ar fi găsit pe vremuri și fel de fel de oale vechi și hârburi. Cuvântul: Trenu este în orice caz mai întrebuințat decât Trevoi. De menționat că locuitorii nu-și zic Trenari adică locuitori din Trenu, ci *Trevăeni* sau *Trevoeni*.

Nu este vorba de a trage — acum — vreo concluzie; constat numai o curioasă asemănare între *traon* din Bretagne și *trenu* dintr'un sat din România, absolut cu acelaș sens: văi adânci.

* * *

Adaug altă asemănare.

La bretoni există obiceiul ca toți vecinii să ia parte la facerea unei *arii* noui pentru treeratul cerealelor; la aceasta aveà loc și o petrecere. Flăcăii și fetele, chiar și din satele vecine, se adunau și dansând bătătoreau argila, pe care urmà să aibă loc treeratul. Fetele dansează purtând pe cap o oală cu lapte.

Vecinii vin pentru a cărà nisip și iarbă de mare.

Participarea vecinilor, fără plată, are loc în centrul și sudul Franței pentru a transportà și materiale destinate pentru construirea unei case. Acest obiceiu e constatat și la Kabylii din Djurjura [1]).

Lucrările de acest fel, în comun, se termină printr'o masă mare (banquet) [1]).

Asemenea obiceiuri se știe că există și la noi, și la facerea ariei dar mai cu seamă la construirea caselor.

Am găsit ideia că la o casă nouă este bine, este un fel de datorie să ajuți într'un chip oarecare. Merg neamurile, vecinii, prietenii, cu căruțele la pădure să taie și să aducă mai ales lemnele grele:

[1]) Jobbé-Duval, *o. c.*, p. 434 după R. Maunier. *Les rites de construction en Kabylie.* (Extras din Revue de l'histoire des réligions).

tălpile, grinzile, urşii beciului, etc.; merg să care piatră pentru temelii ori pentru scară. Şi nu cu gândul de tovărăşie, cu gândul că li se va munci în schimb de proprietar ci cu acela că trebuie să pui umărul, să contribui la noua clădire. Aceasta, în deosebi, când se face o casă pentru un tânăr, care vrea să se însoare.

După asemenea munci urmează o masă mai bogată ca de obiceiu.

Când are loc ceeace se chiamă ridicarea clădirii, când se aşează căpriorii şi aşà zisele măciuci din vârf, se pun acolo brazi cu şervete — cadou pentru dulgheri — şi cu alte mici obiecte cerute de o tradiţie veche şi respectată cu sfinţenie. In special la această înălţare sar cât mai mulţi şi ajută cu multă voe bună şi cu fel de fel de urări; atunci proprietarul se simte dator să ofere un ospăţ, cât poate el mai îmbelşugat; jocuri şi cântece întreţin deseori buna dispoziţie, care — se pare — că pe vremuri de viaţă mai uşoară, cuprindeà tot satul sau cel puţin pe cei mai apropiaţi. Mi se spuneà că la cei mai cu stare nu lipseau lăutarii, care la alţii erau înlocuiţi prin fluer şi cimpoi ori frunză.

Acestea sunt, pe scurt, asemănările principale între cele arătate de Jobbé-Duval pentru poporul breton şi cele aflate la poporul român, atât cât îmi sunt cunoscute.

De sigur că nu se poate generalizà, afirmând că peste tot şi în toate clasele sociale, neamul nostru are aceste idei şi obiceiuri sau numai pe acestea. Ele sunt mai vârtos ale poporului dela ţară şi, în multe locuri, nici acolo nu mai sunt: *au fost odată*. Se ştie — dealtminteri — că în aceste materii, diferenţele, variaţiunile, sunt nu numai dela regiune ci uneori chiar dela sat la sat.

Ceeace dăm aci este o parte foarte redusă din ceeace s'ar puteà stabilì dacă s'ar face cercetări mai întinse şi asupra altor aspecte ale vieţii acestor populaţiuni. Astfel s'ar puteà urmărì întrucât sunt asemănări în privinţa îmbrăcămintei din haine de piele de capră, ceva poate în genul cojoacelor noastre, sau al lor «sayou» poate un fel de sarică românească, în privinţa limbii, cu articolul înaintea numelor proprii, în privinţa tipului oarecum uscăţiv şi mai mult spre brun, căci « les blondes sont assez rares

en Bretagne »[1]); în privința dansurilor, unele apropiate de ale noastre, în privința construcțiilor, mai cu seamă a dependințelor iarăș asemănătoare; deasemenea în privința firii melancolice, a caracterului dârz, a spiritului de independență, a tăriei la muncă aspră și înflăcărării la răsboiu, a prețuirii glorii numai întrucât nu atinge simplicitatea vieții lor și mai cu seamă a dragostei pentru pământul și ținutul lor, însușiri așà de minunat descrise de Chateaubriand, ilustrul fiu al Bretaniei[2]).

Astfel de comparații ar fi înlesnite dacă am da mai multă atenție cunoașterii sufletului popular și folklorului nu numai din punct de vedere literar ci și din altele și în special juridic.

Adunarea materialului cere o deosebită pregătire și muncă grea, însuflețită de multă răbdare. Ea impune însă oarecare grabă căci totul este în plină transformare. Vorba poetului: « de când vin cu drum de fier, toate cântecele pier » se aplică și aici, poate mai mult ca în alte domenii.

Bretonii au avut norocul ca, mai ales după 1830, să atragă o serie de admiratori care i-au cercetat și le-au adunat atâtea lucruri prețioase pentru trecutul și ființa lor.

La noi acum 40—50 de ani ar fi fost momentul cel mai potrivit căci în aceste ultime decenii s'au schimbat multe. Și prefacerile își urmează cursul într'un ritm foarte grăbit. În curând poate nu vom mai aveà ce adunà căci totul se va fi schimbat, totul se va fi uitat, totul se va fi adaptat concepțiilor și normelor de astăzi.

Acest gen de cercetări ar servì mult științei în genere și mai vârtos dreptului comparat dacă ar fi publicate și în limbi

---

[1]) E, Sue în Larousse la cuvântul *Bretagne*.

[2]) «..... Vêtus de peaux de chèvre, les cheveaux longs, épars et hérissées ou vous voyez danser au pied d'une eroix au son d'une cornemuse d'autres paysans, avec l'habit gaulois, *le sayou*, la casaque bigarrée, les larges braies et parlant la lanque celtique ».

« D'une imagination vive et néanmoins mélancolique, d'une humeur aussi mobile que leur caractère est obstiné, les Bretons se distinguent par leur bravoure, leur fidélité, leur esprit d'independance, leur attachement pour la réligion, leur amour pour leur pays.

Fiers et susceptibles, sans ambition et peu faits pour la Cour, ils ne sont avides ni d'honneurs ni de places. Ils aiment la gloire, pourvu qu'elle ne gêne en rien la simplicité de leurs habitudes; ils ne la recherchent qu'autant qu'elle consent à vivre à leur foyer comme un hôte obscur et complaisant qui partage les goûts de la famille ».

străine. Din puţinele lucruri expuse acì se poate vedeà ce însemnătate au cele constatate la noi. Cercetătorii străini se referă la Osseţii din Caucas şi la Kabili fiindcă au cercetări şi material publicat dela aceştia şi aproape n'au idee despre materialul aşà de bogat aflat la poporul român.

N'am dat acì mai multe desvoltări chestiunilor semnalate şi — cum am spus — nu încerc să trag concluzii definitive. Rămâne să se aducă, între altele şi contribuţia etnografiei şi filologiei.

Constat, numai, asemănările între atâtea idei, credinţe, obiceiuri ale poporului breton şi ale poporului nostru. Să se datorească aceasta unei aduceri aici de către Celţii care — după cum a stabilit aşà de luminos ilustrul nostru coleg, răposatul Pârvan — au fost şi au stat şi în părţile noastre? Este posibil; pare totuş foarte greu de admis faţă de atâtea asemănări pentru că oricât au ajuns Celţii şi pe aici, n'au putut fi prea numeroşi şi n'au stat atât de mult încât să fi lăsat în viaţa populaţiei urme aşà de numeroase şi aşà de adânci. *Mai probabil pare că totul se datoreşte unui fond comun, arian, din care s'au păstrat fragmente în sufletul neamurilor, desfăcute din acest trunchiu.*

O primă impresie m'ar îndreptăţì să afirm că, în multe privinţi superioritatea de concepţie despre unele aşezăminte şi idei este de partea noastră, poate pentru că vom fi rămas mai aproape de tulpina trunchiului sau pentrucă împrejurările ne vor fi îngăduit să păstrăm mai neatinse unele părţi din sufletul comun de acum câteva mii de ani.

Indiferent însă de aceste probleme, care-şi aşteaptă deslegarea, *rămâne cert că studiile întinse ce s'ar face pe acest teren ar aruncà multă lumină în trecutul popoarelor, iar cel român ar puteà fi judecat mai just în ceeace priveşte vechimea şi adâncimea culturii şi sufletului său.*

CUPRINSUL

MEMORIILE SECŢIUNII ISTORICE

SERIA III

	Lei
TOMUL I (1922—23):	100.—
VASILE PÂRVAN. Consideraţiuni asupra unor nume de râuri daco-scitice.	10.—
ZENOVIE PÂCLIŞANU. Luptele politice ale Românilor ardeleni din 1790-1792.	28.—
ZENOVIE PÂCLIŞANU. Din istoria bisericească a Românilor transilvăneni: « Teologul » vlădicilor uniţi.	12.—
ANDREI RĂDULESCU. Pravilistul Flechtenmacher.	16.—
TEODOR V. STEFANELLI. Cadastru şi cărţi tabulare.	5.—
Dr. IACOB RADU. Manuscriptele din Bibl. Episcopiei unite din Oradea-Mare.	12.—
N. IORGA. Un colaborator francez la Unirea Principatelor, Paul Bataillard.	5.—
N. IORGA. Ernest Renan.	5.—
TOMUL II (1923—24):	130.—
VASILE PÂRVAN. Histria VII.	40.—
ANDREI RĂDULESCU. Publicitatea drepturilor reale imobiliare şi registrele de proprietate.	15.—
TEOFIL SAUCIUC-SĂVEANU. Un fragment de *ΛΗΚΥΘΟΣ* funerar atic de marmoră.	6.—
SILVIU DRAGOMIR. Originile coloniilor române din Istria.	6.—
ION I. NISTOR. Pomenirea lui Dimitrie Cantemir-Voevod.	8.—
C. MARINESCU. Infiinţarea Mitropoliilor în Ţara-Românească şi în Moldova.	6.—
Dr. ANDREI VERESS. Pribegia lui Grigoraşcu-Vodă prin Ungaria şi aiurea.	20.—
N. IORGA. Comemorarea lui Jules Michelet.	5.—
N. IORGA. Un cioban dascăl din epoca de transiţie a culturii noastre.	5.—
TEOFIL SAUCIUC-SĂVEANU. Memnon, titularul decretului de onoare atenian. I. G. II, 1, 356.	8.—
N. IORGA. Note polone.	12.—
TOMUL III (1924—26):	840.—
ION ANDRIEŞESCU. Piscul Crăsani.	40.—
V. PÂRVAN. Getica.	800.—
TOMUL IV (1924):	160.—
IOAN C. FILITTI. Despre Negru-Vodă.	12.—
VINTILĂ MIHĂILESCU. Aşezările omeneşti în Câmpia Română la mijlocul şi sfârşitul sec. XIX.	25.—
Dr. ANDREI VERESS. Campania creştinilor în contra lui Sinan-Paşa.	25.—
P. P. PANAITESCU. Influenţa polonă în opera şi personalitatea cronicarilor Grigore Ureche şi Miron Costin.	60.—
N. IORGA. I. Domniţa Anca şi patronajul ei literar; II. O prigonire politică sub Fanarioţi.	15.—
N. IORGA. I. Cea dintâiu istorie universală tipărită în Transilvania; II. Moşiile familiei Beldy în Ţara-Românească.	12.—
N. IORGA. Procesele călugărilor dela Sântilie şi Gheorghe, pisarul leşesc.	10.—
I. VLĂDESCU. Inceputul anului în cronicele moldoveneşti până la Ureche.	12.—
G-ral R. ROSETTI. Studii asupra chipului cum se făptuià războiul de către Ştefan-cel-Mare. — Mem. I—III.	25.—
TOMUL V (1925—26):	160.—
N. IORGA. Comemorarea lui Edgar Quinet, cu ocaziunea semicentenarului morţii lui.	5.—
ION ANDRIEŞESCU. Consideraţiuni asupra tezaurului dela Vâlci-Trân lângă Plevna (Bulgaria).	15.—
AL. BUSUIOCEANU. Câteva portrete noui ale lui Mihai-Viteazul.	8.—
ANDREI RĂDULESCU. Dreptul de moştenire al soţului supravieţuitor.	30.—
N. IORGA. Trei călători în Ţările Româneşti: Caronni, Rey, Kunisch şi originea « Luceafărului » lui Eminescu.	10.—
I. LUPAŞ. Din activitatea ziaristică a lui Andrei Mureşeanu.	60.—
N. IORGA. Lucruri noui despre Chilia şi Cetatea-Albă.	15.—
N. IORGA. Un prinţ portughez cruciat în Ţara-Românească a sec. al XV-lea.	10.—
N. IORGA. O istorie a lui Mihai-Viteazul de el însuşi.	10.—

	Lei
TOMUL VI (1926—27):	300.—
G-ral R. ROSETTI. Studii asupra chipului cum se făptuià războiul de către Ştefan-cel-Mare. — Mem. IV şi V.	50.—
N. IORGA. O mărturie din 1404 a celor mai vechi « Moldoveni ».	8.—
N. IORGA. O tipăritură românească la Uppsala.	15.—
N. IORGA. Goleştii şi alţi elevi ai lui Töpffer în Geneva.	10.—
ANDREI RĂDULESCU. Şaizeci de ani de Cod Civil.	20.—
N. IORGA. Ştiri nouă despre biblioteca Mavrocordaţilor şi despre vieaţa muntenească în timpul lui Constantin-Vodă Mavrocordat.	18.—
N. IORGA. Cea mai veche ctitorie de nemeşi români din Ardeal (1408—9).	15.—
N. BĂNESCU. Opt scrisori turceşti ale lui Mihnea II « Turcitul ».	30 —
G. VÂLSAN. Harta Moldovei de Dimitrie Cantemir.	30.—
N. IORGA. Foaia de zestre a unei domniţe moldoveneşti din 1587 şi exilul din Veneţia al familiei sale.	15.—
V. MOTOGNA. Războaiele lui Radu Şerban (1602—1611).	30.—
ETTORE PAIS. Gli scavi di Pompei ed il tesoro di Mahdia.	12.—
Dr. ANDREI VERESS. Scrisorile Misionarului Bandini din Moldova (1644—1650).	25.—
TOMUL VII (1927):	300.—
CONST. C. GIURESCU. Organizarea financiară a Ţării-Româneşti în epoca lui Mircea-cel-Bătrân.	25.—
CONST. I. KARADJA. Delegaţii din ţara noastră la conciliul din Constanţa (Baden) în anul 1415.	30.—
N. IORGA. Noi acte româneşti la Sibiu.	25.—
N. IORGA. Momente istorice.	8.—
N. IORGA. Informaţiuni germane despre România şi Basarabia pe la 1870.	10.—
Dr. ANDREI VERESS. Păstoritul ardelenilor în Moldova şi Ţara-Românească până la 1821.	60.—
CONST. C. GIURESCU. Nicolae Milescu Spătarul.	32.—
ŞT. METEŞ. Contribuţiuni nouă privitoare la familia boierească Buhuş din Moldova.	30.—
I. NISTOR. Răsunetul războiului din 1877 în Bucovina şi Basarabia.	12.—
N. IORGA. Ultimele scrisori din ţară către N. Bălcescu.	10.—
N. IORGA. Incă un portret al lui Mihai Viteazul.	10.—
ANDREI RĂDULESCU. Unificarea legislativă.	40.—
TOMUL VIII (1927—28):	320.—
H. PETRI. Relaţiunile lui Jakobus Basilicus Heraclides cu capii Reformaţiunii.	25.—
ANDREI RĂDULESCU. Izvoarele Codului Calimach.	18.—
N. IORGA. Imperiul Cumanilor şi Domnia lui Băsărabă.	10.—
N. IORGA. O gospodărie moldovenească la 1777 după socotelile cronicarului Ioniţă Canta.	12.—
I. LUPAŞ. Doi umanişti români în sec. al XVI-lea.	20.—
N. IORGA. Brodnicii şi Românii.	20.—
P. P. PANAITESCU. Contribuţii la opera geografică a lui D. Cantemir.	25.—
G-ral R. ROSETTI. Regulamentul Infanteriei franceze din 1 August 1791 şi influenţa lui asupra regulamentelor de cari s'au servit oştirile româneşti sub Regulamentul Organic.	15.—
G-ral R. ROSETTI. Notele unui ofiţer norvegian înaintea şi în timpul războiului de neatârnare 1876—1878.	35.—
GR. NANDRIŞ. Patru documente dela Ştefan-cel-Mare.	15.—
N. IORGA. Rătăcirile în Apus ale unui pretendent român, Ioan Bogdan, în sec. al XVI-lea.	15.—
N. IORGA. Francmasoni şi conspiratori în Moldova secolului al XVIII-lea.	5.—
Dr. ANDREI VERESS. Nunţii apostolici în Ardeal.	30.—
N. IORGA. Din originile politicianismului român: O acţiune de opoziţie pe vremea Fanarioţilor.	8.—
N. IORGA. Informaţii spaniole despre războiul nostru pentru independenţă.	32.—
G. CANTACUZINO. Colonizarea orientală în Illyricum.	35.—